

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2022 46(3)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

İlker Akcasoy

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Emel Memiş Parmaksız

Editör Yardımcıları

Aslı Yılmaz Uçar- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Alan Editörleri

Aslı Yılmaz Uçar- Dinçer Demirkent- Ünsal Doğan Başkır

Teknik Editörler

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Yazı İşleri Müdürü

İlker Akcasoy

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Erkan Muniroğlu

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Düzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

15 Eylül 2022

Sonbahar 2022 46(3)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF Emekli)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi, SBMYO,
Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Şebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)

Şennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi, Bölge
Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Cem Akın (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (İnsan Hakları Okulu)
Ece Kocabiçak (The Open University)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)

Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)
Funda Hülagü (Margburg Philipps Universität)
Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Ünsal Doğan Başkır (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda- 649

Makale

Toplumsal Bellek: Demokrasi İçin Bir Devrim- 653

Reyhan Ünal Çınar

Söylemin Düzeninden Bedenlerin ve Nüfusun Yönetimselliğine COVID-19 Süreci- 692

Funda Çoban

Genel Öbikleşmeler Mantığı: Ortaklaşa Yaşam Üzerine Makinesel Bir Perspektif- 719

Orhan Hayal

Küresel Çağda Postkolonyallik ve Postkolonyalizm- 745

Gülmelek Doğanay

Dijital Çağda Siyasal Katılım: Toplumsal Hareketler ve Siyasi Partiler- 767

Yaşar Pınar Özmen

Millî Eğitim Bakanlığı Merkez Teşkilatı Üst Yönetiminde Kadın Temsili- 794

Hacı Hüseyin Taşar

Batı-Merkezciliğin Eleştirisi: Eleştirel Teorinin Sınırlılıkları ve Kapasitesi- 816

Engin Sune

Marksizm ve 'Özne Sorunu': Gerçek Soyutlama, Yöntem ve Politika İlişkisi Üzerine Bir Deneme- 848

Emek Önder Ünlü

Kitap İncelemesi

Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı- 891

Onur Alp Yılmaz

Tartışma

**Anayasa'nın İki Defadan Fazla Cumhurbaşkanı Seçilememe Kuralı Üzerine-
898**

Kemal Başak

In Memoriam

Metin Çulhaoğlu'nun Hiç Girmediği Akademiye Mirası- 931

Cenk Saraçoğlu

Çağrı Metni- 936

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları- 938

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar,

Her sayıda olduğu gibi 2022 yılının üçüncü sayısına da yazılarıyla, görüşleriyle dergiye katkı sağlayan yazarlara, hakemlere ve yayının hazırlanma sürecinde bizi destekleyen tüm yayın kurulu üyelerine teşekkür ederek başlamak isteriz...

Busayı, seçimlerin önümüzdeki yıl Haziran ayında yapılacağını duyurulmasından itibaren seçimlere ilişkin yükselen adaylık tartışmaları ve cumhurbaşkanının yeniden adaylığı üzerine tartışma gündemine katkı sunan bir yazıyı sizlerle buluşturuyor. Araştırma makalelerinden sonra gelen tartışma bölümünde Kemal Başak, Anayasa değişikliği sürecinde Anayasa Komisyonu Başkanı olan mevcut Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Prof. Dr. Mustafa Şentop'un "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde İki Defadan Fazla Cumhurbaşkanı Seçilememe Kuralı" makalesindeki tezlerle özellikle de üzerinde sıklıkla tartışma yürütülmüş olanlar yerine henüz yanıt verilmemiş olan tezlerine ilişkin eleştirel bir tartışma sunuyor.

Sayıda yer alan araştırma makalelerinden ilki Reyhan Ünal Çınar'ın, "Toplumsal Bellek: Demokrasi İçin Bir Devrim" başlıklı makalesi. Yazıda, Reyhan Ünal Çınar, toplumsal bellek çalışmalarının demokrasi ve demokratikleşme süreçleriyle olan çift yönlü ilişkisini, "farklı hatırlama" sorunsalı kapsamında iki farklı dönemi ele alarak inceliyor. Makalede tartışma konusu olan dönemlerden ilki, "iktidar belleği" olarak da ifade edilen ulus-devletin farklı hafıza anlatılarına karşı sessiz bir tavır aldığı dönem iken ikincisi farklı hatırlayışları içeren bir geçmişe sahip ulus-devlet hafızasının demokratik hesaplaşma dönemi olarak yer alıyor. Bu bağlamda makalede Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi yıllarına ilişkin bir değerlendirme de sunuluyor.

İzleyen makalede Funda Çoban, "Söylemin Düzeninden Bedenlerin ve Nüfusun Yönetimselliğine COVID-19 Süreci" başlığıyla Pandemi sürecindeki kısıtlamaların sonucunda yaşanan farklı iş yapış ve yaşam deneyimlerden yola çıkarak Foucaultcu yönetimsellik anlayışıyla bir yandan bedenın anatomo-politiği öte yandan da nüfusun biyo-politiği üzerinden bir analiz çerçevesi ortaya koyuyor. Yazar, aynı zamanda bu süreçte alınan tedbirlerin ve oluşturulan politikaların özneleştirme, dışlama ve arınma yoluyla ekonomik-politik bir dönüşüme yol açtığı ve tüm bunların neo-liberal yönetimselliğin tamamlayıcısı olduğunu ileri sürüyor.

Üçüncü makalede ise Orhan Hayal, "Genel Öbekleşmeler Mantığı Ortaklaşa Yaşam Üzerine Makinesel Bir Perspektif" başlığıyla, öbekleşme kavramının çeşitli toplumsal olgu ve süreçlerin analizindeki rolünü ve biçimlerini inceliyor. Dördüncü makalede Gülmelek Doğanay "Küresel Çağda Postkolonyallik ve Postkolonyalizm" başlığıyla, postkolonyalizmin farklılıkları özne kılması sürecini

eleştirel yaklaşımla tartışıyor. Çalışmada yazar temel olarak kültürel farklılıkların, sömürgeci/neosömürgeci söylemin ekonomik, politik ve kültürel tahakkümüne karşı failler için direniş alanları yaratıp yaratmadığını sorguluyor. Kültürel farklılıkların küresel kapitalizmdeki yerinin ne olduğu ve sınıf konumlarından bağımsız bir postkolonyalizmin mümkün olup olmadığı tartışılıyor.

Sayıda yer alan beşinci makalede Yaşar Pınar Özmen, “Dijital Çağda Siyasal Katılım: Toplumsal Hareketler ve Siyasi Partiler” başlıklı araştırmada toplumsal hareketler ve siyasi partiler arasındaki ilişkileri ve dijital çağın bu ilişkileri nasıl etkilediğini inceliyor. Araştırma kapsamında bazı toplumsal hareketlerin siyasi partilere dönüşmesi ve ardından dijital ekosistemin siyasi katılım tarzının dönüştürmesi ve bu çerçevede yeni bir parti türü olarak ortaya çıkan dijital parti kavramı ele alınıyor.

Hacı Hüseyin Taşar, “Millî Eğitim Bakanlığı Merkez Teşkilatı Üst Yönetiminde Kadın Temsili” başlıklı çalışmada Millî Eğitim Bakanlığı bakan yardımcılar kadrolarında, genel müdür kadrolarında, kurul başkanlıkları kadrolarında, ana hizmet birimlerine bağlı daire başkanları arasında kadın temsilini inceliyor.

Sayının yedinci makalesinde Engin Sune, “Batı-Merkezciliğin Eleştirisi: Eleştirel Teorinin Sınırlılıkları ve Kapasitesi” başlıklı makalesinde, Uluslararası İlişkiler disiplininde Bağımlılık Okulu, Dünya Sistem Teorileri Post-kolonyalizm ve Bileşik Eşitsiz Gelişme Kuramı gibi Batı-merkezciliğini eleştiren teorilerin potansiyellerini tartışıyor. Makalede, Bhaskarcı bilimsel realist felsefenin ve bu felsefi anlayışın yapı-fail kavramsallaştırmasının, disipline hâkim olan Batı merkezciliğinin incelenmesine ve aşılmasına önemli katkı sağladığı savunuluyor. Yazar, küresel güç dengesinin sarsıldığı bir dünya düzeninde uluslararası ilişkiler alanındaki hâkim Batı-merkezciliğini aşmanın önemini vurguluyor.

Emek Önder Ünlü “Marksizm ve ‘Özne Sorunu’: Gerçek Soyutlama, Yöntem ve Politika İlişkisi üzerine Bir Deneme” başlıklı makalesinde Marksist sınıf çözümlemelerinde özne tartışmalarına katkı sunuyor ve ilgili yazında özne sorununun sosyal bilimdeki ‘yapısal-işlevselcilik ve metodolojik bireycilik’ karşıtlığından daha farklı biçimde ele alınması gerektiğini ileri sürüyor. Marksizmin kolektif öznenin oluşumunu düşünmek için uygun bir kuramsal zemin yarattığı görüşünü Bertell Ollman’ın “eylemci araştırma” denemesi üzerinden değerlendirmeler sunarak somutlaştırıyor.

Araştırma makalelerinin yanı sıra bu yeni sayıda, çok kısa bir süre önce kaybettiğimiz, Türkiye sol hareketinin temsilcilerinden, yazar ve siyasetçi Metin Çulhaoğlu’nu anma yazısını sizlerle paylaşmamızı sağladığı için Cenk Saraçoğlu hocamıza çok teşekkür ederiz. Cenk hoca yazısında Metin Çulhaoğlu’nun hem düşünce dünyasının hem de çalışma disiplininin eleştirel bir sosyal bilimciye ne denli yol gösterici olduğunu, ürettiklerinin akademiye ve bilimsel üretimi

nasıl beslediğini Metin hocanın kendi yaşamına kattıklarıyla aktarıyor. Hemen ardından kitap incelemesi bölümünde Gökhan Atılđan'ın "Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı" kitabının Onur Alp Yılmaz'ın değerlendirmelerine yer verdik ki bu bölüm, yeni sayıda ayrı bir anlam üstlendi bizim için. Bitirirken, dergi Yayın Kurulu üyemiz Meltem Kayıran hocamıza bu sayıda da hızla bize sağladığı destek ve katkılarından dolayı ayrıca teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle....

Editörler ve Yayın Kurulu Adına

Emel Memiş, Nuray Şahin, Gülçin Özge Tan ve Aslı Yılmaz Uçar

Toplumsal Bellek: Demokrasi İçin Bir Devrim¹

Reyhan Ünal Çınar, Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Doktora Programı
ORCID: 0000-0002-7177-5124
E-posta: reyhannal@gmail.com

Özet

Toplumsal bellek çalışmalarının ilk amacı, bilhassa Holocaust'tan (Yahudi Soykırımı) kurtulanların tanıklığına başvurarak, yaşananların tanıkların ve/veya mağdurların gözünden anlatıldığı bir ses ve görüntü arşivi oluşturma olmuştur. Sözlü tarih çalışmalarıyla başlayan ve toplumsal bellek çalışmalarıyla devam eden bu yeni odak, zamanla farklı tarihsel süreçlerde ve iktidarların kitlelere yönelik politikalarıyla hayatları mağdurların deneyimlerine ve yaşadıklarına yer verecek biçimde genişletilmiştir. Nitekim geçmişle hesaplaşma konusunda önemli bir veri kaynağı oluşturulmasına imkân sağlayan bu genişlemeyle -ki bir anlamda genişlemeyle kastedilen demokratikleşmedir- birlikte toplumsal bellek çalışmalarının bir diğer amacı olan geleceği geçmişin travmalarından arındırarak, yani bu travmaları iyileştirerek, kurma girişimi söz konusudur. "Toplumsal Bellek: Demokrasi İçin Bir Devrim" başlıklı bu makalede toplumsal bellek çalışmalarının demokrasi, demokratlaşma ve demokratikleştirme süreçleriyle nasıl bir ilişki içinde bulunduğu analiz edilmektedir. Çalışmanın temel sorunsalı, teorik düzlemde farklı toplulukların geçmişlerini birbirlerinden ve resmi anlatılardan farklı hatırlama nedenleri ve bu farklı hatırlamaların sesli olarak dile getirilemediği durumların bir demokrasi problemi olarak görülüp görülemeyeceğidir. Burada ikircikli bir ilişkiden söz ediyoruz: Hem toplumsal bellek ulus devletlerin demokratikleşmesinde itici bir güçtür, hem de toplumsal belleğin akıbeti ulus devletlerin demokratik niteliğine ve potansiyeline bağlıdır. Çalışmanın "farklı hatırlama" sorunsalı kapsamında toplumsal bellek ve demokrasi ilişkisi iki dönemde incelenecektir. İlk dönem, ulus devletlerin homojen ulus tasavvuru bağlamında türdeş bir hatırlama kültürü olarak ortaya koydukları resmi tarih yazımlarına ilişkindir. Bir "iktidar belleği" olarak da ifade edilebilecek resmi bellek anlatılarının içerisinde hangi olayların, nasıl bir bağlamda ele alınacağına ulus devletler karar vermektedir. Kararsız ulus devlet tarafından ulusun nasıl homojen hayali bir cemaat olarak kurgulandığıyla yakından ilgilidir. Bu bağlamda ulus-devletlerin kendi resmi tarih anlatıları dışında herhangi bir geçmiş anlatısını kabul etmeyip, yok saymalarının konu alınacağı bu ilk dönem, ulus-devlet tarafından farklı bellek anlatılarına karşı bir sessizlik-bastırma dönemi olarak ele alınacaktır. İkinci dönem, resmi bellek anlatılarının ya aşınarak eski cazibesini kaybetmesi ya da bu türden alternatif bellek anlatılarının da yürürlükteki söylemlere dâhil edilmesi nedeniyle toplumsal ve siyasal belleğin yeniden kurulmasıyla sonuçlanan birçok seslilik

süreci olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde, ulus devlet belleği, bu farklı hatırlayışları bünyesine dâhil ederek, resmi bellek anlatılarının zenginleştirilmesine fırsat sağlaması bakımından demokratikleştirilme sürecine fırsat sağlamaktadır. Dolayısıyla bu ikinci dönem, demokratikleşmenin kriterlerinden olan “geçmişle hesaplaşma-yüzleşme ve kolektif travmaları iyileştirme” amaçları çerçevesinde incelenmektedir. Bu analizin en önemli araçları olarak “geçiş dönemi adaleti (transitional justice- GDA) ve hakikat komisyonları” örnekleri seçilmiştir. Son bölümde ise, AKP döneminin Türkiye için neden geçmişle demokratik bir hesaplaşmayı başaramadığı, kısacası neden geçişsiz geçiş dönemi adaleti (non-transitional justice- GGDA) dönemi olamadığı ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Toplumsal Bellek, Demokrasi, Geçmişle Hesaplaşma, Geçiş Dönemi Adaleti, Geçişsiz Geçiş Dönemi Adaleti.

Collective Memory: A Revolution for Democracy

Abstract

The first aim of collective memory studies, which started with studies on the Second World War, and the Holocaust in particular, is to create an audio and video archive in which the experiences are told through the eyes of the witnesses and/or victims by referring to the testimonies of the survivors of the Holocaust. This new focus, which started with oral history studies and continued with collective memory studies, was expanded to include the experiences of the lost and victims in different historical processes. As a matter of fact, with this enlargement, which enables the creation of an important source of data on confronting and reckoning with the past, and which in turn means democratization in a sense, there is an attempt to construct the future by clearing the traumas of the past, and simultaneously, healing these traumas, which is the objective of collective memory studies. Framed by this background research, this article titled “Collective Memory: A Revolution for Democracy” focuses on the relationship between collective memory studies and democracy. The main problematic of the study is why different communities can remember their pasts differently from each other and from official narratives and whether the cases in which these different recollections cannot be voiced aloud can be seen as a democracy problem. Collective memory and democracy have an ambivalent relationship: It is both a driving force in the democratization of nation-states and at the same time its fortunes depend on the democratic qualities and potential of the nation-states. Within the scope of this problematic, the relationship between social memory and democracy will be examined in two periods on a theoretical level. The first period relates to the official historiography that the nation states put forward as a homogeneous culture of ‘remembering’ in the

context of the homogeneous nation concept. In the official memory narratives, which can also be seen as the national memory compelled by those in power, nation states decide which events will be remembered and in what context. This decision is directly related to how the nation is constructed as a homogeneous imaginary community by the nation state. The article considers the states' rejection or sidelining of different past narratives other than their own official historical narratives as a period of silence-repression against different memory narratives. In the second period, the erosion of nation-states and the emergence of first oral history, then social memory studies enable a bottom-up/non-official processes of remembering and forgetting outside of official memory narratives, resulting in a polyphonic process which entails either the erosion of official memory narratives or their rewriting by including such alternative memory processes. In this respect, a nation-state memory is tested by incorporating these different recollections and whether it enables the enrichment and indeed democratization of official memory narratives. In this context, the second period will be analyzed with examples of "transitional justice" and "truth commissions" as important tools for the purpose of coming to terms with the past and healing collective traumas, which have an increasingly important place in social memory studies and can be considered as a democratization criterion. Finally, the study analyzes the reasons why the AKP period did not result in a democratic settlement with the past for Turkey, or why it could not be a period of non-transitional justice (GGDA).

Keywords: Collective Memory, Democracy, Coming to Terms with the Past, Transitional Justice, Non-transitional justice.

Giriş

Bu çalışmada toplumsal bellek çalışmalarının (TBÇ) neden bir demokrasi ve/veya demokratikleşme ölçütü olarak ele alınması gerektiği ve demokrasiye/demokratikleşmeye nasıl olumlu ve olumsuz etkilerde bulunabileceği açıklanmaktadır. Bu bağlamda makalede savunulan temel tezlerden birisi, demokrasiye katkı sunacak bir toplumsal bellek çalışmasının temiz(lenmiş) bir geçmişi değil, iyileştirilmiş bir geleceği hedeflemesi gerektiğidir. Çünkü değiştirilmesi imkânsız bir geçmişe odaklanmak, demokrasiye değil, bugüne adapte olmakta zorluk yaşayan bazı kesimlerin, geçmişteki belli bir dönem ve bireyleri idealleştiren, geri kalanını şeytanlaştıran (Brown, 2010: 173) "rövanşist" bir nostalji siyasetine hizmet etmektedir.

Dünya siyaseti uzunca bir zamandır çoğul ve eşit bir gelecek inşa etmek yerine bir altın çağ olarak tasvirlenen belirsiz ve hayali bir geçmişe geri dönmeyi arzulayan ve toplumlarını bu arzuya hapseden iktidarların rövanşist siyasetinin gölgesinde. Polonya, Macaristan, Brezilya, Amerika, Türkiye, Avusturya gibi ülkelerde iktidara

gelebilen bu rövanşist iktidarlar, bazen elde ettikleri oy oranıyla, bazen ana akım siyasetlere etki ederek yükselmektedir. Çoğul belleklere ve toplumsal ve siyasal düzenlere büyük bir direnç gösteren bu iktidarlar ulus devletleri yeniden etnik ve kültürel bir 'saf'laşmaya çağırmaktadırlar. Bunun için önerdikleri yol eskinin faşist iktidarlarından farklı olarak, ırksal/etnik olmaktan çok, kültürel bir arileşmedir. "O eski güzel günlere" dönmenin formülü artık soykırımda, etnik temizlikte değil, kültürel homojenlikte aranmaktadır.

Üstelik çoğulcu birlikte yaşamın farklılıkları barındırmaktan değil, yok saymaktan ya da ayıklamaktan geçtiğini ileri süren *hafıza manipülasyonu*, sadece bu iktidarların başvurduğu bir yöntem de değildir. "[Ş]an şeref delisi" olmayı seçen her yönetim "izinli bir tarih, resmi tarih, kamuca öğrenilmiş ve kutlanan bir tarih" anlayışını dayatmakta (Ricoeur, 2012: 104-105) ve çoğunluğa benimsetme başarısını gösterdiği bu tarih öğretisinin dışına çıkmayı bir şeyi (çoğunluktan) farklı hatırlıyor olmayı bir problem, hatta kriz olarak algılamaktadır. Keza Türkiye'de AKP iktidarının resmi belleği değiştirme çabasını ele alan bir çalışmanın sorduğu ilk soru da "Neden farklı hatırlıyoruz?" (Ünal Çınar, 2020) olmuştur. Bu soru --farkları anlama çabasını içinde barındırmakla birlikte-- aslında içten içe demokrasiyi tam içselleştirmemiş bir ülkenin siyasal kültürde yarattığı tahribatı da anlatmaktadır. Şöyle ki, demokratik bir rejimde, ırkın (Nazizm, apartheid), soyun (hanedanlık), cinsiyetin (ataerkillik), belli bir tecrübe (yaş, devlet büyüğü) veya bilgi düzeyinin (filozof, aydın), kültürel grubun (Beyaz Adam ve Beyaz Türk) ve zenginlerin eşit birer vatandaş olarak iktidar/yönetme gücü üzerinde herhangi bir ayrıcalığı yoktur (Çınar, 2014: 218). Demokrasi, sorunsuz, tek düze bir yaşam ya da farklılıkların görmezden geldiği bir yaşama kültürü değil; sorunların çözümünde herkesin eşit, adil ve özgür bir ortama sahip olduğu bir "bir aradalık" vaadidir. Bu yüzden de bir devletin demokratikleşme seviyesini anlamanın en dolaysız yolu karşılaştığı sorunlarla yüzleşme ve azınlıklarla kurduğu ilişki biçimidir. Dolayısıyla, demokrasiyle TBÇ arasındaki ilişkinin ele alınacağı bu yazıda doğru soru "Neden farklı hatırlıyoruz?" değil, "Neden aynı hatırlıyoruz?" "Neden farklı hatırlayabiliriz?" ve dahası "Farklılıkları neden hatırlamalıyız?" sorularıdır.

Bu soruları aşağıda tartışacak olmakla birlikte şu özet cevap verilebilir: geçmiş, farklı acılarıyla, travmalarla yüzleştirilmemiş olan toplumlar için kördüğüm halinde bir yumak niteliğindedir ve bu özelliğiyle hem demokratikleştirici siyasetleri misyon seçen hem de tersi hayaller besleyen bir iktidar için de son derece işlevsel bir araçtır. Geçmişte yaşananlarla yüzleşmemekten kaynaklanan bu yumak hali, meşruiyet krizine girmiş otoriter iktidarların yönetme ve sorunlara çözüm bulmadaki basiretsizliklerini örtebilecekleri bir manipülasyon

alanı işlevi görür. Bu bakımdan, demokratik yollarla hesaplaşılmamış her geçmiş, barış içinde bir arada yaşamak isteyen toplumlar için bir demokrasi problemine dönüşecektir. Nitekim aşağıda ele alınacağı üzere demokrasi krizlerinde mesele, farklılıkları eşit, adil ve özgür hatırlayabilmekle ilgilidir.

TBÇ, 19. yüzyıldan itibaren milliyetçiliğin yükselişiyle; 20. yüzyılın sonundan itibaren “hafıza patlaması”² olarak da ifade edilen yeni süreçte milliyetçiliğin zayıflamasıyla ilişkilendirilmektedir (Olick, 2003). Bu çalışmada da TBÇ açısından ulus devletlerin kuruluşuyla birlikte gelişen homojen hatırlama kültürünün ele alınacağı birinci dönem, bir bastırma-sessizlik dönemi; ulus devletlerin aşınmasına yol açan bir dizi gelişmeyle birlikte devletlerin bellek üzerindeki kontrolünü yitirdiği ikinci dönemse bir çokseslilik dönemi olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda resmi bellek anlatılarının ele alınacağı birinci dönem bir iktidar belleğini ortaya koyarken, belleğin çoğullaşması talebinin yükselişe geçtiği ikinci dönemse iktidar belleği karşısında bir direniş imkânı olarak kolektif belleği konu alacaktır.

1960’lı yılların sonuna kadar uzanacak ilk dönem geçmişin çelişkili konuları ve travmatik deneyimleriyle yüzleşilmesinden veyahut bunların dile getirilmesinden kaçınma eğiliminin hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Bu bağlamda ulus-devletleşme süreçlerinde hayali ulus cemaati kurmak ve ulus devletin temeli olduğu iddia edilen mitleri bu cemaatlara aktarılan deneyim olarak benimsetmek adına resmi tarih-bellek anlatıları oluşturulmuştur. Dolayısıyla ilk dönemde sessizlik olduğu kadar aynı zamanda bir sessizleştirme girişimi (Clark, 2020: 551) de olduğu iddia edilecek, resmi anlatıların çoğullaşma kapasitesinden hareketle demokratikliği sorgulanacaktır. Tarih anlayışında meydana gelen değişikliğe, kimlik kavramının ortaya çıkışına ve --küreselleşme, her türden fark’ın kendini ifade etmesine olanak sağlayan bir çokluk anlatısına yaslanan postmodernizm (Lyotard, 2000), yerleşik evrenselleri Avrupa-merkezci, dolayısıyla (bilişsel) sömürgeci olduğu gerekçesiyle sorgulayan postkolonyalizm (Young, 2016: 23; White, 2013: 62) gibi süreçlerin etkisiyle-- ulus devletlerin egemenlik kaybı yaşadığına tanıklık ettiğimiz ikinci dönemdeyse, resmi bellek anlatılarına karşı bir konumlanışla kolektif bellek anlatılarına değinilecektir. Bu dönem, resmi bellekte geçmişte yaşadıklarına yer verilmeyenlerin, yaşadıklarını kendi pozisyonlarından, seslerinden aktarabildikleri bu yüzden de bir “hafıza patlaması” olarak ifade edilen bu bakımdan bir demokratikleşme girişimi dalgası olarak değerlendirilebilecek bir dönemdir. Ancak bu dönemsel tartışmalara geçmeden önce kavram olarak kolektif bellekle kastedilen nedir biraz açmak gerekir.

Toplumsal Bellek Nedir?

TBÇ'nin önde gelen ismi Halbwachs'a (1992) göre, toplumsal bellek (*collective memory*) ne geçmişi birebir deneyimlemiş bireysel hafızaların toplamı, ne de anılarımızın depolandığı nörolojik bir süreçtir. Halbwachs (1992: 22) toplumsal belleğin kaynağı olarak içinde doğup-büyüdüğümüz toplulukları işaret eder: varlığı bir gruptan bağımsız olamayacak bireysel hafızalar yalnızca bir topluluk içinde oluşup, var olmaya devam ederler. Dolayısıyla hatırlama ve unutma edimleri her topluluğa göre değişse de, o topluluğa özgü *toplumsal çerçeveler*ce --ki Halbwachs'a göre bir aile, dini grup ya da toplumsal bir sınıf olabilir-- belirlenen kolektif bir eylemdir. Bu farklı topluluklar, sadece kendi içlerinde edindikleri ortak deneyim ve ortak yaşam biçimiyle uyumlu olan olay, kişi ve durumları (kolektif olarak) hatırlarken; bunlarla uyumsuz olanlarıysa (yine kolektif olarak) unutmaktadırlar.

Halbwachs'a kolektif belleğin bireysel insan zihinlerinin ötesinde olduğu konusundadır. Schudson'a (2009: 189) göre kurallar, kanunlar, normlar, kayıtlar halinde kurumlara yerleştirilen kolektif bellek sayesinde insanlar geçmişe borçlu olduklarını kabul eder ya da manen geçmişe (gelenek, kimlik, kariyer, müfredat) bağlılıklarını ifade ederler. Manevi devamlılıkla kastedilen somut mekân ve somut zaman algısının da ötesine geçen, yani yalnızca şimdide yaşayanlarla sınırlı tutulmayan bir bellektir. Assmann'ın (2006) iletişimsel ve kültürel bellek ayrımından gidersek burada kastedilen kişisel iletişim yoluyla insandan insana aktarılan, yani bir insanın yaşam süresiyle sınırlandırılmış olan iletişimsel bellekten ziyade, toplulukta ortaklaşılan fikirleri, duyguları, inanışları, törenleri, dansları, anıtları, hikâyeleri vb. barındıran, uzun süreli olan ve topluluğun kültürünü koruyan ve yaşatan, kültürel bellektir. Bedensel süreçler olarak *anma törenlerini* de hatırlama ve unutma süreçlerine, dolayısıyla TBÇ'na dâhil etmek gerektiğini ileri süren Connerton (2014: 72-77) da toplumsal belleğin geçmiş zaman dilimine değil, metafizik bir şimdiki zaman dilimine yatkınlığından söz eder. Buna göre geçmiş, şimdi ve gelecek kuşaklar arasında türdeş bir zaman dilimi, bir eşzamanlılık hali söz konusudur. Bu eş zamanlılık sayesinde bir topluluğun geçmişte yaşamış olanlarından gelecekte yaşayacak olanlarını kapsayan, dolayısıyla fiziksel gerçekliğin aşıldığı bir ortaklık kurulur. Anma törenlerindeki ortak hatırlama ve unutma edimleri topluluğun gelmiş geçmiş ve gelecek tüm üyelerinin ortak belleğini kuran edimlerdir.

Toplumsal belleğin bir başka aracı da anıt, sokak, mezarlık, müze, arşiv, kütüphane vb. *hafıza mekânlarıdır* (*lieux de mémoire*) (Nora, 2006: 37). Kuşaklar boyu sürdürülen bellek aktarımına hizmet eden hafıza mekânları hafızanın hem durulaşmasını hem de aktarılmasını sağladıkları için simgesel

bir öneme sahiptirler. Bu mekânlar hafıza kaybına uğramış, geçmişlerinden kopmuş olarak kurulan modern toplumların, mitler, kahramanlar, kökler yaratarak kendilerini bir geçmişe, tarihsel sürekliliğe ait kılmasına; gerçekliği tartışmalı bir geçmişini yeniden canlandırarak bugünkü kendisi olmasına hizmet eder. Zira hafıza mekânları, tarafsız olmayıp, kurucu iktidar tarafından toplumsal bellekte yer alması uygun görülen olay, kişi ve durumları, belleğin iktidar tarafından onaylanmış belli bir versiyonunu temsil ederler ve kuşaklar boyu da bu belli versiyonu aktarırlar. Dolayısıyla geçmiş, artık şimdideki bir temsil (Huyssen, 1999: 13), şimdinin ihtiyaçları adına bir (geri) çağırma değildir. Geçmiş, deneyimlediğimiz olaylar, ilişkiler kurduğumuz kişiler ya da yaşadıklarımızdan oluşmak zorunda değildir.

Bir Toplum Mühendisliği Olarak Resmi Tarih/Bellek Anlatıları

Devletlerin kurulmasının hangi düzeyde olursa olsun bir muktedir sınıf operasyonu (Williams, 1989: 174) olduğundan hareketle, neyin, nasıl, kim açısından ve ne bağlamda hatırlandığı da aslında bir iktidar --ve demokrasi-- meselesidir. Nitekim resmi tarihin, belleğin³ aynı zamanda devletlerin resmî ideolojisinin somutlaştırıldığı bir mekanizma (Terdiman, 1993: 33; aktaran. Mistral, 2005: 1330) olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Peki, resmi bellekle kastedilen nedir?

Devletler ve dolayısıyla uyrukları ulus devletlere kadar belli bir teritoryal bütünlük içinde ve ortak bir kimlik etrafında sabitlenmemiştir. Kimliği, ona bir mutlaklık, değişmezlik, ortaklık ve türdeşlik atfederek siyasallaşmaya açan ilk iktidar biçimi ulus devletlerdir. Bu durum aynı zamanda modern toplumun, özellikle modernleşmekte olan toplumların --Ricoeur'un (1965) hem ilerleme pahasına özellikle kültürel kaynakların yok olması, hem de ilerlemeyi duraklatma pahasına kültürel kaynaklara sahip çıkılması olarak özetlediği-- ikilemdir. Bir yandan geleneği icat etmekten, öte yandan geleneksele ait ne varsa geçmişte kaldığını iddia ederek unutmaktan kaynaklanan bu ikilem, toplumlarda bir kökensizlik hissi, aidiyet krizi yarattığından, kökensel bir sabitlenme gereksinimi doğurmuştur. Bu gereksinimse ulus devletlerin mitsel anlatılarını kuracakları araçların icadına neden olmuştur. Nitekim Anderson'a (2014: 54-56) göre de hayali cemaatin temelinde mitsel bir anlatıyla sabitlenen ulusa özgü kurgulanan sistematik bir düşünce biçimi ve bir anlam dünyası bulunur. Bu anlatı, ulus devletlere ait oldukları bir geçmiş ve o geçmişten beri süregeldiği iddia edilen bir kimlik atfeder. Bu aynı zamanda, kurdukları ulus devlete ait bir ulus yaratmak için işe koyulan kurucu iktidarların dünya üzerindeki konumlanışlarına, uygarlık anlayışlarına, yaşam biçimine (ya da egemen olan kültüre) hizmet eden bir tarih yazıcılığı biçiminin de icadıdır. İşte bu tarih yazıcılığı ulus devletlerin resmi

belleğidir. Resmi bellek, ortak bir ulus kimliği kurmak adına kurucu iktidar tarafından seçilerek yazılmış bir geçmiş kurgusu anlamına gelir. Bir diğer ifadeyle, resmi bellek bir toplumda kurucu iktidar tarafından belirlenen ve desteklenen “unutma ve hatırlama” edimleridir. Resmi bellek doğası gereği çarpıtılmaya, eksiltilmeye ve benzeri müdahalelere maruz bırakılan bellektir (Nora, 1989: 9). Zira ulus devletlerin kimliğin sabitlenme ihtiyacı karşısında sergiledikleri tutum; geçmişteki olaylar, durumlar ve kişiler hususunda “seçici ve ayıklayıcı” olmaktadır. Bu, bütün olduğu iddia edilen ulusu “biz” bilincine ulaştıracak en doğru yol olarak görülmektedir.

“Biz” bilinci soyut bir kategori olarak bir ötekinin varlığını da gerekli kılar. Biz tanımının dışında bırakılan azınlıklar, ötekiler, Bauman’ın (2003: 34) deyiimiyle ulus devletlerin “bahçıvan refleksine” maruz kalanlardır. Bu refleksle bahçıvanın bahçedeki kimi otları ayıkladığı-budadığı gibi (Augé, 2019: 18), resmi bellek anlatılarından da bazı olaylar, gruplar, durumlar tamamen çıkarılır veya çarpıtılarak anlatıya eklenir. Ötekinin ulus devlet nazarında ayıklanması gereken yabancı otu olarak görülme nedeni, ulus devletin kendisine seçtiği kökene, kurguladığı tarih anlatısı dışındaki bir anlatıya, belleğe sahip olması sebebiyle “biz” için tehdit olarak görülmesidir. Bu sebeple resmi bellek anlatılarından dışlanması, sessizleştirilmesi, bastırılması da meşru görülür.

Bu ayıklayıcı yaklaşım aynı zamanda bir yas yasağı anlamına da gelir. Zira her ne kadar resmi tarih anlatılarında devletin fail olduğu “münferit olaylara” yer verilmesi de ulus devletlerin kuruluş tarihinin başkalarının yıkılış tarihi olduğu su götürmez bir gerçektir. Nitekim geçmiş, bazı kesimler için resmi anlatılarda aktarıldığının aksine övünçle hatırlanan değil, son derece travmatik bir deneyimdir (Özyürek, 2007: 11). Aslında resmi bellek üzerinden kimin ulusa ait olduğuna ve olmadığına da karar verilmektedir. Bu yüzden de geçmişe getirilen sınırlamalar aynı zamanda o devletin demokrasiye dair niyet ve potansiyelini de ortaya koymaktadır. Çünkü böylesi bir yaklaşım, *kamusal yasin ayırımı dağıtımına* neden olmaktadır: kimi kesimler için geçmişte yaşanan travmalar toplumda bilinmesine rağmen konuşulamıyor, bir *kamusal sırlar sözleşmesi* (Taussig, 1999; Akt. Gordon: 2008: 75) olarak üstü kapatılıyorsa, kimin yasinin kamu önünde tutulup, kiminkinin tutulamayacağına yönelik düzenlenme ve denetlenmeler katı bir biçimde uygulanıyorsa (Butler, 2004: 36), bu bir demokratikleşme problemidir. Çünkü konuşamama, farklı olana bir arada yaşam vaaadinin sunulması değil, farklı olanın sessizleştirilip, sansürlendiği, yok sayılıp, varlığının görmezden gelindiği bir inkâr politikasıdır.

Ayıklama anlayışının en dehşetengiz örneği hiç şüphe yok ki TBC’nin da nirengi

noktası sayılabilecek *Holocaust*'tur. Kusursuz bir toplum yaratma iddiasıyla Nazi iktidarı tarafından toplumun Yahudilerden arındırılması için, milyonlarcasının öldürülmesi, ayıklanmasıdır. Nazilere göre "geçmişlerinden ve kökenlerinden kaynaklanan, önü alınamaz küf hastalığıyla lekelenmiş bu kişiler tertemiz, sağlıklı ve parlak dünyaya uymazlardı. Düzeltmeleri ya da yeniden eğitilmeleri de olanaksızdı. Kültürel işlemlere dirençli ve bağışık bir mekanizmadan kaynaklanan genetik ya da ideolojik kalıtları yüzünden elimine edilmeliydiler (Bauman, 1997: 126). Topluma dair bir homojenleştirme girişimi olan bu olay etnik bir temizleme, yani ağır bir insanlık suçudur. Fakat bu aynı zamanda tam da ayıklamayı meşru bir hak olarak gören modern devletin zihni tezahürüdür. Çünkü kusursuz toplum vaadiyle uyumlu bir toplumsal işleyiş adına çabalamak anlamına gelen bir toplum mühendisliğidir. Aslında bu yüzden de ulus devletin "şiddetsizlik" vaadinin bir yanılısına olduğunu ortaya koymaktadır (Bauman, 2007: 131).

Ayıklamaya Türkiye'den bir örnek verilebilir. Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan ve soykırımla karşılaştırıldığında daha az şiddet içeren Nüfus Mübadelesi Protokolüdür. Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan protokole göre Türkiye'deki Rumlar (İstanbul'da yaşayanlar hariç tutularak) Yunanistan'a; Yunanistan'da Batı Trakya Türkleri dışındaki Türkler de Türkiye'ye yerleşmek üzere gönderileceklerdir. Mübadele muhatapları açısından isteğe bağlı olmayıp, karara uyulması zorunlu tutulmuştur (Clark, 2008: 15). Hükümetlerin uygun gördükleri stratejik bölgelerde yaşamayı kabul etmeyenlerse kendilerine tanınan tazminat ve mülkiyet haklarından mahrum bırakılmışlardır. Dolayısıyla zorla göç ettirilenlerin yerleştirildikleri bölgelerde bir uyum zorluğu yaşayıp yaşamayacakları, terk etmek zorunda bırakıldıkları ülkelerde bir geçmişleri, yakınları ve hayatları olup olmadığı görmezden gelinerek alınmış bir ayıklama, temizleme kararıdır. Zorla yerinden etmeye dayalı bu yaklaşım homojen olarak tahayyül edilen ulus devletleşme anlayışının tezahürüdür.

Öte yandan iki ana dil grubu arasında yaşanan kültürel/dilsel çatışmaların ulus devletin aşınmasına yol açtığı Belçika, 1830'dan 1970'e kadar merkezi bir devletken; bu toplulukların ve siyasi bölgelerin, eğitim, çevre ve ekonomi gibi temel alanlar üzerinde aşamalı olarak kapsamlı bir kontrol elde etmesiyle federal bir devlet haline gelmiştir. Yıllar süren çatışmalar yaşanmış olmasına rağmen şiddet boyutunun düşük profili itibarıyla yukarıda verilen örneklerden ayrılmaktadır (Luminet, vd., 2011: 4-5). Federal devlet olma sürecinde, hem devletin yapısındaki kurumsal değişiklikler konusunda hem de Flamanlar'la Valonlar arasındaki perspektif farklılıkları ve iktidarı paylaşım biçimleri hususunda hararetli çatışmalar yaşanmış, fakat bu gibi hararetli bir dönemde

gerçekleştirilmek istenen köklü değişikliklere rağmen fiziksel şiddet istisnai kalmıştır. Bu yüzden de ulusal kimliğin mutasyonlarını barışçıl bir bağlamda incelemek için Belçika ideal bir laboratuvardır (Luminet, vd., 2011: 4-5).

Belçika gibi verimli örnekleri olmakla birlikte, ulus devletlerin resmi bellek anlatılarında genel olarak benimsediği tutum 1960'lı-1970'li yıllara kadar geçmiş adına bir sessizlik ve unutkanlık çağrısı olmuştur (Páez, vd., 1997). Geçmişin travmatik deneyimleri, ortak ulus kimlik, dolayısıyla ulusal seferberlik açığı yarattıkları (Ibarra, 2016: 92) iddiasıyla konuşulmaması gereken birer tabu haline dönüştürülmüştür. Neumann (1998) bu süreci kamusal suskunluk sarmalı olarak betimler. Kamusal suskunluk sarmalı, bireyin aidiyet duyduğu gruptan dışlanmasına, yalıtılmasına neden olacağı kaygısıyla kendi düşüncelerini ifade etmekten imtina etmesidir (Semélin, 2011: 126). Nitekim her şeyi hatırlamanın ulusal bütünlüğe ve öz imaja önemli zararları olabileceğini ileri süren Renan da [1882] (2016) unutmanın bir ulusun yaratılması ve yeniden üretilmesinde temel bir unsur olduğunu desteklemektedir. 1960'lı yılların neredeyse sonlarına kadar resmi bellek anlatılarında, "unut ve ilerle" anlayışı (Günel, 2013: 7) benimsenmiştir ki; bu anlayış geçmişin sorgulanmaması, geçmişle hesaplaşmaması ve yüzleşilmemesiyle eş değerdir. Örneğin eski Batı Almanya'nın istikrarlı bir demokrasiye geçişi için geçmiş hakkında sessizliğin bir siyasi zaruret olduğu ileri sürülürken; Amerika'da --Japonya'nın Amerikan askeri üssü Pearl Harbour'a 1941'de saldırmasından sonra-- Japon asıllı Amerikalıların toplama kamplarına gönderilmesi nedeniyle 1988'e kadar özür dilenmemiş, hatta bu olay hakkında sessiz kalınarak unutturulmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra Avusturalya, resmi tarihinin görmezden geldiği yerli varlığına ve izlediği ama inkâr ettiği ayrımcı yerli politikasına ilişkin büyük sessizliği ancak 1968'de antropolog Stanner tarafından yapılan bir çalışmayla bozulmuştur (Clark, 2020: 544-545). Ya da 1961'da Sartre'ın (2021) Fanon'un Yeryüzünün Lanetlileri adlı eserine yazdığı önsöze kadar Fransız sömürgesi olmaktan kurtularak bağımsızlıklarını kazanmak için mücadele veren Cezayirlilerin dramına Fransız resmi tarih anlatısında yer verilmemiştir. Veyahut Kuzey İrlanda'da 1972'de yaşanan Kanlı Pazar Katliamıyla ilgili açılan cezai kovuşturmaların bertaraf edilmesi; yasal ve idari soruşturmaların engellenmesinden ötürü (Birdal ve Akkoç, 2013: 151) katliam hakkında yıllar sürececek bir suskunluk dönemine girilmiştir. Oysa susulan, yok sayılan tüm bu olaylar, durumlar ya da kişiler, iktidar sahiplerinin seçip dayattığı bir geçmişin hikâyesinden ibarettir (Traverso, 2009: 22).

Sonuç olarak bu süreçte, ulus devletler ulusun bütünlüğünü koruma iddiasıyla geçmişin çoklu doğası, katmanlı yapısı olduğunu reddederken; insanların,

yaşamadığı, bilmediği ve daha da kötüsü, maruz kaldıklarının çarpıtılmış hali olabilen resmi bellek anlatılarına sorgusuzca dâhil olmaları beklenmiştir. Bu yaklaşım sonucundaysa, insanların yaşadıklarını kendi ağızlarından anlatamadıkları; yaşadıkları başka, hatırla(tıl)ananlar başka olmasına rağmen, yaşadıklarını unutup, aktarılanları hatırlamaya zorlandıkları ya da gerçekten aktarıldığı gibi yaşandığını zannettikleri bir dönem yaşanmıştır. Bu durumun en önemli bedeliyse yazının giriş kısmında da tespit edildiği üzere demokrasinin eşit, özgür ve adil bir ortak yaşam olarak tanımlanmasını mümkün kılan can alıcı koordinatların terkedilmesidir: bunlar, özet olarak, farklı bir ortak kimlik hikâyesini, farklılığı hatırlamaya cevaz veren bir ortamda ve kamusal alanda sesli olarak dile getirebilmektir. Resmi bellek anlatılarının dışında bırakılanlar, maruz kaldıkları hafızaya yönelik şiddet, etnik temizlik, yerinden etme, zoraki iskân, yas tutma yasağı, tehcir gibi antidemokratik ve insan hakları ihlalleri kapsamına giren uygulamalara yönelik hesap sorma imkânlarından mahrum bırakılmıştır. Oysa Derrida, (2001: 107-130; 139-165) yaşananları hatırlamanın öneminden söz ederken, kaybedilenlerin isimlerinin telaffuz edilip anılmalarının, bu insanların dünya üzerindeki varlıklarına dair en önemli kanıt olduğunu ileri sürer. Bir başka ifadeyle, özne olmak için hatırla(n)mak, hatırlamak için yaşamak gerekir. Bu yüzden de geçmişe yüklenen öznellik ve yaşanmışlık duygusundan arındırılmış ulus devletleşme süreçleri, siyaset alanında demokrasi açısından derin bir temsil-varoluş krizi anlamına gelir. Nitekim ayıklayan, yoksayan, bastıran ya da geçmişle hesaplaşmaya ihtiyaç duymaksızın “unut ve ilerle” anlayışından kaynaklanan bu temsil-varoluş krizi, toplumsal bellek mücadelelerinin nirengi noktasını oluşturmaktadır.

Aşınan Ulus Devletlerden Yükselen Sesler: Kolektif Bellek

Toplumsal belleğe artan ilgi, milliyetçiliğin ve ulus devletlerin gücünün zayıflamasıyla alakalıdır. Zira aşağıda belirteceğim bir dizi gelişmenin neticesinde ulus devletler egemenlik anlamında da aşınmış ve böylece bellek/tarih üzerindeki kontrollerini yitirmiştir. Bunun bir sonucu tarih ve resmi bellek arasındaki paralellik bozulmuş ve hatta aralarındaki ilişkinin bir karşıtlığa dönüşmüştür. Olick ve Robbins’in (1998) de belirttiği gibi, “kolektif bellek” 1990’lı yılların başında, tarihselciliğin sözde kriziyle eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Öncesinde, kazananların övgülü anlatısı olarak tarih iktidarların ve bilim insanlarının kontrolündedir. Tarihe yönelik eleştirilerin artmasıyla birlikte bellek, büyük anlatılarda kendilerine yer verilmeyen, bu anlatılar üzerinde hak iddia edemeyen, horlanan ve küçük düşürülenlerin hatırlanan tarihi anlamına bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştır (Sancar, 2016: 65). Tarihe getirilen eleştirilerle birlikte, kazananlar yerine mağdurların, homojen ulus yerine heterojen bir birlikteliğin, geçmişle geleceğin süreğenliği anlayışı yerine parçalı

tarihlerinden söz edilir hale gelinmiştir (Akçam, 2005: 165). Dolayısıyla resmi tarih anlatılarıyla paralellik arz eden (resmi) bellek anlatıları da son 30 yıldır demokratikleştirici bir değişimden geçmektedir. Artık resmi tarih anlatılarına meşruluk sağlayan bir bellek nosyonundan da söz edemeyiz. Tam tersine kolektif bellekler, resmi bellek anlatılarının karşısına yerleşmiş durumdadır. Peki, ama nasıl?

Öncelikle postmodernizm, postkolonyalizm gibi süreçler ve bu süreçlerle bağlantılı olarak çevrecilik, feminizm ya da savaş karşıtlığı argümanlarıyla ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler, Avrupa merkezci paradigmanın zayıflamasına, madunların politik bir özne olarak kabulüne (Traverso, 2020: 15-17) ve büyük ölçekte bir kimlik krizine eşlik eden çokkültürlülük tartışmalarına, dolayısıyla mikro kimlik söylemine kapı aralamıştır. Küreselleşmeyle birlikte ortaya çıkan çokuluslu, ulus aşırı ya da ulus üstü yapılar, ulus devletlerin belli konulardaki egemenliklerini bazen bir başka otoriteyle paylaşmalarına bazense tamamen başka bir otoriteye devretmelerine neden olan yeni bir düzen getirmiştir. Yine bu dönemde SSCB'nin dağılması ve Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla birlikte etnik, dinsel-mezhepsel ayrılıklar, azınlık sorunları ve ayrılıkçı hareketler ağırlık kazanmıştır. Gelişmelerin etkisiyle ulus devletleşme süreçlerinde yaşanan boğucu tarihselcilik ve tarihin iktidarlar tarafından çarpıtılarak araçsallaştırılması karşısında bellek tartışmaları güç kazanmıştır.

Bu ikinci dönemdeki bellek çalışmaları üç yeni işleve daha kavuşmuştur: Örneğin, Holocaust'tan kurtulanların deneyimlerini dinleyerek bir ses ve görüntü arşivi oluşturulmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır (Felman ve Laub, 1992). Artık sesini duyduklarımız yalnızca ulus devletlerin resmi bellek anlatılarında şablonlara soktuğu o hayali cemaatler değildir. Bu gelişmelerle birlikte ulus devletler bellek üzerindeki yorum tekeliğini yitirmiş, Traverso'nun (2020: 11) ifadesiyle 20. yüzyıla ait aktarılan deneyim çökmüştür. Ancak, 2. Dünya Savaşı, Holocaust gibi kolektif travmaların, kurbanlarının ve tanıklarının gözünden günümüze aktarılmasıyla amaçlanan sadece hakikatin ortaya çıkması değildir. Hakikati keşfetmek ve sansürsüz tepkiler verebilmek bir yanı sıra etiksel ve kültürel anlamda mağdurların onur/kimlik yaralarını hafifletmek amacını gütmektedir. Bunu sağlamak amacıyla birçok ülke, mağduriyetlerin tazminine (reparations) ve suçluların cezalandırılarak adaletin yerini bulması gibi yeni gündemler oluşturmuştur.

Yeni dönemdeki kolektif bellek inşasının ikinci önemli misyonu, farklı hatırlayışlara, kimliklere adil, eşit ve özgür bir yaşam hakkının sunulduğu demokratik bir geleceğin inşasıdır. Girişte de ifade edildiği gibi yaşananlardan

ders alınması ve gelecekte benzer suçların işlenmesinin önüne geçilmesi gelecek açısından da anlamlıdır. Amaç, demokrasinin en temel ilkelerinden biri olan kamusal hesap sorma ve hesap verme ilkesi uyarınca, yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin hesabının sorulması, faillerin cezalandırılması, telafi ve iyileştirme mekanizmalarının devreye sokulması yoluyla demokratik bir gelecek için toplumsal barışın tesisidir. Bellek çalışmaları, bir toplumda barışın tesisi ve istikrarın sürdürülmesi için geçmişle hesaplaşılmasının önemine dikkat çeker. Aksi durumda toplumlarda iyileşmemiş yaraların yaratacağı cezasızlık, haksızlık, adaletsizlik duyguları nedeniyle olası yeni ihlaller yaşanabilecektir.

Üçüncü olarak, farklı geçmiş anlatılarıyla ortaya çıkan TBÇ, resmi bellek anlatılarında o güne dek yok sayılan kesimlerin iktidarlara karşı düşünsel düzeyde demokratik bir direniş potansiyelini açığa çıkarmaktadır. Foucault'un (1977) karşı-bellek (counter memory) olarak ifade ettiği bu yeni kavrayış, tarihin resmi versiyonlarına karşı alternatif bir tarih imkânı sunduğundan, geçmişin susturulanlarına bir eşitlik ve özgürlük alanı sağlamayı vaat eder. Bu süreç kimi yazarlar açınsındansa, "ulusal hafızadan kozmopolit hafızaya geçiş eğilimi" olarak adlandırılmaktadır (Levy ve Sznajder, 2001: 10, 21). Buna göre kozmopolit hafıza, küreselleşmeyle birlikte tüm yaşam alanlarının sınırlarının silikleştiği ve böylece belleğin ulus devletin koordinatlarını terk ederek, dışına taşındığı hafızadır. Birleştirici, seçici ve pozitif anlatıların kolektif hafıza üzerindeki etkisinin kırılması anlamındaki romantik tahayyülden kozmopolit tahayyüle bu geçiş ulusun kendi geçmişindeki suçlarla yüzleşme çabasını ifade etmektedir (Sezer,2018: 94). Nitekim bu bağlamda Huyssen (1999: 19-20) da bunun demokratik anlamda bir direniş olarak, mağdurların içine hapsedildiği resmi bellek anlatısından kurtulup özgürleşmesini ifade eden sağlıklı bir tepki olduğunu ileri sürer. Romantik tahayyülden kozmopolit tahayyüle geçişi tetikleyen; birleştirici, seçici ve pozitif anlatıların kolektif hafıza üzerindeki etkisinin kırılmasına neden olan siyasal deneyimlerimizden belki de en önemlisinin, halk-ulusun kendi geçmişindeki suçlarla yüzleşme çabasıdır.

Sonuç olarak tıpkı soykırım konusunda olduğu gibi aşağıdan tarih, sessiz yığınların tarihi, insanlı tarih gibi arayışların tarihçilik dünyasına dâhil edilmesi (Danacı, 2012: 2), bellek ve tarih çalışmalarında sivilleşme ve demokratikleşme potansiyeli doğmasına olanak sağlamıştır. Marchetta'ya göre bu direnme, "demokratik hatırlama siyaseti" talebidir (Akt. Erden, 2010: 4). Bu taleple kastedilen toplumdaki farklı hatırlama taleplerinin birdenbire resmi bellek anlatılarının yerine geçmesi veya bu anlatılara gelişigüzel iliştilirilmesi değildir. Bu son noktadan hareketle makalenin aşağıdaki ikinci bölümünde, bir demokratikleşme aracı olarak geçmişle hesaplaşma yöntemleri analiz edilecektir.

Bir Demokratikleşme Adımı Olarak Geçmişle Hesaplaşma

Bu ikinci bölümde öncelikle geçmişle hesaplaşma kavramına kısaca değinilecek, ardından hesaplaşma sürecinin ele alındığı araç olarak “geçiş dönemi adaleti (GDA)” incelenecektir. Bazı ülke örnekleri üzerinden GDA'nın mekanizmalarından olan “cezalandırıcı adalet,” “onarıcı adalet” anlayışlarıyla ve “hakikat komisyonlarının” (HK) demokrasiyle ilişkisi irdelenecektir.

Süregelen demokratikleşme dalgası, 20.yy'ın soykırımların, savaşların, kıyımların vb. durumların yaşandığı bir aşırılık çağı olduğunu ve “unut ve ilerle” özdeyişle yaşananların sümen altı edildiği bir geçmişin sürdürülemez olduğunu göstermiştir. Artarak devam eden belleğin demokratikleştirilmesi ve tarihin sivilleştirilmesi talepleri bastırılan kapsüllenmiş haldeki acıların (Ibarra, 2016: 91), toplumlar tarafından hazmedilmediğini açıkça ortaya koymuştur. Dahası ulusal/toplumsal bütünlüğü korumak adına toplumsal bellek üzerinde tahakküm kurulması, öngörülenin tam aksine içten içe toplumsal bağların çözülmeye, en iyi ihtimalle toplumda büyük zararlara yol açmıştır. Dolayısıyla, toplumsal birlik ve demokrasi için bir bellek rehabilitasyonunu gerektirmektedir.

Bilhassa iki dünya savaşı arasında yaşanan asimilasyonla birlikte etnik temizlik, azınlıkları ötekileştirme ve soykırım göz önüne alındığında “istenmeyen” azınlıkların haklarını koruma konusunda ulus devletlere güvenemeyeceği anlaşılmış ve bir karşı tedbir olarak insan hakları diline ağırlık verilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra Avrupa ülkelerinde kurulan Anayasa Mahkemeleri, bu ülkelerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini yapması ve bu sözleşmenin bir sonucu olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesini kurmaları bu bağlamda değerlendirilebilir. İnsan hakları bağlamında toplumsal belleğe yönelik düzenlemeler, toplulukların maruz kalabileceği olası saldırıları önlemeyi (özel ve aile hayatına saygı hakkını), gerçeği bilme haklarını ve mağdurların çektikleri acıların ortaya konarak, tazminat haklarını sağlamakla yükümlüdür (Albal, 2019: 80). Bu bağlamda geleceğe dair bir demokrasi kültürünün yerleşebilmesi için öncelikle hatırlama adaletinin sağlanması gerekir. Hatırlama adaletini sağlayacak olan da geçmişle nasıl hesaplaşılacağı, dahası hesaplaşıp hesaplaşılamayacağıdır. Peki, o halde geçmişle hesaplaşmayla kastedilen nedir?

Geçmişle Hesaplaşmanın Anlamı, Önemi ve Yöntemi

Şiddete başvurmuş otoriter veya totaliter rejimden veya bazı durumlarda merkezi otorite boşluğundan kaynaklı çatışma ve düşmanlıkların, toplumsal belleklerde neden olduğu tahribatın nasıl iyileştirileceği kritik bir soru ve sorundur (Erözden, 2017: 15-16). Bu bağlamda “geçmişle hesaplaşma” meselesi, daha çok

diktatörlükten demokratik bir yönetime geçen toplumlarda, önceki yönetimden günümüze kalanlarla kurulacak ilişkinin içeriğine ve yöntemine dairdir. Özellikle Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun dağılması, Latin Amerika'da askerî diktatörlüklerin çözülmesi, Güney Afrika'da ırkçı rejimin (apartheid) çökmesiyle birlikte, insan hakları ihlallerinin neden olduğu travmaların nasıl onarılacağı sorunu, yeni kurulacak rejimlerin öncelikli meselelerinden biri olmuştur. Bir başka deyişle, bu onarımın yöntemi olarak, insan hakları ihlallerinin karşılıksız kalmayacağını vaat eden bir hatırlama kültürüne geçiş yapılmaktadır. Nitekim genel olarak bilim insanlarının ve tarihçilerin kullandığı "geçmişle hesaplaşma" (Vergangenheitsbewältigung) terimi, başlangıçta Nazi rejiminde neler yaşandığı ve kimlerin sorumlu olduğu bağlamında tartışılmıştır ve terimin en eski kullanımı "1955'te Berlin'de Evangelische Akademie tarafından düzenlenen bir konferanstır" (Sancar, 2016: 26). Geçmişle hesaplaşma; geçmişte insanlık suçlarının veya ağır insan hakları ihlallerinin olduğunu kabullenmek, özellikle yakın tarihte işlenen suçları cezalandırmak, bu suça maruz kalmış mağdurlara gerek maddi gerekse manevi tazminat sağlamak, bu suç veya ihlallerin altında yatan nedenleri, anlayış ve yapıları sorgulamak ve bunların tekrarlanmaması için düzenlemelerde bulunmaktır. Dolayısıyla, geçmişle hesaplaşma, "ağır insan hakkı ihlallerinin yoğun olarak yaşandığı diktatörlük yönetimlerinin ve/veya yaygın iç çatışmalarının ardından, geçmişin yüküyle nasıl baş edileceği ve insan hakları değerlerine yaslanan bir toplumsal barışla demokratik bir siyasal kültürün nasıl inşa edileceği sorunlarına işaret eden evrensel bir içeriktir" (Sancar 2016: 19). Eski rejim dönemindeki suç(lu)ların yargılanması, tasfiyesi ve tazmini (Elster, 1998: 7) anlamına gelen demokratik yeni düzenin ve toplum olarak barışın muhafaza edildiği bir yaşam anlayışının kurulabilmesi içinse bir geçiş sürecine ihtiyaç vardır. Bu süreceyse "geçiş dönemi adaleti (transitional justice) denilmektedir.

i) Geçiş Dönemi Adaleti

Özellikle 1990'larda, pek çok ülkedeki iç savaşlar barış anlaşmalarıyla sona ererken, insanlar cezasız kalan insan hakları ihlallerine çare bulmanın, geçmişteki ihlallerden kurtulmanın ve hukukun üstünlüğüyle yönetilen demokratik toplumlar yaratmanın bir yolu olarak GDA'ya yönelmişlerdir. Bu süreç, hesap verebilirliği sağlamak, adalete hizmet etmek ve uzlaşmayı sağlamaya yönelik olarak bir toplumun geçmişteki ağır hak ihlalleri mirasıyla başa çıkma girişim süreçlerini ve mekanizmalarını işaret eder (United Nations, 2004: 4; Akt. Has, 2020: 9). Amaç, otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçilirken, eski rejimlerin insan hakları ihlallerini içeren suçlarıyla yeni rejimlerin adil bir şekilde yüzleşebileceği bir ortamın tesisidir (Baraho de Brito, vd., 2004: 11-14). Böylece, şiddete başvuran baskıcı bir geçmişle barışçıl, demokratik bir gelecek

arasında hem bir köprü kurulmasına hem de bugünle gelecek arasında net bir ayırım yapılarak (Erözden, 2017: 17) baskıcı rejimin neden olduğu tahribatın topluma hâkim olmasına engel olunması hedeflenir.

Bu hedef doğrultusunda davranan demokratik bir yönetim, geçmişte otoriter rejimlerin görevlilerince işlenmiş ağır insan hakları ihlalleri --cinayet, adam kaçırmaya, işkence, ırza geçme, yargısız tutuklama-- iddialarına karşı nasıl tepki göstermelidir? Uygun hareket tarzı, kovuşturmak ve cezalandırmak mıdır, yoksa affetmek ve unutmak mıdır?" (Huntington, 1993: 204) soruları gündeme gelir. Bu soruların tüm ihlallere karşı uygulanabileceği şablon bir cevabı bulunmadığından, bölümün bundan sonraki kısmında GDA sürecinin demokrasiye sunduğu/sunmadığı katkılar çerçevesinde ilk olarak cezalandırıcı ve onarıcı adalet yaklaşımlarına, ardından hakikat komisyonlarına dair ülke örnekleriyle değerlendirilecektir.

- Cezalandırıcı ve Onarıcı Adalet Yaklaşımları

GDA sürecinde adalet kavramı Cezalandırıcı (punitive) ve Onarıcı (restorative) olmak üzere iki biçimde karşımıza çıkabilmektedir. Bu bağlamda, her ne kadar mağdurların ilk tercihi faillerle ceza hukuku, yani hukuk ilkeleri aracılığıyla hesaplaşılacak cezalandırıcı adalet anlayışı olsa da, kimi zaman daha farklı ya da ek başka (onarıcı) adalet arayışları da gündeme gelmektedir. Cezalandırıcı adalet anlayışı, daha çok ihlalleri yapanlara yönelik yürütülen adli soruşturmalarını içeren cezai tatbikatlardır. Bu anlayışta suçlar, devletin yasalarına karşı gelinerek işlendiğinden, devlete karşı işlenmiş olarak kabul edilmektedir. Onarıcı adalet yaklaşımıysa cezalandırmadan/failden ziyade mağdura odaklanmaktadır. Suçluyla mağdur isteğe bağlı olarak karşı karşıya getirilmektedir, çünkü fail tarafından işlenen suç önce mağdura karşı işlenmiş olarak kabul edilir. Bu yüzden de "bağışlama" doğrudan mağdurdan suçluya yönelik bir eylem olarak karşımıza çıkar. Amaçlanan, toplumda suça zemin hazırladığı düşünülen durumlar hakkında önce suçluyu ve daha da önemlisi toplumu eğiterek sistemsel bir dönüşümdür (Uçarlar, 2015: 24).

Aşağıda verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere, GDA kavramı, faillerin uluslararası hukuk kaidelerince yargılanıp, cezalandırılmasını, maddi-manevi tazminat programlarını ve hakikat araştırma mekanizmalarını içeren genişlikte bir spektrumu kapsar. Ulusal veyahut uluslararası ceza mahkemelerinden HK'ye, maddi-manevi tazminatlardan anma törenlerine, hafıza mekânları açılmasından resmi özörlere, ihlallerin müsebbibi olan devlet kurumlarının (örneğin güvenlik kuvvetleri, polis veya ordu) ıslah edilmesinden, suça karıştığı tespit edilen yetkililerin görevden uzaklaştırılmasına varıncaya kadar çeşitli

yargısal ve yargı dışı strateji söz konusudur (HHAM, t.y.). Buradan hareketle cezalandırıcı ve onarıcı adalet anlayışlarının birbirine alternatif olmaktan ziyade birbirini tamamlayıcı bir sürecin parçası olduklarını ifade etmek gerekir.

Nitekim yaşanan olayların vahşeti, maruz kalınan suçların ağırlığı ve yarattıkları toplumsal travmalar düşünüldüğünde tek bir adımın yaraları sarmaya her zaman yetmediği daha net anlaşılacaktır. Örneğin İkinci Dünya Savaşında sonra, yenilen devletler olan Almanya ve Japonya'nın savaşta çeşitli görevlerde bulunmuş olan asker ve sivil devlet yöneticilerinin yargılanması için Nürnberg ve Tokyo'da geçici özel askeri mahkemeler kurulmuştur. Hukuk tarihinde ceza yargılaması yapılan ilk uluslararası yargılama organı olan Nürnberg Mahkemeleri, Naziler tarafından işlenen insanlık suçlarına dair kanıtları ortaya koyarak, yaşananların tekerrür etmemesi için evrensel bir hatırlamanın temelini oluşturmayı amaçlaması bakımından önemlidir. Cezalandırıcı adalet anlayışı uyarınca hareket eden bu mahkemelerde suçlar mağdura değil, devletlere karşı işlenmiştir. Dolayısıyla Nürnberg'de yargılananlara isnat edilen suçlar da "barışa karşı suçlar", "savaş suçları", "insanlığa karşı suçlar ve bu suçları işlemek üzere komplo kurmak" olarak, devlete karşı işlenmiş suç kapsamında yargılanmıştır. Ne var ki gerek geçmişte işlenen kimi suçların mahkemenin yetki kapsamına alınmaması, gerekse de yargılanan devletlerin savaşta yenilen devletler, yargılayanlarınsa savaşın galipleri olması mahkemelerin adilliğine gölge düşürmüştür. Nitekim özellikle Yahudi Soykırım'ı konusunda kolektif travmalar yaratmış olan bu kolektif suçların açtığı yaraların iyileştirilmesi, travmaların hesaplaşılmış bir deneyime dönüştürülmesi sadece bir yargılamayla sağlanamayabilir.

Geçmişle hesaplaşılması hususunda önemli bir adım da Federal Almanya Şansölyesi Willy Brandt'ten gelmiştir. Brandt, 7.12.1970'te Polonya'ya resmî ziyaret esnasında Varşova Gettosu kurbanları anıtına çelenk koymuş, diz çökerek, soykırım için özür dilemiştir (Birdal ve Akkoç, 2013: 101). Bu özür, soykırımın inkâr edilmemesi ve hatırlanması için bir hafıza mekânı olarak inşa edilen anıtın önünde, üstelik de bir üst düzey devlet yetkilisi tarafından gerçekleştirilmesi nedeniyle kritiktir. Yıllarca susturulmuş olan kurbanların acılarını somut bir beden gibi taşıyan Varşova Gettosu Anıtı hakikatin unutulmaması için yapılmıştır. Dolayısıyla Brandt'in sadece anıt ziyareti bile aslında yaşananların kurbanların gözünden geleceğe aktarılabilmesi, özneleşebilmeleri demektir. Connerton (2014) bellekleştirme süreçlerinde bedensel pratiklerin öneminden söz eder. Ona göre belleğimizdekiler aynı zamanda bedeninin duruşuna, jestlerine, hareketlerine de yansımaktadır. Bu bakımdan Brandt'in özrünü dizlerinin üstüne çöküp, başını önüne eğerek dilemiş olması da son derece anlamlıdır. Çünkü Brandt geçmişin bu acı deneyimi karşısında başını önüne eğerek, yaşananlardan

duyulan utancı; dizlerinin üstüne çökerekse bu utancın karşısında dik duracak bir gücün olmadığını gösterir. Nitekim resmi bir yetkili tarafından gerçekleştirilen böylesi bir ziyaret, soykırımın ve Almanya'nın soykırımdaki sorumluluğunun bir deklarasyonudur ve amacı onarmaktır. Çünkü artık kurbanların acıları tanınmış, görülmüş ve dahası duyurulmuştur. Ayrıca bunun sadece kurbanlar için değil, Almanya için de onarıcı olduğunu söyleyebiliriz. Almanya da Nazi geçmişinin sessizliğinde boğulmak yerine geçmişle gelecek arasında daha barışçıl bir köprü kurmayı seçmiş olmuştur.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi eski rejimin işlediği suçlara yönelik olarak ceza adaleti yaklaşımında odak, suçun araştırılması, suçun ve suçlunun tespiti ve suçlunun cezalandırılması şeklinde yürütülen bir cezai yargılama süreciyle sınırlıdır ve fakat suçun ağırlığını ortadan kaldırmasa da gelecekte tekrarlanmaması adına caydırıcı niteliktedir. Bu yöntemin eksik yanıysa şudur: mağdur yerine faile odaklanılan bu süreçte yargılamanın sonunda faile bir ceza biçilmesi geçmişe artık bir sünger çekilmesi gerektiği yönünde bir anlayışı da gündeme getirir. Ya da bölünmüş toplumlarda bu ceza, bölünmeyi derinleştirebilir. Bu bakımdan suçun tespiti ve suçlunun cezalandırılması, mağdurun maddi ve manevi hasarlarının giderilmesi/iyileşebilmesi ve barışçıl ortak bir demokratik çoğulcu yaşamın kurulması anlamında yeterli değildir. Gerekli olan, yalnızca failin ve suçun değil; mağdurun da dikkate alındığı onarıcı adalet yaklaşımının gündeme getirilmesidir. Bu bakımdan, daha önce de belirtildiği gibi cezalandırıcı ve onarıcı adalet yaklaşımları birbirine alternatif süreçler olmaktan ziyade birbirini tamamlayan süreçler olarak uygulandığında demokrasiye katkı sağlayabilmektedir.

- Hakikat Komisyonları

Geçmişte işlenmiş ağır insan hakları ihlalleri ve soykırım gibi insanlık suçlarına ilişkin gerçeğin ortaya çıkarılması ve böylelikle acılı bir geçmişle baş edilmesi konusunda mahkemelerin yanı sıra en çok katkı sağlayan araçlardan birisi Hakikat Komisyonlarıdır. Latin Amerika ve Doğu Avrupa'dan hareketle (Boraine, vd., 1997), insan hakları ihlallerini soruşturacak Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu ilk kez 1995'te Güney Afrika'da kurulmuştur. Çoğu zaman yasama veyahut yürütme organı tarafından kimi zaman da dışardan gelen baskılarla oluşturulan komisyonlar, belli bir süre faaliyet gösterirler. Çalıştıkları süre sonunda elde ettikleri bilgileri ve bulguları rapor haline getirerek, ihtilafli kesimlerin gelecekte bir arada yaşayabilmesi, yaşananların telafisi ve rehabilitasyonu için çeşitli reform önerilerinde bulunurlar ve fakat önerilen kararların uygulayıcısı değillerdir. Ayrıca çalıştıkları ülkeler, kesimler ve konular farklılık gösterdiğinden değişik çalışma yöntemleri de değişkenlik göstermektedir.

Örneğin geçmişle hesaplaşma konusunda Şili’de oldukça çetrefilli bir süreç yaşanmıştır.⁴ 1990’da yeni başkan seçilen Aylwin, Pinochet’nin askeri diktatörlüğüyle hesaplaşmak adına mahkemeler dışında alternatif bir kurum olarak bir HK kurdu muştur. Ulusal Hakikat ve Uzlaş ı Komisyonu (Comisión Nacional de Verdad y Reconciliación) adıyla çalışmalarına başlayan komisyonun raporu bizzat Başkan Alywin tarafından --bir af ve barışma sürecinin gerekliliğinin alt ı çizilerek-- kamuoyuna duyurulmuştur. Alywin’in süreçteki önemli bir adımı da devlet adına mağdurlardan resmen özür dilemesi olmuştur.

Özür konuşması için seçilen mekân da oldukça anlamlıdır. Konuşma, 17 yıllık diktatörlük döneminin yaşattığı vahşetin merkezlerinden biri olan Şili Stadyumu’nda yapılmıştır. Bu stadyum, Pinochet yönetiminin muhalif kesimleri yok etmek (forced disappearances) üzere bir kampa dönüştürüp, işkenceler yaptığı, insanları öldürdüğü ve cesetlerinin izini kaybetti rd iği yerlerden birisidir. Dolayısıyla Pinochet döneminde işlenen suçların ve yarattığı toplumsal travmaların sembolü bir hafıza mekânıdır. Bu yüzden de özr ün stadyumda dilenmesi, burada yaşananların artık resmen bilindiğini ve ancak aynı zamanda özr ün telafi girişimlerinin bir başlangıcı olarak görülme isteğini ortaya koyar. Bu bakımdan da burası işkencelerle anılan bir mekân oldu ğu kadar, bu işkencelerden duyulan utancın da sembolü bir mekân kılınmak istenmiştir.

Bu noktada hafıza mekânlarının yeni rejim döneminde nasıl muhafaza edilebilecekleri veya muhafaza edilmelerinin gerek ip gerekmediğ i sorusunun da yüzleşme literatüründe önemli bir mesele haline geldiğini belirtmek gerekir. Bir yandan bu mekânların hem yaşanan acıların sembolü olması ve unutulmaması gerektiğ i düşüncesiyle muhafaza edilmesini savunanlar, diğ er taraftaysa yeni dönemde acıları diri tutacak bu tür mekânların barış ortamına zarar vereceğ i gerekçesiyle yıkılması gerektiğini düşünenler vardır. Gerçekten de hafızalaştırma pratikleri belleğ i iyileştirici, sağaltıcı olabileceğ i gibi, hıncı tetikleme ihtimali de söz konusudur. Dolayısıyla bu tür mekânların muhafaza edilip edilmemesi de yine geçmişle hesaplaşma şartlarına ve bu hesaplaşmanın demokratikleştirme niyetine bağlıdır.

HK’lerin en çarpıcı örneğ i olan Güney Afrika Hakikat ve Uzlaş ı Komisyonu, Güney Afrika’da 1948’le 1990 yılları arasında hüküm süren Apartheid rejiminin muhaliflere, bilhassa halkın desteğ ini alan ve uluslararası alanda da tanınır hale gelen Afrika Ulusal Kongresi (African National Congress, ANC) üyelerine yönelik işkence, öldürme ve/veya kaçırma gibi siyasi amaçlı insan hakk ı ihlallerini araşt ırarak amacıyla kurulmuştur. Düzgün çalıştırılmayan, yetkililer tarafından görmezden gelinen ya da göz ard ı edilen komisyonların aksine --işledikleri

hak ihlallerini komisyona bildiren ve bu suçlara tanıklık yapan failleri afla yetkilendirilmiş olmasının doğurduğu tartışmalara rağmen-- komisyon, işlevini çok daha şeffaf ve adil bir süreçte ve başarıyla yürütülmüş olması bakımından bir milat/model olarak kabul edilmektedir.

Komisyonun araştırma süreçlerine sivil toplumun, kiliselerin, muhalefet partilerinin ve kanunu hazırlayan hükümet yetkililerinin azami katılımı sağlanmış, herkesin ve her örgütün, düzenlenen atölye çalışmalarına, konferanslara ulaşabilmesi kolaylaştırılmıştır. Ayrıca gerek Parlamenter Adalet Portfolyo Komitesi tarafından gerçekleştirilen açık duruşmalarla, gerekse komiser seçimlerinde liyakate dikkat edilmesi sayesinde komisyona meşruluk sağlanmış, bu da sürece geniş çaplı bir katılımın sağlanmasına yol açmıştır. Zira komisyon Güney Afrika devlet başkanı tarafından atanmış bir Başkanlık Komisyonu olmayıp, demokratik olarak seçilmiş bir parlamento tarafından kurulmuştur.

Güney Afrika'nın yeni Anayasa Mahkemesinin hâkimleri de yeni mahkemesi binasının eski hapisane arazisine yapılmasına karar vererek sürece önemli bir katkıda bulunmuşlardır.⁵ Yeni rejimin ve yargıçlarının vaat ettiği binanın hapisane arazisine yapılması kararları o yerin artık kötü olaylarla değil; kötü olaylara karşı verilen mücadeleler sonucunda kazanılmış demokrasinin sembolü olması içindir.

Geçmişle hesaplaşma ve buna istinaden GDA süreci içerisinde hayata geçirilen mekanizmalara dair bir değerlendirme yapmadan önce bu sürecin bugüne yansımalarına da kısaca bakmak faydalı olabilir. Örneğin Sırbistan'ın 1995'te sivil Boşnaklara yönelik saldırılarının "soykırım" olduğu kararı --yaşananlardan Sırbistan devleti değil, Sırp Komutanlar sorumlu tutularak-- Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, Uluslararası Adalet Divanı ve Bosna-Hersek Eyalet Mahkemesi tarafından verilmiştir. Karara rağmen, 2010 yılında Srebrenitsa'da yaşananlar Sırbistan tarafından yalnızca "büyük bir suç" olarak ifade edilmiş, Sırp Başbakan Brnabiç'se --2018 yılında-- yaşananların soykırım olduğunu tamamen reddetmiştir. Kaldı ki yargılama sürecinde daha çok ölümlere odaklanmış, uygulanan sistematik tecavüzlerse ikinci planda kalmış ve hatta cezalandırılmamıştır. Ayrıca mahkemeler tarafından savaş suçlusu ilan edilmelerine rağmen Sırp komutanlar Sırbistan'da birer kahraman olarak görülmeye devam etmektedirler. Bu süreçte barış görüşmelerinin ancak NATO'nun müdahalesiyle dengelerin Sırlar aleyhine bozulduğu bir zamanda başlamış ve sonuçta Bosna Hersek'in Sırlar ve Boşnaklar arasında bölünmesine karar verilmiş ve fakat bu gelişmeler taraflar arasındaki gerginliği dindirememiştir. Öte yandan BM tarafından Boşnakları korumak üzere güvenli

bölge ilan edilen karargâhtan 300 Boşnak erkeğin Hollandalı askerler tarafından Sırlara teslim edilmesinden dolayı Hollanda da yaşananlardan “kısmen suçlu” bulunmuştur. Buna karşın Hollanda Başbakanı Rutte, Hollandalı askerlerin imkânsız bir göreve gönderildiklerini ve onlara devlet olarak yeterince sahip çıkmadıklarını söyleyerek, askerlerden özür dilerken; Savunma Bakanına askerleri şeref madalyasıyla ödüllendirmiştir (*Gazete Duvar*, 2022).

Bu yıl yine tersi bir özür de Danimarka’dan gelmiştir. Danimarka 1950’lerde bir deney doğrultusunda 4-9 yaşları arasındaki 22 Grönland’ı çocuğu ailelerinden kopararak, Danimarka kültürüyle yetişmiş ideal birer Grönlandlı olmaları ve Grönland toplumuna örnek teşkil etmeleri amacıyla Danimarka’ya getirmiştir. Bugün bu ailelerin Danimarka’ya karşı açtığı tazminat davasında uzlaşmaya varılmasıyla, Danimarka ailelere tazminat ödemeyi kabul etmiştir (*Artı Gerçek*, 2022). Ayrıca Başbakan yaşananlardan dolayı da bizzat Grönland’a giderek Grönland halkından özür dileme kararı almıştır. Ya da Demokratik Kongo Cumhuriyeti’nin (DKC) bağımsızlık mücadelesinin önderi ve ilk başbakanı olan Lumumba’dan –Lumumba, bağımsızlık mücadelesinden kısa bir süre sonra iki Belçikalı asker tarafından öldürülmüş, cesediyse sülfürik asitle yok edilmiştir– geriye kalan tek parça olan dişi ailesine ancak 60 yıl sonra bir törenle teslim edilmiştir. Törende “Kongo ulusunun önderlerinden birinin kalıntılarının 60 yıl boyunca Belçika’da tutulmasının ve bunun hiçbir zaman açıklığa kavuşturulmamasının “normal olmadığını” söyleyen Başbakan De Crocco, “Bugünkü törenin de kendilerini onurlandırmadığını” ifade ederek Kongo halkından özür dilemiştir (Özkan, 2022). Bu örneklerden de görülmektedir ki geçmişle hesaplaşma kavramının geçmişten günümüze tam bir iyileşme gösterdiğini söylemek en azından ülkeler, olaylar bazında doğru olmayabilir. Bu durumdaysa “iyileşmenin” etkisi ve yeterliliğinin ne olduğunu biraz daha açmak gerekir.

- Adli ve Onarıcı Bellek İnşasının Etkinliği, Değeri, Yeterliliği Sorunsalı

Geçmişle hesaplaşma, adli bir mesele olduğu kadar çoğulcu demokrasiye sahip çıkma bilincini yerleştirme meselesidir. Geçiş süreci adli olarak başlasa da, tekçi bir resmi belleğe direnerek onun yerine hakikate odaklı demokrat bir yeni belleği ikame etme hedefi, tabanda zihni bir dönüşüme yol açacak kadar etkili olmadığı takdirde süreç başarısızla sonuçlanacaktır. Demokrasiye geçerken böyle bir sürecin gerekli görülmesinin bir nedeni de toplumsal tabanın geçmişle hesaplaşmanın adil usullere başvurulmadan sağlanamayacağını idrak etmesi ve benimsemesi gereğindedir. Yaşananların yanlışlığını/haksızlığını toplumun benimsemesi, içselleştirmesi için zamana, destek yapılarına ve kararlı bir iradeye ihtiyaç vardır.

Toplum, eşitsiz bir geçmişe ve kaynaklara sahip yurttaşların bir araya gelerek, birlikte düşünme potansiyelini açığa çıkardığı bir ortak bağlam olarak tanımlanabilir. Konum olarak devletle kişisel alan arasında yer aldığından, farklılıkların ve ayrılıkların aşılacağı ortak bir alan olarak demokrasinin temelini oluşturmaktadır (Brown, 2021: 38). Dolayısıyla, geçmişle hesaplaşma süreçlerine yerel aktörlerin, sivil toplum kuruluşlarının, kurumların ve toplumun farklı kesimlerinin katılımının teşvik edilmediği koşullarda bir demokrasi kültürünün oluşturulma imkânları azalacaktır. Demokrasiye geçiş ve ardından konsolidasyonu döneminde, demokratikleşmeye adanmış bir yönetim bu kez de yeni hafıza modelleri üzerinde egemenlik kurma çabasına girişemez. Bu ülkelerde, siyasal, ekonomik ve askeri iktidarlarla kolektif hafıza arasındaki bağlantının da geçmişteki otoriter rejimin çizdiği sınırların dışına taşınması gerekir. Aksini düşünmek liberal demokrasiye geçiş taahhüdüyle çelişir. Diğer taraftan, hesaplaşma enstrümanlarının etkinliği ve etkileri konusunda HK örneğine dönersek, olumsuz durumlara rağmen Güney Afrika'da olduğu gibi etkin bir işleyiş ve sonuç süreci söz konusudur.

Her ne kadar HK'ler ciddi suçları soruşturmak ve yaşananları tarafsız bir biçimde ele almak için geleneksel mekanizmaların işlevini yitirdiği bir siyasal bağlamda bir umut olarak ortaya çıkmış da olsalar (Bakiner, 2015: 346) komisyonların kurulmuş olmaları kadar, yeni rejimin eski rejimin suçlarıyla barışçıl, adil ve şeffaf bir biçimde hesaplaşma isteklilikleri, kararlılıkları ve kapsayıcılıkları da --HK'ların alternatif hatıraları ve onların gelecek vizyonlarını da bir miktar dışarda bırakma ihtimali konusu olduğundan (Bakiner, 2015: 345)-- oldukça önemlidir. Bu durum HK'nın hakikat ve kolektif hafızaya ilişkin içinde bulunduğu ikilemden kaynaklanır. İdealde hem toplum tarafından HK'ya --geçici bir süreliğine de olsa-- gerçeği söyleme yetkisini verilse hem de yetkilendirildikleri mercilerce kararlarının resmi onaydan geçeceği vaat edilse de, siyasi ve askeri kimi aktörlerin itibarlarını korumak veya toplumsal hafıza kaybı üzerine kurulu siyasi istikrarı sürdürmek için gerçeğin bulunmasını engellemek isteyen bir takım güçlü aktörler de söz konusu olabilir (Bakiner, 2015: 349). İktidarların kolektif bellek üzerinde hâkimiyet kurmaya ve siyasi çıkarlarını meşrulaştıracakları bir araç olarak görmeye devam etmeleri halindeyse yukarıda sözü edilen kamusal sınırlar sözleşmesi ve yasin ayırımı dağıtımı aynen sürecek, yalnızca faili değişecektir. Sürecin demokratikleşmeye sahici bir katkı sağlayabilmesi için rövanşist olmayan bir hakikat arayışıyla demokratik bir geleceğe ulaşılacağı inancını hâkim kılmak gerekmektedir. Fakat bu hakikat arayışında bellek açısından zorluk yaratan bir nokta da bir hafıza çalışması yaptığını ileri sürebileceğimiz HK'ların başvurduğu tanıklıktır. Tanıklıkta mağdurlar, mağdur yakınları ve kimi zaman failer ve görgü tanıkları da komisyonun ve daha geniş toplumsal kesimlerin mağdurun

deneyimini tek gerçek deneyim olarak kabul etmelerini isteseler de tanıklığın kimi zaman da sadece bir “mağdur hakikati”ni yansıttığını da görmezden gelmemek gerekir (Bakiner, 2015: 348). Yargılama ve cezalandırma sürecinin adilliği öncüllenenek, failin ömür boyu damgalanmayacağı, tersine hakikati içselleştireceği bir önkabulden yola çıkılmalıdır. Öte yandan mağdurlarınsa “ebedi mağdur” olarak kalmayacakları, bitmemiş kedere hapsedilmeyecekleri süreç gereklidir. Kısacası, sürecin işleyişinin ve sonuçlarının olabildiğince geniş bir kesimin “içine sinmesi” hedeflenmelidir. Elbette yukarıda da ifade edildiği gibi bu tür mekanizmaların mükemmelen uygulanacağı genel geçer bir formül bulunmamakta, uygulamalar ülkelere, koşullara göre değişiklik gösterdiğinden bu gerçekleştirilmesi hiç de kolay olmayan bir süreçtir.

Çalışmanın sonuç kısmına geçmeden önce son olarak, GDA süreci için şartların olgunlaşmamasına rağmen geçmişle hesaplaşma tartışmalarının gündeme getirildiği “geçişsiz geçiş dönemi adaleti” (GGDA – non-transitional justice) sürecine dair bir ülke örneği olarak Türkiye’deki duruma da kısacık değinmek faydalı olacaktır.

Türkiye Örneği ve Geçmişle Hesaplaşamama

Türkiye gibi geçmişle hesaplaşmaktan kaçınmış eksik demokrasilerde, demokratikleşmenin önündeki en büyük engellerden birisi geçmişin --AKP gibi-- otoriter iktidarlar tarafından kendi baskıcı amaçları doğrultusunda araçsallaştırılması olgusudur. AKP de her ne kadar merkeze karşı çevreyi, seçkinlere karşı halkı, faile karşı mağduru temsil ettiğini söyleyerek, geçmiş iyileştirme vaadiyle iktidara gelmişse de geçmiş artık belirli bir noktadan sonra ve konuyu aştığı için bu noktada açmaya yeltenmeyeceğimiz çeşitli ivmelerin etkisiyle bu vaadi terk etmiştir. Buradan hareketle yazının bu üçüncü bölümde, önce modern Türkiye’nin siyasi geçmişinde iktidarlar ‘hakiki bir hakikat çağrısı’ yaparak tektipleştirilen bir geçmişin belleğiyle ne ölçüde yüzleşmeye kalkışmıştır sorusu incelenecektir. Tartışmanın birinci dönemi, cumhuriyetin kuruluşundan 1990’ların sonuna kadarki süreci kapsarken; AKP ayrı⁶ bir dönem olarak ele alınacaktır. Bu ikinci dönem AKP’nin ilk 8 yılında geçmişi iyileştirme vaadi kapsamında kendisini siyasal değişimin ve yeni başlangıçların partisi olarak sunup, bunu özellikle de AB’ye katılma koşullarını doğrultusunda bir kısım reformlarla hayata geçiriyor gibi gözükerek Kemalist toplum kesimleri ve yerleşik iktidar yapısı karşısında iktidar olarak kabul edilme mücadelesi verdiği ve 12 Eylül anayasa referandumuyla yerleşik iktidar yapısından azade kalabildiği yıl olarak 2010’dan sonrasına odaklanacaktır.

AKP’nin iyileştirilmiş bellek iddiasından Türkiye gibi kademeli otokratikleşme

sürecinde olan bir ülkede, parlamenter modelden başkanlık modeline geçilmesinin demokratik bir rejimden otoriter bir rejime mi geçildiği üzerine yapılan tartışmalardan hareketle yazının bu üçüncü bölümde, Türkiye'nin, AKP döneminde de geçmişle neden demokratik yollardan hesaplaşmadığı ve bu dönemde de Türkiye için neden geçişsiz geçiş dönemi adaleti (GGDA-nonjustice)⁷ sağlanamadığı tartışılacaktır. Bugün Türkiye seçilmiş ve demokrasiyi reddetmeyen bir iktidarın liderliğinde kademeli bir otoriterleşme sürecinin --ki süreçten kasıt seçilmiş iktidar eliyle gelişen ve tek bir darbeyle meydana gelmeyendir-- içerisinde yer almaktadır. İktidar çoğu kez demokratikleşme iddiasıyla kısmi anayasal ve yasal değişiklikler, kadrolaşma ve kurumları zaman içinde yetkisizleştirmek gibi-- çok sayıda "mini darbe"yle otoriter bir durum yarattığı açıktır (Somer, 2021: 10). Fakat popülist ve otoriter iktidar inisiyatifinde gerçekleşen bu model değişikliğinin demokratik geri kaymayla demokrasinin kalitesinin düşmesine, zorlanmasına yol açacağı kabul edilmekle birlikte, rejimin otokrasi olarak değişmesi için yönetenlerin meşruiyet kaynağı gibi temel bir konuda çözülme ve değişim gerekeceğinden (Somer, 2021: 12), bu model değişikliğinin Türkiye'nin otoriter bir rejim olduğunu söylemek için gerekli ama yetersiz bir veri olduğunu da söylemek gerekir. Zira rejim değişikliğinden söz edebilmek için bir ülkedeki tüm siyasal hayatı, mevcut destekçileri kadar muhaliflerin de davranış ve tutumlarını belirleyen/etkileyen bir yapıdan söz ediyor olmamız gerekir. Peki AKP döneminde Türkiye'nin geçmişle hesaplaşma anlayışı değişti mi, değiştiyse nasıl? Bu soruya cevap vermek için önce Türkiye'nin geçmişle hesaplaşma anlayışı ve kapasitesine bir bakmak gerekir.

i) Çok Partili Dönem-1990'lı Yıllara Kadar

1980-1990'lara kadar iktidarların geçmişle yüzleşmeye yaklaşımı üç nedenden dolayı 'isteksiz ve istikrarsız' olarak tanımlanabilir: Bir kere, Türkiye'nin kuruluşunda ulus kimliği ve dolayısıyla resmi bellek anlatısı bütünün içinde eritildiği seçici bir anlayışla kurulmuştur. İkincisi, Türkiye'de farklı hatırlayışlara imkân sağlayacak demokratikleştirici bir sivil toplum (ST) inisiyatifinin gelişmesindeki güçlükler büyük bir engel oluşturmaktadır. Üçüncü olarak ise, özellikle darbe dönemlerinde ülkede yaşanan insan hakları ihlallerinin hesabının sorulduğu ve verildiği bir dönem yaşanmamıştır. Bunun en temel nedeni, insan haklarının çiğnenmesinden askeri yönetimler sorumlu olmasına karşın, ordunun siyaset içinde sivillere hükmeden ayrıcalıklı konumu nedeniyle darbe olgusunun kendisinin ve hak ihlallerinin faillerinin yargılanmasının başarılabilmesidir.

- Çoğulcu Belleğe Ket Vuran Tarih

Öncelikle yazının ilk bölümünde de değinildiği üzere resmi bellek anlatılarının

demokratik sayılabilmesi için farklı belleklerin varlığına ve dikte eden değil uzlaştıran bir bellek anlatısına yer vermesi gerekir. Türkiye, heterojen yapılı bir coğrafya üzerine ve heterojen bir nüfusa sahip olarak kurulmasına rağmen suni-yasal bir benzeşme varsayımıyla sembolik ortak bir etnisite çağrısıyla (Somersan 2004: 35, 36) kurulmuştur. Ayrıca bu homojen kimliği tehdit edecek daimî bir öteki imgesi de homojenlik vurgusuna hizmet etmek amacıyla kullanılmıştır. Gayr-i Müslimler, Aleviler, Rumlar, Ermeniler veya Kürtler gibi kesimler ulus kimliğinin homojen yapısına tamamen asimile olmadıkları takdirde bir ulusal tehdit olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Açıktır ki bu durumun bir nedeni tarihseldir: Osmanlı'nın son döneminde azınlıklarla yaşanan tecrübeler, Osmanlı Türk Müslüman seçkinlerinde azınlıklara karşı bir ihanet duygusu oluşturmuş ve bu algı resmi tarih anlatısıyla beslenmiştir. 19. yy'dan itibaren Osmanlı yönetimi yükselen milliyetçilik karşısında dağılmayı engellemek için, o zamana dek yürürlükte olan etnik ve dini kökene dayalı millet sistemi yerine eşit vatandaşlık anlayışını getirmeye çalışmıştır. Buna rağmen ayrılıkların yaşanması engellenememiştir (Belge, 2002: 182). Öte yandan bu durumla bağlantılı olarak Osmanlı'nın hasta bir adam olarak görülmesi ve Türkiye'nin kurucularının bu yüzden Sevr'de önlerine konan parçalı haritayı kabul etmeye mahkûm olduklarına inanmaları, parçalanma ve ulusal iğdiş edilme korkusunu daha da tetiklemiştir (Kaptanoğlu, 2000). Bu anlamda ulus kimlik, "yabancı" olanla bir arada nasıl yaşarız şeklinde formüle edilmek yerine (Kaptanoğlu, 2000), sınıfsız kaynaşmış bir kitle olarak tahayyül edilmiş, bu kurgusal kimliğin herkes tarafından sahip olunmak istenen bir ayrıcalık olduğu ve tam da bu yüzden sürekli bir beka tehdidinin altında olduğu iddiasıyla dışlayıcı anlayış meşrulaştırılmıştır.

Elbette bu ulus kimlik anlayışının 1990'lara kadar değişmeden süregeldiğini söylemek mümkün değildir. Özellikle 1960'lardan itibaren hem tepede hazırlanan daha liberal bir anayasanın, hem de alttan yükselen öğrenci hareketlerinin, sol siyasetlerin, Kürt hareketinin ve kadın hareketlerinin ivmesiyle farklı kimlik talepleri gündeme gelmiştir. Fakat bu noktada, sorunsalımız açısından önemle vurgulanması gereken husus şudur: yükselen ideolojik ve kültürel demokratik hak ve özgürlükler sürekli olarak "devletin bu hak ve özgürlüklere karşı kendini koruması" kılıfıyla sınırlandırıldığından farklı bellek anlatılarının yeşermesi potansiyeli sıkı bir devlet kontrolü altına alınmıştır. Dillendirilen farklı talepler resmi bellek anlatısını dönüştürmekten ziyade daha **çok resmi anlatının versiyonları olarak kalmışlardır**. Bir örnek vermek gerekirse, devlet, farklı kimliklerin farklı "yas" sorununu kamusal tek bir yasa merkezileştirerek engellemiş ve farklı kimlik taleplerinin farklı biçimlerde hatırladığı bir geçmiş bir kamusal sınırlar sözleşmesi olarak gizlemiştir.

- Titrek Sivil Toplum (ST)

Yukarıda, Türkiye'nin geçmişle hesaplaşmasının önünü kesen ikinci nedeni olarak sivil toplumun (ST) zaafı işaret edilmişti. Özünde gönüllülük esasına dayanan ST örgütlenmelerinin temelinde kendi kendini yönetme nosyonu ve onun da altında Aydınlanma dönemi ve burjuvazinin doğuşu vardır. Bu yapıyla hem devlet karşısında toplumun haklarını koruyabileceği, hem de devletin topluma müdahalesine bir bariyer oluşturacağı öngörülen ST'nin Türkiye'deki gelişimiye titrek ve istikrarsızdır. Niçin?

Bu zaafly geçmişin en önemli işaret fişegi, Türkiye'nin imparatorluk geçmişinde etnik farklılaşmanın derinleşmesi 1914-1924 yılları arasında Rum ve Ermeniler'in ülkeden çıkarılması ve ayrılması, devlet-merkezli toplumsal kontrol mekanizmalarının giderek bürokrasinin eline geçmesinin de habercisi olmuştur. Çünkü Osmanlı burjuvazisinin ekonomik, siyasi ve ideolojik kazançlarını yitirmiş olduğu bir durumda bürokrasi, iktidarını koruma işlevini yüklenerek, elbette ulus-devletin resmi belleğinden çok farklı, imparatorluğa özgü bir devlet-buyruk ilişkisini sürdürmeye ve buna paralel olarak da sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmeye devam edebilmiştir (Keyder, 2014: 10-11).

Nitekim burjuvazi-bürokrasi-devlet üçgeninde değişen güç dengeleri cumhuriyeti de etkilemiştir. Cumhuriyet rejimi de toplum için en iyisinin ne olduğuna aydınlanmış elitin karar verdiği, politikaların buna göre belirlenip, uygulandığı (Heper, 1991) --halk için halka rağmen şeklinde özetlenebilecek-- bürokratik reformcu bir anlayışla kurulmuştur. Bunun sonucunda burjuvazi de devlet eliyle oluşturulduğundan, ST de devlet güdümüyle ortaya çıkmıştır. Her ne kadar devletin kimi zaman ST üzerindeki kontrolünü gevşettiği ve 1950'lerde ST sayısının artmaya başladığı kaydedilse bile çok partili dönemde ST siyasal yaşamın temel dinamiği haline gelememiştir (Çaha, 1993: 262). Bu sonucu belirleyen dinamikler uzun bir liste oluşturur: 1960 darbesinin ardından hazırlanan özgürlükçü anayasa, seçkin devlet geleneğinin bir uzantısı olarak güçlü devlet anlayışını sürdürmeye öncelik vermiştir. 12 Mart Muhtırası sonrası baskıcı bir siyaset izlenmiş, birçok gençlik ve memur derneği kapatılıp, sendika ve meslek örgütü yasaklanırken devletle aktif iş birliği yapan STK'lar kayırlmış, diğerlerinin mali yardımları kesilmiştir (Tosun, 2001). 1980 darbesiyse siyasi parti ve STK'ları kapatma, böylece yürütülen örgütlü mücadeleleri tırpanlanama ve toplumu depolitize etme doğrultusunda adımlar atarak askeri yönetim boyunca (1980-83) ST'yi sindirmeyi başarmıştır.

Türkiye'de ST'da kayda değer ilk canlanma 1980'lerde başlar. Bu olguyu açıklayan nedenleri beş grupta toplayabiliriz: 1.Dünya ölçeğinde devletlerin

sosyal ve kültürel talepleri karşılayamaması ve bu yüzden devletlere alternatif yeni aktörlerin çıkması; 2. Yükselen kimlik siyasetinin organik ulus kavrayışında yarattığı çözüme; 3. Türkiye'nin AB üyeliğine adaylığı kapsamında azınlıklara ve bireylere daha fazla özgürlük ve hak anlamına gelen Kopenhag Kriterlerini uygulaması gerekliliği; 4. Ulusal kalkınmacılık modeli yerine --küçük devlet, rekabet, girişimcilik, serbest piyasa gibi farklılaştırıcı alanlara vurgu yapan-- neoliberalizme geçilmesi. 5. 1993'ten itibaren, özel radyo ve televizyon yayınlarının başlaması ve dernekler, siyasal partiler, vakıflar, sendikalar arasındaki organik ilişkileri ve iş birliğini anayasayla yasaklayan maddelerin 1995'te kaldırılması (Özbudun, 1999: 114).

Sonuç olarak 1980'lerden itibaren ST'da yaşanan canlanmanın aynı zamanda belleğin çoğullaşması, farklı anlatıların kamusal alanda dillendirilmesine imkân sağladığı söylenebilir mi? Türkiye ST'unun istikrarsız ve çelişkili bir yol haritası izlediğini ve bu yıllardaki canlanmanın genel iniş çıkışların ilk çıkış sürecini temsil ettiğini kaydederek 'evet.' Bu yılların aynı zamanda faili meçhullerin, köy boşaltmaların, ölüm oruçlarının, darbeler sonrasında çocuklarından haber alamayan Cumartesi Annelerinin, derin devlet-mafya ilişkilerinin ortaya döküldüğü skandalların, ülkenin doğu ve güneydoğusunda yaşanan olağanüstü hâl gibi pek çok kolektif travmanın yaşandığı yıllar olduğunu da not etmek gerekir. Bu panorama bize hem çıkışın arka zeminindeki baskıcı politikaları hem de ST'nin canlanma niteliğiyle tezat oluşturan zaafını açıklamaktadır. Bu karanlık yanıyla 1990'ların kendisi hesaplaşılması gereken bir dönemdir (Uysal, 2016: 9-10). Başka bir perspektiften bakıldığında 90'lı yıllar, siyasal, ideolojik ve ekonomik kriz ortamında yeni bir aktör olarak AKP'yi iktidara taşıyan da yıllardır.

- Resmi Belleğin Muhafızı Olarak Askeri Bürokrasi

Türkiye'nin geçmişle hesaplaşamamasının üçüncü nedeni olarak ordunun siyasette işgal ettiği sivilere üstün konumu olarak ifade edilmişti. Ordu, 1960 darbesinden itibaren kurumsal ve siyasal özerkliğini referans göstererek (Cizre, 2005: 59-60), siyasi bir faktör olarak ortaya çıkmıştır (Eroğul, 1998: 157). Siyasi özerkliği sayesinde demokratik olarak seçilen hükümetlerin anayasal otoritesinin üzerine çıkabilen ordu, böylece hükümetler üzerinde --doğrudan veya dolaylı-- siyaset karşıtı etkide bulunabilmiştir (Cizre, 2005: 60, 66). Kurumsal özerkliği sayesinde kurumsal işlevi ve yapısını siyasi müdahalelerden azade kılmış, dahası siyasi konulara etkide bulunma kapasitesini de genişletebilmiştir (Cizre, 2005: 59). Türkiye'de ordu yüksek yargı, akademi, medya, bürokrasi, sivil toplum örgütleri ve siyasetçilerden oluşan bir konfigürasyonun merkezinde yer almakta ve ülkenin kuruluşundaki rolüne atfen, rejimin koruyucusu ve kollayıcısı olduğu iddiasıyla, meşru siyasetin parametrelerini darbeyi bir

enstrüman olarak kullanarak belirleme hakkına sahip olagelmıştır (Çınar, 2013: 40). Üstelik bu darbeler işkence, zorla kaybetme, ölümler gibi ağır insan hakları ihlallerine sebep olmasına, demokrasiyi sekteye uğratmasına rağmen, özellikle de muhafazakâr sağ ve sol siyasetçiler --ordu söz konusu olduğundaki faydacı ve ilkesiz kariyer hesaplılıklarıyla-- ordunun şimşeklerini üzerlerine çekmek istememelerinden dolayı (Cizre, 2005: 45), darbe süreçleriyle ve darbecilerle hesaplaşılmamıştır. Dahası, ordunun siyaset karşıtı konumunu demokrasi açısından sorunsallaştırmayan siyasiler, yaşananları soldan kaynaklı bir militarizm problemi olarak açıklamışlardır (Cizre, 2005: 43).

Nitekim ordunun siyasetteki hâkimiyetini önlemenin yolunun solu engellemekle özdeşleştiren bu zihniyetin en önemli müdahalesi, özerk bir ST kavrayışını ve bununla ilintili olarak örgütlü mücadeleleri de tırpanlamak olmuştur. Askeriye, aynı zamanda kendisini seküler tekçi zihniyetin ve siyasal düzenin bekçisi addetmiş ve bu zihniyeti simgeleyen belleğin revizyonuna kapı açacak ST kuruluşlarına ve siyasal partilere karşı rejimin muhafızı ve siyasal bir aktör kimliğiyle mücadele etmiştir. Bu nedenle, AKP'nin birincil hedefi askeriyenin siyasal özerkliğini kaldırmak, nüfuz alanını iyice daraltmak olmuştur. Gülen Cemaatinin iş birliğiyle ortaya çıkarılan Ergenekon, Balyoz, Ayışığı darbe planları bu hedefe ulaşma imkânını --üstelik AB'ye kabul edilme koşulları olan bir dizi ileri reformlar çerçevesine dâhil ederek-- gerçekleştirmiştir.

Özetleyecek olursak, yukarıda sıralanan üç temel nedenin büyük katkısıyla ST, Türkiye'de farklı çıkarların, düşüncelerin, tercihlerin konuşma ve uzlaşma mekânı değil, siyasilerin bu kuruluşları manipüle ederek, hitap ettikleri kesimleri kendi amaçları doğrultusunda kontrol etme mücadelesinin yapıldığı bir alana dönüşmüştür (Turan, 1987: 67). Siyasetin ve toplumsal alanın farklılıklara kapatılmak istenmesiyle meydana gelen bu durum sonucunda Türkiye, bir yandan acıların, mağduriyetlerin yarıştırıldığı ancak mağdurluğu sayesinde bazı şeylere istemeye hakkı var görüldüğü bir kutsal mazlumluk patolojisine (Açıkel, 1996) hapsedilirken --ki AKP döneminde bu durum iktidara sadık yandaşların laik kurulu düzenin mağduru olarak-- 'en haklı' oldukları iddiası biçiminde cereyan etmiştir. Öte yandan da az da olsa, yeni zuhur eden gelişmeler sonucunda ötekinin acısını görmezden gelmenin imkânsızlaşması nedeniyle o eziyet ve acıları da konuşmaya başlayan bir mekâna dönüşmeye başlamıştır. Peki, bu ikilem içerisinde Türkiye'de geçmişle hesaplaşmanın AKP dönemine yansımaları nasıl olmuştur?

ii) Otoriterlik Tartışmaları Ekseninde AKP İktidarları'nın Resmi Belleği: 'Yeniden mi 'Yenilenen' mi?

Bu bölümde, ilk olarak Türkiye'nin geçmişle hesaplaşamamasının temel nedenleri olarak ele alınan ulus kimlik ve ST kavrayışının, ordunun ayrıcalıklı konumuyla birlikte AKP'nin 2010 yılından sonraki iktidar anlayışına yansımaları incelenmektedir.

AKP, Kemalizm'in ötekisi olmadığını kanıtlamaya çalıştığı ilk 5 yılının ardından, *ancien régime*'in muhafızlığını yapan sivil ve asker bürokrasinin --2007'de Cumhurbaşkanlığı seçimleri ve e-muhtıra, 2008'deyse parti kapatma davası gibi-- iktidarı kullanmasını engelleyici bir dizi müdahalesinden başarıyla çıkmıştır. Bu sürecin sonunda ev sahibi olarak yerleşik iktidar yapısının kuralları belirlediği bir Türkiye'de "yeni ev sahibi" olamayacağını anlayan AKP, kendi resmi belleğini ve kurallarını kendisinin koyacağı, "yeni bir Türkiye'nin ev sahibi" olmayı hedeflemiştir (Ünal Çınar, 2020: 200). İktidarın kendisini yerleşik iktidar yapısından 2010 referandumu sayesinde bir miktar özerkleştirebilmesi nedeniyle bu değişimde 2010 yılını bir kırılma anı olarak kabul ettiğimizden söz etmiştik. AKP'nin kendisini yerleşik iktidar yapısından 2010 referandumu sayesinde bir miktar özerkleştirebilmesi nedeniyle 2010 yılını bir kırılma anı olarak kabul ettiğimizden söz etmiştik. AKP, anayasa referandumunu, (eski) Türkiye'deki vesayetçi siyaset anlayışının sonlandırarak yeni demokratik Türkiye'yi kuracağı vaadinin samimi kanıtı olarak sunmuşsa da değişikliklerin muhtevası bu vaatten sapma göstermiştir: değişikliklerin ruhu, muhafazakâr-kültürel bir kimlik paradigmasının kuruluş çabasına uygundur. En önemlisi, değişikliklerin --kendi egemenliğine dair özgüveni artmış olduğundan-- "devletçi" bir nitelikte hazırlanmış olmasıdır. Yargı, ordu ve bürokrasi gibi eski vesayet kurumlarına yönelik düzenlemeler, bu organların Erdoğan'ın sadık birer hizmetkârına dönüştürülme tasarımına uyar bir biçimde yapılmıştır (Özdoğan, 2021: 149; Akt. Seven, 2022: 41).

AKP hükümetinin 2013 yılındaki Gezi direnişine baskıcı müdahalesinin ardından 17-25 Aralık yolsuzluk ve rüşvet iddialarının üstünün kapatılması ve 2015 seçimlerinden sonra tek başına iktidar olamayınca parlamentonun feshedilerek seçimlerin demokratik niteliğine gölge düşürülmesi, 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin ardından parlamentonun devre dışı kalması ve ülkeyi yönetme yetkisinin Kanun Hükmünde Kararnamelerle (KHK) cumhurbaşkanına verilmesi Türkiye siyasi tarihinin 21. yüzyılda AKP hâkimiyetini ifade eden bazı örneklerdir. 2017 yılında henüz OHAL devam ederken gerçekleştirilen anayasa referandumuyla Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine (CHS) geçilmesi AKP'nin Türkiye'yi anayasasızlaştırma, siyasetsizleştirme ve kurumsuzlaştırma (Seven,

2022: 36) amacının son yapı taşlarından biridir.

Bu analizi AKP'nin ulusal kimlik/bellek siyasetiyle bağlantılandırırsak parti iktidarlarının ikili bir anlatımı/yaklaşımı benimsediğini söyleyebiliriz: bir yanıyla, laikçi baskıcılık olarak tanımladığı Cumhuriyet geçmişinin AKP ve aynı eğilimdeki partilere beslediği husumeti bir karşı-hınca çevirerek destek tabanını tahkim etme doğrultusunda sık sık kanatmayı seçen bir yol izlemiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus şudur: 'geçmişi aşağılama' meselesi, geçmişin dayatmacı ve tektipçi uygulamalarıyla çağdaş demokratik normlara başvurarak yüzleşmek için değil, toptancı suçlamalarla iktifa ederek demokratik bir yüzleşmeyi yapmamanın yaklaşımını oluşturmuştur. Bu reddiyeci söylem: "(Eski) kültürel, Kemalist, Batıcı modernleşme paradigması, yanlış, seçkinci, gayri-demokratik ve gayri-adil bir modernleşme politikası olup, her alanda Türkiye'nin önünü tıkamıştır" (Çınar, 2015: 224). İktidara göre kendisi, bu modernleşme paradigmasının paryalaştırdığı, marjinalleştirdiği kesimleri temsil eden, hatta bu kesimlerin bizzat kendisi olan tek siyasal güçtür.

AKP'nin toplumsal belleğe bir yaklaşımı geçmişi aşağılama/reddetme ve toplumsal hafıza konusunda onarıcı bir aşamaya geçmemesiyle, diğer yöntemi Osmanlı geçmişine dönüş yaparak yükselttiği imgeler yoluyla yeni Türkiye rejiminin ayıklayıcı hatırlamalarını ve yeni hafızasını tepeden buyurmaktır (Tokdoğan, 2020; Yılmaz, 2018; Bakıner, 2013: 691). Bu iki yaklaşım, diğer iç ve dış gündemlerle ve yukarıda ele alınan otoriter politikalarla bütünleşerek, çağdaş Türk siyasetinde bir ölçüde var olan demokratikleşme koşullarını erozyona uğratmıştır. Bu nedenle, Türkiye, önümüzdeki 2023 genel seçimlerinde aynı zamanda bir rejim tercihi yapma durumuyla karşı karşıyadır.

Yeni resmi söylemin geçmişle yüzleşmemesinin bir kilit nedeni aşağıladığı eski laik düzenin bellek oluşturma yöntemini kopyalamasıdır. Yöntemi eski ve yeni düzen için vazgeçilmez kılan husus korumaya, kollamaya, yüceltmeye çalışılan süjenin insan/makbul ya da öteki vatandaş değil yine devletin kendisinin oluşudur. Parti ve lideri, *ancien régime*'in devletin ötekisi olma niteliğinin de dürtmesiyle, eski düzende olduğu gibi yine toplumu bölen bir başka söylemi bir parti olarak değil "devlet" in resmi söylemi olarak yükseltmektedir. Ülkeyi Biz/ millet/liderin etrafında kenetlenmiş inançlı mazlum çoğunluk (Saraçoğlu, 2013: 75) ve Onlar/darbeci/vesayetçi/sarhoş/sürtükler yani "makbul" olmayanlar olarak kategorize ederken, "bu ideolojik bütünlük, bir partinin kendi içiyle sınırlandırılmış bir söylem inşası olmaktan çıkmış, büyük harflerle Devlet'in resmi söylemi haline gelme iddiasına" (Dindar, 2011: 42) dönüşmüştür. Bu resim bize AKP'nin resmi belleği aşındırma ya da çoğullaşmasına imkân sağlama

vaadini tutmamakta olduğunu açıkça göstermektedir. Onun yerine, *ancien régime*'in eski tekçi resmi belleği benimsetme yöntemini kopyalayarak --her ikisi de kendi elitleri doğrultusunda bir bellek anlatısı kurarak (Bakiner, 2013: 697) --, milletin kim olduğuna, millet adına neyin dillendirileceğine, neyin kutsanacağına, neyin yasının tutulacağına yalnızca kendisinin karar verdiği yeni bir sessizleştirme, bastırma, susturma sürecini başlatmıştır. Bu AKP'nin kurmaya giriştiği anlatı, İslamcı ve neo-Osmanlı terimleriyle tariflenen fakat yine dışlayıcı bir anlatıdır (Kaya, 2015: 686). Bir başka ifadeyle AKP de hegemonik hafıza ve kimlik projesine meydan okuyan eleştirel tarih yazımlarına sessizliği dayatırken, kendi tabanına hitap edecek biçimde geçmişin eleştirel olmayan ve muhafazakâr-milliyetçi yorumlarını destekleyen, hükümet onaylı yeni bir hafıza kurmaya çalışmaktadır (Bakiner, 2013: 692).

Öte yandan AKP'nin bu tutumunun ST üzerinde de yansımaları da söz konusudur. AKP, ST alanını baskılayan ve fakat bununla da yetinmeyip aynı zamanda da bu alanı kontrol ve manipüle etmeye çalışan geçmişteki diğer iktidarlar gibi, bir yandan muhalif ST'ye yönelik yıldırma, susturma, maddi kaynakları kesme ve dışlama politikaları uygularken, diğer yandan, iktidarına sadık, işlevsel ve alternatif bir ST evreni kurma çabasına girişmiştir (Bakiner, 2013: 2022). Düşünce kuruluşları, vakıflar, sosyal devletin ajanları olması gereken kuruluşlar birer yardımcı/yan/yandaş örgütler ağı olarak iktidar eliyle kurulmakta ve iktidar adına topluma nüfuz ettirilmektedir. Yandaş sermaye sınıfları ve özellikle medya patronları da ekonomik yaşamı ve sosyal ilişki ağlarını iktidarın taşeronları sıfatıyla kuşatmaktadır. ST alanıysa AKP'nin kendi "gerçeklik/hakikat rejimini" kurma projesi çerçevesinde toplumda sanki "vizyoner bir paradigma" siyaseti" varmış izleniminin yaratılmaya çalışıldığı yerler olmakla sınırlıdır (Çınar, 2015: 220, 222). Toplumda çoğulcu bir hafızanın demokratik hak ve özgürlükler vasıtasıyla kurulmasında ST'nin oynaması gereken role karşı AKP'nin benimsediği yaklaşım çok kısa ve nettir: AKP'nin ideolojik kurgusunda muhafazakâr hassasiyetleri gücendiren, eski ve yeni tekçi hakikate demokratik direniş gösteren bir ST anlayışına yer yoktur.

Sonuç olarak AKP geçmişin nasıl hatırlanacağına dair çoğulluğun onayına ihtiyaç duymaz. Bunun yerine boşlukları veya yerine geçecek biçimde var olan anlatıyı kendi anlatısıyla doldurma girişimini ortaya koyar (Bakiner, 2013: 699). Aslında AKP geçmişle demokratik bir biçimde hesaplaşmanın imkânlarını çıkarları uğruna ya ortadan kaldırmış ya da tekeline almaya çalışarak demokratikliğini sorunsallaştırmıştır. Türkiye için AKP iktidarında geçmişle demokratik yollardan hesaplaşma ve böylece demokratik düzeni istikrara kavuşturma imkânları da ortadan kalkmış gözükmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin geçmişiyle nasıl başa

çıkacağı, demokratikleşme niyetinin ve kapasitesinin ne olduğu önümüzdeki seçimlere kalmış gözükmektedir. Türkiye yapacağı seçimle otoriter bir durumdan otoriter bir rejimle ya da demokratik bir rejim arasında bir tercihin eşliğindedir. Elbette, AKP'nin önümüzdeki seçimi kazanamaması, Türkiye'yi doğrudan demokratik bir rejime dönüştürmeyecektir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere otoriter rejime dönüş yalnızca iktidarla ilgili bir sorun olmadığı ve Türkiye gibi kademeli otoriterleşme sürecindeki ülkelerde hem muhalefet gündemlerinin birbirinden kopuk olması hem de bu yüzden iktidara karşı kitlesel bir desteği konsolide edememesi de otoriterleşmeyi kolaylaştırmaktadır (Somer, 2021: 17-18). Bu bakımdan bir başka yazının konusu olarak önümüzdeki yeni soru seçimle olası bir iktidar değişikliğinin Türkiye'yi demokratikleştirmek için geçmişle ve AKP dönemiyle nasıl baş edeceği.

Sonuç Yerine

Geçmiş farklı hatırlamanın ve bunu dile getirebilmenin demokratikleşme kriteri olarak görülüp görülemeyeceğinin tartışıldığı bu çalışmada ilkin ulus devletlerin farklı hatırlayışları bastırma ve sessizleştirme siyaseti izledikleri ve fakat bu durumun bir sansürleme olduğunun anlaşılmasıyla bir demokratikleşme talebi olarak belleğin çoğullaştığı yeni bir sürece geçildiği ifade edilmiştir. Resmi belleğe meydan okuyan kolektif bellekle birlikte devletlerin geçmişteki kendi adaletsizlikleriyle nasıl başa çıkacakları, farklı bellek anlatılarıyla nasıl ilişki kuracakları meselesi gündeme gelmiştir. Kimliklerin, farklılıklarını muhafaza ederek eşit, adil ve özgür bir yaşama belleğin rehabilitasyonunun önemli bir katkı sağladığını söyleyebiliriz. Buna karşın kolektif bellek demokratik bir toplum olma potansiyelini gerçekleştirmek için gerekli bir koşul olmakla birlikte yeterli koşul değildir. Bu süreçte iki seçenek gündeme gelir. Birincisi devletler sebep oldukları acılar için "özür dilemek, hafızalaştırmak, tazminat ödemek, komisyonlar veya mahkemeler yoluyla hakikate ulaşmak, failleri cezalandırmak" gibi çeşitli mekanizmaları devreye sokarak, belleğin demokratikleşmesine ve sivilleşmesine katkı sunabilirler. Kolektif bellek demokratik bir toplum olma potansiyelini gerçekleştirmek için gerekli bir koşul olmakla birlikte, belleğin çoklu doğası karşısında devletlerin eleştirilere karşı açık, geçmişle demokratik yollardan hesaplaşmaya kararlı ve bu bağlamda geçmişin rövanşını almaya değil kapsayıcı demokratik bir geleceği kurmaya odaklanmış olması beklenir. Bu, siyasal, kültürel, hukuksal, bilimsel, pedagojik, estetik ve dinsel boyutlara kadar her alanı kuşatıcı bir biçimde yürütülmesi gereken (Sancar, 20: 94) çetrefilli bir süreçtir. Tam da bu nedenle ikinci seçenek de söz konusudur. Devletler, tüm bunlarla uğraşmak yerine ya da bunları hayata geçirecek kapasiteleri olmamasından dolayı toplumu öznellik ve yaşanmışlıktan arındırılmış rövanşist bir bellekanlatısına yeniden mahkûm edebilirler. TBC, bazen mağdura özneleşme,

faillerle hukuk önünde hesaplaşma, hakikate kavuşma, geleceği barış içinde bir yaşam olarak kurma imkânı sağlarken; bazen de öfke, şiddet, haksızlık gibi duyguların halen daha hissedilmesinden kaynaklı olarak yıkıcı etkilerde de bulunabilmektedir. Bu da belleğin hem ulus devletlerin demokratikleşmesinin itici gücü hem de ulus devletlerin demokratikleşmesinin bir sonucu olduğu ikircikli ilişkiyi ortaya koyar ve bu ilişkiyi neden yeniden gözden geçirmemiz gerektiğini gösterir. Bellekle demokrasi ilişkisi paradoksaldır. Kötü şeylerin yeniden yaşanmaması için yaşananların hatırlanması ve fakat yaşananların --AKP dönemindeki gibi-- rövanşist bir arzuya dönüşmemesi içinse unutulması gerekir. Peki, o zaman nasıl bir unutmadan söz ediyoruz? Öncelikle unutmak, birileri tarafından maruz bırakıldığımız bir sansürleme, bastırma değildir. Öte yandan geçmişin değiştirilemez, yaşananların geri alınamaz olduğundan hareketle unutmak, yaşananları yok saymak da değildir. Unutmaktan kasıt, mağdurun üstü örtülmüş, konuşulamayacak kadar acı bir geçmişin bugüne yansıyan kırıntılarını yenebilmesidir. Bunun için gerekense, geçmişteki mağduriyetleri şimdide biriken bir hınç olmadan hatırlayabilmeyi, hatırlamak istemediğimiz olayları baskı olmadan unutabilmeyi ve geçmişte yaşananlardan bizi kurtaracak ya da bize mağduriyetten önceki döneme dönmeyi vaat eden bir mesihe muhtaç olmamayı mümkün kılabilmektir. Zaten tam da tüm bunları başarabilmenin genel geçer bir formülü olmadığından Nazım'ın dizelerinde de dediği gibi gitmek sadece bir eylemken, unutmak kocaman bir devrimdir.

Sonnotlar

1 Sayın Prof.Dr. Ümit Cizre'ye bu yazıya önemli katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

2 Hafıza patlaması kavramını 1990'larda Türkiye'de yaşanan tarihi romanlara, hatıralara, filmlere, çokkültürlü Osmanlı mutfağına, yerel ve ulusal anma törenlerine ya da egemen anlatıları kökten sarsmayan çalışmalara yönelik bir ilgi olarak ifade eden ve bu anlamıyla hem resmi anlatılara şerh düşen ancak hem de geçmişin tüketilebilir bir nostalji nesnesine dönüşmesine sebep olduğu değerlendirilmesinde bulunan çalışmalar da --ki önerileri hafıza dönüşü (memory turn) kavramının kullanılmasındır-- mevcuttur (Sezer ve Gönlügür, 2021: 10-11). Bu çalışmadaysa hafıza patlaması, küreselleşmenin baskılarına ve ayartmalarına direnmek için ortak anlatılara ve geleneklere dayalı dayanışmalar arayan bir protesto dili ve geçtiğimiz yüzyılda yaşanan çoklu felaketler karşısında kurbanların seslerini koruma(sı)nın bir yolu anlamıyla kullanılmaktadır (Winter, 2006: 55).

3 1960'lı yıllara kadar bellek anlatıları daha çok ulus devletlerin kontrolünde olduğundan ve tarih anlatıları da bir kazanan tarihi olarak bu ulus devletlerin pozisyonundan kaleme alındığından tarihle bellek ifadeleri bu birinci bölümde eş anlamı olarak kullanılacaktır

(Traverso, 2009).

4 1973'te askeri darbeyle iktidarı ele geçiren ve 1990'a kadar süren bir diktatörlük kuran Pinochet yönetimi ölümlerden, işkencelere, akıbeti belli olmayan insan kayıplarına varan ağır insan hakları ihlallerinde bulunmuşsa da kendisi yönetimdeyken çıkarttığı bir af yasasıyla failleri cezai mesuliyet kapsamı dışında bırakmış, -- GDA döneminde kendilerine karşı olası bir kovuşturmayı engelleyebilmiştir. Nitekim Aylwin'le demokratik bir yönetime geçilmişse de hem af yasasından hem de yargı ve bürokraside darbe yönetimini halen destekleyen yetkililerin olmasından ötürü suçlularla mahkeme önünde hesaplaşmak güçleşmiştir.

5 Söz konusu arazide bulunan ve çoğu yabancı altın arayıcıları olan beyaz mahkûmlar için hapisane olarak kullanılan 1893'te inşa edilmiş bir kale bulunmaktadır. Bu kaleye sonradan eklenen ve Dört Numaralı Blok adıyla bilinen bir binaysa 1904'ten itibaren siyah mahkûmlar için kullanılan bir hapisanedir. Vahşete varan şiddetin uygulandığı Dört Numaralı blok, Ghandi, Mandela gibi aktivistlerin de kalması nedeniyle aynı zamanda cesaret ve direncin de sembolik mekânı haline gelmiştir.

6 AKP'den önceki merkez sağ partileri; kendisi de Cumhuriyet'i kuran tek parti dönemi CHP'sinin içinden çıkmış olan DP çizgisine ve dolayısıyla Cumhuriyet'in temel ilkelerine değil, kim tarafından ve nasıl yorumlandığına ve uygulandığına itiraz eden bir çizgiye bağlamak mümkündür. Fakat her ne kadar AKP de kendisini DP'nin bir devamı olarak adlandırırsa da AKP kuruluş kadroları itibarıyla bu partilerin dayandığı ve Cumhuriyet boyunca belli bir süreklilik gösteren Cumhuriyet'in kurucu devlet elitleri ve "yerel güç sahibi seçkinlerden" ayrılmıştır (Somer, 2021: 17).

7 Önceki bölümde otoriter rejimlerin demokratikleşme sürecinde geçmişlerindeki hak ihlalleriyle yüzleşmeleri anlamında kullanılan GDA'nın aksine GGDA sürecinde henüz otoriter bir rejim söz konusu değildir. Daha çok ülkede iç çatışmaların yaşandığı ve bu çatışmaların otoriter bir rejime dönüşmediği durumları ifade etmek için kullanılır. GGDA'da rejim değişikliğinden ziyade az demokratik olan bir yönetim anlayışından daha demokratik bir yönetime doğru geçiş amaçlanmaktadır (Hansen, 2011: 26).

Kaynakça

Açıkl F (1996). Kutsal Mazlumluğun Psikopatolojisi. *Toplum ve Bilim*, 70: 153-198.

Akçam T (2005). Tarihle Yüzleşme. *Birikim Dergisi*, 193-194: 165-172.

Albal E (2019). Geçmişin Hakikati ve Hatırlamanın Özgürlüğü: Kolektif Bellek, Hukuk ve İnsan Hakları, *İnsan Hakları Yıllığı Dergisi*, 37: 67-103.

Anderson B (2014). *Hayali Cemaatler*. Çev. İ Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.

Artı Gerçek (2022). "Danimarka Başbakanı, 70 yıl önce ailelerinden kopartılan 6 Eskimo'dan özür diledi". 10.3.2022. <https://artigercek.com/haberler/danimarka-basbakani-70-yil-once-ailelerinden-kopartilan-6-eskimo-dan-ozur-diledi>. Son erişim tarihi, 13.7.2022.

Assmann J (2001). *Kültürel Bellek*. Çev. A Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Augé M (2019). *Unutma Biçimleri*. Çev. M Sert, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bakiner O (2013). Is Turkey Coming to Terms with its Past? Politics of Memory and Majoritarian Conservatism. *Nationalities Papers*, 41 (5): 670-91.

Bakiner O (2015). One Truth among Others? Truth Commissions' Struggle for Truth and Memory. *Memory Studies*, 8 (3): 345-360.

Bakiner O (2022). Otoriter Türkiye'de Sivil Toplum: Daralma, Dönüşüm, Direnç. *Toplum ve Bilim*, 159: 5-24.

Barahona de Brito, vd. (2004). Introduction. İçinde: Barahona de Brito vd. (der), *The Politics of Memory*, Oxford: Oxford University Press, 1-39.

Bauman Z (1997). *Modemite ve Holocaust*. Çev. S Sertabiboğlu, İstanbul: Sarmal Yayınları.

Bauman Z (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. Çev. İ Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman Z (2007). *Modernite ve Holocaust*. Çev. S Sertabiboğlu, İstanbul: Versus Yayınları.

Belge M. (2002). Türkiye'de Zenofobi ve Milliyetçilik. İçinde: Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (der), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, 179-192, İstanbul: İletişim Yayınları.

Boraine A vd. (1997). Dealing with the Past: Truth and Reconciliation in South Africa, *IDASA (Institute for Democracy in South Africa)*.

Brown W (2010). *Tarihten Çıkan Siyaset*. Çev. E Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları.

Brown W (2021). *Neoliberalizmin Harabelerinde*. Çev. B Doğan, İstanbul: Metis Yayınları.

Butler J (2004). *Kırılğan Hayat Yasın ve Şiddetin Gücü*. Çev. B Ertür, İstanbul: Metis Yayınları.

Cizre Ü (2005). *Muktedirlerin Siyaseti*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Clark A (2020). The Sounds of Silence in Australian Collective Memory and Popular Counter-Narratives. *Journal for the Study of Education and Development*, 43 (3): 544-573.

Clark B (2008). *İki Kere Yabancı*. Çev. M Pekin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Connerton P (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar?*. Çev. A Şenel, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çaha Ö (1997). Sivil Toplum-Devlet Karşıtlığında Türkiye'de Cumhuriyet. İçinde: Nuri

- Bilgin (der), *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Ankara: Bağlam Yayınları,
- Çınar M (2014). Demokrasi. İçinde: Yüksel Taşkın (der), *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 203-250.
- Çınar M (2015). *Vesayetçi Demokrasiden Milli Demokrasiye*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Danacı E (2012). *Geçmişin İzleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Derrida J (2001). *Marx'ın Hayaletleri: Borç Durumu, Yas Çalışması ve Yeni Enternasyonal*. Çev. A Tümertekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Elster J (1998). Coming to Terms with the Past. A Framework for the Study of Justice In the Transition to Democracy. *European Journal of Sociology*, 39 (1): 7-48.
- Erden Ö O (2010). Kimlik Tartışmalarına Bir Katkı: Toplumsal Hafızalar, "Hesaplaşma Siyaseti" Üzerinden Kamusal Müzakere Alanı Olarak Tahayyül Edilebilir mi? *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 24, 1-22.
- Eroğul C (1998). Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1946-71. İçinde: (der) İrvin Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 112-158, İstanbul: Belge Yayınları.
- Erözden O (2017). *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Felman S ve Laub D (1992). *Testimony: Crises Of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York: Routledge Press.
- Freud S (2016). *Bastırma ve Bastırılanın Geri Dönüşü*. Çev. O Kasap, İstanbul: Telos Yayınları.
- Gazete Duvar* (2022). Hollanda Başbakanı Rutte, Hollandalı askerlerden Srebrenitsa için özür diledi. 19.6.2022. <https://www.gazeteduvar.com.tr/hollanda-basbakani-rutte-hollandali-askerlerden-srebrenitsa-icin-ozur-diledi-haber-1570048>. Son erişim tarihi, 13.7.2022.
- Geçiş Dönemi Adaleti Hakkında. <https://hakikatadalethafiza.org/gecis-donemi-adaleti-hakkinda/>. Son erişim tarihi, 1.1.2022.
- Gordon A (2008). *Ghostly Matters Haunting and the Sociological Imagination*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Halbwachs M (1992). *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press. (Orijinal çalışma basımı 1941).
- Hansen O T (2011). Transitional Justice: Toward a Differentiated Theory. *Oregon Review of International Law*, 13: 1-46.
- Has Ö (2020). Jitem Davaları Işığında Geçiş Dönemi Adaletini Tartışmak. İçinde: *Türkiye'de Geçiş Dönemi Adaleti: Dönüşen Özneler, Yöntemler ve Araçlar*. İstanbul: Hafıza ve Adalet Çalışmaları Merkezi Yayınları, 9-26.
- Heper M (1991). The State, Religion and Pluralism: The Turkish Case in Comparative Perspective. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18(1), 38-51.

- HHAM (Hakikat Adalet Hafıza Merkezi) (t.y.). "Geçiş Dönemi Adaleti Hakkında", <https://hakikatadalethafiza.org/gecis-donemi-adaleti-hakkinda/>. Son erişim tarihi, 01/01/2022.
- Huyssen A (1999). *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek*. Çev. K Atakay, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ibarra J C (2016). *The Demobilization of Civil Society Posttraumatic Memory in the Reconstruction of Chilean Democracy*. Çev. Margot Olavarria, Latin American Perspectives Journal, 43 (6): 88–102.
- Jovic D (2004). "Official Memories" in Post-authoritarianism: An Analytical Framework." *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6 (2): 97-108.
- Kaptanoğlu C (2000). Ben Hayali, Ulusal Kimlik ve Travma. *Birikim Dergisi*, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-134-135-haziran-temmuz-2000/2327/ben-hayali-ulusal-kimlik-ve-travma/3299>. Son erişim tarihi, 01/07/2022.
- Kaya G D (2015). Coming to Terms with the Past: Rewriting History Through a Therapeutic Public Discourse in Turkey. *International Journal Middle East Studies*, 47: 681–700.
- Keyder Ç (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Levy D ve Sznajder N (2001). *Human Rights and Memory*. Penn State Press: Pennsylvania State University.
- Luminet O vd. (2011). The Interplay Between Collective Memory and the Erosion of Nation States the Paradigmatic Case of Belgium: Introduction to the Special Issue. *Memory Studies Journal*, 5 (1), 3–15.
- Misztal A B (2005). Memory and Democracy. *American Behavioral Scientist Journal*, 48 (10): 1320-1338.
- Neumann E N (1998). *Kamuoyu Suskunluk Sarmalının Keşfi*. Çev. M Özkök, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Nora P (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. *Representations Journal*, 26, 7-24.
- Nora P (2006). *Hafıza Mekânları*. Çev. M E Özcan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Olick J K (2003). Introduction. İçinde: Olick J K (der), *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*. Durham: Duke University Press, 1-16.
- Olick K J ve Robbins J (1998). Social Memory Studies: From "Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology Journal*, 24, 105-140.
- Osiel M (1997). *Mass Atrocity, Collective Memory And The Law*. New York: Routledge Press.
- Özbudun E (1999). Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon. İçinde: (der)
- Ünal Çınar R (2022). Toplumsal Bellek: Demokrasi İçin Bir Devrim. *Mülkiye Dergisi*, 46(3), 653-691. 689

Elisabeth Özdalga ve Sune Persson, *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Özdoğan N (2021). Otoriterleşmede Yasal ve Yargısal Süreçlerin Fotoğrafı. *Toplum ve Bilim*, 158: 147-168.

Özkan Y (2022). Belçika, Kongo'nun öldürülen ilk başbakanı Lumumba'nın dişini 61 yıl sonra ailesine teslim etti. *BBC Türkçe*, 20.6.2022. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-61863507>. Son erişim tarihi, 13.7.2022.

Özyürek E (2007). Giriş. İçinde: Esra Özyürek (der), *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 7-16.

Renan E (2016). *Ulus Nedir?*. Çev. G Yavaş, İstanbul: Pinhan Yayınları. (Orjinal çalışma basımı 1882)

Ricoeur P (1965). *Universal Civilization and National Cultures, History and Truth*. Çev. C A Kelbley, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 271-284.

Ricoeur P (2012). *Hafıza, Tarih, Unutuş*. Çev. M E Özcan, İstanbul: Metis Yayınları.

Sancar M (2016). Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne, İstanbul: İletişim Yayınları.

Saraçoğlu C (2021). Türk Sağı, AKP ve Kürt Meselesi. İçinde: (der) İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 243-282.

Seven G (2022). Janus'tan Leviathan'a İmgelerle AKP'nin Anayasa Serüveni. *Toplum ve Bilim*, 159: 29-46.

Schudson M (2009). Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri. *Cogito Dergisi*, 50, 179-199.

Sezer D (2018). Cumhuriyetçi Hafıza: Romantik Tahayyülden Kozmopolit Tahayyüle Geçiş. *Felsefelogos*, 69: 83-99.

Sezer D ve Gönlügür E (2021). Egemen Anlatıları Aşındırmak: Hafıza Peyzajına Kamusal ve Sanatsal Müdahahaler. *Birikim Dergisi*, 392: 10-23

Somer M (2021). Siyasal Rejim Nedir, Ne Değildir?: Kavram Karmaşası Kademeli Otokratikleşmenin İçsel Bir Mekanizması Olabilir mi? *Toplum ve Bilim*, 158: 6-25.

Somersan S (2004). *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Stanner W E H (1968). *After the Dreaming: 1968 Boyer Lectures*. Sydney: Australian Broadcasting Corporation Press.

Taussig M (1999). *Defacement Public Secrecy and the Labor of the Negative*. Standford: Standford University Press.

Tezcan D; vd. (2009). *Uluslararası Ceza Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Tokdoğan N (2020). *Yeni Osmanlılık: Hınç, Nostalji, Narsisizm*. İstanbul: İletişim

Yayınları

- Tosun G (2001). *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Traverso E (2009). *Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika*. Çev: I Ergüden, İstanbul: Versus Yayınları.
- Traverso E (2020). *Solun Melankolisi, Marksizm, Tarih ve Bellek*. Çev. E Ersavcı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan İ (1987). *Siyasal Demokrasi, Siyasal Katılma, Baskı Grupları ve Sendikalar*. İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası.
- Uçarlar N (2015). *Hiçbir Şey Yerinde Değil Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- United Nations (2004). The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies, (S/2004/616). <https://www.unhcr.org/protection/ruleoflaw/4506bc494/rule-law-transitional-justice-conflict-post-conflict-societies-report-secretary.html>. Son erişim tarihi, 13.2.2022.
- Uysal A (2016). 90'larla Hesaplaşmak: Bir On Yılın Siyasal ve Toplumsal Yapısını Yeniden Düşünmek. İçinde: Ayşen Uysal (der), *İsyân, Şiddet, Yas*, Ankara: Dipnot Yayınları, 7-18.
- Ünal Çınar R (2020). *Ecdadın İcadı: AKP İktidarında Bellek Mücadelesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- White H (2013). Tarihsel Olay. *Cogito Dergisi*, 73: 61-86.
- Williams R (1989). *İkibin'e Doğru*. Çev. E Tarım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Winter J (2006). Notes on the Memory Boom. İçinde: Bell D. (der), *Memory, Trauma and World Politics*, London: Palgrave Macmillan Press.
- Yılmaz Z (2018). *Yeni Türkiye'nin Ruhu: Hınç, Tahakküm, Muhtaçlaştırma*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Young J C R (2016). *Postcolonialism An Historical Introduction*. Wiley Blackwell.

Söylemin Düzeninden Bedenlerin ve Nüfusun Yönetimselliğine COVID-19 Süreci

Funda Çoban, İzmir Demokrasi Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0001-5852-9386

E-posta: funda.coban@idu.edu.tr

Özet

Dünya Sağlık Örgütü tarafından Mart 2020’de küresel sağlığı tehdit eden bir salgın olduğu ilan edilen COVID-19’un kontrol altına alınması ve önlenmesi için devletler başta olmak üzere tikelden tümele -bireylerden, sivil toplum kuruluşlarına veya uluslararası örgütlere- çeşitli iktidar yapıları çeşitli tedbirler almış, uygulamalar devreye sokmuştur. Bu uygulamalar arasındaki olağanüstü haller, sokağa çıkma kısıtlamaları, hareket ve dolaşım kısıtları vb. gündelik yaşamı askıya alan etkileri itibarıyla sosyo-politik arenayı etkileyen siyasi-idari prosedürler olarak belirmiş, bu prosedürlerin sonucu ve tamamlayıcısı niteliğindeki evden çalışma süreçleri ile sosyal-kültürel yaşamı tümüyle evden idame ettirme zorunluluğu hem bireyler hem toplumlar açısından yeni sayılabilecek deneyimler doğurmuştur. Tüm bunlar bir taraftan egemen iktidar yapılarının zorunluluk, işlev ve görev tanıları içindeki nüfuz alanlarını, bir taraftan da bu nüfuz alanlarının kapsamı içine giren toplum ve birey kategorilerinin maruz kaldığı ya da tepki verdiği iktidar akışlarını yeniden tanılamaktadır. Son derece dinamik olan bu süreç, Michel Foucault’ya ait temel perspektif ve kavramlarla yola çıkmaya hayli elverişlidir. Zira bir dizi çalışmada bilgi-iktidar-özne arasındaki ilişkileri tarihselleştirerek okuyan Foucault, COVID’e ilişkin tartışmalara doğrudan temas edecek tıp-siyaset-hukuk ilişkisini analiz edebileceğimiz bir çerçeveye sahiptir. Nitekim elinizdeki çalışma da salgının billurlaştırdığı söylemler ve bu söylemlerin inşa ettiği özneleştirme biçimlerini; beden terbiyesine dönük anatomo-politik prosedürlerle nüfusun yönetimselliğine dönük biyo-politik uygulamaları ve tüm bu iktidar pratiklerinin Foucaultcu *yönetimsellik* anlayışıyla yorumlanmış politik-iktisat boyutunu çalışmanın sac ayakları olarak kurmaktadır. Bu itibarla tıp ve siyasetin buluşma noktasında kendi söylemlerini -yeni normal, enfekte olanlar, aşılılar- vb. yapılandıran bir olgu olarak COVID-19 sürecinin, bu söylemlere içkin özne biçimleri üretmekte, sınıflamakta ve yeri geldiğinde de kendi kırılabilirliklerine terk etmekte olduğu iddia edilmekte; süreç yönetiminin ise *disiplin* ve *güvenlik* toplumu paradigmalarının üst üste bindiği yerde bir yandan bedenın anatomo-politiği bir yandan da nüfusun biyo-politiği üzerinden gerçekleştiği savunulmaktadır. Tüm bunlara binaen de salgın yönetimselliğinin iktisadi, politik ve toplumsal boyutları teorik bir çerçeveye analiz edilmektedir. Çalışmanın özgünlüğü de burada yatmaktadır. Zira ilgili literatürde Foucault’yu merkeze alarak salgın sürecini analiz eden çalışmalar hayli

fazla olsa da bu çalışmaların genellikle gözetim toplumu ve biyo-politika eksenlerine yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Elinizdeki araştırmaysa ortaya çıkan bu literatürden faydalanmakla birlikte düşünürün eserlerini bütünsel bir bakış açısıyla ele alarak salgın yönetim sürecinde ortaya çıkan olgusalılıkları kapsayıcı bir perspektifle ele almaya çalışmaktadır. Bu eksenler dâhilinde de araştırma Mart 2020'den Ekim 2021'e dek geçen sürede COVID-19 salgınıyla ilintili olarak uygulamaya konulan siyasarların özneleştirme, dışlama ve arıtma mekanizmalarını devreye soktuğunu, dijital uygulamalar yardımıyla da ekonomi-politik bir transformasyona yol açtığını ve tüm bunların neo-liberal *yönetimselliğin* tümleyicisi olduğunu iddia etmektedir. Bu iddia ise COVID-19 *yönetimselliğinin* otoriter rejimlerle buluşma ve bunları tetikleme riskiyle buluştuğu sonucuna ulaşmaktadır.

Anahtar Sözcükler: COVID-19, Biyo-Politika, Özneleştirme, Söylem, Yönetimsellik

From the Order of Discourses to the Governmentality of Body and Population through COVID-19 Process

Abstract

In order to control and prevent COVID-19, which has been declared as an epidemic that threatens global health by the World Health Organization in March 2020, various power structures from particular to universal –such as individuals, non-governmental organizations or international organizations, and particularly states- have applied different measures. These implementations including states of emergency, curfews, restrictions on movement etc. have deeply affected the socio-political arena because of their suspending effects on daily life while home-office schedules which are the result and complement of those procedures, and the necessity of maintaining a social-cultural life entirely from home, have created new experiences for both individuals and societies. These have redefined the domains of the dominant power relations characterized by their obligations, functions and the duties on the one hand, and the flows of power to which the categories of society and individuals within these domains are exposed or reacted, on the other. Therefore, this dynamic process is extremely suitable to analyze with a Foucauldian set of perspective and concepts. More clearly, the Foucauldian analysis, which *reads* the relations among knowledge, power and subject by the way of historicizing them, includes the matrix of medicine-politics and law, which is directly related to COVID-19 oriented arguments. In this sense, the study at hand analyses the discourses and subjectivization forms crystalized during the epidemic, anatomo-political procedures targeting to docile body, and the economy-politics of governmentality of COVID within the Foucauldian perspective. In this respect,

it is claimed that the process of COVID-19 as one of those phenomena which produces its own discourses also creates its own discourses -such as new normal, infected or vaccinated people- at the crossing point of medicine and politics as well as it constructs and categorizes subjectivization forms, and leaves them with their own vulnerabilities when appropriate. Besides, it is also argued that the management of the process takes place through the anatomo-politics of body on the one hand and the bio-politics of the population, on the other hand, where discipline and security society paradigms overlap. Based on all these, the economic, political and social dimensions of epidemic governmentality are analyzed with a theoretical framework. This schema of the work also refers to its originality, because most of the pandemic-related Foucauldian studies mainly focus on the axes of surveillance society and mostly restricted to the bio-politics. However, the article reviews his research paths from a more comprehensive point of view which leads a more holistic political understanding in terms of pandemic although it intensively benefits from the accumulated Foucauldian-pandemic-related studies. Within these axes, the research asserts that the policy processes, from March 2020 to October 2021, related to the *governmentality* of pandemic, horizontally have created mechanisms of subjectivization, discrimination, and purification besides the economic and political transformation backed up by the digitalization of the world. At the end, this claim meets with the idea that the COVID-19 governmentality has a tendency to overlap or/and trigger the authoritarian regimes.

Keywords: COVID-19, Bio-Politics, Subjectivization, Discourse, Governmentality

Giriş

Dünya Sağlık Örgütü'nün COVID-19 virüsü ile yayılan hastalığı, pandemi kategorisine aldığını beyan ettiği Mart 2020'den itibaren uluslararası toplum, salgının yayılımının önlenmesi, enfekte kişilerin teşhis ve tedavisi gibi eylem planlarını farklı hızlarla; yerel, bölgesel ve küresel ölçeklerde uygulamaya koymuştur. Ne var ki uluslararası toplumun salgınla mücadelede eşgüdüm, standardizasyon ve iş birliği içeren bir yol haritası izlediğini söylemek mümkün görünmemektedir. Genel panoramada vakıa, her bir münhasır devletin, kendi nüfusunun ve yurttaşlarının sağlıklı olma halini sağlamak için devreye soktuğu uygulama ve yaptırımlardır. Bu çerçevede devletlerin egemenlik alanlarının, yetkilerinin ve sembolik prestijlerinin düşüşte olduğunu ileri süren küreselleşme literatürünü (Bereciartu; 1994; Schmidt ve Hersh, 2000; Carnoy, 2001; Friedman, 2005) yanıışlarcasına, COVID-19 ile mücadele sürecinde devletlerin nüfuz ve eylembölgelerinin arttığını, çeşitlendiğini ve derinleştiğini söylemek mümkündür. Nitekim COVID-19'la mücadele süreci, bireyleri ve nüfusu ilgilendirdiği oranda devlete ve ulusa bağlanarak söz konusu bağlanım noktalarının küreselleşme konjonktüründe yeniden-yapılanmasına zemin hazırlamıştır. Öte yandan bu

yeniden-yapılanma, bölgesel ve küresel etkileşimlerin *by-pass* edilmesinden değil, tam tersine tam da bu etkileşimlerin varlığından kuvvet almaktadır. Diğer bir ifadeyle, devletlerin iktisadi, politik ve kültürel normlar açısından yeniden yapılanmalarını besleyen, küresel ve bölgesel sınır *akışkanlıklarının* varlığıdır. Örneğin iletişim ve ulaşım teknolojilerinin zaman ve mesafeyi anlamsız kıldığı böylesi bir çağda herhangi bir ülkedeki “vahim COVID-19 tablosu” ile ilgili bilgiler, haberin ulaştığı devleti ve yurttaşlarını panik haline sokabilmekte, buna istinaden de söz konusu yerden hem “enfekte devlet ve yurttaşlarına” karşı, hem de “ulusal nüfusa” doğru, egemenlik yetkilerinden kaynaklanan tedbirler alınabilmektedir. Keza tıbbi malzemelerin uluslararası nakliyatında transit ülkeler sınır serbestilerini tanımayan ve egemen ülkenin ani icraatına dayanan kararlarla, söz konusu malzemelere el koyabilmekte ya da geçişleri yavaşlatabilmektedirler (*Irish Times*, 2020).

COVID-19 salgınıyla mücadelenin yol açtığı bu tipten temsil edici olay ve durumların çokluğu, hala içinde bulunduğumuz süreci devletler, nüfus ve bireyler açısından analiz etmenin gerekliliğini ön plana çıkarmıştır. Zira pandemiyi kontrol altına almak ve ortadan kaldırmak amacıyla gündeme gelen olağanüstü haller, sokağa çıkma kısıtlamaları, hareket ve dolaşım kısıtları vb. bir taraftan egemen iktidar yapılarının zorunluluk, işlev ve görev tanıları içindeki nüfuz alanlarını, bir taraftan da bunların nüfuz alanlarının kapsamı içine giren toplum ve birey kategorilerinin maruz kaldığı ya da tepki verdiği iktidar akışlarını yeniden tanılamaktadır. Bu çerçevede henüz Şubat ve Mart 2020’de, salgın tedbirleri dâhilinde işleme konulan *istisnai hallerin* kalıcılaşma ihtimalini vurgulayan uyarılardan (Agamben, 2020a; Agamben, 2020b) salgın gerçeğinin “ufuktaki dünyanın şekillendirilmesine dönük etik-politik tavra dönmesi gerektiğini” (Zizek, 2020) beyan eden çağrılara farklı perspektifler, bu tanı işleminin ontolojik ve politik güzergâhlarını öngörmeye çalışmaktadır. Söz konusu öngörülerin olgusal ve analitik bir çerçeveye oturtulması yönündeki çalışmaların ana eksenlerinden birini ise Michel Foucault’ya ait kavram, bakış açısı ve terminoloji teşkil etmektedir. Bu minvalde, COVID-19 sürecindeki politik ve toplumsal yapılanma ve yapılandırmaların tahlili, Foucault merkezli çalışmalarda deyim yerindeyse bir enflasyona yol açmıştır. Kuşkusuz, söz konusu “enflasyon” gerekçesiz değildir. COVID-19 salgınının başlattığı sürecin siyasi, iktisadi, kültürel ve biyolojik yönleriyle insan türüne ve insan türünün oluşturduğu toplumsal yapılara doğrudan temas ederek bunları yeniden ve durmaksızın sorunsallaştırdığı doğruysa, Foucaultcu analiz bu sorunsallaşma süreçlerinin anlaşılmasında nokta atışı bir referans teşkil etmektedir. Ne var ki Foucaultcu referans noktalarının -eleştirel bir değerlendirmeyle- özellikle “biyopolitika ve gözetim toplumu”¹ kavramsallaştırmalarında yoğunlaştığı (bkz.

Sfetcu, 2020; Yilong, 2020; Sylvia, 2020; Couch, vd., 2020; Kitchin, 2020; Uyanık ve Gücenmez, 2021; Eşitti, 2021; Şahoğlu, 2021; Altuncu ve Altuncu, 2021) gözlemlenmektedir.² Bu makale ise ilgili literatüre dönük bu eleştirellikten yola çıkarak COVID-19 sürecinin değerlendirilmesine Foucault'nun çalışma projesinin söylem-özne-iktidar ve neo-liberal yönetimsellik katmanlarını içerecek şekilde katkı sağlamayı denemektedir.

Bu perspektiften çalışmanın teorik merkezinde, Foucault'nun söylem-iktidar-özne matrisindeki tahlilleri, 1975-1976, 1977-1978, 1979 *Collège de France* derslerinin ana hatlarını çizen *yönetim-yönetimsellik* kavramları ve iktidar ilişkilerinin işlem pratikleri olarak "anti-tarihlerin" (deliliğin, hapishanenin ve cinselliğin) sunduğu çerçeve; uygulama alanındaysa COVID-19 süreci yer almaktadır. Çalışmanın verileri Dünya Sağlık Örgütü'nün COVID-19'un bir salgın hastalık olduğunu dünya kamuoyuyla paylaştığı Mart 2020 ile makalenin yazıldığı Ekim 2021 aralığında toplanmıştır. Bu sınırlılıklarla çalışma üç bölüme ayrılmaktadır: Birinci bölümde, biyolojik olarak tanılanmış bir hastalık olma düzeyinden toplumsal olarak üretilmiş bir pratik olma eksenine tıbbi prosedürlerin üst-belirleniminde COVID-19 sürecinin kurduğu, ürettiği, tasniflediği, çerçevelediği ve dışladığı söylemsel düzeneklerin özneleştirme prosedürleri ele alınacaktır. İkinci bölümde, egemen iktidar ilişkileriyle paralel olarak devletlerin COVID-19 sürecindeki uygulama ve yaptırımlarının beden *anatomo-politiği* ile nüfusun *biyo-politiğine* denk gelen izdüşümleri incelenecektir. Üçüncü ve son bölümdeyse, ilk iki bölümden elde edilen çıkarımlar doğrultusunda COVID-19'a ilişkin *yönetimselliğin*, *disiplin toplumu* ile *güvenlik toplumunun* üst üste bindiği yerde neo-liberal teknolojilerin karşılığı olduğu tartışılacaktır.

COVID-19 Pratiğinde Bilmelerin İktidarı ve Söylemsel Düzenekler

Foucault, *Kelimeler ve Şeyler* ve *Bilginin Arkeolojisi*'nden itibaren soykütük adını verdiği bir perspektifle özellikle deliliğin, hapishanenin ve cinselliğin "anti-tarihlerinde" cisimleşen bir tartışma yürütür. Bu bağlamda soykütük çalışmalarını, "bilimin içeriklerine, yöntemlerine, yöntemlerine ya da kavramlarına karşı olmamakla birlikte örgütlenmiş bir söylemin kuruluşu ve işleyişine bağlı olan merkezleştirici iktidar etkilerine karşı bir başkaldırı" (Foucault, 2015: 25) olarak niteler. Dolayısıyla soykütük, var olan bir fenomenin, bir olgunun, bir durumun nasıl olup da başka türlü değil de o şekilde ortaya çıktığını; bu ortaya çıkışın siyasal, iktisadi ve toplumsal akışlar içinde çerçevelenişinin mevcut pratikler, tüzükler, uygulamalar ve fikirler bağlamında doğurduğu somut iktidar etkilerini sökerek, tüm bunları tarihselleştirdiği noktada *sorunsallaştırır* bir karşı-bilme çözümlemesidir.

Deliliğin Tarihi'nden bu yana yapmış olduğum bütün çalışmalarına ortak bir biçim veren nosyon, zamanında yeterince tanımlayamamış olsam da sorunsallaştırma nosyonudur. Sorunsallaştırma, ne önceden var olan bir nesnenin temsil edilmesi anlamına gelir ne de söylem yoluyla var olmayan bir nesnenin yaratılması anlamına. Sorunsallaştırma, herhangi bir şeyi doğru ve yanlış oyununa sokan ve onu (ister ahlaki düşünce biçiminde ister bilimsel bilgi, isterse siyasi analiz, vb. biçiminde olsun) bir düşünce nesnesi olarak kuran söylemsel olan ya da söylemsel olmayan pratikler bütünüdür. (Foucault, 2011: 85-86)

Bu anlamda ele aldığı konuyu *sorunsallaştırdığı* oranda soykütüğü, hakikatin bilgisini elinde tuttuğunu iddia eden farklı bilim kıtalarının tartışma kabul etmeyen yönlerini ve “bunun beraberinde getirdiği iktidar tutkusunu” (Foucault, 2015:26) deşifre etmeye dair bir perspektif teşkil eder. Söz konusu deşifre, bilimin güvenilirliğini sorgulamaktan ziyade bu güvenilirliğin tesis edildiği toplumsal formasyonun tarihselleştirilmesi, bu bağlamda da bilmelerin tekelinde bulunan hakikat söylemlerinin nasıl iktidar kiplikleri yarattığını gösterme amacına hizmet eder (Foucault, 2003; 170-171; 2019b:20). Bu çerçevede daha başından beri tıbbi bir bilgi-kıtasının ve buna içkin pratiklerin cisimleşme noktası olarak COVID-19, bu tıbbi bilme durumunun hakikati kuran, inşa eden, tasnif eden, çerçeveleyen ve dışlayan pratikleri dahilinde yaratmış olduğu iktidar etkilerinin *sorunsallaştırılması* gereken yerinde durmaktadır. Zira “hukuku kuşatan, eklenen ve ona işlev kazandıran halleriyle” (Foucault, 2003:78) tıp, “hem bedeni ve nüfusu hem organizmayı ve biyolojik süreçleri konu alan ve böylece disiplinci etmenlere ve düzenleştirici etmenlere sahip olacak bir bilme-iktidarındır” (Foucault, 2015:258). Nitekim COVID-19 süreci, -haklı olarak- en başından beri epidemiyolojinin yön göstericiliğinde tıbbi pratiklerin teşhis, tanı, tedavi uygulamalarının yanında şekil kazanan tavsiye, uyarı ve hatta panik yaratıcı açıklamalarla dağınık bir *dispozitifler*³ alanı yaratmış, böylece bireyler, nüfus, ekoloji ve toplum bu bilme biçimi üzerinden mikro ve makro etkilerle yeniden-örgütlenmiştir. Üstelik pozitif tıbbın bu bilme-iktidarının farklı bilme biçimlerini tetiklediği, yetkili kıldığı ya da çeşitlendirdiği oranda sosyal hizmet uzmanları, psikologlar, psikiyatristler, çevre mühendisleri, pedagoglar, diyetisyenler, spor eğitmenleri vb. sorunun türümüzü ve toplumsal varlığımızı ilgilendiren boyutlarıyla bilme-biçimlerinin çok-yönlü iktidar ilişkilerine dahil olmuşlardır. Hayatta kalabilmeyle sosyal varlığını bir şekilde sürdürübilme ikileminin pragmatist hesabında tikel anlamda bireyin, tümel anlamda nüfusun hareket alanı her türden uzmanın yönlendirme ve öğütleriyle COVID-19’un bilme-iktidarından türeyen söylemsel bagajını inşa etmiştir.

Peki, ama nedir bir söylem? Foucault'nun eserlerinin tamamını kuşatan ve *özneleştirme* prosedürleriyle iç içe niteliği itibarıyla kısa bir tanımının verilmesi zor görünen *söylem*, en basit haliyle -bilimsel ya da değil- bilme durumunun ürettiği, “dolaşımda olan, ağ biçiminde işleyen, bireylerin hem öznesi hem de nesnesi olduğu” (Foucault, 2015:43) merkezi olmayan bir güç ilişkileri çokluğu olarak iktidar matrisiyle (Foucault, 2010:71) ilişki içindeki somut ya da soyut görünümle bezeli her türden dilsel, sözselsel, mimari, görsel, işitsel, düşünömsel vb. karşılığın anlamsal-dizgesi olarak ‘özetlenebilir.’ Bu itibarla söylem, dilsel bir gönderge alanına işaret etse de söz konusu alan tüm bireysel ve toplumsal izdüşümleriyle pratik ve somuttur. Belli bir an ve mekâna içkin tüm iktidar ilişkilerinin okunmaya müsait izdüşümüdür. Söylemler, iktidardan ve iktidar mekanizmalarından ayrı olmayan üretilmiş hakikatlerin belli bir zamana ve ortama denk gelen görünümüdür. Dolayısıyla içinden çıktıkları bilgi-iktidar ilişkisinin somut yansımaları olarak karşılık geldikleri hakikat etkisini sürekli olarak yeniden yapılandırır ve sağlamlaştırır. Bu anlamda belli bir tarihsel formasyonda egemen bir söylemin mevcudiyetinden söz edilebileceği gibi, buna ve birbirine rakip farklı söylemsel düzeneklerin mücadelesinden de bahsedilebilir (Foucault, 2010:77,78). Bu süreçte, tarihsel pozisyonları itibarıyla kurumlar, bireyler, toplumlar, türler ya da nüfus *özneleşir* ve *özneleştirilir*. Diğer bir ifadeyle söylem, içinden çıktığı iktidar ilişkilerinin kompozisyonuna uygun olarak hedef aldığı kişiyi/kişileri bu kompozisyona denk düşecek özne konumlarına yerleştirir ve onu/onları böyle *çağırır*. Bu süreçte de iktidardan salınan hakikat etkisine kimin ne ölçülerde nasıl uygun olduğunu saptamak üzere fonksiyonel olarak dört anlamda onları “ayıklar, normalleştirir, hiyerarşileştirir ve merkezileştirir” (Foucault, 2015:191). Örneğin herkesin oturduğu bir toplantıda ayakta durmak isteyen kişinin “norm-dışı” davranışında topluluğun o anki ontolojisinden türeyen ilgili söylem, oturmanın doğru davranış biçimi olduğu mesajını verirken (normlaştırma), ayakta durmak isteyen kişiye karşı kendini merkeze koyarak (merkezileştirme), onun nezdinde kendine üstün bir pozisyon belirler (hiyerarşikleştirme); “norm-dışı” davranışta bulunan -ayakta duran- kişinin norma uygun olarak oturmasını talep eder (normalleştirme) yahut ayakta durmak isteyen toplantıdan uzaklaştırır (ayıklama). Kuşkusuz, toplumsal formasyonun çok yönlü ilişkileri içinde söylemin bu fonksiyonları çok daha karmaşık bir şekilde işlemektedir. Nitekim Foucault, normallik söylemlerini sorunsallaştırdığı “anti-tarihlerinde” akıllı, disipline uygun ve heteroseksüel *özneleştirme* biçimlerinin üretimini tarihsel birer inşa olarak inceler. Foucault'nun ifadesiyle “...kavranması gereken nokta, bu konuda sahip olduğumuz bilginin kapsamı, uygulanan iktidar biçimleri ile bu konuda kendimize ilişkin edindiğimiz deneyimin ne derecede, nesnelere, eylem kurallarını, kendiyile ilişki tarzlarını belirleyen bir sorunsallaştırma aracılığıyla

belirlenmiş tarihsel figürler oluşturmaktan öteye gitmediğidir” (Foucault, 2011: 191-192). Örneğin *Deliliğin Tarihi*, deliliğin bir akıl hastalığı olarak algılanmasının sorunsallaştırılması esasında bu *özneleştirme* biçiminin örgütlenişini inceler (Foucault, 2003:150).

Yapılandırılmış söylemsel düzenekleriyle COVID-19, tam da bu mekanizma ve fonksiyonlara uygun olarak sürecin başından beri çeşitli *özneleştirme* biçimleri doğurmuştur. Bu bağlamda tıbbi-biyolojik *bir bilme biçimi* olarak kendine has etki alanları ve pratikler yaratan COVID-19 söyleminin ürettiği ayırma-bölme işlemlerinden ilki, konunun uzmanlarıyla konunun uzmanı olduğunu iddia edenler arasında süregiden ayıklama ve hiyerarşikleştirilmedir. Tam da iktidar ilişkilerinin çoklu mücadele yapısına denk gelecek şekilde bu arenada her ‘bilen’ bir başka ‘bileni’ ‘bilmediği’ iddiası üzerinden ayıklamakta böylece kendi bilgi kıtasını merkezleştirip, diğerlerini hiyerarşik bir düzlemde *norma* davet etmektedir. Somut olarak söylersek, COVID-19’la ilgili bilimsel bilginin yetersiz ve gün gün yanlışlanmaya açık olmasıyla ilintili olarak uzman sıfatıyla kamuoyunu herhangi bir unsur hakkında bilgilendirmeye çalışanlar sundukları bilginin kısa sürede yanlışlanması, dahası buna rakip *karşı-bilmeler* ortaya çıkması nedeniyle duruma göre prestij kaybedebilmekte ya da dışlanabilmektedirler. Örneğin cerrahi maskelerin koruyucu olup olmadığı, virüsün hava yoluyla bulaşıp bulaşmadığı, virüsün cansız yüzeylerde ve açık havada ne kadar canlı kalabildiği gibi tartışmalar farklı bilim uzmanlarının bilme prosedürleri açısından polemiklerin içinde yer alanları zaman zaman itibarsızlaştırmış, zaman zaman yüceltmış, zaman zaman da merkezi pozisyona yükseltmiştir. Öte yandan virüsün başat olarak biyolojik-tıbbi bir mesele olarak ele alınması nedeniyle salgının toplumların ve bireylerin yaşamlarında yaratabileceği etkileri gündeme getirecek sosyal bilim alanlarının pozitif bilimlerin yanında ikincilleştirildiği ifade edilebilir. Nitekim salgın gündeminde asıl tema biyolojik sağlığın korunması olmuş, sosyal ve kültürel sağlık durumu ilkinden bağımsız bir olgu gibi ele alınmıştır.

COVID-19 söyleminin ürettiği ayırma-bölme işlemlerinden ikincisi ise bir bütün olarak tarihsel-toplumsal yaşam alanlarını kapsayacak şekilde çoğullaşmaktadır. Nitekim salgın söyleminin yapılandığı ilk andan itibaren “enfekte olanlar ve olmayanlar,” “hastalığı geçirmiş olanlar ve olmayanlar,” “salgın tedbirlerine uyanlar ve uymayanlar,” “hastalık riski taşıyanlar ve taşımayanlar,” “ölüm riski taşıyanlar ve taşımayanlar” gibi çok sayıda ayırım en nihayetinde bir kişinin, bir grubun veya bir devletin “damgalanması” (*stigma*) prosedürüne varabilmiştir. Bu bağlamda hastalığı atlatmış olanlar dahi sanki hastalık özellikle onları bulmuşçasına kendisinden uzak durulması gereken bireyler, bulaşın yayılmasının

önlenmesinde koyulan kurallara uymayanlar -maske takmamak gibi- ise bir tür 'vatan haini' olarak *özneleştirilmiştir*. Örneğin Çin'de salgın tedbirlerine riayet etmeyenlerin vatandaşlık kredi notları düşürülmekte, söz konusu yurttaş da bu puanın elverdiğince kamu hizmetlerinden yararlanabilmektedir. Öte yandan COVID-19 söylemi, ırkçı ve cinsiyetçi dışlama mekanizmalarıyla üst üste bindiği ölçüde çekik gözlülerin, Çinlilerin, Hispaniklerin, siyahilerin, mültecilerin ya da eşcinsellerin farklı düzeylerde işaretlenmesine yol açmıştır. ABD eski başkanı D. Trump'un COVID-19'u "Çin virüsü" olarak anması bu söylemin ürettiği ırkçı biçimlerin tepe noktalarından biri sayılabilir. Keza COVID-19 salgınını önlemeye ve kontrol altına almaya dönük kısıt ve tedbirlere muhalefet eden sağ-muhafazakâr aktör grupları salgının sorumlusu olarak yabancıları, Müslümanları, mültecileri ve göçmenleri işaret etmektedir (McNeill-Wilson, 2020). Üstelik süreç, durmaksızın yeni özneler üretmektedir. Nitekim bugün gelinen noktada "aşı yanlıları ve aşı karşıtları," "aşı olanlar ve olmayanlar," "Alman aşısı olanlar," "Çin aşısı olanlar" gibi başka kategoriler şekillenmiş, aşı olmayanların eğitim, sağlık ve seyahat hizmetlerinden yararlanması önüne periyodik test şartı konmuştur. En nihayetinde "normun sahibi olanların yolundan sapanlara karşı, biyolojik kalıt için bir o kadar tehlike oluşturanlara karşı duran ve tek ve gerçek ırk olarak sunulan belli bir ırktan yola çıkarak sürdürülecek bir savaş söylemiyle, dışlama ve ayırım ve sonuçta toplumu normalleştirme ilkesi olarak işleyen yozlaşmışlığa ilişkin bütün biyolojik-ırkçı söylemler, ama aynı zamanda bütün kurumlar" (Foucault, 2015: 3) devreye girmektedir. Tüm bu bölme işlemleriye birey ve tür içindeki mikro ve makro karşılıklarını bir sonraki bölümde işlenecek olan bedenin anatomo-politiği ile nüfusun biyo-politiği alanlarında bulacaktır.

COVID-19 Bağlamında Bedenin Anatomo-Politiği ile Nüfusun Biyo-Politiği

Foucault, Türkçe'ye *Güvenlik, Toprak, Nüfus* (2013) ismiyle kazandırılmış olan *Collège de France* derslerinin 1977-1978 ayağında, egemen iktidar yapılarının çalışma pratiğini açıklayan üç tip yönetme biçiminden bahseder: Pastoral iktidar, disiplin toplumu⁴ ve güvenlik toplumu. Bu üçlüden, son ikisi COVID-19 salgınının yönetim sürecini irdeleyebilmek açısından ayrıca elverişlidir. Zira COVID-19 söyleminden türeyen pratikler bütünü hem bedeni hem nüfusu ilgilendirdiği ölçüde bu kavramsallaştırmaların analiz düzeyine doğrudan oturmaktadır.

Bu çerçevede genel hatlarıyla *disiplin toplumu* 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başında dallanıp budaklanmış ve feodal değil, sınıra dayalı bir topraktan doğmuş olan; atölyelerde, okullarda yerel ve bölgesel disiplinlerin artışıyla karakterize olduğu üzere daha çok nizamname ve tüzüklerle yöneten bir iktidar anlayışı olarak bedenlerin kontrolüne, terbiyesine, eğitimine ve gözetimine dayanan bir yönetme biçimidir. Bu itibarla iktidar ilişkilerinin bir görünümü olarak disiplin

toplumunun hedefi, bedenlerin idaresi; bilme biçimi disiplinler -tıp, psikiyatri, kamu hukuku gibi-, nesnesi ise “norm” olarak belirlenmiş hakikat biçimine göre “normalize edilecek” bedenlerdir (Foucault, 2019a). Burada disiplinler, “yasanın değil normun söylemini, hukukun değil insan bilimlerinin alanı olan teorik bir ufku” (Foucault, 2015:51), bedenler üzerinde uygulamanın otoritesini temsil ederler. Dolayısıyla “hepimizin bedeninde iktidar vardır ve iktidar en azından belli bir ölçüde bedenimizden geçiş yapar ya da yayılır” (Foucault, 2015: 44). Bu disiplin toplumunun billurlaştığı en net metaforik gösterge ise, suçluların yalnızca bedenlerini değil, ruhlarını da terbiye edecek bir hapisane modeli olarak J. Bentham’ın sunduğu *panoptikondur*. Mahkumların gözetlenip gözetlenmediklerini tam olarak anlayamayacakları, dolayısıyla ‘uygunsuz’ davranış göstermelerinin her an bir yakalanma ihtimalini de beraberinde getireceği çok özel bir mimari tasarım olarak mahkumların kendi kendilerini disipline etmelerini sağlayabilmesi açısından *panoptikon* (Foucault, 2003:86-87; 2019a:295-296), “çok farklı arzulardan hareketle, türdeş iktidar etkileri imal eden harika bir makine olarak” (Foucault, 2019a:298), sosyal hayatta gerçekliğe kavuşmuştur. Nitekim disiplin toplumunda normalleştirme pratiklerinin ürettiği söylem hatları boyunca artık bedenler izlenmeksizin izlendikleri büyük gözün ve diğer gözlerin terbiye edici bakışıyla dolaşıma girerler. Evde, sokakta, okulda, kıışlada, hastanede... Böylece “suçlunun zamanına ve bedenine titiz bir el koyma, onun hareketlerinin davranışlarının bir otorite ve bilgi sistemi aracılığıyla kuşatılması; suçluları bireysel olarak düzeltmek üzere onlara uygulanan, üzerinde düşünülmüş taşınmış bir ortopedi; kendini toplumsal bünyeden olduğu kadar, asıl adli iktidardan soyutlayan mekanizma” (Foucault, 2019a:202) olarak işleyen ‘cezaevi’ heryerdeleşmektedir. Foucault’ya göre modern iktidar, büyük gözaltıdır ve tüm bunlar iktidarın mikro-mekaniğini teşkil eder (Foucault, 2015:46).

Ne var ki Foucault’ya göre (2013:9), 18. yüzyıl ortalarından itibaren disiplinci iktidarla üst üste binecek, onun yerini almadan ve fakat onun niceliksel varlığını soğuracak yeni bir iktidar anlayışı, ‘nüfusun keşfiyle’ ortaya çıkmıştır. Foucault’nun *güvenlik toplumu* adını verdiği bu anlayışta artık bir halkın unsurlarının bedensel ve ruhani terbiyesinin yanında, “tür insanla” ilgilenen, bu itibarla doğum, ölüm, üretim, hastalık gibi toplu süreçlere odaklanan; güçlerin eksilmesinin, çalışma sürelerinin azalmasının, enerjilerin düşüşünün, üretimdeki eksiklikler kadar bunun mal olabileceği tedavilerin vs. (Foucault, 2015:248, 249) hesabını yaparak siyasi ve hukuki formasyonu istatistiki verilerle düzenleyen; en nihayetinde nesnesi yaşam, hedefi yaşam sürelerinin uzatılması olan bir iktidar modeli ortaya çıkmıştır. Söz konusu *güvenlik toplumunda* esas, toplumun karşı karşıya kalabileceği risklerin yönetimi ve sakıncaların en aza indirilmesi

(Foucault, 2013:21); insanların, malların, havanın dolaşımının vb. düzenlenen ortamlarla serbest kılınmasıdır (Foucault, 2013:27). Bu itibarla da yeni yönetim anlayışı, disiplinci iktidarın aksine olabildiğince az müdahale ederek ve fakat serbest bıraktığı bu özgürlük alanında toprağın verimini, nüfusun hareketini, kamunun sağlığını alabildiğine düzenleyerek işleyecektir. Özetle söylenirse, “18. yüzyılda temeli atılan insan bedeninin anatomo-politiğinden⁵ sonra, bu yüzyılın sonunda artık insan bedeninin anatomo-politiği olmayan, ama insan türünün biyo-politiği” (Foucault, 2015:248; 2010:102,103,105) olarak adlandırılan bir şey belirir, ki bu şeyi “... nüfusu yaşayan ve birlikte var olan varlıklardan oluşan, kendine has biyolojik ve patolojik özellikler sergileyen, dolayısıyla özgül bilme ve teknikler gerektiren bir bütün” olarak ele alır (Foucault, 2004:318-319; 2015:251, 252).

Konumuz dahilinde bakıldığında *disiplin toplumunun* bileşkesi içindeki bedenin anatomo-politiği ile güvenlik *toplumunun* bileşkesi içindeki nüfusun biyo-politiği, COVID-19 salgınındaki idare paradigmasını analiz etmek açısından oldukça geniş bir örneklem yelpazesi sunar. Bu yelpazede ilk elden akla gelebilir beden-terbiyesi araçlarından biri, salgının ortaya çıkış sürecinde önce tavsiye edilen, sonra belli alanlarda kullanılması mecbur kılınan ve en nihayetinde kimi zaman özel alanları da -araba içi gibi- kapsamak üzere kamusal alanlarda kullanılmaması çeşitli idari cezalara bağlanan maskedir. Zira burada sorunsallaşan, maske kullanımının salgının yayılımını durdurmak açısından önemli bir tedbir olup olmaması değil, bunun hem egemen iktidar (burada devlet), hem de diğer iktidar çevreleri (herkes) tarafından bedenin denetlenmesi, gözetlenmesi ve disipline edilmesi açısından yer açtığı olanaktır. Nitekim maske kullanımına ilişkin bilgi-iktidar almaşığı “disiplinden doğan söylemler hukuku istila ederken, normalleştirme yöntemlerinin yasanın yargılama usullerini giderek daha çok sömürgeleştirilmesiyle ortaya çıkan normalleştirme toplumunun” (Foucault, 2015: 52) somut bir örneğini billurlaşmaktadır. Örneğin maske takmayan kişi, bir yandan idari cezalar nedeniyle hukuk nezdinde *özneleşirken* bir yandan da maske takanlar tarafından norma davet edilmek suretiyle disipline edilmektedir. Dahası, bireyin maske takmamanın uygunsuz kaçmadığı durumlarda bile ‘görmeden görüldüğü’ hissiyle davranışını terbiye etmesi söz konusudur.⁶ Kuşkusuz bu süreç genel hijyen kuralları uyarınca -maske, mesafe, el yıkama- da tekrarlanmaktadır. Maskelerin nasıl takılacağına, sosyal mesafe kurallarının neler olduğuna, ellerin nasıl yıkanacağına dair somut ve dijital kamusal alanlarda sürekli olarak tekrarlanan kural ve prosedürler, bu kural ve prosedürlerin gündelik yaşam alanlarının her bir kılcak damarına sızışı -dükkân, okullar, üniversiteler, hastaneler, apartman girişleri ve toplu taşıma araçları gibi kamusal alanlara konan ya da yapıştırılan sosyal mesafe işaretlemeleri; dezenfektan

makinelerinin nasıl kullanılacağını belirten açıklayıcı ilanlar vb.- COVID-19 sürecinde bedenin “itaatkâr yeniden üretiminin” (Foucault, 2019a:210-211) görünümüdür. Kapalı bir kamusal mekâna girerken devreye giren ve çoğu zaman yanlış ölçtüğüne tanık olabileceğimiz ateş ölçerlerin oradaki fonksiyonu ise bir nizamaya uygunluğun törensel tasdikidir. Diğer bir ifadeyle çoğu zaman doğru ölçüm yapmasalar da bu dijital ateş ölçerler, varlıklarıyla ‘normallerle’ ‘norm dışılar’ arasındaki hattı çizen semboller olarak disiplin prosedürlerini güçlendirirler.

Öte yandan uzun bir zaman boyunca süren sokağa çıkma kısıtlamaları toplumsal olarak gündelik hayatın akışını değiştirmenin yanında, bedenin disiplini açısından da ele alınabilir. ‘Evde kal’ ilkesi uyarınca ‘evde özgürleşmeye’ çalışan birey, süreç boyunca sağlık uzmanlarının, diyetisyenlerin, sporcuların, sanatçıların ve her türden ‘yaşam gurusunun’ ürettiği tavsiye niteliğindeki söylemler boyunca bedenini ‘daha uzun ve sağlıklı bir yaşam için gerekli dizgelere’ uydurmaya çabalamıştır. Dünya Sağlık Örgütü’nün sağlığı “sadece hastalık ve sakatlığın olmayışı değil, bedence, ruhça ve sosyal yönden tam iyilik hali” olarak tanılaması ekseninde bedenin yanında ruhumuzun da sağlığını düşünecek şekilde hareket etmemiz, bu suretle ‘zamanı verimli kullanmak’ hedefiyle hobiler edinmek, dil öğrenmek, sanal turlara katılmak vb. üzerinden kurulmuş olan devasa yararlılık ve sağlık söylemi, beden terbiyesinin yanında ruh terbiyesinin de hesaba katılan alanlardan olduğunu göstermektedir. Böylelikle bir yandan “faal beden üzerinde sonsuza kadar bölünebilen bir iktidar teknolojisiyle, hareketlerin ekonomisi, etkinliği ve bunların iç örgütlenmesi” (Foucault, 2019a:209,) bireyin öz-sorumluluğu haline dönüşürken (Konak ve Ertan, 2020:33) bir yandan da “dinin vazettiği kuruluş teolojisine paralel biyolojik ve ruhani sağaltma işlemlerinin vadettiği ‘sağlık’ daha önce hiç olmadığı kadar yaşamın tıbbileşmesine” (Agamben, 2020c:108) yol açmıştır.

Bedenin anatomo-politiğinin bu varyasyonlarının nüfusun biyo-politiği açısından karşılıkları ise özellikle devlet üzerinden ele alınmalıdır. Zira salgın yönetiminde sokağa çıkma kısıtlamaları, adli ve idari tedbirler, uzun süreli dönemsel kapanmalar, dijital takip sistemleri, istatistiklerin tutulması vb. devletler tarafından koordine edilmiş ve uygulanmıştır. Bu açıdan devletin buradaki sorunu kamusal bir kaynak olarak insan yaşamının/nüfusun korunması ve mümkün olduğunca ‘iyi bir şekilde’ idare edilmesidir.

Bu çerçeveden bakıldığında biyo-politiğin her şeyden önce nüfusla, dolayısıyla istatistik verilere dayanan doğum oranı, üreme, hastalık, yaşlılık, kazalar gibi süreçlerle ilgilendiği vakıysa (Foucault, 2015:250) salgın yönetiminin alamet-i

farikalarından birinin COVID-19 istatistikleri olduğu söylenebilir. Nitekim kamuoyuyla paylaşıldığı kısmıyla test sayıları, vaka sayıları, ölüm sayıları, yoğun bakımda yatan hasta sayıları, yatan hasta sayıları, iyileşen hasta sayıları, şehirlere ve ülkelere göre salgının görülme oranları, birinci ve ikinci doz aşı olanların sayısı, nüfusun genelinde aşılama oranları gibi veriler, salgın sürecinin evrimiyle paralel gelişen *bilmelerin* nüfusa ilişkin bir dolayımıdır. Öte yandan bu veriler, insan yaşamının sayısallaştırılıp anlaşılmasının en açık örneklerindedir. Diğer bir ifadeyle kendine özgü bir değer taşıdığı varsayılan insan yaşamının bir sayı olarak tablolaşması, biyo-politik *yönetimsellikte* insan yaşamının, nüfusun yönetimine ilişkin fayda-zarar hesabının izdüşümüne denk geldiği sonucuyla örtüşür. Nitekim çeşitli haber kanallarıyla duyurulan bu sayılar kamuoyu tarafından, dehşete düşmenin ya da rahatlatma dönemine girmenin bir işareti olarak okunur. Devletin aldığı tedbirlerin şiddeti de meşruiyet alanını bu veriler üzerinden kurar. Foucault'nun tespitiyle “aslında kendini şiddet yoluyla üreten sürekli bir darbe olarak devlet akli” yasayı, uygulamanın aciliyet söylemiyle yer değiştirir (Foucault, 2013:229).

COVID-19 sürecinin biyo-politik ayağının ikinci noktası kamu sağlığını takip ilkeleri uyarınca devreye sokulan dijital uygulamalar ve robotik teknolojilerdir. Türkiye’de ‘Hayat Eve Sığar’, Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık’ta ‘COVID Symptom Study’, Avustralya’da ‘COVIDSafe’, Yeni Zelanda’da ‘FluTracking’, Singapur’da ‘Trac eTogether’, Hindistan’da ‘AarogyaSetu’, Almanya’da ‘Corona-Warn-App’, Fransa’da ‘StopCovid’, Bangladeş’te ‘Corona TracerBD’, Brezilya’da ‘Tô de Olho’, Kanada’da ‘COVIDAlert’, Kolombiya’da ‘CoronApp’, Hırvatistan’da ‘StopCOVID-19’, Çekya’da ‘eRouška’, Danimarka’da ‘Smittestop’, Yunanistan’da ‘CovidChecker’, Macaristan’da ‘VirusRadar’, İsrail’de, ‘HaMagen’, Portekiz’de ‘Stayaway COVID’ gibi isimler alan uygulamalar (Eşitti, 2021:541), yükleyenlerin sağlık durumlarının ne olduğunu, risk bölgelerinin ve riskli kişilerin ne oranda yakınında bulduklarını vb. takip etmeye yararken uygulamaların isterleri, *panoptikonun* bir varyasyonu olan *omniptikonu* (Pimenta, 2010:272) cisimleştirir. Nitekim *panoptikonun* gözetlenenin rızasını içermeyen bir disipline etme teknolojisi olmasına zıt şekilde *omniptikon*, *panoptikonla* aynı işlevleri yerine getirmekle birlikte bu kez gözetlenenin gönüllü katılımını ve başkalarını da gözetlemeyi içerir. Bu bağlamda *omniptikon*, günümüz panoptik anlayışının hiper formlarından birine dönüşür. Örneğin *Hayat Eve Sığar* uygulamasında görüldüğü üzere, süreç yönetimine uymayanların yetkililere bildirilmesini öngören ‘ihbarda bulun’ seçeneği ya da benzer uygulamanın Alman versiyonu olan Corona-Warn-App’in çalışma ilkesi ‘veri bağısı’ (Polat, 2020: 99) bireylerin, gönüllü olarak sürece katılarak denetim, dijitalleşmiş gözetim, denetim ve disiplinini teşvik etmektedir. Tüm bunların yanında “uydu takip sistemleri

aracılığıyla yapılan konum takibi, yapay zekâ ve coğrafi konumlandırma uygulamaları, elektronik çit uygulamaları ve elektronik kelepçeler yoluyla karantina altına alma işlemleri (Eşitti, 2021:545); vücut sıcaklığını, kalp atış hızını, şehir içi dolaşımın ve kredi kartıyla yapılan alışverişlerin kaydını tutan uygulamalar, kamusal alanlara girişlerde kayıt tutan termal kameralar, sokakta yürüyen insanları yukarıdan izleyerek sosyal mesafe ve maske kurallarına riayeti sağlayan dronlar (Sylvia, 2020:2; Kitchin,363-364, Couch vd.2020) panoptik ve omniptik kapsamlarıyla biyo-politikanın dijitalleşmeyle bütünleştiği alanları temsil etmektedir. Nitekim Byung-Chul Han'a (2020) göre de bu durum, *dijitalleşmiş biyo-politika* olarak adlandırılmalıdır.

Öte yandan COVID-19 sürecinin biyo-politiği “kimin ölüme terk edilip kimin yaşatılacağı” sorunsalıyla birlikte işlemektedir. *Pastoral iktidarda* ölüme ve yaşama karar veren hükümlerin tersine *güvenlik toplumunda* biyo-iktidar, Foucault'nun *ayarlama iktidarı* (2015:252) adını verdiği bir ilkeyle, toplumsal yaşamın verimliliğine dair istatistik verilerden beslenerek ve fayda-zarar hesabı üzerine kurulu bir dizi sonuca dayanarak ‘hangi hayatların öncelikli,’ ‘hangi hayatların yaşatmaya değer,’ ‘hangi hayatların daha önce ölüme terkedilebilir olduğu’ kararını vermekte, “yaşamın nasılına müdahale hakkına dönüşerek yaşamın kazalarını, iyi ya da kötü olasılıklarını, zayıflıklarını denetim altına almak için” (Foucault, 2015: 252,253) risk ve güvenlik haritaları itibarıyla ölümü görünür olmaktan çıkarmakta, gündelik hayattan olabildiğince dışlamaktadır (Foucault, 2010:102). Bu, “gücün, kudretin, sağlığın ve yaşamın sonsuz ölçüde genişlemesi projesidir” (Foucault, 2010:94). Bu projenin bir ayağı olarak da COVID-19 sürecinde belli bir yaşın altındakiler ve üstündekiler ile kronik hastalığı olanlar iktidarın “yaşatmaya çalışma” ilkesi uyarınca öncelikle *kapatılırken*, nüfusun sağlıklı ve iş gücü verimliliği yüksek kesimi kısmi kapatmaların öznesi olmuştur. Keza aşı uygulamalarında da benzer bir mantıkla öncelikliler ve sonradan aşılınması uygun olanlar kategorisi oluşturulmuştur. “İnsanları aşılıp aşılama ya değil değmeyeceğinin, aşılınmayla mı yoksa çiçek hastalığının kendisiyle mi ölüm riski alındığının anlaşılmasına çalışıldığı çiçek hastalığı dönemine” (Foucault, 2013:57) benzerlikle, zamanda ve mekânda sınırları belli olan bir nüfusun içindeki vakaların dağılımı olarak açığa çıkan risk yönetimi gerçekleşmiştir. Tıp ve siyasetin bu kesişim noktasında, Foucault'nun ifade ettiği üzere iktidar öldürmeye değil yaşatmaya çalışmaktadır. Ne var ki bunu kendi düzenekleri, amaçları ve hedefleri doğrultusunda detaylandırmakta, koordine etmekte, bölmekte, sevk ve transfer etmektedir. Egemen iktidar açısından hedef, düşük risk ve yüksek verimlilik, “kar ve zarar hesabıdır” (Horvath ve Lovasz, 2020:152).

Nihai olarak disiplin toplumu ile güvenlik toplumunun; bedenın anatomo-politiği ile nufusun biyo-politiğinin birbirinin yerini alan değil üst üste binen yönetim modelleri olduğunu (Foucault, 2015:256) kanıtlarcasına, COVID-19 sürecindeki karantina (kapatma) ve salgın yönetimi süreçlerinin eşgüdüdümlü olarak ilerlediği tespit edilebilir. Bu anlamda Foucault'nun Orta Çağ'da veba salgınının yönetimi (Foucault, 2019a: 290) ile 19. yüzyılda suçiçeği salgınının yönetimi arasında bulduğu farkların COVID-19'da birbirine teyellendiğini gözlemlemek mümkündür. Bu farkları özetleyen bir paragrafta Foucault şöyle açıklar:

Orta Çağ'ın sonlarına doğru, 16. ve 17. yüzyıllardaki biçimiyle vebaya dair nizamnameler, vebanın olduğu bölgeleri, şehirleri tam anlamıyla çerçeveleyip sınırlamaktadır: İnsanlara ne zaman, nasıl, hangi saatte buralardan çıkabileceklerini, evlerinde ne yapmaları gerektiğini, nasıl beslenmeleri gerektiğini belirten, kimi görüşmeleri onlara yasaklayan, müfettiş karşısına çıkmalarını zorunlu kılan, evlerini müfettişlere açmaya zorlayan nizamnameler bunlar. Buradaki sistemin disiplinci olduğu söylenebilir. Üçüncü örnek: Şu anda seminerde işlediğimiz çiçek hastalığı ve 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan aşılama pratikleri. Burada sorun, disiplin yardımı çağrılrsa bile, bir disiplini dayatmak değil, kaç kişinin, kaç yaşında, hangi sonuçlar ve hangi ölüm oranlarıyla çiçek hastalığına yakalandığını, nasıl izler taşıdığını, aşının taşıdığı riskleri, bir bireyin aşıya rağmen ölme ya da hastalığa yakalanma risklerini, nüfus üzerindeki genel etkileri bilmektir. (Foucault, 2013: 11)

Buradan hareketle söylersek COVID-19 salgın sürecinde tıpkı veba döneminde olduğu gibi kapatmalar ve disiplinci uygulamalar, tıpkı suçiçeği döneminde olduğu gibi nüfusa dönük biyo-politik uygulamalar işbaşına geçmiştir. Bu itibarla büyük kentlerin ya da bölgelerin tümünden karantina altına alınması -Çin'in Wuhan kenti vd.- söz konusu olduğu gibi, dönemsel eve kapanmalar da yararlanılan disipline edici ve ayırıcı prosedürler arasında yer almaktadır. Kuşkusuz, daha önce ifade edildiği üzere bu kapatma süreçlerinde beslenme, hareket, düzen ve dolaşım disiplinler anlayışın ön plana çıkardığı konu başlıkları olmuştur. Salgının bir bütün olarak yönetiminde ise risk hesaplamalarıyla karakterize olan *güvenlik toplumunun* tümel düzenekleri karşımızdadır. 'Yaşamın değerini' ölçen böylesi bir siyasanın ekonomi-politik mekanığında ise yine Foucault'nun neo-liberalizme ilişkin analizlerini kapsayan izdüşümler yer almaktadır.

COVID-19'un Ekonomi-Politiği: Liberal ve Neoliberal Yönetimsellikler

Foucault'nun "belli bir mantığa sahip bir kuram ya da belli hedeflerin peşinden giden bir politikadan" (2019b: 266), bir ideolojiden ziyade "yönetim pratiği

hakkında eleştirel bir düşünüm biçimi” (2019b,267), birer *teknoloji* olarak gördüğü liberalizm ve neo-liberalizm, onun *yönetimsellik* adını verdiği söylemsel bir düzeneğin, dolayısıyla da biyo-politiğin genel çerçevesidir (Foucault, 2019b). Bu itibarla Foucault, *yönetimsellikten* birbiriyle ilintili olmakla birlikte farklı üç dizge kasteder:

Yönetimsellik kelimesiyle üç şey kastediyorum. ‘Yönetimsellik’ derken, temel hedefi nüfus, baskın bilgi biçimi ekonomi politik, temel teknik aracı da güvenlik düzenekleri olan bir bütünü, bu son derece belirli fakat karmaşık iktidar biçiminin uygulanmasını sağlayan kurumlardan, usullerden, çözümlere ve düşüncelerden, hesap ve taktiklerden oluşan bütünü kastediyorum. İkinci olarak, ‘yönetimsellik’ derken, Batı’nın tamamında, ‘yönetim’ olarak adlandırabileceğimiz bu iktidar tipini diğerleri (hükümlerlik ve disiplin) üzerinde egemen kılmayı çok uzun süredir sürdüren eğilimi, kuvvet çizgisini kastediyorum. Nihayet, ‘yönetimsellik’ derken, Orta Çağ’daki adalet devletinin 15. ve 16. yüzyıllarda idari bir devlete dönüştüğü, yavaş yavaş ‘yönetimselleştiği’ süreci, daha doğrusu bu sürecin sonucunu anlamak gerekir. (Foucault, 2013:97-98)

Bu itibarla Foucault’ya göre *yönetimsellik*, pastoral iktidarın yönetme işlevinin tarihsel olarak *disiplin* ve *güvenlik toplumlarına* dönüştüğü süreçte ortaya çıkar. Nesnesi bedenler ve nüfus olduğu ölçüde de ilkesi “devleti zenginleştirmek için gerekli usullerin basit bilgisi olarak değil, zenginlik ve nüfus dalgalanmalarını üç farklı açıdan (üretim, dolaşım, tüketim) birbirine bağlayan, üstelik artık bizzat kendi usulleri itibarıyla bilimsel bir bilgi olan ekonomi-politiktir” (Foucault, 2013: 306).

Foucault, güvenlik toplumunun *yönetimselliğini* şekillendiren böylesi bir bilgi pratiğinin ortaya çıkışını liberalizm kapsamında fizyokratların, neo-liberalizm kapsamında ise ordoliberallerin izleklerini inceleyerek çözümler. Burada fizyokratlar, nüfusun azalmasından yana olmayan, bu nüfusu çeşitli ‘yapay’ müdahalelerle -nizamname ve tüzükler- belli bir düzene sokmaya çalışmayan; tam aksine popülasyona müdahale etmeden onu yönetmenin bir formülünü bularak nüfus dinamiklerinin istatistiki değerlendirimiyle refah ve güvenliği azamileştirmeye çalışan hattı, ordoliberallerse bu nüfus yönetimini yönetilenlerin kendi kendilerini piyasalaştırmaları ve rekabet unsuru haline getirmeleri usulüyle ikame etmek isteyen tarzı temsil eder (Foucault, 2019b). Nitekim ekonomik bir özgürlük alanı yaratmak ve onu devletin kontrol ve asgari müdahalesinde işletmek isteyen liberallere karşılık, serbest piyasanın devletin baştan sona düzenleyicisi olacağı bir düzen öneren neo-liberaller devlete

biçilen roller açısından ayrışmaktadır (Foucault, 2019b:103). Liberalizmden neo-liberalizme kayma devletin piyasanın rekabetçi ve faydacı mantığına uyum sağlamasında gerçekleşmektedir. “Yani artık, devlet denetiminde bir piyasa yerine, piyasa denetiminde bir devlet” (Foucault, 2019b: 103) ortaya çıkmaktadır. COVID-19’un ekonomi-politiği de bu iki anlayışın tam ortasında bireyin yaşam biçimlerine ve nüfusun idaresine ilişkin iktisadi, siyasi ve toplumsal yeniden yapılandırmada cisimleşmektedir.

İktisadi yeniden yapılandırma açısından COVID-19’un ekonomi-politiğine bakıldığında ilk dikkat çeken emeğin örgütlenişindeki dönüşümlerdir. “Rutin bir şekilde işe gidip gelmek zorunda olmamak, iş yerine bağlı olmamak, patronun gözetim ve denetimlerinden uzak olmak, ev ortamının rahatlığında iş görmek, verimlilik artışı, daha az tatile ihtiyaç duymak, zamanı bireysel olarak örgütleyebilmek, trafiğin ve trafik kazalarının azalması, çevre korumaya katkı”⁷ gibi pozitif özelliklerle tasvir edilen evden çalışma bu yöndeki dönüşümün kalıcılığın en meyyal özelliklerindedir. ‘Evden çalışmanın olumlu ve olumsuz taraflarının uzun yıllardır zaten tartışıldığı (Bloom vd, 2015; Rupiotta vd, 2016; Farrell, 2017) ve pilot uygulamalarla denendiği,⁸ neo-liberal *yönetimsellikte* yeni olansa, evden çalışmanın yol açacağı dezavantajların göz ardı edilmesinde salgının bir atlama tahtası olarak kullanılmasıdır. Diğer bir ifadeyle COVID-19 *yönetimselliğine* içkin aciliyet olgusu, neo-liberalizmin emeğin örgütlenişiyle ilgili yıllardır ‘başarmak’ istediği hedefe daha hızlı bir şekilde ulaşılması için bir kolaylaştırıcı olmuştur. İşyeri merkezli çalışmanın hala kural ve hâkim anlayış olduğu doğruysa da COVID-19 sürecinde yine milyonlarca çalışan işleri evden de yürütebiliyor olduklarının bilincine varmış, pozitif ve negatif yönleriyle duruma dair deneyimler kazanmışlardır. Böylece neo-liberalizmin, herkesin kendi başına bir şirket olabileceğini vaaz eden rekabetçi ve girişimci söylemi ilk kez kitlesel olarak deneyimlenmiştir.

Ne var ki evden çalışma prensibinin yalnızca beyaz yakalı çalışanların deneyimleyebileceği bir ‘olanak’ olduğu, diğer bir ifadeyle mavi yakalı işçilerle hizmet sektöründe çalışanların bu ‘ayrıcalıktan’ faydalanamadıkları da aşikârdır. Bu noktada COVID-19’un ekonomi-politiğinin pek çok *kırılgan hayat* (Butler, 2018) ekonomi ile yaşam hakkının çarpıştığı bir denkleme yerleştiği söylenebilir. Nitekim sağlık çalışanları başta olmak üzere farklı sektörlerdeki fabrika işçileri, kargo çalışanları, kuryeler, lokanta işletmecileri, temizlik işçileri vb. bulaşın tepe yaptığı dönemlerde dahi çalışmak mecburiyetinde kalmışlardır. *Yönetimselliğin* bu noktadaki hesabı, en az ‘kurbanla’ en fazla verimliliktir. Öte yandan bu *kırılgan hayatlar* arasında evsiz oldukları için “evde kalamayanlar”; sığınmacılar ve vatansızlar gibi yasal güvencelerden kısıtlı olarak yararlananlar;

çalışma hayatları askıya alındığı için iş göremeyen inşaat işçileri, sanatçılar, işportacılar, spor eğitmenleri vb. de yer almaktadır. Bu çerçevede başka bağlamlardaki çeşitli çalışmaların gösterdiği üzere pandemi sürecinin günümüz toplumlarında mevcut olan iktisadi, siyasi ve kültürel fay hatlarını doğrudan kesip belirginleştirdiği (Milan ve Trere: 2020:1), bu suretle politik ve ekonomik yönden olduğu kadar etnik, kültürel ve cinsel açılardan kırılğan olan birey ve toplulukları daha fazla etkilediği vakıadır (Harvey, 2020; Khan vd, 2020; McLaren, 2020; Chang, 2020, Santos vd, 2020). Bu tipten gruplar, neo-liberal yönetimselliğin *thanato-politik*, diğer bir ifadeyle ölüme-terkedilebilir olanlar ayağında (Foucault, 2011:121) bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle 'harcanabilir hayatlar' kategorisinde yer alan engelliler, etnik azınlıklar, LGBTİ bireyler, siyahiler vb. biyo-politikanın öteki yüzü olan *nekropolitikanın* (Mmembre, 2019; Sundset, 2021) konusu olmaktadır. Nitekim Foucault'nun özel bir anlamla kullandığı bir ifade olarak ırkçılık, bedenin ve nüfusun arındırılması (*purification*) usulünde yürüdüğü müddetçe süregelen bir normalleştirme (Foucault, 2015:260-265) işlevini işaret ederken risklerin yönetiminin bireysel inisiyatifte bırakılmakta olduğu neo-liberalizm olgusuyla birleştiği oranda bir tür "doğal seleksiyonculuğa" dönüşmektedir. *Kırılğan hayatlar*, sosyo-ekonomik nedenlerle hastalıktan korunamamanın ya da kendi güvenliğini sağlayamamanın hesabını bireysel olarak şeylerin olağan düzenine ayak uyduramayan toplumdışılar ya da 'beceriksizler' olarak yaftalanmak vesilesiyle vermek ve ölüme doğrudan yüzleşmek durumunda kalmaktadırlar.

COVID-19'un ekonomi-politiğinin sermaye bileşenleri açısından en önemli izdüşümü ise bu süreçte 'kazananlar ve kaybedenler' arasındaki dağıtımın yeniden gerçekleşmesidir. Süreçte pek çok küçük işletmenin ve geleneksel yöntemlerle iş görenin iflas noktasına geldiği bir vakıyken⁹ boşalan pazar payını, krizi yönetme becerisi gösteren şirketlerin almış ve kimi şirketler daha da zenginleşmiştir (Berkhaut vd., 2021:11,22). Nitekim "risk tanımlarında kaybedenlerin yanı sıra daima kazananlar da olduğu üzere, kazananların bakış açısından modernleşmenin riskleri -burada hastalık- büyük kazanç demektir" (Beck, 2014:28). Kapitalist üretim sisteminin olağan akışı olarak değerlendirilebilecek bu durumun pandemideki spesifik yansıması ise bilim ve teknoloji merkezli yatırımlar gerçekleştiren sermaye bileşenlerinin ulaştığı muazzam gelirdir. Nitekim uluslararası aşı pazarında oluşan -milli duygularla da bileşen- büyük rekabet, sağlık altyapılarına/ekipmanlarına yapılan yatırımlar ve bireysel sağlık sigortalarının artışı pandeminin kazananlarının tarafını imlemektedir. Öte yandan bu süreçte emeğin evden örgütlenmesine benzer şekilde sermaye de internet merkezli olarak kendini regüle etmiştir. Diğer bir ifadeyle pek çok şirket hizmet veri tabanlarını internete uyumlaştıırken,

internet tabanlı işletmelerin işlev, hacim ve sayısında büyük bir artış yaşanmıştır.¹⁰ Tüm süreç, evde yaşama uygun olarak her türlü hizmeti kişinin yaşam alanına ulaştıracak şekilde çeşitlenmektedir. COVID-19 *yönetimselliğinin* bireyleri *çağırın/özneleştiren* en can alıcı noktalarından biri işte bu yaşam alanına hitaplar nezdinde ortaya çıkmaktadır. Bugün ürün piyasasına ve çeşitliliğine bakıldığında, kampanya ve reklamlarına COVID-19 riskinin bertaraf edilmesi hedefini eklemleyen ürün yelpazesinin arttığı görülmektedir. Temizlik malzemeleri, yatak ürünleri, halılar, koltuklar, rezidanslar, yiyecekler vb. COVID-19'a karşı güçlendirilmiş formülleri ve yeni versiyonlarıyla geleneksel ve dijital platformlarda tüketicinin beğenisine sunulmaktadır. Keza el spreylere, bireyin moda ve zevk anlayışına uygun üretilmiş maskeler, maske kullanımını kolaylaştıran envaı çeşit aparat ve kutu bu pazardaki çeşitlilikte yerini almaktadır. Bir bütün olarak neo-liberal *yönetimsellik*, herkesi pazarın dışında kalamayacağı şekilde üretmekte ve yeniden üretmektedir. Bu üretim silsilesinde “mücadele, alışveriş ve tüketim” odaklı liberal teknoloji, “şirket, girişim ve üretim” (Foucault, 2019b: 128) modellemesiyle çakışmaktadır. Nitekim tüm bu ürün piyasasını bir yandan insanların pazardan pay almak için yarış haline girdiği, bir yandan da kendi kendilerinin doktoru, gardiyanı ve psikoloğu oldukları bir kendine-yardım (*help-yourself* ya da *do-it-yourself*) süreci olarak okumak mümkündür. Bireysel girişimcilerin krizi nasıl fırsata çevirdiklerine dair başarı öykülerinden, eve-kapanmalar boyunca birtakım yararlı işler yaparak -hobiler, dil öğrenimi, çevrimiçi eğitimler vb.- sağlıklı kalmanın örnekleri olarak kendilerini sunan profillere geniş bir yelpazede yeni iktisadi insan (*neo homo-economicus*) kapsayıcı temsiliyet kazanmaktadır. Böylece neo-liberal *yönetimsellikte* virüs, tıpkı diğer ekonomik ajanlar gibi kar maksimizasyonunu sağlayan nötr bir birim haline gelmektedir (Horvath ve Lovasz, 2020: 149, 150).

COVID-19 yönetimselliğinin bu iktisadi arka planının mikro-ölçekte bireyi, makro ölçekte ise nüfusu *üst-belirlediği* bu dönüşümlerin öteki ayağı ise toplumsal ve kültürel yapılara uzanmaktadır. Bu bapta, her türden eğitimin uzaktan eğitim prosedürleriyle yürütülmesi; sinemalara alternatif olarak dijital medya platformlarına uygun filmlerin üretilmesi; önemli sanat organizasyonlarının -Oscar ödülleri gibi- çevrimiçi tertibi; tiyatro, konser vb. etkinliklere katılım kodlarıyla internet üzerinden erişim imkânının ortaya çıkması; belli bir ücret karşılığında yapılabilecek sanal müze ziyaretleri ve şehir turları; web tabanlı konferans, seminer gibi etkinlikler ev odaklı yaşam itibarıyla başlayan bireyselleşmiş dönüşümün somut temsilleridir. Bu örneklerde, piyasanın kendini kamusal alandan eve doğru genişletmiş ve derinleştirmiş olduğu söylenebilir. Böylece neo-liberal teknolojinin müdahale etmeksizin düzenlemeye çalıştığı sivil toplum alanı özel alanla bütünleşmeye başlamıştır.

Olumlu ve olumsuz tarafları ayrı bir tartışmanın konusu olabilecek nitelikteki bu dönüşümlerin geçici olduğu iddia edilebilir. Diğer bir ifadeyle bu gelişmelere bir zorunluluk durumunun yarattığı, acil ihtiyaçlara dönük yaratıcı çözümler olarak bakılarak, COVID-19 salgını sona erdikten sonra “normallere” dönüleceği savunulabilir. Ne var ki bu noktada COVID-19’un “yeni normal” söylemini hatırlamakta fayda vardır: Bu söylem ilk etapta “maske, mesafe ve hijyen” üçlüsüyle ve kısıtlamalarla yaşamaya alışmamız gerektiğini belirtmektedir. Ne var ki aynı zamanda söylemin dizgesi normun artık farklı olduğunu, “eski yaşamlarımıza” dönmemizin mümkün olmadığını da ifade etmektedir. Ta ki “yeni” sıfatıyla ifade edilen şey, bu sifata ihtiyaç duymayacak bir “norm” haline gelinceye dek. Foucault, veba sonrası kendini norm kılabilmiş uygulamaları bu tespitle birlikte okuyabileceğimiz şekilde şöyle betimler:

Vebanın etrafında koskoca bir edebi bayram kurgusu gelişmiştir: askıya alınan yasalar, kaldırılan yasaklar, akıp giden zamanın çılgınlığı, saygısızca birbirine karışan bedenler, maskelerini çıkartan, statüden gelen kimliklerini ve kendilerini tanıttıkları çehrelerini terk eden bireyler ortaya tamamen başka bir gerçek çıkarmaktadır. Fakat bir de bunun tamamen tersi olan siyasal bir düş de var olmuştur: Artık ortak bayram değil de, katı ayrımlar; çiğnenen yasalar değil de, iktidarın kılcal damarlar boyunca bile iş görmesini sağlayan tam bir hiyerarşi aracılığıyla, düzenlemelerin varoluşun en ince ayrıntılarına kadar nüfuz etmeleri; takılan ve çıkarılan maskeler değil de herkese ‘gerçek’ adının, ‘gerçek’ yerinin, ‘gerçek bedeninin’ ve ‘gerçek’ hastalığın yüklenmesi söz konusudur. (Foucault, 2019a:292-293)

Veba bitiminde yerleşikleşen bu nüfuz etmelere benzer bir düzenlele bağıntısı içinde “yeni normal” öznenin ve nüfusun topyekûn yeniden yapılandırılması içinde düşünmek gerekir. Kaldı ki COVID salgını ortadan kalksa bile insanlığı benzer başka salgınların beklediğine ilişkin açıklamalar sıklıkla yapılmaktadır. Güvenlik toplumunun bir uzantısı olarak yorumlayabileceğimiz *risk toplumunda* bilincin varlığımızı belirlediği (Beck, 2004: 29) doğruysa, bu anlamda söylem öznesel konumlarımızı bir kez daha üretmektedir. Diğer bir ifadeyle yeni salgınlar/felaketler söylemi, evde yaşamın mikro-mekaniğini meşrulaştırmaktadır. Böylesi bir genel söylemse “belirsizliği ve olumsuzluğu önlemeye değil iktisadi ve siyasi açılardan en verimli şekillerde yönetebilmeyi öngören neo-liberal yönetimselliğin” (Horvath ve Lovasz, 2020:149) ajandasıyla çakışmaktadır.

COVID-19 *yönetimselliğinin* egemen iktidarı (devleti) merkeze alabileceğimiz noktasındaki en önemli polemik de burada düğülenmektedir. *Risk toplumlarında* olağanüstü halin normal duruma dönüşme ihtimaline yıllar

önce dikkat çekmiş olan Beck'e (2014:29) ek olarak Agamben başlattığı bir dizi polemikte COVID-19 sürecinde devletler tarafından uygulamaya konulmuş tedbirlerin, prosedürlerin, olağanüstü hâl uygulamalarının ve kısıtlamaların kalıcılışıma; istisnanın kural haline gelme ihtimalinin bulunduğunu, bu ihtimale karşı da etik-politik bir tercih olarak uyanık olunması gerektiğini ifade etmektedir (Agamben, 2020a, 2020b). Öte yandan düşünür (2020b) hayatta kalmaktan başka bir değer tanınmadığı, ölümlere bile sahip çıkılmadığı, insanın bütün politik varoluşundan sıyrılıp (*bios*) sadece hayvani bir varoluşu sürdürdüğü (*zoé*) bir yaşamın "insan onuru" açısından ontolojik statüsünü sorgulamaktadır.

Gerçekten de bir bütün olarak COVID-19 sürecinin içine dâhil olduğu neo-liberal *yönetimselliğin* bir taraftan hayatta kalacak insan sayısını artırmaya çalıştığı; ancak hayatta kalanları da iktisadi ve politik hesaplar uyarınca bedensel ve türsel olarak evde regüle etmeye yöneldiği; dolayısıyla eve sığdırılmış yaşamlara tanınan özgürlüklerin genel sistem akışlarındaki veriminin "bir yandan hukuku hiçbir zaman tam olmayan ama hiçbir zaman iptal de etmeden askıya alan disiplinler" vasıtasıyla (Foucault, 2019a:326) yönettiği ve tüm bunları asayiş ve devamlılığı sağlayacak bir formda düzenlendiği görülmektedir. Neo-liberal *yönetimselliğin* alamet-i farikası olan 'kesintisiz akışlar (Horvath ve Lovasz 2020: 149) böylece özel ve kamusal alanları yatay keserek pandemi sürecinde devamlılığını korumaktadır. Bu açıdan, olağanüstü hâl durumunun ve kısıtlamaların hukuki olarak kalıcılışıması pek mümkün görünmese de normalize olmuş bu "yeni normalin" Agamben'in dikkat çekmek istediği noktaya işaret ettiği aşikârdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Foucault'nun araştırmalarının tümü, bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde *özneleştirme* pratiklerinin incelenmesi ve daha da önemlisi bunların bugünü de anlamaya yarayacak bir çalışma çerçevesi olarak sorunsallaştırılması esasına dayanmaktadır. Bu açıdan, COVID-19 sürecinin Foucault'nun önem atfettiği bu sorunsallaştırma prensibiyle tahlil edilmesi, dolayısıyla sürece dâhil söylemlerin, pratiklerin, normların, uygulamaların ve her türden düzeneğin incelenmesi, içinde yaşadığımız bu tarihsel anı anlamlandırabilmek açısından işlevsel olabilir.

Bu itibarla tıp ve siyasetin buluşma noktasında kendi söylemlerini -yeni normal, enfekte olanlar, aşıllılar- vb. yapılandıran bir olgu olarak COVID-19 süreci, bu söylemlere içkin özne biçimleri üretmekte, bunları sınıflamakta ve yeri geldiğinde de kendi kırılğanlıklarına terk etmektedir -yaşlılar, gençler, kronik hastalığı olanlar gibi-. Sürecin yönetimi ise disiplin ve güvenlik toplumu paradigmasının üst üste bindiği yerde bir yandan beden anatomopolitiği -beslenme, spor,

kendini geliştirme vb. rejimleri- bir yandan da nüfusun biyo-politiği -dijital gözetim, istatistiki vaka değerlendirmeleri ve nüfus verimliliği- üzerinden işlemektedir. Şirketleşme, rekabet ve risk yönetimi ilkeleriyle işleyen neo-liberal *yönetimselliğin* bir ayağı olarak okunabilir bu uğrakta, COVID-19 emeğin -evden çalışma ve üretim gibi-, sermayenin -internet tabanlı yatırımlardaki artış, ürün çeşitlemeleri gibi- ve kültürel-toplumsal alanın -eğitimin, sanatın ve turizmin ev odaklı kurgulanışı- yeniden yapılanmasıyla gündeme gelmektedir.

“Yeni normal” olarak özetleyebileceğimiz tüm bu süreçler ise devlet merkezli politik bağlamda Beck ve Agamben’in işaret ettiği gibi istisnai olanın kural haline gelmesi, olağanüstü durumun kalıcılığı ihtimalini içinde barındırmaktadır. Zira bu ihtimal tüm olumsuzluğuna rağmen insan temel hak ve hürriyetleri açısından önemli bir mevzi kaybını imlemektedir. Nitekim *Uluslararası Af Örgütü*, 2020 sürecinde uygulamaya konulan kısıtlamaların temel hak ve hürriyetleri sınırlamada ve bunları çığnemedede yasal ve idari zeminler yarattığını, salgının hak ihlallerini mazur göstermede bir gerekçe olarak kullanıldığını raporlamaktadır.¹¹ Keza *Freedom House*, pandemi tedbirlerinin dünya genelinde demokratik yapıları zayıflattığını ve kırılanlaştırdığını tespit etmektedir (Repucci ve Slipowitz, 2020). Örneğin salgınla daha hızlı mücadele etmek için Macaristan parlamentosu, Başbakan Viktor Orban’ın ‘tehlike hali bitinceye kadar’ ülkeyi sınırsız süreyle kararnamelerle yönetebilmesinin yolunu açan yasayı kabul etmiştir (Karakaya ve Ertin, 2021: 13).

Bu noktada COVID-19 sürecinden bireylerin, insanların ve yönetim sistemlerinin ne gibi dersler çıkarması; bu uğrakta nasıl bir tutum alınması gerektiğine dair bir dizi polemik yürütülmektedir. Doğaya saygılı yaşam, tüketimin azaltılması, dayanışma ağlarının artırılması, bireysel ve türsel onura sahip çıkılması gibi birçok etik-politik tavsiyeyi içeren bu tartışmalara katkı olarak, kuramsal kaynaklarından birini yine Foucault’da bulabileceğimiz bir açıklık ve umut alanına işaret edilebilir:

İktidarın olduğu yerde direnme vardır, ancak -ya da daha doğrusu bu yüzden- direnme, hiçbir zaman iktidara göre dışsal bir konumda değildir. Direnme noktaları, iktidar şebekesinin her yanında mevcuttur. Dolayısıyla iktidara karşı ulu bir Red’din tek bir mekânı -başkaldırmanın ruhu, tüm ayaklanmaların yuvası, devrimcilerin katıksız yasası- yoktur. Türlerinin örneğini oluşturan, olanaklı, zorunlu, olanaksız, kendiliğinden, yaban, yalnız, danışıklı, yükselen, şiddetli, uzlaşmaz, uzlaşmaya yatkın, çıkar güden, kurban vermeye hazır direnmeler vardır. (Foucault, 2010:73-74)

Tarihin bitimsiz akışındaki bu direnmeler ve karşı-direnmeleri dayanak alan COVID-19'la ilgili muhalefetse başka bir araştırmancının konusu olarak incelenmektedir/incelenmeyi beklemektedir.

Sonnotlar

1 Sıklıkla 'gözün iktidarından' bahseden Foucault eserlerinde, 'gözetim toplumu' ifadesi nadiren geçer. Örneğin *Hapishane'nin Doğuşu*'nda büyük ihtimalle Guy Debord'a atfen "bizim toplumumuz gösteri değil, gözetim toplumdur" (2019: 318) diye ifade eder. Daha çok Giddens'e ait "gözetim toplumu" kavramının Foucaultcu kök terimi *disiplin toplumdur*.

2 Söz konusu bütünselliğin tatmin edici şekilde yakalanamamış olmasının gerekçelerinden biri olarak çalışmaların bir kısmının henüz pandeminin erken safhalarında, yeterli olgu ve olay gerçekleşmemişken yapılmış olması düşünülebilir.

3 "Foucault'ya göre dispoitifler söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari tasarruflar, bilimsel felsefi ahlaki önermelerden oluşan heterojen bütünlük; bu söylemsel ve söylemsel olmayan öğeler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu sistemlerdir." (Keskin, 2011: 18)

4 Disiplin toplumu teması, *Deliliğin Tarihi* ile *Hapishanenin Doğuşu* eserlerinin ana akılarından birini oluşturur. Bu eserlerdeki detayların daha billur bir formu olarak bu derslerde anlatılanları referans veriyorum.

5 Foucault'ya göre(2010), beden nesnel ve tıbbi bir şey olmanın ötesinde tarihsel olarak inşa edilmiş bir fenomendir. İktidar ilişkileri, kendi söylemsel düzenekleri içinde bedeni sürekli olarak yeniden anlamlandırır, tanımlar, boyutlandırır. Bu anlamda nesnel bir insan anatomisi tartışılmalı olduğu ölçüde, disiplin toplumu kendi yönetim ilkeleri uyarınca bedeni -yeniden- keşfetmiştir.

6 Kendi deneyimimden yola çıkarak: Evden çıkmak üzere hazırlanırken çoğu kez ayakkabılarımı veya montumu giymeden önce maskemi taktığımı, dolayısıyla 'artık' maskeyi giyim kodlarımın temel bir parçası saydığımı farkına varıyorum.

7 Costs and Benefits: Advantages of Agile Work Strategies For Companies. <https://globalworkplaceanalytics.com/resources/costs-benefits>, Son Erişim Tarihi: 19.09.2021; Work From Home Benefits and Challenges (2 Temmuz 2021). <https://www.naukri.com/blog/work-from-home-benefits-and-challenges/#benefitsofremoteworkingforemployees>, Son Erişim Tarihi: 19.09.2021.

8 <https://video.memurlar.net/video/15864/kamuda-evden-calisma-donemi.html> (16 Mayıs 2013). Son Erişim Tarihi: 19.09.2021.

9 International Trade Centre (2020). SME Competitiveness Outlook 2020: COVID-19: The Great Lockdown and its Impact on Small Business. ITC, Geneva. <https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/Publications/ITCSMECO2020.pdf>, Son Erişim Tarihi: 02.10.2021

10 United Nations Conference on Trade and Development, COVID-19 and E-Commerce, Impact on Businesses and Policy Responses. https://unctad.org/system/files/official-document/dtlstictinf2020d2_en.pdf, Son Erişim Tarihi: 02.10.2021

11 Amnesty International Report (2020). Covid-19 Crackdowns Police Abuse and The Global Pandemic. <https://www.amnesty.org/en/documents/act30/3443/2020/en/> , Son Erişim Tarihi: 18.07.2021.

Kaynakça

Agamben G (2020a). The Invention of an Epidemic. *European Journal of Psychoanalysis*. <http://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>. Son Erişim Tarihi, 01.10.2021.

Agamben G (2020b). Clarifications. *Inscriptions*, Çev. A Kotsko, 3(2), 72-78.

Agamben G (2020c). An interview with Professor Giorgio Agamben. (Röportaj: Pensotti A). *Organisms: Journal of Biological Sciences*, 4 (2), 105-109.

Altuncu S N ve Altuncu M (2021). Mahremiyet, Verileştirme ve Dijital Kovid-19 Takip Uygulamaları. *TRT Akademi*, 6 (11), 72-87.

Amnesty International Report (2020). Covid-19 Crackdowns Police Abuse and The Global Pandemic. <https://www.amnesty.org/en/documents/act30/3443/2020/en/> . Son Erişim Tarihi, 18.07.2021.

Beck U (2004). *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. Çev. K Özdoğan ve B Doğan,. İstanbul: İthaki Yayınları.

Bereciartu GJ U. (1994). *Decline of The Nation-State*. Nevada: Nevada University Press.

Berkhout E vd. (2021). The Inequality Virus. <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621149/bp-the-inequality-virus-250121-en.pdf>. Son Erişim Tarihi, 02.10.2021.

Bloom J vd. (2015). Does Working From Home Work? Evidence from A Chinese Experiment. *The Quarterly Journal of Economic*, 3, 165-218.

Butler J (2018) *Kırılğan Hayat*, Çev. B Ertür. İstanbul: Metis Yayınları.

Carnoy M (2001). The Demise of the Nation-State? *Theoria: A Journal of Social and*

Political Theory, 97, 69-81.

Chang B B (2020). From Illmatic' to 'Kung Flu': Black and Asian Solidarity, Activism, and Pedagogies in the Covid-19 Era. *Postdigital Science and Education*, 22, 1-6.

Couch D vd. (2020) COVID-19-Extending Surveillance and the Panopticon. *Journal of Bioethical Inquiry Symposium: COVID-19(3-4)*. https://www.researchgate.net/publication/343863194_COVID-19-Extending_Surveillance_and_the_Panopticon. Son Erişim Tarihi, 15.10.2021

Costs and Benefits: Advantages of Agile Work Strategies For Companies. <https://globalworkplaceanalytics.com/resources/costs-benefits>. Son Erişim Tarihi, 19.09.2021.

Eşitti Ş (2021). Covid 19 Pandemisi Sırası ve Sonrası Dijital Gözetim ve Toplumsal Kontrol Sorunsalı Üzerine Eleştirel Bir İnceleme. *Communication and Technology Congress, Istanbul*, 537-549.

Farrell K (2017). Working from Home: A Double Edged Sword. *Home Renaissance Foundation Conference, Royal Society of Medicine in London*. <https://globalworkplaceanalytics.com/resources/costs-benefits>. Son Erişim Tarihi, 12.10.2021.

Friedman T (2005). *The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century*. New York: Farrar, Straus and Giroux

Foucault M (2003). *İktidarın Gözü*. Çev. I Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Foucault M (2011). *Özne ve İktidar*. Çev. I Ergüden ve O Akinbay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Foucault M (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. Çev. F Taylan. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Foucault M (2015). *Toplumu Savunmak Gerekir*. Çev. Ş Aktaş. İstanbul: YKY.

Foucault M (2019a). *Hapishanenin Doğuşu*. Çev. M A Kılıçbay. Ankara: İmge Yayınları.

Foucault M (2019b). *Biyopolitikanın Doğuşu*. Çev. A Tayla. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Harvey D (2020). COVID-19 Günlerinde Antikapitalist Politika. <https://www.polenekoloji.org/covid-19-gunlerinde-antikapitalist-politika/> . Son Erişim Tarihi, 01.10.2021.

<https://video.memurlar.net/video/15864/kamuda-evden-calisma-donemi.html>. 16 Mayıs 2013. Son Erişim Tarihi, 19.10.2021.

Horvath H ve Lovasz A (2021). Foucault in the Age of COVID-19: Permitting Contingency in Biopolitics. *Identities. Journal for Politics, Gender and Culture*, 1, 144-153.

International Trade Centre (2020). SME Competitiveness Outlook 2020: COVID-19: The Great Lockdown and its Impact on Small Business. ITC, Geneva. <https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/Publications/ITCSMECO2020.pdf>. Son Erişim Tarihi, 02.10.2021.

Irish Times (30.03.2020). Coronavirus: European Solidarity Sidelined as French

Interests Take Priority. <https://www.irishtimes.com/news/world/europe/coronavirus-european-solidarity-sidelined-as-french-interests-take-priority-1.4216184>. Son Erişim Tarihi, 05.07.2021.

Karakaya A ve Ertin H (2021). Politika, Sosyal Bilimler ve Tıp Sarmalında (Tibbin Çıkmazında) COVID-19. İçinde: A Demirhan Erdemir. *COVID-19 Pandemisi ve Etik*, Ankara: Türkiye Klinikleri, 10-17.

Keskin, F. (2011). Sunuş: Özne ve İktidar. İçinde: F Keskin. *Özne ve İktidar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 11-24.

Khan A. vd. (2020), Men, Suicide, and Covid-19: Critical Masculinity Analyses and Interventions. *Postdigital Science and Education*, 25, 1-6.

Kitchin, R (2020). Civil Liberties or Public Health, or Civil Liberties and Public Health? Using Surveillance Technologies to Tackle the S spread of COVID-19. *Space and Polity*, 24:3,362-381.

Konak N ve Ertan C (2020). Covid-19 Pandemisi ve Beden-İktidar İlişkisi, Foucaultcu Bir Analiz. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 26-40.

McLaren P (2020) Religious Nationalism and the Coronavirus Pandemic: Soul-Sucking Evangelicals and Branch Covidians Make America Sick Again. *Postdigital Science and Education*, 1(22), <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00122-7>. Son Erişim Tarihi, 27.06.2021.

McNeill-Wilson R (2020). Framing in Times of Crisis: Responses to COVID-19 amongst Far Right Movements and Organisations. *ICCT Research Paper*. <https://icct.nl/publication/framing-in-times-of-crisis/>. Son Erişim Tarihi, 06.07.2021.

Milan S ve Treré E (2020). The Rise of the Data Poor: The COVID-19 Pandemic Seen from the Margins. *Social Media + Society*. July-September, 1-5.

Mbembe A (2019). *Necropolitics*. Çev. S. Corcoran. Durham: Duke University Press.

Pimenta E D M (2010). *Low Power Society, Continuous Hyperconsumption and the End of the Medium Class in A Hyperurban Planet*. Londra: ASA Art and Technology UK Limited, 260-303.

Polat N (2020) Dijital Pandemi Gözetimi, Beden Politikaları ve Eşitsizlikler.Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar, 41, 94-107.

Repucci S ve Slipowitz A (2020). Democracy under Lockdown: The Impact of COVID-19 on the Global Struggle for Freedom. *Freedom House Report*, <https://freedomhouse.org/report/special-report/2020/democracy-under-lockdown>. Son Erişim Tarihi, 12.06.2021.

Rupietta K ve Beckmann M (2016). Working From Home: What is the Effect on Employees' Effort?, *WWZ Working Paper, No. 2016/07, University of Basel, Center of Business and Economics*. <http://dx.doi.org/10.5451/unibas-ep61317>. Son Erişim Tarihi,

Çoban F (2022). Söylemin Düzeninden Bedenlerin ve Nüfusun Yönetimselliğine COVID-19 717 Süreci. *Mülkiye Dergisi*, 46(3), 692-718.

11.10.2021.

Sandset T (2021). The Necropolitics of COVID-19: Race, Class and Slow Death in An Ongoing Pandemic. *Global Public Health*. 16(8-9), 1411-1423.

Santos R V vd. (2020). A 'Total Social Fact': COVID-19 and Indigenous Peoples in Brazil. *Cad Saude Publica*, 2;36(10).<https://www.scielo.br/j/csp/a/qxqxzwVDGCwT8pTtvCRf5fx/?lang=en&format=pdf>. Son Erişim Tarihi, 03.07.2021.

Schmidt J D ve Hersh J (2000). *Globalization and Social Change* (Ed.). Londra: Sage.

Sfetcu N (2020). Biopolitics in the COVID-19, SetThings, <https://www.setthings.com/en/biopolitics-in-the-covid-19-pandemic/>. Son Erişim Tarihi, 06.05.2021.

Sylvia J J (2020). The Biopolitics of Social Distancing. *Social Media+Society*, 1-4.

şahoğlu C T (2021). Covid-19 ile M¼cadelede Konumsal G¼zetimin Kurumsallaşması. *K¼lt¼r&İletişim*, 23 (46), 310-341.

United Nations Conference on Trade and Development, COVID-19 and E-Commerce, Impact on Businesses and Policy Responses. https://unctad.org/system/files/official-document/dt1stictinf2020d2_en.pdf. Son Erişim Tarihi, 02.10.2021.

Uyanık Y ve G¼cenmez T (2021). Sağlık Politikalarını Covid-19 Pandemisi ¼zerinden Anlamak İçin Kilit Bir Kavram: Biyo-Politika. *Ankara Hacı Bayram Veli ¼niversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fak¼ltesi Dergisi*, 23(1), 17-36.

Work From Home Benefits and Challenges (2 Temmuz 2021). <https://www.naukri.com/blog/work-from-home-benefits-and-challenges/#benefitsofremoteworkingforemployees>. Son Erişim Tarihi, 19.09.2021.

Yilong W (2020). Witnessing the Pandemic With Foucault: Power, Politics, and COVID-19. *Canadian Social Science*, 16 (8), 36-40.

Zizek S (2020). Koronavir¼s¼ Karar Vermeye Zorluyor: Ya K¼resel Kom¼nizm Ya Orman Kanunları. <https://terrabayt.com/dusunce/zizek-koronavirusu-karar-vermeye-zorluyor-ya-kuresel-komunizm-ya-orman-kanunlari/>. Son Erişim Tarihi, 04.09.2020.

Genel Öbekleşmeler Mantığı: Ortaklaşa Yaşam Üzerine Makinesel Bir Perspektif

Orhan Hayal, Bağımsız Araştırmacı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

ORCID: 0000-0002-3542-0668

E-posta: orhanhyl@gmail.com

Özet

Bu makale sosyal ve beşerî bilimlerde yaygın kullanımı olan öbekleşme kavramını incelemektedir. Antropoloji, arkeoloji, sosyal teori, kentçilik, uluslararası ilişkiler, bilim ve teknoloji çalışmaları gibi farklı disiplinlerden araştırmacılar küreselleşme, neoliberalizm, devlet oluşumu, politika yapımı, toplumsal hareketler tartışmalarında öbekleşmeye başvurmuşlardır. Aktör-ağ kuramı, yeni materyalizm, post-hümanizm, duygulanımsal dönüş ve temsili-olmayan kuram toplumsal dünyanın oluşum ve dönüşümü, düzen ve uyumu, istikrar ve istikrarsızlığı, toplumsal ve bireysel aktörlerin niteliği, bu aktörlerin faillik ve eylem kapasiteleri üzerine açıklamalarında öbekleşme kavramına dayanmışlardır. Öbekleşme ilk kez Gilles Deleuze ve Felix Guattari'nin ortak çalışmalarında yapı karşıtı bir kavram olarak ileri sürülmüştür. İnsan merkezçiliği reddeden ve organik yaşam karşısında inorganik yaşamın canlılığını vurgulayan radikal ampirist ontolojilerinin uzantısıdır. Öbekleşme, ortaklaşa yaşamın şekillenmesi ve sürdürülmesinde insan olmayan eyleyicilerin ve inorganik maddeselliğin rolünü ortaya koyar. Bu açıdan insan ve insan olmayan, organik ve inorganik, kültürel ve doğal bileşenlerin bir araya gelerek oluşturdukları bir tür simbiyoz, ortaklaşa yaşam formudur. Bu makale ilk olarak, öbekleşme kavramının çeşitli toplumsal olgu ve süreçlerin analizinde nasıl kullanıldığını ve kuramsal bir çerçeveye haline geldiğini incelemektedir. Araştırmacıların çokluk, heterojenlik, olumsuzluk, maddesellik ve insan olmayanların failliklerini öne çıkarırken Deleuze ve Guattari'nin genel öbekleşmeler mantığını kuran katmanlar sistemi, ikili eklemleme, soyut makine ve makinesel filum gibi kavramlarını yeterince dikkate almadıklarını iddia etmektedir. Bunun için ikilinin ortak çalışmalarına geri dönerek genel öbekleşmeler mantığını izler. Bu tartışmadan hareketle makale, öbekleşmenin dünyada mevcut nihai bir ürünü ya da şey durumunu tasvir eden betimleyici bir terimden ziyade süreç, oluş, işleyiş, hareket, bir araya gelme ve çözümlenmeyle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Buna göre öbekleşmeler çok çeşitli çağlar, coğrafyalar, kültürlerden ve jeolojik, biyolojik, toplumsal katmanlardan yersizyurtsuzlaşmış, katmansızlaşmış, kodu çözülmüş heterojen öğeleri ortak iş görme temelinde bir araya getiren makinesel beden tertipleridir. Kültür ve doğa, organik ve inorganik yaşam arasında ayırım yerine süreklilik temelinde oluşurlar. Bu beden tertiplerinin çalışma koşulu jeolojik, biyolojik ve kültürel katmanlardan bileşenlerin

“ortak-yersizyurtsuzlaşmasıdır”. Ortak-yersizyurtsuzlaşma yabancı ve orkide arasındaki simbiyotik ilişkide olabileceği gibi daha büyük siyasal ve toplumsal oluşumların ortaya çıkışı ve sürdürülmesinde de gerçekleşebilir. Örnek olarak makalenin son kısmında çeşitli çalışmalardan yararlanarak su, kil, kömür ya da işlenmiş maddi nesnelerin nasıl insan bedenleri ve kültürüyle dolanıklık oluşturarak insan yerleşimlerini, siyasal yapıları, üretim ilişkileri ve toplumsal hareketleri mümkün kıldığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bir demircinin demir cevherini ya da bir marangozun ağacın damarlarını izlemesi gibi öbekteleşen insan toplulukları da maddeye içkin potansiyellerle dolanıklık oluştururlar. Tüm bu örneklerde öbekteleşme farklı katmanlardan yersizyurtsuzlaşan bileşenlerin indirgeme ve homojenleşme olmaksızın belirli bir tutarlık içerisinde kalmalarını sağlar. Ancak aynı zamanda daha öte yersizyurtsuzlaşmanın keskin kenarıdır. Böylelikle hem bir tutarlılık hem de bir mutasyon makinesidir.

Anahtar Kelimeler: Öbekteleşme, Yeni Materyalizm, Katmanlar, Soyut Makine, Makinesel Filum.

General Logic of Assemblages: A Machinic Perspective on Collective Life

Abstract

This paper studies the assemblage concept, which is widely used in social sciences and humanities. Researchers from different disciplines such as anthropology, archaeology, social theory, urbanism, international relations, science and technology studies refer to the assemblage in discussions of globalization, neoliberalism, state formation, policy making, and social movements. Actor-network theory, new materialism, post-humanism, affective turn, and non-representational theory are based on the assemblage concept in their explanations of the formation and transformation of the social world, its order and harmony, its stability and instability, and the nature of social and individual actors, and their capacity for agency and action. Assemblage was first proposed as an anti-structural concept in the joint work of Gilles Deleuze and Felix Guattari. It is an extension of their radical empiricist ontology, which rejects anthropocentrism and emphasizes the vitality of inorganic versus organic life. Assemblage asserts the role of non-human agents and inorganic materiality in the shaping and maintenance of collective life. In this respect, it is a kind of symbiosis, a collective life form, formed by the combination of human and non-human, organic and inorganic, cultural and natural elements. This article first examines how the assemblage concept is used in the analysis of various social phenomena and processes and has become a theoretical framework. It is argued that while the scholars emphasize the multiplicity, heterogeneity, contingency, materiality and agency of the nonhumans, they do not sufficiently take into account the concepts

of the strata system, double articulation, abstract machine and machinic phylum of Deleuze and Guattari that establish the general logic of assemblage. For this, the article goes back to the joint work of them and follows the general logic of assemblage. Based on this discussion, the article states that assemblage is related to process, becoming, functioning, movement, coming together and dissolving, rather than a descriptive term that describes a final product or state of things existing in the world. Accordingly, assemblages are machinic body arrangements in which deterritorialized, destratified, decoded heterogeneous elements from various ages, geographies, cultures and from geological, biological, social strata bring together on the basis of co-functioning. They are formed on continuity rather than separation between culture and nature, organic and inorganic life. The working condition of these body arrangements is the “shared deterritorialization” of the elements from the geological, biological and cultural strata. Shared deterritorialization may occur in the symbiotic relationship between wasp and orchid, as well as in the emergence and maintenance of larger political and social formations. As an example, in the last part of the article by using various studies, it has been tried to show how water, clay, coal and processed material objects make human settlements, political structures, production relations and social movements possible by creating entanglement with human bodies and culture. As a blacksmith traces iron ore or a carpenter traces the veins of a tree, assembling human communities form entanglement with potentials inherent in matter. In all these examples, assemblage ensures that the elements deterritorialized from different strata remain in a certain consistency without reduction and homogenization. But it is also the cutting edge of further deterritorialization. Thus, assemblage is both a consistency and a mutation machine.

Keywords: Assemblage, New Materialism, Strata, Abstract Machine, Machinic Phylum.

Giriş: Öbikleşmenin Kullanımları

Öbikleşme, sosyal bilimlerdeki ‘materyalist’ ve ‘ilişkisel’ dönüşle birlikte farklı disiplinlerde çeşitli toplumsal fenomen ve süreçlerin araştırılmasında yaygınlaşan bir kullanıma sahiptir. Bunlar arasında sosyal teori (De Landa, 2017), antropoloji (Rabinow, 2003), kentçilik (Farias ve Bender, 2010), uluslararası ilişkiler (Acuto ve Curtis, 2014), aktör-ağ kuramı (Latour, 2005), politika hareketliliği (McCann ve Ward, 2011; Prince, 2010), toplumsal hareketler (McFarlane, 2009) gibi disiplin ve çalışma alanları bulunmaktadır. Öbikleşme toplumsal gerçekliğin doğasına ilişkin bir yönelim tarzı, analitik-metodolojik bir çerçeve, etik-politik bir davet olarak görülmektedir. Araştırmacılar, toplumsal varlıkların sabit ve kararlı olmaktan ziyade dengeden uzak açık uçlu sistemler olarak sürekli yeni beliren özellikleriyle karmaşık, olumsal, öngörülemez şekilde var olduklarını ve başka-oluşun dinamiklerini içkin olarak barındırdıklarını

ileri sürmek üzere öbekleşme kavramından faydalanırlar. Öbekleşme, tek bir mantığa indirgenemez karmaşık, dengeden uzak ve açık uçlu bir sistemdir (Collier ve Ong, 2005: 12). İstikrar ve doğrusal nedensellik mantığına göre işleyen yapıyı “değişim ve dengeden uzak sistemler sorununa bağlayan röle bir kavram”dır (Venn, 2006: 107). Bu yüzden geçici olanla yapısal olan, yapısal olanla istikrarsız şekilde heterojen olan arasındaki çelişkilerin analitik akıl için yarattığı gerilimleri taşır (Marcus ve Saka, 2006: 102). Öbekleşmenin literatürdeki kullanımlarının soruşturmasına geçmeden önce terimin etimolojik kökenleriyle ilgili birkaç saptamada bulunmak gerekir. Deleuze ve Guattari, Fransızca orijinalinde ‘agencement’ terimini kullanır. İngilizce literatürde ise terimin çevirisi olan ‘assemblage’ yaygınlaşır. Çeviri için tercih edilen terim orijinalindeki anlamı yeteri kadar karşılamamaktadır. Her iki terim de Fransızca kökenli olmasına rağmen aralarında önemli bir etimolojik fark vardır. Orijinal terimin kökeninde bir araya getirerek düzenleme anlamına gelen ‘agencer’ fiili yer alır. ‘Assemblage’ ise Fransızca ve İngilizcede benzer şekilde iki ya da daha fazla varlığın bir araya getirilmesi ya da birleştirilmesini, bir araya getirme işlemine öncel olarak var olan bir dizi varlığa farklı düzen verilmesini ifade eder. Deleuze ve Guattari’nin tercih ettiği terimden çok daha fazla kesinlik içeren, açık, sabitlenmiş, planlanmış bir anlam taşır ve nihai bir ürüne gönderimde bulunur. Oysa öbekleşme, hâlihazırda oluşmuş bir varlığı adlandırmaktan ziyade belirsiz ve gelişmekte olan bir süreci tanımlar (Law, 2004; Phillips, 2006; Nail, 2017).¹

İngilizce terimin bir araya gelme işlemi ya da sürecinden ziyade bir araya gelmiş nihai bir ürüne gönderimde bulunması, pek çok araştırmacının öbekleşmeyi aktüel dünyada mevcut bir şey ya da şeyler koleksiyonu olarak görmesine yol açar. Öbekleşme toplumsal fenomenlerin çoklu ve heterojen oluşuna işaret etmekle sınırlıdır. Metafor olarak kullanılır (Saskia, 2006). Buna karşın öbekleşmenin siyasal ve sosyal teori için daha kapsamlı sonuçları olduğuna işaret edenler vardır. Öbekleşme özne-nesne, fail-yapı, mikro-makro, parça-bütün, iktidar-direnış gibi sosyal teoriye hakim ikiliklere karşı düalist olmayan monist-yatay bir ontoloji teklif etmektedir (De Landa, 2017). Özellikle yeni materyalist kullanımlarında insan-sonrası etik-politik bir çerçeve sunmaktadır. Bu etik-politik çerçevenin ardında insan, dil ve kültüre indirgenemez bir faillik anlayışı ve doğrusal-mekanik olmayan karmaşık bir nedensellik mantığı yatmaktadır. Yeni materyalistler, öznenin kendindeliğini çözen yapı-sökümcü ve post-yapısalcı stratejilerin ötesinde doğa ya da maddenin maddeselliğini tartışmaya açarlar. İnsan, dil ya da kültür karşısında atıl ve belirlenime açık olarak görülen maddenin olumsuzluk ve tarihselliğine işaret ederler. Maddenin kendisine ait maddileşme süreçleri söz konusudur. Madde, farklılaşmak ve anlamlı olmak adına insan gibi ayırt edici faillik atfedilen bir kaynağa ya da

göstergeler sistemi olarak görülen dil gibi anlamlayıcı bir çerçeveye ihtiyaç duymaz (Bennett, 2010).

Beşeri coğrafya, antropoloji ve kentçilik çalışmaları, küreselleşme ve neoliberalizm gibi karmaşık sosyo-kültürel süreçleri anlamak adına öbikleşme kavramını kullanmakta başı çeker (Li, 2007b; Ong, 2011). Bu süreçlerin tüm yerel bağlamları tek yönlü olarak etkisi altına aldığı şeklindeki açıklamalara karşın küreselleşme, neoliberal yeniden yapılanma, kalkınma politika ve pratiklerinin özgülüğünü vurgularlar. Örneğin Collier ve Ong (2005) küreselleşmenin tek bir mantığa indirgenemez çoklu belirlenimlerin ürünü olduğunu ifade etmek üzere 'küresel öbikleşme'den söz ederler. Küresel öbikleşme, üretildikleri bağlama bağlı olmadıkları sürece evrensel geçerlilik iddiasında bulunabilen nesnelere, sistemler veya teknikler gibi küresel formlar etrafında şekillenir. Bu formlar, çeşitli toplumsal ve kültürel durumlara bağlanabilmekte ve ayrılabilirlerdir. Bu da onlara ayırt edici bir soyutlanabilirlik ve hareket kapasitesi verir (Collier, 2006: 400). Ancak evrensellik mutlak bir koşul değildir. Belirli bir küresel formun evrensellik iddiası, bu formu çeşitli bağlamlara eklemeye kapasitesine sahip küresel bir öbikleşmenin şekillenmesine bağlıdır (Prince, 2010: 173).

Kentçilik literatüründe öbikleşme düşüncesi ve Marksist siyasal ekonomi arasındaki tartışma, öbikleşme ve yapı kavramları arasındaki karşıtlığı ve öbikleşmenin kavramsal, epistemolojik, metodolojik iddialarını netleştirilmesi açısından verimli bir zemin oluşturur. Öbikleşme kentçiliği, şehirlerin küreselleşme ve sermaye birikimi gibi makro yapısal süreçlerin bağımlı değişkeni olmaktan ziyade sosyo-materyal ağlar içerisinde sürekli yapılanmakta olan öbikleşmeler olduklarını ortaya koyar (McFarlane, 2011b; McFarlane, 2011a; Farias, 2011). Burada kentsel gerçekliğe yönelik ontolojik bir soruşturma vardır. Şehir, insan ve insan olmayan sayısız heterojen bileşenin bir araya gelmesinden oluşan içkin, karmaşık, olumsal, süregiden bir oluşumdur. Kentsel süreçler, şehri oluşturan bileşenlerin altında ya da üstünde yatan herhangi bir derin yapı tarafından belirlenmez. Bu doğrultuda yapı kavramının, siyasal ekonominin kategorilerinin ve teorik çerçevenin reddedilmesi 'naif nesnelcilik' eleştirisine yol açar. Öbikleşme düşüncesi 'bağlamın bağlamı'nı ihmal eder. Aktörlerin içerisinde hareket ettikleri yapısal bağlam ya da kısıtları dikkate almadığından gücün asimetrik dağılımına ilişkin herhangi bir açıklama sunmaz (Brenner vd., 2011). Oysa öbikleşme, ihmal ettiği gerekçesiyle eleştirildiği bağlam fikrinden kaçınmak ister. İktidar ilişkileri ya da güç asimetrisi konusundaysa Foucaultcu bir tavır benimser. İktidarı iyelik değil, ilişki olarak kavrar. Daha ötesinde bu ilişkiyi insan olmayanlara doğru genişletir. İktidarı sadece insanlar, onların pratikleri ve söylemlerinden değil, insan olmayanlarla oluşturdukları sosyo-materyal

öbekleşmelerden hareketle açıklar.

Öbekleşme Kuramı

Manuel De Landa, öbekleşme kavramını farklı ölçek ve düzeylerdeki tüm varlıklar ve süreçler için toplumsal ontoloji olarak sistemleştirir. Öbekleşme kavramından tüm toplumsal varlıklara uygulanabilir bir kuramsal çerçeve oluşturmaya çalışır. Bunu da 'yeni-öbekleşme kuramı' ya da 'öbekleşme kuramı 2.0' olarak adlandırır (De Landa, 2017: 11-12). Buna göre yeni bir toplumsal ontolojinin yüzleşmesi gerektiği temel sorun, mikro ve makro arasındaki ilişkiye dairdir. Bu soruna yerleşik toplumsal kuramın cevabı ya mikro-indirgemeci ya da makro-indirgemeci şeklindedir. Her ikisinde de ölçek ya da düzeylerden birine, diğeri aleyhine olacak şekilde belirlenim gücü ve ayrıcalık atfedilir. Makronun mikroya indirgendiği mikro-ekonomi açısından temel toplumsal varlıklar rasyonel seçimlerin faili olan bireylerdir. Bunun karşısında Marksist kuram ve geleneksel sosyolojinin makro bakış açısı yer alır. Burada aile, kültür, din, dil ya da sınıf gibi toplumsal yapılar bireyler üzerinde belirlenime sahiptir. Bir düzeyin diğeri için temel ya da ikincil addedildiği indirgemeci bakışa karşın öbekleşme kuramı açısından her biri kendi ölçeğine ve görelî özerkliğine sahip pek çok ara düzey vardır.

Öbekleşme kuramı, genel türler ve tikel örnekler arasındaki ilişkiye dayalı hiyerarşik bir ontoloji yerine etkileşimli parçalar ve yeni beliren bütünlerden oluşan, ontolojik statüleriyle değil, mekânsal-zamansal ölçekleriyle farklılaşan benzersiz ve tekil bireylerin yatay ontolojisini ileri sürer. Bu tür bir yaklaşımda bütünün ortaya çıktığı süreç önem kazanır. Bütünün bireyleşmesi yoğun bir süreçtir. Bireysel türler heterojen nüfuslardan yeni beliren bütünler olarak ortaya çıkar (De Landa, 2002: 47). Örneğin en alt düzeyde birbiriyle etkileşim halinde bireylerden oluşan nüfuslar vardır. Bireylerin etkileşiminden kişilerarası ağlar; bu ağlar ve kişiler arasındaki etkileşimlerden kurumsal organizasyonlar; kuruluşlar ve ağlar arasındaki etkileşimlerden kentler; kentler ve kuruluşlar arasındaki etkileşimlerden daha büyük bölgesel varlıklar olarak ulus-devletler ortaya çıkar. Farklı ölçekle nitelenen her bir düzeydeki bireysel varlık (bireysel kişiler, bireysel organizasyonlar, bireysel kentler, bireysel ulus-devletler) alttaki varlıkların etkileşimlerinin ürünüdür. Ancak etkileşimlerden doğmaları, ikincil fenomen oldukları anlamına gelmez. Her düzeydeki varlık, ontolojik açıdan eşsiz ve tekil bireyin statüsündedir. Yani gerçek bireyler karşısında toplum bir soyutlama değildir. En az ete kemiğe bürünmüş birey kadar gerçektir. Bireyin kendisi çok çeşitli birey-öncesi ve birey-ötesi kuvvetler, akışlar, duygulanımların öbekleşmesidir. Burada doğası gereği belirlenim gücü atfedilebilecek başlangıç noktası yoktur. Söz konusu olan öbekleşmelerin öbekleşmeleridir.

Buradan öbekleşmeye dair bir dizi özellik saptanabilir. İlk olarak öbekleşmeler, “özellikleri parçalar arasındaki etkileşimlerden doğan bütünlükler”dir (De Landa, 2017: 14). Dışsallık ilişkileriyle nitelenen bileşenlerin bir araya gelmesinden ortaya çıkarlar. Dışsallık ilişkileri, öbekleşmeyi oluşturan bileşenlerin iç içe geçtikleri ilişkiler dışında anlaşılacaklarını ifade eder. Bu bileşenlerin özellikleri ve kapasitelerini belirleyen özlerinden ziyade ilişkilidir. İkinci olarak öbekleşmeler sürekli oluş içerisindedirler. Öbekleşmeye yeni bileşenler eklenirken, bazı başka bileşenler ayrılmaktadır. Üçüncü olarak öbekleşmeler, doğaca birbirine heterojen bileşenlerden oluşur. Fark öbekleşmenin içkin doğasıdır. Dördüncü olarak öbekleşmeler, yukarıda bahsedilen dışsallık ilişkilerinden dolayı herhangi bir gerçek son ile sınırlandırılmazlar. Bileşenler arasındaki duygulanımsal ilişkilerin izi potansiyel olarak sonsuza uzanır. Beşinci olarak öbekleşmeler arzu yüklüdür. Bu, öbekleşmelerin kendi kendini örgütlenme kapasitesini ifade eder. Değişim, öbekleşmeye dışsal herhangi bir kaynak olmaksızın içeriden gerçekleşir (Müller, 2015: 28-29). Bu özellikler birlikte düşünüldüğünde öbekleşme, içsel homojenlikleri ve sabitlikleriyle karakterize olan yapı tarzı varlıkların yerine dünyayı akışlar, oluşlar, yoğunluklar, kuvvetler, olaylar ve tekilliklerden müteşekkil içkinlik düzlemi olarak tasavvur eden bir ontoloji sunar.

Öbekleşme için dışsallık ilişkileri en önemli özelliklerdendir. Dışsallık ilişkileri, ilişkilerin ilişkilendirdikleri terimlere dışsal ve özerk olmasını ifade eder. Terimlerde herhangi bir değişim olmaksızın ilişkilerin değişmesi mümkündür. Öbekleşmeler, heterojen bileşenleri, aralarında ilişkiler kurarak bağlar. Ancak bu ilişkilerin doğası, soy zincirleri değil, ittifaklar ve karışımlar tarzındadır. Örneğin ebeveynler ve çocukları arasındaki ilişkiler, ilişkiye giren tarafların özdeşliğini gerektirir. Bir kişi, bir erkek ya da kız çocuğuyla soy bağı varsa baba olabilir. Dolayısıyla babanın ve çocukların kimliği, terimlerin karşılıklı ilişkisi dışında var olmaz. Buna karşın akrabalık bağı yoluyla da olsa siyasal ittifak içerisine giren iki farklı grubun kimliğini kuran şey ilişki değildir. Burada ilişki, iki grubu dışsal olarak birbirine bağlar. Eğer bir ilişki, soy zinciri tarzında ilişkiye soktuğu terimlerin kimliğini kuruyorsa ilişkiye giren bileşenlerin heterojenliğini tanımaz. Aksine onları homojen bir bütün halinde kaynaştırma eğilimindedir (De Landa, 2016: 2). Buna karşın öbekleşme farklı doğaya sahip “ayrışık bir çok terimi içinde saklayan bir çokluktur” (Deleuze ve Parnet, 1990: 99). Daha doğrusu “çoklukların çoklukları”, çokluklar arasında kurulan bağıntılardır (Deleuze ve Guattari, 1987: 23). Bu bağıntılar, bir tablodaki çizgiler çokluğu olarak nitelendirilebilir. Aralarında “parçalı, parçalanmış çizgiler... yıkıcı olan, ölümü tasvir edenler... ve hayati, yaratıcı olanlar” vardır. Bu çizgiler, öbekleşmeyi, kendi üzerine kapanmış istikrarlı ve kalıcı bir bütün yerine açık kılar (Deleuze, 2009: 184). Dolayısıyla öbekleşme

farklı doğadan bileşen ögelerin ortak işleyiş temelinde homojenleşmeksizin işlevsel bir bütün oluşturmalarıdır. Bunu Bennett'in (2010) elektrik şebekesi örneğinde görmek mümkündür. 2003 yılında Kuzey Amerika'da milyonlarca insanı etkileyen elektrik şebekesindeki kesintiden hareketle insanmerkezci olmayan yeni materyalist faillik, eylem ve sorumluluk anlayışını öbekleşmeye dayandırır. Yeni materyalizm için maddesellik ilişkisel ve yeni beliren, çoğul ve karmaşık, öngörülemeyen ve olumsaldır. Salt madde olmaktan ötedir. Maddeyi "aktif, öz-yaratıcı, üretken, öngörülemeyen kılan bir fazlalık, kuvvet, canlılık, ilişkisellik veya fark" içerir (Coole ve Frost, 2010: 9). Bu, "vitalist, kendi kendini örgütleyen" maddeselliklerdir (Braidotti, 2014: 94). Elektrik şebekesi örneğinde insanlar ve onların yapıtları kadar çok sayıda insan olmayan organik ve inorganik bileşen iç içe geçer. Bu öbekleşme içerisinde kömür, nükleer yakıt, su, ağaçlar, bakır teller, bilgisayar programları, elektromanyetik alanlar, elektron akımları, plastikler, yasalar, kâr motivasyonları, emek, ekonomik kuram, yaşam tarzları yer alır. Elektriğin üretim tesislerinden şehirlere, fabrikalara ve evlere ulaşması tüm bu bileşenlerin işbirliğini gerektirir. Bu açıdan şebeke, dışsal bir amaca hizmet etmek üzere organize edilmiş bir dizi sabit parçadan oluşan bir makine ya da araç olarak görülemez. Bileşenlerin her biri – insanlar ve insan olmayanlar - duygulanım yüklü birer 'eyleyen'dir. Bu da şebekeyi, her türden canlı materyali barındıran canlı bir öbekleşme kılar (Bennett, 2010: 25). Benzer şekilde Li (2007a), Endonezya'nın yüksek rakımlı ormanlık bölgelerindeki insanların yaşamlarını iyileştirmeye yönelik yönetimsel müdahaleleri araştırdığı etnografik çalışmasında topluluğa dayalı orman yönetiminin farklı aktörler, kurumlar, düzenlemeler, pratikler, çıkarlar, hedefler, kaynaklar, coğrafyalardan müteşekkil bir öbekleşme olduğunu ortaya koyar. Bu tür bir çokluk, Foucault'nun dispozitif kavramını akla getirir. Ancak Li, nihai bir oluşum ya da yerleşik bir pratiğe işaret eden dispozitif yerine heterojen bileşenler çokluğunun tutarlılığı ve uyum içerisinde işlemesi için gereken sürekli çabayı vurgulamak üzere öbekleşmeyi tercih eder. Tüm bu heterojen ögelerin bir arada tutulması ve topluluğa dayalı orman yönetimi öbekleşmesinin sürdürülmesi süregelen bir dizi pratiği gerektirir. Bunlar arasında işbirlikleri oluşturma, teknik hale getirme, bilgiyi yetkilendirme, başarısızlıkları ve çelişkileri yönetme, anti-siyaset ve yeniden öbekleşme vardır (Li, 2007a: 264).² Bu saptama, öbekleşmenin heterojen ögelerden müteşekkil nihai bir ürüne, kolaja ya da kompozisyona indirgenmemesi açısından önemlidir. Çünkü literatürde öbekleşmeyi hâlihazırda mevcut bir şey ya da şey durumu olarak tanımlama eğilimi güçlüdür. Bu eğilimde çeviri sorunu kadar araştırmacıların çokluk, ilişkisellik, belirsizlik, karmaşıklık gibi unsurları fazla öne çıkarmalarının da etkisi vardır. Öbekleşme rastgele bir araya gelmiş heterojen bileşenler çokluğu olarak görülür. Ancak bileşenlerin çokluğuna odaklanırken öbekleşmenin çok boyutluluğu ihmal edilir. Öbekleşme bir araya gelmiş bir

dizi bileşenin ilişkisinin ürünü olmaktan ziyade ilişkinin kendisidir.³ Dolayısıyla herhangi bir analiz öbekleşmenin çoklu bileşenlerini sayıp dökmekle yetinemez. Metodolojik açıdan yoğun betimlemeye dayalı aşağıdan yukarıya soruşturma stratejisi ve ontolojik açıdan türü (insan ya da insan olmayan) ve ölçeği (mikro ve makro) ne olursa olsun herhangi bir bileşene ayrıcalık tanımayan ‘yatay ontoloji’, insan olmayan bileşenlerin ve maddeselliğin faillğine işaret etmesi, doğrusal olmayan bir nedensellik ortaya koyması açısından önem taşısa da öbekleşmenin aktüel bir şey olmanın ötesinde bir virtüel olabilirlikler uzamına sahip olduğunu yeterince dikkate almamakla maluldür. Bu yüzden çalışmanın ilerleyen sayfalarında yeni materyalist kullanımlarının ortaya koyduğu posthümanist nedensellik, faillik ve eylem anlayışının önemi yadsınmaksızın eksik kalan hususlara dikkat çekmek üzere kavramsal gelişimi ve işleyişi açısından genel öbekleşmeler mantığı üzerinde durulmaktadır. De Landa (2017) aksini söylese de Deleuze ve Guattari’nin genel öbekleşmeler mantığı ortaklaşa yaşamı anlamak açısından tam teşekküllü bir kuram ortaya koyar (Nail, 2017).

Öbekleşmenin Kavramsal Gelişimi

Deleuze ve Guattari (2000) öbekleşmeyi ilk kez Kafka üzerine çalışmalarında kullanırlar. Burada amaç, Kafka’nın yazı makinesini haritalamak ve onun nasıl çalıştığını ortaya koymaktır. Kafka’nın temel problemi, kendi üzerine kapanmayan, açık ve dünyanın geri kalanıyla öbekleşmeler oluşturan makineler icat etmektir. Kafka, evlilik ilişkisini savuşturmak, kendisini aile ilişkilerinin çıkmazından uzak tutmak için mektuplara başvurur. Ancak ailevi tuzak, mektup makinesinin işlevini sürekli engeller. Kısa öykü makinesi, ‘hayvan-oluş’ süreciyle kaçış araçları inşa eder. Bunun örneği, Gregor Samsa’nın ‘böcek-oluşu’dur. Gregor’un dönüşümü, metafor ya da alegori değil, düz anlamıyla başka-oluştur. Bu, insan olarak Gregor’un böcekle ayırt edilemezlik bölgesi oluşturduğu, insan ve hayvan kimliklerinin çözüldüğü ve böylece kaçış çizgisi icat ettiği süreçtir. Fakat hikaye aynı zamanda bu tarz bir makinesel hayvan-oluşun başarısızlığını da haritalandırır. Böcek-Gregor, aile hapisanesinden üç kez kaçma girişiminde bulunur. Her defasında geri sürülür ta ki babasının açtığı yaralar yüzünden ölene kadar. Kafka’nın tüm kısa öykülerinde, kaçış çizgileri engellenir ve yazı makinesi çalışmayı durdurur. Sadece romanlarda yazı makinesi açık kalmayı sürdürür. Her bir roman makinesi, geminin kazan dairesi ya da devlet dairesi örneğinde olduğu gibi kişisel olanla toplumsal olanı, mikro-politikayla makro-politikayı, çalışma alanıyla daha geniş sosyo-politik dünyayı birbirine bağlayan öbekleşmeler inşa eder (Deleuze ve Guattari, 2000: 117-118). Tüm bu öbekleşmeler arzusunun düzenlenişleridir.

Anti-Ödipus’taki (Deleuze ve Guattari, 2014) ‘arzulama-makineleri’ kavramı

öbekleşmeyi önceler. Burada ikili, dünyayı üretken arzu akımları açısından kavrayan bir genel akışlar kuramı geliştirir. Buna göre yaşam “üretimin üretimlerini, kaydetmenin üretimlerini ve tüketimin üretimlerini organize eden global bir arzu ve kader sistemi”dir (Deleuze ve Guattari, 2014: 208). Deleuze ve Guattari, psikanalizin yoksunlukla ilişkili arzu kavrayışı yerine makinesel arzu kavrayışını koyarlar. Psikanaliz için arzu yoksunluğu duyulan şeyin olumsuz imgesidir. Hâlihazırda olmayan bir gerçekliğin yerine geçer ve onun boşluğunu doldurmak için devreye girer. Makinesel olarak kavrandığında ise arzu yaşamın temelindeki üretken ve pozitif kuvvettir. Gerçekliği üreten, bağıntılar kuran ve fark yaratan bir makinedir. Toplumlar, üretken arzu akışlarıyla mücadele etme yöntemlerine göre farklı toplumsal makineler olarak şekillenirler: ilkel yerli yurtlu makine, barbar despotik makine ve uygar kapitalist makine. Kapitalist makine, arzuyu bağlayan tüm anlam ve inanç sistemlerinin, kodlar ve üst-kodların yersiz yurtsuzlaşmasına yol açan genel kod-çözücü olmasıyla diğer toplumsal oluşumlardan ayrışır. Kapitalizm, arzunun serbestçe bağıntılar kurmasından, özellikle emek ve para akışlarının herhangi bir özgül içeriğe gönderimde bulunmaksızın ilişkileneşinden yarar sağlar. Ancak arzunun üretimlerine artı-değer olarak el koymak noktasında, psikanalizin yoksunlaştırılmış Ödipal öznesinden ve arkaik devlet biçiminden yararlanır. Arzulama-makineleri, psişik olanla toplumsal olanı, libidinal ekonomiyle siyasal ekonomiyi ilişkilendirir. Ancak arzuyu özne ve cinsellikle ilişkilendiren genel eğilim yüzünden kavramın toplumsal, siyasal, sanatsal ve felsefi fenomenlere genişletilmesi zorlaşır. Bu yüzden arzulama-makinelerinin yerini öbekleşme alır (Massumi, 2013: 120).

Genel Öbekleşmeler Mantiği

Deleuze ve Guattari'nin genel öbekleşmeler mantığını inşa ettiği yer *A Thousand Plateaus*'dur (1987). *ATP*, bilindik anlamda bir kitap olarak şekillenmez. Sistemli ve hiyerarşik şekilde ilerlemez. Her biri kendine yeter farklı yaylalardan oluşur. Bağlantıları tek bir kökten kaynaklanan ve hiyerarşik olarak örgütlenmiş ağaç biçiminden ziyade çatallaşmalar ve kırılmalarla nitelenen, yatay olarak yayılan köksap (rizom) tarzındadır. Bu açıdan ne özne ne de nesnedir. Çeşitlilik arz eden biçimlenmiş maddelerin ve oldukça farklı tarihler ve hızların bileşkesidir. Diğer tüm şeyler gibi eklemleme çizgileri, katmanlar ve yeryurtlar ile kaçış çizgileri, yersiz yurtsuzlaşma ve katmansızlaşma hareketlerini içerir. Herhangi bir referans noktasından yoksun olan *ATP*'ye bütünlüğünü veren öbekleşme kavramıdır (Deleuze, 2009: 183).

Bir öbekleşme olarak bir kitap diğer öbekleşmelerle bağlantılı ve diğer organistik bedenlerle ilişkili olarak sadece kendisine sahiptir. Gösteren ya da gösterilen olarak bir kitabın ne anlama geldiğini asla sormayacağız; içinde anlayacak

hiçbir şey aramayacağız. Neyle birlikte çalıştığını, hangi başka şeylerle bağlantılı olarak yeğlilikleri iletip ilemediğini... sorgulayacağız. Bir kitap ancak dışarıya aracılığıyla ve dışarıda var olur. Bir kitabın kendisi küçük bir makinedir; bu edebi makinenin bir savaş makinesi, aşk makinesi, devrimci makine vb. ile ve bunların hepsi üzerinde gezinen bir soyut makine ile ilişkisi nedir? (Deleuze ve Guattari, 1987: 4)

Artık gerçeklik (dünya), temsil (kitap) ve öznellik (yazar) arasında üçlü bir ayırım yoktur. Kitap, yazarın dışarıyı temsil etmek üzere oluşturduğu dünyanın imgesi değildir. Çünkü yazarın kendisini konumlayarak dünyayı temsil edeceği aşkın bir konum yoktur. Her şey içkinlik düzleminde olagelmektedir. Burada edebi makine olarak kitabın yerine herhangi bir varlığı koymak mümkündür. Nitekim *ATP* boyunca öbekleşme kavramı; jeolojik oluşumları, kimyasal bileşkeleri, biyolojik organizma ve hücreleri, dilbilimsel oluşumları, antropolojik göçleri, siyasal organizasyonları, devletleri ve savaş makinelerini içeren çeşitli disiplinlere, bilgi alanlarına, problemlere, insan ve insan olmayan pratiklere uygulanır (Patton, 2000: 42).

Öbekleşme, yaşamın tutarlı bir bütün olarak nasıl organize olduğu ve biçim kazandığı sorusuna aranan cevaptır. Organizasyon ve biçimi veri almak yerine bunların dışında çok daha canlı bir yaşam olduğu şeklindeki ontolojik önermeyle işe başlar. Bu yaşam, sabit sınırlarıyla ve içsel özellikleriyle belirgin herhangi bir biçime sığmayan akışların, kuvvetlerin, yoğunlukların, tekilliklerin alanı, olayların mahallidir. Burada olan biten her şey pozitif ve üretkendir. Organik ve organize olmayan, henüz biçimselleşmemiş tarzında yaşam, sürekli farklılaşan yeni bağıntılar üretir. Bu yaşamda en asgari birim ne sözcükler ne fikirler ne kavramlar ne de gösterenlerdir. Yaşamın asgari birimi öbekleşmelerdir. Öbekleşmeler 'ortak iş görme', 'sempati', 'ortak yaşama' halidir. Birbirinin içine geçen ve birbirinden ayrılan bedenlerdir. Bunlar fiziki, biyolojik, psişik, toplumsal olabilirler (Deleuze ve Parnet, 1990: 77-78).

İnsanın yanı sıra fiziksel nesnelere, düşünceler, kavramlar, toplumsal formasyonlar ve başka türlü maddesellikler de birer bedendir. Bu tür bir beden kavrayışı, hiyerarşik ve temsili olmayan düşünceye olanak tanır. Ayrıca zihin-beden, öznesne, kültür-doğa gibi ikilikleri aşmanın yolunu sunar. Bunun için Deleuze (2005), felsefenin gündemine bedeni yerleştirmiş olan Spinoza'ya döner. Tüm bedenlerin ortak yönü, başka bedenlerle etkileşimlerine göre kapasitelerinin ya da eyleme kudretlerinin değişkenlik göstermesidir. İyi karşılaşmalar sevince ve eyleme kudretinde artışa, kötü karşılaşmalarsa kedere ve eyleme kudretinde azalışa yol açar. Bir beden neler yapabileceğini kesin olarak kestirmenin yolu

yoktur. Bu da “bir şeyi ne biçimiyle, ne organları ve işlevleriyle, ne de töz ya da özne olarak” tanımlamaktan alıkoyar. Esas olan bedenın boylamını oluşturan “hız ve yavaşlık, hareket ve durağanlık ilişkileri” ile enlemını oluşturan ‘var olma kuvveti’ ya da ‘duygulanım gücü’ olarak yoğunluk halleridir. Beden, enlem ve boylamların değişken öbekleşmesidir (Deleuze, 2005: 137). Bu açıdan yaşam iki vektöre sahiptir. Bir tarafta bedenlerin ve bileşenlerinin daha üst bir organizasyonun selameti adına hiyerarşik olarak organize olduğu ve statik bir norma tabi kıldığı katmanlaşma, diğer tarafta katmanların içerisine hapsolmuş materyal akışların serbest kaldığı katmansızlaşma vardır. Bu iki vektör arasında işlevsel ancak heterojen çokluklar olarak öbekleşmeler doğar. Genel öbekleşmeler mantığı için katmanlar sisteminin açıklığa kavuşturulması gerekir. Bu aynı zamanda öbekleşmenin salt heterojen bileşenler toplamına, aktüel dünyada hâlihazırda mevcut, sabit ve istikrarlı varlıkları adlandıran bir tanıma indirgenmemesi için önemlidir. Bunun için bir dizi başka kavrama işaret edilmelidir. Bunlar arasında ikili eklemleme fenomenleri olarak katmanlar; öbekleşmenin iki değişkeni olarak makinesel öbekleşme ve kolektif sözcelem öbekleşmesi; öbekleşmenin olabilirlik uzamını, ne olabileceğini ve neye dönüşebileceğini haritalandıran soyut makine yer alır.

Katmanlar Sistemi

Başlangıç olarak yeryüzü, “biçimlenmemiş, kararsız maddeler, serbest yoğunluklar veya göçebe tekillikler, çılgın veya geçici parçacıkların” yayıldığı organsız bedendir. Organsız beden tutarlılık düzlemidir. Ancak organları olmayan saf, pürüzsüz bir beden olarak var olmaz. Aksine tabakalar ve kuşaklarla pürüzlüdür. Bunlar katmanlardır. Katmanlar aktüel dünyayı oluşturan, yeryüzünün organsız bedeni üzerinde birikimler, pıhtılaşmalar, tortulaşmalar ve katlanmalar şeklinde var olan katılma fenomenleridir (Deleuze ve Guattari, 1987: 502). Yaşamın durağanlık, organizasyon ve düzen kazanma eğilimini yansıtır. İç ve dış arasında ayırım yaratarak farklılık akışını yavaşlatan görece sabit ve istikrarlı noktalar (Colebrook, 2013: 85). Belirli kuvvet dengelerini korumak ve yaymak üzere etkinleşen mekanizmalardır. Bunlar nihai ürünlerdir, daha kuşatıcı süreçlerin sapmalarıdır. Hareketi toplayan ve tercüme ederek iade eden geçiş noktalarıdır (Massumi, 2013: 269).

[Katmanlar] maddelere form vermeyi, yoğunlukları hapsedmeyi veya tekillikleri rezonans ve yineleme sistemlerine kilitlemeyi, yeryüzünün bedeni üzerinde irili ufaklı moleküller üretmeyi ve [bu molekülleri] molar bileşikler halinde düzenlenmeyi içerir. Katmanlar kapma hareketleridir, “kara delikler” veya erişebildikleri ne varsa ele geçirmeye çalışan emilimler gibidirler. (Deleuze ve Guattari, 1987: 40)

Her katman bir ikili eklemleme fenomenidir. Eklemleme iki kez gerçekleşir. İçeriğin töz ve formu, ifadenin form ve töz eklemlemleridir. İlk eklemleme içerikle ilişkilidir. Materyal akışlar, kararsız parçacıklar, yarı-kararlı moleküller ya da yarı-moleküler birimler içeriğin tözü olarak seçilir ve ardından bunlara istatistiksel bir bağıntılar ve ardışıklıklar düzeni dayatılır. Böylelikle içeriğin formu oluşur. İkinci eklemleme ise ifadeyle ilişkilidir. İfadenin formu olarak işlevsel, kompakt ve istikrarlı yapılar inşa edilir. Bu yapılar ifadenin tözü olarak edimselleşir. Örneğin jeolojik katmanda ilk eklemleme döngüsel tortu birimlerinin istatistiksel bir düzene göre biriktiği sedimantasyon, ikinci eklemleme ise istikrarlı bir yapının oluştuğu ve tortudan tortul kayaca geçişin gerçekleştiği katlanmadır. Eklemleme içindeki içerik ve ifade ayrımı, geleneksel felsefenin töz ve form ayrımıyla örtüşmez. Çünkü hem içerik hem de ifade kendi içerisinde görece olarak töz ve form barındırır. Töz biçimlenmiş maddedir. Kararsız materyal akışlardan bir yeryurdun oluşumunu ifade eder. Form ise koddur. İçeriğin tözünü oluşturan biçimlenmiş maddeye istikrarlı bir yapının dayatılmasıdır (Deleuze ve Guattari, 1987: 41).

Jeolojik katmanın oluşumunda sedimantasyon ve katlanma şeklindeki ikili eklemleme biyolojik ve toplumsal varlıklar için de geçerli bir 'mühendislik şeması' ortaya koyar. Tüm katmanlar – fiziksel-kimyasal, organik ve antropomorfik - ortak bir soyut katmanlaşma makinesini takip eder (De Landa, 2006: 77).

Dünyayı dolduran tüm varlıklar, hem maddeselliklerini hem de (dilsel olmayan) ifadeselliklerini etkileyen özgül zamansal süreçler yoluyla var olurlar. Bu anlamda tüm kimlikler, kelime yalnızca insanlık tarihine değil, aynı zamanda jeolojik, biyolojik ve hatta kozmik tarihe atıfta bulunmak için kullanıldığı sürece tarihseldir. Bu kurucu tarihsellik, zihin-bağımsız bu varlıkların nesnel olarak değişebilir olduğuna işaret eder: maddeselliklerini, ifadeselliklerini ve her ikisini birden etkileyen istikrarsızlaştırıcı süreçlerden geçebilirler. Başka bir deyişle, yersizyurtsuzlaşma ve kodsuzlaşma süreçlerine tabi olabilirler. Bunun insan siyaseti açısından önemi, toplumsal kurumların tarihselliği kadar toplumsal değişim olasılıklarına işaret etmesidir. (De Landa, 2012: 164)

Katmanları birbirinden ayıran şey ise içerik ve ifadenin eklemleme tarzlarıdır. İkili eklemleme, ıraksayan iki ayrı biçimselleşme yaratır. Bunun sonucunda içerik ve ifade arasında gerçek bir ayrım oluşur. Deleuze ve Guattari (1987: 44) geleneksel dilbilimin aşırı basitleştirilmiş gösteren-gösterilen ikiliğine karşı Hjelmslev'in terimlerine başvururlar. İçerik ve ifade hem dilbilimin gösteren ve gösterilen hem de Marksizm'in altyapı ve üstyapı terimlerinin yerini alır. Asıl

fark, terimlerin nasıl ilişkilendiğine dairdir. Burada içerik ve ifade arasında karşılıklılık ya da uyum yoktur. İçerik ifadenin gösterileni ya da altyapısı değildir. Benzer şekilde ifade içeriğin göstereni ya da üstyapısı değildir. Karşılıklı varsayma durumunda birbirine paralel iki ayrı biçimselleşme söz konusudur (Deleuze, 1987: 68). Organizmalar, dilbilimsel yapılar, öznellikler, toplumsal sınıflar ve devletler katmanlar şeklinde var olur ve katmanlaşma süreçleriyle işler. Önce yeryüzünün organsız bedeni üzerinde bir yeryurt seçilir ve ardından bu yeryurt kodlanmak suretiyle işlevsel ve kalıcı bir yapıya dönüştürülür. Katmanlaşma tutarlılık düzleminden organizasyon düzlemine geçiştir. Bedenin maddi bileşenleriyle birlikte organizma şeklinde organize edilmesidir. Ancak organizma tüm bedeni tanımlamaz. Organsız beden üzerinde oluşmuş bir katmandır. Bedenin ve bileşenlerinin ayrıksı ve sınırlı bir işleve sahip olacak tarzda katmanlaştırılmasıdır. Böylelikle bileşen öğeler arasındaki ilişkilerin yapısal tekdüzeliğe göre yönetildiği bir beden kompozisyonu ortaya çıkar. Bununla birlikte organsız bedenin karşısında olan organlar değil, organların organik tarzda organizasyonu olan organizmadır (Deleuze, 1987: 158).

Organizmanın ayırt edici özelliği, parçalarının işlevlerini homeostatik bir norma tabi tutmasıdır (Protevi, 2012: 259). Bu sayede kendi kendini üreten bir denge durumuna kavuşur. Organlar ve işlevler, merkezileşme ve hiyerarşi aracılığıyla örgütlendiklerinde yapısal açıdan farklılaşırlar ve organizmanın kendi kendini üreten döngüsüne hapsolurlar. Biçimsel olarak hiyerarşik bir konuma ve işlevsel olarak bütüne tabi kınırlar. Düzen, organizmadan ve onu sürdürmek için gerekli olandan aşağıya doğru organlara dayatılır. Bu nedenle Deleuze ve Guattari, organların organizmada hapsolmasını Tanrı'nın Yargısı olarak tanımlarlar. Tanrı yargısı sonsuza dek organize etme iktidarındır. "Dirimsel ve canlı bir bedenimizin olduğu yerde, Tanrı bize bir organizma yaratmıştır" (Deleuze, 2013b: 162).

Organizma her ne kadar bedenin olası bağıntılarından belirli alt-kümenin seçilmesiyle oluşan organize, uysal ve üretken bir beden tertibi olsa da diğer organizmalardan ve çevresinden yalıtık bir birey olarak var olmaz. Başkalarıyla ittifak ilişkileri ve öbeksleşmeler oluşturur. Bu ilişki biçimini tanımlayan şey ortak yaşamdır. Ölçeği ne olursa olsun ortak yaşamın asgari birimi üretken ilişkiyi mümkün kılan öbeksleşmedir. Örneğin yabanarısı ve orkide bir oluşum çizgisi boyunca ilişkilendir. Orkide, yabanarısının kendisiyle çiftleşmesini sağlamak için dişi yabanarısının biçim ve niteliklerini benimser. Erkek yabanarısı orkideler arasında hareket ederken topladığı polenleri taşır. Böylece orkidenin üretme aygıtının bileşenine dönüşür. Bu, Deleuze ve Guattari'nin 'ortak yersizyurtsuzlaşma' dedikleri harekettir. Hem yabanarısı hem de orkidenin parçaları işlevsel açıdan yersizyurtsuzlaşır ve eşzamanlı olarak birbirleri

için yeniden-yerliyurtlulaşır. Burada bir biçim ve bir işlev, bağlı bulunduğu öbikleşmeden başka bir öbikleşmede yeniden-yerliyurtlulaşmak üzere yersizyurtsuzlaşır. Söz konusu olan taklit değil, gerçek bir oluşturu: orkidenin yabanarısı-oluşu ve yabanarısının orkide-oluşu. Sonuçta iki ayrı organizmanın birbirleri aracılığıyla yeni işlevler kazandığı yeni bir öbikleşme ortaya çıkar (Deleuze ve Guattari, 1987: 10, 293-294).

Katmanlar kapma hareketleridir. Tekillikleri rezonans ve yineleme sistemlerinde hapsederler. Böylelikle kendi kendini üretmeye meyilli organizasyonları biçimlendirirler. Benzer şekilde devlet bir kapma aygıtı olarak tanımlanır. İkili eklemlemeyle oluşan ve katmanlaşmayla işleyen bir aygıttır (Deleuze ve Guattari, 1987: 352). Devletin asli işi hükmettiği mekânı pürüzlü hale getirmek yani hızı sınırlandırmak, dolaşımı düzenlemek, hareketi detaylarında ölçümlemesuretiyle nüfus, mal, para gibi her türden akışa el koymaktır (Deleuze ve Guattari, 1987: 385-386). Ayrıca devlet bir 'iç-tutarlılık' fenomenidir. Düzen, coğrafya, etnik köken, dil, ahlak, ekonomi, teknoloji gibi çeşitlilikleri rezonansa sokar. Yatay çizgileri derinlikte kapsayan dikey, hiyerarşik bir toplam oluşturur. Alıkoyduğu bileşenlerin başkalarıyla ilişkilerini keser. Kendisine ait rezonansa dayalı bir iç devre yaratır. Devlet küresel bir bütünleşme, bir rezonans yinelemesi, bir yeryurdun katmanlaşması işlemidir (Deleuze ve Guattari, 1987: 433). Organik katmanda beden ve beden bileşenlerinin organizma şeklinde organize olmasına benzer bir siyasal bedenin oluşumudur. Ancak her zaman devletin rezonans aygıtından kaçan bir şeyler vardır (Deleuze ve Guattari, 1987: 216). Devlet aygıtının pürüzlü mekânı ve hilomorfik bilimi karşısında göçebenin savaş makinesi, göçebe bilimi ve pürüzsüz mekânı yer alır. Devletin ağır silahlarının, yerleşik ve pürüzlü mekânının, hiyerarşik organizasyonunun karşısına göçebeler hareket, çeviklik ve hız dayalı öbikleşmeleriyle çıkarlar. Dolayısıyla doğa ya da yaşamın tek yönelimi görece istikrarlı ve sabit varlıklar olarak katmanların oluşumu değil, aynı zamanda organsız beden ya da tutarlılık düzlemine doğru bir yönelim olarak katmansızlaşmadır. Katmanlaşma biyolojik organizma ya da devlet açısından homojen tabakalardan müteşekkil bir beden üreterek karmaşıklığın azalmasıyken katmansızlaşma katmanlarda hapsolmuş materyal akışların, içerik ve ifade özelliklerinin yersizyurtsuzlaşması ve kod çözümü suretiyle karmaşıklığın artmasıdır. Bunun sonucunda homojenleşmeksizin tutarlılık sergileyen öbikleşmeler ortaya çıkar (Protevi, 2009: 102).

Öbikleşmenin Çok Boyutluluğu

Yukarıda öbikleşmenin çok çeşitli bileşenleri barındıran karmaşık ve heterojen bir bütün olduğuna işaret edilirken çok boyutluluğunun ihmal edildiği belirtilmişti. Öbikleşmeler sadece bileşenler açısından değil, aynı zamanda

boyutlar açısından çokluklardır. Her öbikleşme iki aksta oluşan dört değerli bir sistemdir. İlk aksta her biri birer çokluk olan iki ayrı öbikleşme vardır. Bunlar içerik tarafında bedenlerin, eylemlerin ve tutkuların makinesel öbikleşmesi; ifade tarafında ise konuşma edimleri, sözceler ve bedenlere atfedilen cisimsiz dönüşümlerin kolektif sözclem öbikleşmesidir. İlk bedenlerin iç içe geçtiği ve birbirini uygulandırdığı fiziksel sistemlere; ikincisi ise göstergeler rejimlerinden oluşan semiyotik sistemlere gönderimde bulunur. Ancak her ikisi de birer çokluk olduğundan kendi içerisinde görelilik olarak diğerini barındırır. İfade formu kendisine ait görelilik bir içeriğe ve içerik formu kendisine ait görelilik bir ifadeye sahiptir (Deleuze ve Guattari, 1987: 88).

İkinci aksta ise öbikleşmenin istikrar ve istikrarsızlık, katmanlaşma ve katmansızlaşma, homojenlik ve heterojenlik, sabitlik ve değişkenlik derecesini tanımlayan yerli yurtlulaşma ve yersiz yurtsuzlaşma hareketleri vardır. Bu açıdan öbikleşme bir yüzüyle katmanlara, diğer yüzüyle tutarlılık düzlemine bakar. Katmanlara bakan yüzünde içerik ve ifadenin iki iraksayan ve heterojen form olarak biçimselleşmesini (yerli yurtlulaşma) sağlarken tutarlılık düzlemine bakan yüzünde formları yersiz yurtsuzlaştıran kaçış çizgileri çizer. Dolayısıyla öbikleşme, katmanların içerisinde, arasında ve ötesinde işler. Belirli bir katman üzerinde içerik ve ifadenin karşılıklı uyumlanmalarını icra eder; içerik düzlemleri ve ifade düzlemleri arasındaki ikili-tek anlamlı ilişkileri temin eder ve bir katmanın ara-katmanlara ve öte-katmanlara bölünmesini yönlendirir. Ayrıca belirli bir katmanın alt-katmanlarla ve başka katmanlarla olan ilişkilerini düzenler. Son olarak tutarlılık düzlemiyle temas halindedir. Her durumda kendisine eşlik eden bir soyut makinenin gerçekleştirilmesidir (Deleuze ve Guattari, 1987: 71).

Öbikleşmenin çok boyutluluğuna işaret eden en önemli kavram soyut makinedir. Gerçek bir soyut makine içerik ve ifade arasında herhangi bir ayırım yapmaz, aksine katmansızlaşmış ve yersiz yurtsuzlaşmıştır. Kendisine ait herhangi bir form ve tözden yoksundur. Bu, işlevlerin semiyotik olarak, maddelerin ise fiziksel olarak biçimlenmemiş olduğu anlamına gelir. Soyut makine “saf Madde-İşlemdir” (Deleuze ve Guattari, 1987: 141). Soyut makine, edimselleştiği öbikleşmenin olabilirlik koşullarını yapılandırır. Öbikleşmeden ayrı olarak değerlendirilmelidir. Ancak ayrı olması, öbikleşmenin ardında, üzerinde ve dışında bir öz, sebep ya da derin bir yapı olduğu anlamına gelmez. Öbikleşmeye içkin bir boyuttur. Onun içerisinde çalışır. Önsel ve dışsal değildir. Tam tersine öbikleşmenin ampirik varoluşuyla eş-uzanımlıdır (Sauvagnargues, 2016: 192).

Düşünce somut, aktüel öbikleşmeyi olabilirlik koşullarına doğru aşmalıdır.

Burada Kantçı bir yönerge söz konusudur: verili olanın, verili olmasını mümkün kılan transandantal koşullar doğrultusunda aşılması. Ancak Kant'ın transandantal idealizminin yerini transandantal ampirizm alır. Aranılan şey tüm olası deneyimlerin özünde verili olan *a priori* koşulları değil, "gerçek deneyimin koşulları"dır (Deleuze, 2010: 66). Bunlar "evrensel bir öznenin değil, 'nesne'nin ve tarihsel formasyonun tarafındadır (*a priori* olan bizzat tarihseldir)" (Deleuze, 2013a: 79).

Deleuze (2013a: 56) "biçimlenmemiş, organize olmamış maddelere ve biçimselleşmemiş, sonlandırılmamış fonksiyonlara" ilişkin biçimsel olmayan boyutu, Foucault'nun modern iktidarın işleyişine dair soruşturmasındaki diyagram kavramında bulur. Diyagram, "her an her noktadan... geçen bir kuvvet ilişkileri haritası"dır. Aşkın bir fikir ya da ideolojik üstyapıyla hiçbir ilişkisi olmaması itibarıyla "bütün sosyal alanı kat eden, birleştirici olmayan içkin bir sebep olarak" işler. Kendisini edimselleştiren somut öbekleşmenin dokusundaki yarı-nedensel mekanizmadır. Bilgisayar donanımını teknik makineye (hesaplama ya da yazma makinesi gibi) dönüştüren yazılım programına benzer anlamda virtüel bir makinedir (Patton, 2000: 45). Somut öbekleşmeye nazaran diyagramatik boyutta ne içerik ne ifade, ne söylemsel ne de söylemsel olmayan arasında bir ayrım vardır. Oldukça kararsız ve akışkan bir boyuttur. Hâlihazırda "orada olan bir şeyden ziyade gelecek olan bir şeyin imgesidir" (Zdebik, 2012: 16). Bu, mevcut bir olasılığın temsili olduğu anlamına gelmez. Çünkü olası olan ve gerçek arasındaki benzerlik ilişkisiyle tüm bağını koparır. "Henüz gelmemiş bir gerçek, yeni bir gerçeklik türü inşa eder" (Deleuze ve Guattari, 1987: 142).

Diyagram disiplinci iktidarın işleyişini modelleyen panoptikonun ilkesini verir. Panoptikon merkezdeki bir kule etrafında dizilmiş hücrelerden oluşan ideal bir mimaridir. Bu mimari sayesinde kuledeki gözetleyici, hücrede bulunanları her an görülmeden görebilmektedir. Sadece hapishaneyle sınırlı olmayan "her tür engelden, dirençten veya sürtüşmeden arınmış olan işleyişi" ile "saf bir mimari ve optik sistem olarak" hastane, tımarhane, okul, kışla ve fabrika gibi disiplinci toplumu niteleyen farklı kurumlarda bulunabilecek siyasal bir teknoloji biçimidir (Foucault, 1992: 258). Her bir disiplinci kurumda içerik ve ifade, töz ve formun farklı şekillerde eklemlendiği farklı somut-aktüel öbekleşmeler meydana gelir. İnsan bedenleri henüz biçimlenmemiş maddeler olarak girdikleri kurumlarda disiplin ve normalleştirme teknikleri aracılığıyla farklı tarzlarda biçimselleşerek farkı tözlere dönüşür. Ayrıca her kurum farklı bir işlevin biçimselleşmesidir. Hapishane mahkumları cezalandırır; hastane hastaları tedavi eder; okul öğrencileri, kışla erleri eğitir; akıl hastanesi delileri muhafaza eder; fabrika işçileri gözetler. Tüm bu farklı biçimselleşmiş tözler ve biçimsel işlevler tek bir

diyagramda buluşur. O da disiplinci toplumun diyagramı olan panoptikon ve görülmeden görme ilkesidir.

Panoptikonun edimselleştiği her kurumda görünürlük ve söylenebilirlik olmak üzere iki ayrı rejim oluşur (Deleuze, 2013a: 67). Söylenebilirlik işlevlerin biçimselleştiği ifade formudur. Ceza yasası, tıbbi, psikolojik, eğitsel, askeri ve bilimsel sözceler gibi dilin düzenlenme tarzlarını içerir. Bunun karşısında içerik formu yer alır. Hapishane, hastane, okul, kışla, tımarhane, fabrika binalarında ışığın belirli bir tarzda düzenlenmesi ve disiplin toplumuna özgü görme biçiminin yaratılmasıdır. Burada mimari bir problematik yatmaktadır. Artık mesele dışarıdan görülmek üzere muhteşem saraylar ya da dışarıyı gözetlemek üzere gözcü kuleleri ve kaleler inşa etmek değil, çevrelenmiş alanda içerilenlerin, içeriden nasıl gözetim altında tutulacağıdır. Mimari taşın ve demirin yeni potansiyellerini keşfeder. Artık taş duvarlar ve demir kapıların işlevi basitçe istenilenleri içeri almak, istenilmeyenleri dışarıda tutmak değildir. Taştan duvarlar içerdiğini uysal ve bilinebilir kılan bir görünürlük yeri oluşturur (Foucault, 1992: 218).

Makinesel Filum: Öbekleşme Gerçek Bir İcatır

Hapishane makinesinin insan bedenleri ve taştaki potansiyelleri belirli bir ifadeye vardırması – üretken-uysal özneler ve disiplin mekânları - öbekleşmelerin katmanlar içerisinde, arasında ve dışında nasıl çalıştığını gösterir. Benzer bir şey ağacın göstergelerini takip ederek planyasını kullanan doğramacıya ya da yer altındaki madde-enerji akışlarını takip eden gezgin demircide gerçekleşir.⁴ Ayrıca askeri bir sınıf olan falanksı ve feodal şövalyeyi yaratan insan-at-üzengi öbekleşmesini düşünmek mümkündür. Tüm bu örneklerde katmansızlaşmayla etkinleşen öbekleşmeler, katmanlardan kodu çözülmüş ve yersizyurtsuzlaşmış materyal akışlar, içerik ve ifade özelliklerini seçer ve bunlar arasında ‘çaprazlıklar’ kurarak yeni beliren ve işlevsel bütünler yaratır. Deleuze ve Guattari (1987: 335) tarafından katmansızlaşmış çaprazlık olarak tanımlanan tek bir makinesel filum vardır. Makinesel filum organik ve inorganik yaşam arasındaki sınırları bulanıklaştırır ve inorganik yaşamın kendi kendini örgütlenme kapasitesine ya da kendisini öbekleşmeler şeklinde edimselleştirmesine işaret eder (De Landa, 1991: 7; Bonta ve Protevi, 2004: 54). Bu açıdan Bergson’un virtüel, dinamik ve süreye dayalı yaratıcı tekamül kavrayışının makinesel tarzda yeniden değerlendirilmesidir (Ansell-Pearson, 1999: 141). Makinesel filum, tekillikleri ve ifade özelliklerini taşıyan sürekli değişkenlik halindeki madde-hareket akışı, doğal ve yapay maddeselliklerdir. Ancak öbekleşmeler aracılığıyla bölünmeden ve farklılaşmadan burada ve şimdi gerçekleşmez. Öbekleşmeler filumun süregelen akışından seçilerek, organize edilerek, katmanlaştırılarak çekilen tekillikler

ve özelliklerin takımıydır. Farklı çağlar ve kültürlerden biyokimyasal, davranışsal, algısal, kalıtsal, sonradan kazanılmış, toplumsal, vd. çok çeşitli bileşen öbikleşmelerde kristalleşebilir (Deleuze ve Guattari, 1987: 336). Bu da öbikleşmeleri gerçek birer icat yapar (Deleuze ve Guattari, 1987: 406).

Öbikleşmeler, maddeye ait potansiyellerden siyasal ve toplumsal organizasyonlar biçimlendirirler. Örneğin yaşam için gerekli enerjinin hangi maddelerden ve nasıl elde edildiğinin siyasal ve toplumsal etkilerini ele alan Mitchell (2020) güneş ışınımı, kömür ve petrolü karşılaştırır. Çağlar boyunca enerji gereksinimi bitkilerde ve hayvanlarda depolanan güneş ışınımından sağlanır. Bu da çok geniş arazilerde dağınık insan yerleşimlerine yol açar. Çünkü enerji üretimi “fotosentez hızına, hayvanların yaşam süresine, ağaçların ve otlakların yenilenmesine” bağlıdır. Endüstri devrimi ve buhar makinesinin erişilebilir kıldığı kömürde zaman ve mekân yoğunlaşmış formdadır. Artık enerji için geniş arazilere ve zaman dilimlerine ihtiyaç yoktur. Enerji kaynaklarının uzağındaki şehirlerde nüfus yoğunlaşması mümkün olur. Hem geniş araziler enerji yerine tarımsal üretim için kullanılabilir hale gelir hem de şehirlerde yoğunlaşan tarım dışı nüfus, sanayinin işgücü gereksinimini karşılar. Kömürden enerji üretimi geniş çaplı işçi örgütlenmeleri ve kitle siyasetini doğurur. Amaca yönelik üretilmiş kanallarda büyük miktarda enerji akmaktadır. Kanalların her bir bağlantı noktasında uzmanlaşmış işçi toplulukları bir araya gelir. Enerji akışını hareket ettirme ve yönlendirme noktaları üzerindeki konumları sayesinde işçiler daha önce görülmedik siyasal güce erişirler. Modern endüstriyel toplum için hayati olan enerji arzını aksatabilecek güçtedirler. Ayrıca maden ocaklarından, demiryollarına, limanlara, depolara, elektrik üretim tesislerine, fabrikalara, ofislere ve evlere değin enerji akışı boyunca seferber olabilmekte ve taleplerini tüm topluma yayabilmektedirler (Mitchell, 2020: 44). Kömürün ardından petrole geçiş, daha yüksek enerji yoğunluğu ve artan taşınabilirlikle birlikte ağ yapılı altyapılar ve işgücünün ayrıştırılmasını getirir. Enerji akışlarını etkileme kapasitesindeki düşüş işçi sınıfının siyasal potansiyeline ket vurur (Mitchell, 2020: 71). Dolayısıyla enerji için el konulan ve yararlanılan maddenin doğasından gelen özellikler farklı toplumsal ve siyasal organizasyonlara yol açar. Benzer bir şey suyla ilgili söylenebilir. İnsanlar içmek, bitkileri ve hayvanları beslemek için tatlı su kaynaklarına ihtiyaç duyar. Tatlı su nehirlerde ya da yer altındaki geçirimli jeolojik tabakalarda bulunur. Bu kaynaklara el koymak ve yararlanmak için insanlar ‘su siyaseti’ (hydropolitics) geliştirir. Ancak su siyaseti “zemin eğimleri ve yüzey sürtünmesi gibi jeolojik faktörleri; yerel flora ve faunanın türü gibi biyolojik faktörleri; nehir akıntılarını, kanallar ve dalga güçleri gibi hidrolik faktörleri” içeren bir çokluktur (Protevi, 2013: 51). Suyun yönlendirilmesi amacıyla sulama sistemlerinin inşası ve kontrolü, Wittfogel’in

meşhur Oryantal despotizm tezinde büyük ölçekli sosyo-politik oluşumların temeli olarak görülür. Ancak tek belirleyici suyun kontrolü değildir. Protevi (2013) Mezopotamya'daki ilk imparatorlukların “jeoloji-hidroloji-güneş-biyoloji-teknoloji-siyaset” öbeleşmesinin ürünleri olarak görülmesi gerektiğini belirtir. Burada öbeleşme çok çeşitli çağlardan ve katmanlardan serbestleşmiş bileşenleri bir araya getirerek görece tutarlı ve işlevsel siyasal organizasyonları doğurur. Ancak bu organizasyonların kalıcılığı garanti değildir. Sürdürülmeleri insanlar ve şeylerin etkileşimlerinde sürekli çaba ve kaynak gerektirir.

Arkeoloji ilk insan yerleşkelerinin ve siyasal organizasyonlarının kurulması ve sürdürülmesinde materyallerin, insan ve şeyler arasındaki etkileşimlerin oynadığı rolü ortaya koyması açısından önemlidir. Hodder (2018), öbeleşmeye, insanlar ve insan olmayanlar arasındaki mekânsal ve zamansal ilişkileri keşfetmek için başvurur ve “dolanıklık” kavramını geliştirir. İnsanlar ve şeyler, aralarındaki dolanıklığın sonucu olarak birbirlerine bağımlı hale gelirler. Hodder, Çatalhöyük'teki arkeolojik bulgularından hareketle ev inşasında kullanılan materyal ve teknikleri örnek gösterir. Çatalhöyük'lü evlerini inşa etmek için tuğlaya, tuğla yapımı için de simektit bakımından zengin alüvyonlu topraktan çıkardıkları kile bağımlıdır. Ancak simektit kilinin moleküler dengesizliği -suyla karıştırıldığında hızla genişlemesi ve kurama sırasında hızla daralması – nedeniyle duvarlar yeterli mukavemete sahip değildir. Bu, daha kumlu kil kullanımı, daha geniş duvarlar ve daha büyük tuğla yapımı, duvarların ağaçlarla desteklenmesi gibi yeni çözümler üretmeye zorlar. Her yeni çözüm çevresel etkileriyle birlikte yeni bağımlılıklar ve dolanıklıklar üretir. İnsanların, tuğla üretmek için kile olan bağımlılıkları giderek genişleyen ve yeni unsurların katıldığı bir dolanıklık içerisinde tutsak olmalarına ve sürekli emek ve zaman yatırımı yapmalarına yol açar (Hodder, 2018: 115-119).

Smith (2015), organik ve inorganik yaşam, insan bedenleri ve maddi nesnelere boyunca oluşan öbeleşmelerin siyasal egemenliğin kurulması ve uzun erimde sürdürülmesindeki rolünü Tunç Çağı Güney Kafkasya'sındaki arkeolojik bulgulardan hareketle ele alır. Siyasal egemenlik tutarlı bir kamunun oluşumu, toplumsal ve askeri şiddet araçlarıyla birlikte topluluğun geri kalanından farklılaşmış egemen bir figürün tanımlanması ve bu figürü bir arzu, kaygı ve bağımlılık nesnesine dönüştürerek yönetimi biçimselleştirme yetkinliğine sahip bir aygıtın varlığını gerektirir (Smith, 2015: 6). Tüm bu koşulların sağlanması ve yeniden üretilmesinde insan bedenleri ve toplumsal pratiklerle iç içe geçen maddi nesnelere failliği söz konusudur. Öncelikle içme ve dışlamanın maddi işaretleriyle tutarlı bir kamu biçimlendiren uygarlık makinesi vardır. Erken Tunç Çağı boyunca Kura-Aras olarak bilinen Kafkasya toplulukları seramik kap ve

benzeri malzemeleri paylaşırlar. Ocak ve ev etrafındaki belirli ritüel pratikler aracılığıyla Kura-Aras kendisini tutarlı bir kamu olarak biçimlendirir. Orta Tunç Çağı'nda Kura-Aras uygarlık makinesi, gerçek ve sembolik şiddete başvuran savaş makinesinin yükselişle çözülmeye başlar. Savaş makinesi kamuyu farklılaştırır. Özellikle topluluktan farklılaşmış bir figür olarak karizmatik egemenin ortaya çıkışına yola açar. Ancak kamunun kendisini yeniden üretmesini engellemez. Savaş makinesini oluşturan materyal öbikleşmenin en görünür olduğu yer büyük kurgan mezar odalarıdır. Bu mezarlar, bireysel bedenlerin değerlendirildiği zenginlik tüketimini ve şiddet araçlarını gözler önüne serer. Bu dönemin sonuna doğru artan şiddete tepki olarak belirli bölgelerde müstahkem kaleler görünür olmaya başlar. Kaleler, belirli bir bölgede birden fazla yerleşim yerini işgal eden bir yönetim biçiminin ortaya çıkışını temsil eder. Bunlar yönetsel güç ve otoritenin merkezi olmalarının yanı sıra otoritenin yeniden üretimi için gerekli materyallerin biriktiği ve üretildiği merkezlerdir. Bu otorite öbikleşmelerinde karizmatik hükümlerlik giderek kişisel olmayan rutin bir hal alır. Egemenlik uyrukları cezbeden ve herhangi bir bireysel hükümlerandan bağımsız olarak kendisini yeniden üretebilen bir tür nesneye dönüşür. Böylelikle uygarlık makinesi ve savaş makinesiyle birleşen yeni bir siyasal makine şekillenir.

Sonuç

Öbikleşme kuramı ve yeni materyalizmin yatay ontolojisi, doğrusal olmayan nedensellik ve kendi kendini örgütleyen maddesellik kavrayışı doğa-kültür ayrımı yerine sürekliliğine dayalı post-hümanist eylem ve faillik kavrayışına zemin hazırlar. Böylelikle insan eylem ve niyetlerinin oluşumunda insan merkeziliği reddeden ve şeylerin rolünü tanıyan makinesel bir perspektif ortaya çıkar. Yine de genel öbikleşmeler mantığının bazı temel unsurları ihmal edilir. Öbikleşme rastgele bir araya gelmiş heterojen bileşenler – insanlar, nesnelere, şeyler, fikirler, bitkiler, hayvanlar, jeolojik oluşumlar - toplamına indirgenme eğilimindedir. Halbuki öbikleşme somut-aktüel şeylerin toplamından ziyade onların belirli bir iş ve ortak iş görme temelinde karşılıklı yersizyurtsuzlaşmaları ve yeniden-yerliuyurtlulaşmalarının failidir. Şeyler çeşitli katmanlara – jeolojik, biyolojik, antropomorfik – ait olabilir. Öbikleşme, katmanlarda tutsak kalmış potansiyellerden yeni icatlar yaratır. Bunu yaparken her zaman bir soyut makineyi edimselleştirir. Bu, kaotik dünyaya *a priori* bir biçim ya da tasarımın dayatılması değil, doğramacı ve demirci örneğindeki gibi maddeye ait tekillikleri ve ifade özelliklerini izlemek ve onlardaki potansiyelleri belirli bir ifadeye vardırmaaktır. Burada zanaatkar ve doğa arasındaki karşılaşmada ortaya çıkan öbikleşme aynı zamanda devletler, uluslar, toplumsal cinsiyetler, şehirler, piyasalar, toplumsal hareketler, teknolojiler gibi daha büyük ortaklaşa yaşam formlarının oluşumunun failidir. Tüm bu ortaklaşa yaşam formlarında öbikleşme,

maddedeki maddi olmayan cisimsiz bir fazlalığı, henüz edimselleşmemiş bir virtüelliği gerçekleştirir. Grosz (2012) tarafından belirtildiği üzere, siyaset olarak bildiğimiz şeyi – bireyler ve toplulukların başka bireyler ve topluluklarla ilişkilerindeki düzenlemeleri, eylemleri ve hareketleri – mümkün kılan yaşam ve yeryüzü arasında çoktan bir karşılaşma tesis etmiş olan jeo-iktidar yani yeryüzü ve maddeye içkin kuvvetlerdir. En radikal siyasal eleştiri biçimlerinin dahi ıskaladığı şey, bu ‘ilksel arayüz’dür. Bu olmaksızın siyasalın kendisi ve dönüştürücü potansiyelleri desteksiz kalır. Siyasal ve toplumsal yaşam üzerine betimleyici bir analitik ya da dönüştürücü potansiyelleri keşfetmeye yönelik etik-politik bir girişim, zanaatkar titizliğiyle maddeye ait tekillikleri ve ifade özelliklerini taşıyan makinesel filumun öbekleşmelerde nasıl edimselleştiğinin izini sürmelidir.

Sonnotlar

1 Türkçe çevirilerde ‘agencement’ ve ‘assemblage’ karşılığı olarak ‘düzenleme’ (Deleuze ve Guattari, 2000; 2001), ‘düzenek’ (Deleuze, 2013a; 2014), ‘toplaniş’ (Massumi, 2013), ‘topluluk’ (De Landa, 2006) terimleri kullanılmaktadır. Bu makalede Manuel De Landa’nın *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity* kitabının Türkçe çevirisindeki ‘öbekleşme’ terimi tercih edilmektedir (2017). Öbekleşme terimi İngilizce ‘assemblage’ karşılığı olarak kullanılmış olsa da Fransızca orijinal ‘agencement’ teriminin taşıdığı çok anlamlılığı karşılamaktadır. Hem bir durumu hem de süreç içerisinde bir araya gelme eylemini ifade etmektedir.

2 Dispositif “söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari önlemler, bilimsel sözceler, felsefi, ahlaki ve hayırseverce önermelerden” yani söylenen kadar söylenmeyen her şeyden oluşan heterojen bütünü ifade eder (Foucault, 2005: 119). Legg (2011) dispositif ve öbekleşme arasında yakınlık kurar. Bu yakınlık hem pratik işleyişleri hem de kavramsal ortaya çıkışları açısından geçerlidir. Ancak Rabinow (2003) her iki kavram arasında ölçek ayrımı görür. Öbekleşmeler ölçek açısından sorunsallaştırmalar ve dispositifler arasında yer alır. Belirli tarihsel sorunlara verilen spesifik cevaplar olan dispositiflerin ortaya çıktığı, istikrarlı hale geldiği ve dönüştüğü ikincil matrislerdir. Her zaman daha büyük sorunsallarla ilişkili olmakla birlikte bu ilişki olumsal ve öngörülemezdir. Çünkü öbekleşmelerin ortaya çıkışı olay niteliğindedir. Bu da onları, kalıcı olma eğiliminde yapılmış olan dispositifin aksine “şey” olmaktan ayırır.

3 Ian Buchanan’ın öbekleşmenin kullanımlarına ilişkin eleştirileri yol göstericidir. De Landa’nın öbekleşme kuramı, Latour’un aktör-ağ kuramı ve Bennett’in yeni materyalizmi, Deleuze ve Guattari’nin öbekleşme anlayışını kendi gündemlerine göre yeniden yorumlamaktadırlar. Bu da öbekleşmeye dair anlayışımızı bulanıklaştırma tehlikesi taşımaktadır (Buchanan, 2015; 2017; 2021).

4 Doğramacı herhangi bir odun parçasını almaz. Doğru parçayı seçer. Bu parçayı rastgele planyada tesviye etmez. Ağacın göstergelerini okur ve yorumlar. Onlar tarafından yönlendirilir. Bu göstergeler (renk, doku, sağlamlık, vd.) mantıksal özelliklerden ve duyuşsal algılardan fazlasıdır. Her biri çeşitli potansiyelleri yani etkileme ve etkilenme kapasitelerini sarmalar. Doğramacının yorumu potansiyellerin bir ifadeye vardırılmasıdır. Ancak bu, henüz biçimlenmemiş atıl maddeye etkin öznenin kasıtlı şekilde form dayattığı hilomorfik model uyarınca gerçekleşmez. Burada madde-form ayrımı yerine karşılıklı varsayma durumundaki içerik formu (niteliklerin belirli bir organizasyonu) ve ifade formu (işlevlerin belirli bir organizasyonu) vardır. Planyanın keskin kenarı ile odun parçası arasına sayısız nitelik ve işlev dahil olur (doğramacıda bedenselleşmiş zanaatkarlık bilgisi, ağaç, patron, teknik, niyetler, aletler, kamyonlar, nakliye, müşteri talebi, vd.) Bunların her biri sayısız heterojen ögeden müteşekkil öbikleşmelerdir (Massumi, 2013: 21-28). Benzer şekilde gezgin demircinin mekânla ve yer altındaki madde-enerji akışlarıyla kurduğu ilişki hilomorfik modele göre şekillenmez. Burada Deleuze ve Guattari, organizma ve organsız beden arasındakine benzer bir dizi karşıtlığı demirci ve demir cevheri arasındaki ilişkide belirlerler: devlet aygıtına karşı göçebe savaş makinesi, devlet bilimine karşı göçebe bilim, pürüzlü mekâna karşı pürüzsüz mekân. Demirci maddeye form dayatmaz. Bunun yerine yoğun kuvvetlerden yararlanarak giderek daha zengin ve tutarlı bir materyal geliştirir. Demirci için madde morfojenetik kapasitelere gebe aktif materyaldir. Burada metalürjinin göçebe savaş makinesi ve devlet formuyla ilişkisinde içerik ve ifadenin ikili eklemleme tarzları farklılaşır. İçerik gezgin metalürji tarafından izlenen yer altındaki metalik çizgidir. Gezgin metalürji henüz biçimlenmemiş bu akıştan ticareti yapılabilen ve şekillendirilebilen tözler olarak külçeleri üreten içerik formudur. İçeriğe karşılık gelen ifade formu göçebe savaş makinesidir. Savaş makinesi külçeleri silahlara dönüştürür. Bu ifadenin tözü ise pürüzsüz mekândır. Aynı içerik devlet tarafından yakalandığında farklı bir ifadeye kavuşur. Külçe formundaki metalik çizgiye karşılık gelen ifade formu devlet, ifade tözü ise pürüzlü mekândır. Külçeler silah yerine aletlere dönüştürülür. Yani makinesel filumdan biçimlenen külçe iki farklı öbikleşmede – savaş makinesi ve devlet formu – iki farklı ifadeye varır (Deleuze ve Guattari, 1987: 410-415). Böylece tüm teknolojilerin ardındaki temel ilkeye ulaşılmış olur. Herhangi bir teknik kendisini varsayan öbikleşme olmadığı sürece soyut ve belirsizdir (1987: 397-398). Teknoloji genellikle araçları, onları mümkün kılan ortamdan yalıtık olarak değerlendirme hatasına düşer. Oysa araçlar bedenlerin iç içe geçtiği makinesel öbikleşmelerden ayrı düşünülemez. Örneğin üzenği yeni silahlar ve yeni araçlar gerektiren bir insan-at ortak yaşamına ihtiyaç duyar. Her araç kendisini seçen ve filumuna katan bir toplumsal makine varsayar (1987: 90).

Kaynakça

Acuto M ve Curtis S (2014). *Reassembling International Theory: Assemblage Thinking and International Relations*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Hayal O (2022). Genel Öbikleşmeler Mantığı: Ortaklaşa Yaşam Üzerine Makinesel Bir 741 Perspektif. *Mülkiye Dergisi*, 46(3), 719-744.

Ansell-Pearson K (1999). *Germinal Life: The Difference and Repetition of Deleuze*. London and New York: Routledge.

Bennett J (2010). *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham and London: Duke University Press.

Bonta M ve Protevi J (2004). *Deleuze and Geophilosophy: A Guide and Glossary*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Braidotti R (2014). *İnsan Sonrası*. Çev. Ö Karakaş, İstanbul: Kolektif Kitap.

Brenner N, Madden D J ve Wachsmuth D (2011). Assemblage Urbanism and the Challenges of Critical Urban Theory. *City*, 15(2), 225-40.

Buchanan I (2015). Assemblage Theory and Its Discontents. *Deleuze Studies*, 9(3), 382–92.

Buchanan I (2017). Assemblage Theory, or, the Future of an Illusion. *Deleuze Studies*, 11(3), 457–74.

Buchanan I (2021). *Assemblage Theory and Method*. London: Bloomsbury Academic.

Colebrook C (2013). *Gilles Deleuze*. Çev. C Soydemir, Ankara: Doğu Batı.

Collier S J (2006). Global Assemblages. *Theory, Culture and Society*, 23, 399-401.

Collier S J ve Ong A (2005). Global Assemblages, Anthropological Problems. İçinde: A Ong ve S J Collier (der), *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*, Oxford: Blackwell Publishing.

Coole D ve Frost S (2010). Introducing the New Materialisms. İçinde: D Coole ve S Frost (der), *New Materialisms. Ontology, Agency, and Politics*, London: Duke University Press.

De Landa M (1991). *War in the Age of Intelligent Machines*. New York: Zone Books.

De Landa M (2002). *Intensive Science and Virtual Philosophy*. London: Continuum.

De Landa M (2006). *Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü*. Çev. E Kılıç, İstanbul: Metis.

De Landa M (2012). Deleuze, Materialism and Politics. İçinde: I Buchanan ve N Thoburn (der), *Deleuze and Politics*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

De Landa M (2016). *Assemblage Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

De Landa M (2017). *Yeni Bir Toplum Felsefesi: Öbekleşme Teorisi Ve Toplumsal Karmaşıklık*. Çev. S Çalçı, İstanbul: Kolektif Kitap.

Deleuze G (2005). *Spinoza: Pratik Felsefe*. Çev. U Baker, İstanbul: Norgunk.

Deleuze G (2009). 8 Yıl Sonra: 80'ler Söyleşisi. İçinde: D Lapoujade (der), *İki Delilik Rejimi: Metinler Ve Söyleşiler 1975-1995*, Çev. M E Keskin, İstanbul: Bağlam.

Deleuze G (2010). *Bergsonculuk*. Çev. H Yücefer, İstanbul: Otonom.

Deleuze G (2013a). *Foucault*. Çev. B Yalım ve E Koyuncu, İstanbul: Norgunk.

Deleuze G (2013b). *Kritik Ve Klinik*. Çev. İ Uysal, İstanbul: Norgunk.

742 Hayal O (2022). Genel Öbekleşmeler Mantiğı: Ortaklaşa Yaşam Üzerine Makinesel Bir Perspektif. *Mülkiye Dergisi*, 46(3), 719-744.

- Deleuze G (2014). *Sinema I: Hareket-İmge*. Çev. S Özdemir, İstanbul: Norgunk.
- Deleuze G ve Guattari F (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Çev. B Massumi, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze G ve Guattari F (2000). *Kafka: Minör Bir Edebiyat İçin*. Çev. Ö Uçkan ve I Ergüden, İstanbul: YKY.
- Deleuze G ve Guattari F (2001). *Felsefe Nedir?* Çev. T Ilgaz, İstanbul: YKY.
- Deleuze G ve Guattari F (2014). *Anti-Ödipus: Kapitalizm Ve Şizofreni*. Çev. F Ege, H Erdoğan ve M Yiğitalp, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Deleuze G ve Parnet C (1990). *Diyaloglar*. Çev. A Akay, Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Farias I (2011). The Politics of Urban Assemblages. *City*, 15(3-4), 365-74.
- Farias I ve Bender T (2010). *Urban Assemblages: How Actor–Network Theory Changes Urban Studies*. Abingdon: Routledge.
- Foucault M (1992). *Hapishanenin Doğuşu*. Çev. M A Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault M (2005). Michel Foucault'nun Oyunu. İçinde: F Keskin (der), *Entelektüelin Siyasi İşlevi: Seçme Yazılar 1*, Çev. I Ergüden, O Akinhay ve F Keskin, İstanbul: Ayrıntı.
- Grosz E (2012). Geopower. *Environment and Planning D: Society & Space*, 30(6), 973–5.
- Hodder I (2018). *Dolanıklık: İnsanlar Ve Şeylerin Arasındaki İlişkilerin Arkeolojisi*. Çev. B C Yilmazyiğit, İstanbul: Alfa.
- Latour B (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor–Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Law J (2004). *After Method Mess in Social Science Research*. London: Routledge.
- Legg S (2011). Assemblage/Apparatus: Using Deleuze and Foucault. *Area*, 43(2), 128–33.
- Li T M (2007a). Practices of Assemblage and Community Forest Management. *Economy and Society*, 36(2), 263–93.
- Li T M (2007b). *Will to Improve: Governmentality, Development, and the Practice of Politics*. Durham: Duke University Press.
- Marcus G E ve Saka E (2006). Assemblage. *Theory, Culture & Society*, 23(2–3), 101–9.
- Massumi B (2013). *Kapitalizm Ve Şizofreni İçin Kullanıcı Rehberi: Deleuze Ve Guattari'den Sapmalar*. Çev. F Ege, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Mccann E ve Ward K (2011). *Mobile Urbanism: City Policymaking in the Global Age*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Mcfarlane C (2009). Translocal Assemblages: Space, Power and Social Movements. *Geoforum*, 40(3), 561–7.
- Mcfarlane C (2011a). Assemblage and Critical Urbanism. *City*, 15(2), 204-24.

- Mcfarlane C (2011b). The City as Assemblage: Dwelling and Urban Space. *Environment and Planning D: society and space*, 29(4), 649-71.
- Mitchell T (2020). *Karbon Demokrasi: Petrol Çağında Siyasal İktidar*. Çev. F Berksun, İstanbul: Dergah.
- Müller M (2015). Assemblages and Actor-Networks: Rethinking Socio-Material Power, Politics and Space. *Geography Compass*, 9(1), 27-41.
- Nail T (2017). What Is an Assemblage? *SubStance*, 46(1), 21–37.
- Ong A (2011). Introduction: Worlding Cities, or the Art of Being Globals. İçinde: A Roy ve A Ong (der), *Worlding Cities: Asian Experiments and the Art of Being Global*, Malden: Wiley-Blackwell.
- Patton P (2000). *Deleuze and the Political*. London and New York: Routledge.
- Phillips J (2006). Agencement/Assemblage. *Theory, Culture & Society*, 23(2–3), 108-9.
- Prince R (2010). Policy Transfer as Policy Assemblage: Making Policy for the Creative Industries in New Zealand. *Environment and Planning A*, 42, 169–86.
- Protevi J (2009). *Political Affect: Connecting the Social and the Somatic*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Protevi J (2012). Deleuze and Life. İçinde: D W Smith ve H Somers-Hall (der), *The Cambridge Companion to Deleuze*, New York: Cambridge University Press.
- Protevi J (2013). *Life, War, Earth: Deleuze and the Sciences*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rabinow P (2003). *Anthropos Today: Reflections on Modern Equipment*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Saskia S (2006). *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton University Press.
- Sauvagnargues A (2016). *Artmachines: Deleuze, Guattari, Simondon*. Çev. S Verderber ve E W Holland, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Smith A T (2015). *The Political Machine: Assembling Sovereignty in the Bronze Age Caucasus*. Princeton: Princeton University Press.
- Venn C (2006). A Note on Assemblage. *Theory, Culture & Society*, 23(2–3), 107-8.
- Zdebik J (2012). *Deleuze and the Diagram: Aesthetic Threads in Visual Organization*. London and New York: Continuum.

Küresel Çağda Postkolonyallik ve Postkolonyalizm

Gülmelek Doğanay, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü
ORCID: 0000-0001-9857-9310
E-posta: melekalev@ktu.edu.tr

Özet

1970'lerde sosyal bilimlerde tartışılmaya başlanan postkolonyalizm, modernite sonrası eleştirel teorilerden beslenerek, Batı'nın Avrupamerkezci coğrafi kurgularını deşifre etmeyi ve oryantalist söylem aracılığıyla ötekilik konumunda sabitlenen tüm coğrafi ve kültürel farklılıkların da aktif eyleyenler olduklarını göstermeyi hedefler. Söz konusu olan Doğu-Batı karşıtlıklarının siyasal bir eleştirisidir; özne ve nesne konumlarının, eşitsiz güç ilişkisinin ve Batı'nın Doğu üzerindeki ekonomik, kültürel ve siyasal tahakkümünün tersyüz edilmesi çabasıdır. 18. yüzyıl sömürgeciliği ile daha görünür hale gelen ve onun ihtiyaçlarına göre şekil alan oryantalist bilginin temelde Doğu'yu bilgi ve arzu nesnesi kılmasını eleştirirken postkolonyalizm, Doğu'ya özgü direniş biçimlerinin, özne konumlarının da var olduğunu gösterir. Hâlihazırda sömürgeci ve ona eklenen oryantalist söylem, çeşitli sanatsal ve bilimsel üretimlerle, hatta gündelik yaşam diliyle devam eder; Doğulu söz konusu söylem ile mücadele etmek durumunda kalır. Postkolonyalizm, Doğulu'nun sesi olarak zuhur eder; ancak Batılı ya da Doğulu olmak farklı şekillerde deneyimlenir ve karşılıklı etkileşimler yoluyla yeniden inşa edilir. Bu nedenle postkolonyalizmin de yekpare olduğu söylenemez; birden fazla postkolonyal teoriden bahsetmek mümkündür. Doğulu veya Batılı olmak ile toplumsal cinsiyet, sınıf, din, cinsel yönelim, etnisite vb. farklılıklarının da üst üste bindiği, kesiştiği, birbirleri ile ilişkisel oldukları gerçeği ile karşı karşıyayız. Üstelik Batı ve Doğu'nun tüm bu farklı toplumsal statülerindeki bireylerinin karşılaştıkları ve etkileşim halinde oldukları bir küresel düzende, Batı'nın ve Doğu'nun birbirinden apayrı coğrafyalar olduklarını söylemek mümkün değildir. İşte postkolonyalizm sınırların muğlaklığını gösterir ve bunu yaparken de Batılı oryantalist söyleme ya da her türlü iktidar ilişkisine direniş gösterilen alanlar yaratılabileceğini iddia eder. Bu oldukça etkileyici bir katkı gibi görünse de, kendi çelişkili durumunu da yaratabilir. Postkolonyal üretimlerin neoliberal ekonomik düzene eklenmesi üzerine, postkolonyal olanın eleştirisi de bu anlamda önem arz eder. Bu çalışmada da postkolonyal teorilerin söz konusu kapasitesi ortaya konmaya çalışılacaktır. Tüm karşıt kültürlerin ve tercihlerin aynı kamusal alanı paylaştıkları ve (zaman ve mekânın yakınlaşmasının da etkisiyle) kolayca etkileşebildikleri ve hatta neoliberal piyasada alınıp satılan bir meta haline geldikleri 21. yüzyılda postkolonyalizm ve onun eleştirisi modernliğin bu son evresinin anlaşılır kılınmasında önemli bir teorik alt yapı sunuyor olabilir.

Anahtar Kelimeler: Postkolonyal Eleştiri, Postkolonyallik, Oryantalizm, Küreselleşme, Siyaset Sosyolojisi.

The Postcolonial and Postcolonialism in the Global Age

Abstract

Postcolonialism, which has started to be discussed in social sciences in the 1970s and been feeding on postmodern critical theories, aims to decipher the Eurocentric geographical constructs of the Occident and to show that all geographical and cultural differences are fixed by orientalist discourse in the position of otherness are also active agents. This is a political critique of the Orient-Occident oppositions; it is an effort to reverse the subject and object positions, the unequal power relationship, and the economic, cultural, and political domination of the Occident over the Orient. While postcolonialism is criticizing the construction of the Orient as the object of knowledge and desire by the orientalist knowledge, which became more visible with the 18th-century colonialism and shaped according to its needs, it also shows that there are Oriental forms of resistance and subject positions. The colonialist and the orientalist discourses continue with various artistic and scientific productions and even in everyday language, and the Orientals have to struggle with these discourses. Postcolonialism appears as the voice of the Oriental. Besides, being Occidental or Oriental is experienced in different ways and reconstructed through their interactions. Therefore, it cannot be said that postcolonialism is also monolithic: There are various postcolonial theories. We are faced with the fact that being Oriental or Occidental and the other differences (like gender, class, religion, sexual orientation, ethnicity, etc.) are overlapped, intersected, and contacted with each other. Moreover, it is not possible to say that the Occident and the Orient are separate geographies in a global order in which the individuals of these geographies with all different social statuses interact. If so, postcolonialism shows the ambiguity of the boundaries between all social differences, and it claims that the resistance to orientalist discourse or any power relationship can be created. This may seem like a pretty impressive contribution but it can also create its own contradictory situation. The critique of the postcolonial on the articulation of postcolonial productions to the neoliberal economic order is also important in this sense. In this study, this capacity of postcolonial theories will be tried to be revealed. Postcolonialism and its critique may offer an important theoretical background in making this last phase of modernity understandable, in the 21st century, where all counter cultures and preferences share the same public sphere and can easily interact (with the effect of the convergence of time and space), and even become a commodity bought and sold in the neoliberal market.

Keywords: Postcolonial Critique, Postcoloniality, Orientalism, Globalism, Political Sociology.

Giriş

1970’lerde ortaya çıkan ve edebiyat, kültürel çalışmalar, tarih, antropoloji, sosyoloji, coğrafya, sanat ve benzeri alanlarda tartışılan postkolonyalizm 1980’lerde yaygın bir teori olarak kullanılmaya başlanır (Lazarus, t.y.: 59). Teori, Batılı ve Batılı olmayan toplumlar arasındaki eşitsiz güç ilişkisini tersine çevirmeyi hedefler (Young, 2003: 2), bilinmeyen bir coğrafyanın bilinir kılınması çabası olarak kabul ettiği oryantalist bilgiyi eleştirir. Postkolonyalizm ile ilgili tartışmaların başlamasına ön ayak olan Edward Said, 1978 yılında yayınlanan *Oryantalizm* adlı eserinde, söylem aracılığıyla oryantalist bilginin inşa edildiğini ve üretildiğini iddia eder (Loomba, 1998: 38). Batı’nın Doğu üzerindeki ekonomik ve siyasal tahakkümü oryantalist bilgi sayesinde gerçekleşir. Oryantalizm Batı’nın Doğu’yu bilinir kılma ve onu tahakkümü altına alma çabasıdır. Bu çaba, Batı’nın kendini iktidar olarak kurmasına ve söylem üretebilmesine yarar (Said, 1997). Said, söylem analizi yöntemini kullanarak Doğu hakkındaki sömürgeci söylemin edebi, sanatsal, bilimsel ve siyasal üretimlerde nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışır (Loomba, 1998: 47).

Oryantalizm kabaca kültürel ve siyasal anlamda kendini daha üstün gören Batı’nın, Doğu olarak tanımladığı şey hakkında konuşmasıdır (Kontny, 2011: 121) ve sömürgecilikle daha görünür hale gelir. 14. yüzyılın başlarında Doğulu dil ve kültürlerin incelenmesi için ortaya çıkan ve 18.-19. yüzyıllarda başlı başına bir disiplin hâlini alan oryantalizm ve onun ürettiği oryantalist bilginin, Avrupa’nın Orta Doğu ve Asya’daki sömürge faaliyetlerinden, dolayısıyla ekonomik ve siyasal güç ilişkilerinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir (Turner, 2003: 67). İdeolojik temsiller barındıran söz konusu bilimsellik iddiasındaki söylemin tersine çevrilmesi de ancak postkolonyal üretimlerle gerçekleşir. Bu üretim kâh sanatsal kâh akademik bir yöne sahiptir.

Postkolonyal teorisyenler, ideolojik ve toplumsal pratiklerin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu iddia eden Antonio Gramsci, Louis Althusser, Michel Foucault, Jacques Derrida, Ferdinand de Saussure, Claude Lévi-Staruss ve Jacques Lacan gibi düşünürlerden, postyapısalcı ve postmodern eleştiriden etkilenirler ve toplumun gerçek ilişkilerinin kültürel ve ideolojik kategorilerden bağımsız düşünülemediğini gösterirler (Loomba, 1998: 20-37). Sadece sömürgelerde yaşanan tahakküm ilişkisini değil, tüm kültürel farklılıklardan kaynaklanan eşitsiz güç ilişkisini anlamaya çalışan postkolonyalizm, aslında modernizm ve Avrupalı merkezliğin eleştirisini yapar (Dirlik, 2005: 92). Ania Loomba (1998)

postkolonyalizmin kapsamını daha da genişletir. Ona göre toplumsal cinsiyet ve sınıf farklılıkları da teori kapsamında ele alınmalıdır; çünkü oryantalizme ve sömürgeciliğe içkin olan kültürel farklar (Doğu-Batı karşıtlığı) sınıf ve toplumsal cinsiyet statüleri ve hiyerarşileri ile iç içe geçmiştir. Bu nedenle, Peter Childs ve Patrick Williams (2013: 185) postkolonyallik ile diğer eleştirel konumlar arasındaki ilişkiselliği vurgulamak için postkolonyalizm yerine “*post-colonial intersections*” (postkolonyal kesişmeler) kavramını kullanmayı tercih eder. Bu, aynı zamanda onlara göre, farklı postkolonyal teorilerin karşılaşılabildiği, Mary Louise Pratt’tan ödünç aldıkları bir kavram olan “*contact zones*” (temas alanları) yaratımıdır. Söz konusu yaratı, belirli bir kültüre özgü eşitsiz güç ilişkisinin madunu olan tarafın da görünür olduğu, sesini duyurabildiği, dolayısıyla iktidara direnebildiği bir alan inşasıdır.

Bu çalışmada da postkolonyal teorilerin söz konusu kapasitesi ortaya konmaya çalışılmaktadır. Temelde Doğu-Batı karşıtlığından kaynaklanan kültürel farklar arasındaki eşitsiz güç ilişkisinin eleştirisini yapan postkolonyal teoriler, dezavantajlı konumda olan ve iç içe geçmiş bütün kültürel, sınıfsal, ırksal, dini, toplumsal cinsiyet temelli ve benzeri farklılıkların analiz edilmesini de imkânlı kılmaktadır. Tüm karşıt kültürlerin ve tercihlerin aynı kamusal alanı paylaştıkları ve (zaman ve mekânın yakınlaşmasının da etkisiyle) kolayca etkileşebildikleri 21. yüzyılda postkolonyal teoriler, modernliğin bu son evresinin anlaşılır kılınmasında önemli bir teorik alt yapı sunuyor olabilir. Çalışma postkolonyalizmin tüm farklılıkları özne kılması sürecini aktarırken, onun eleştirisini de yapmayı hedeflemektedir. Küresel ekonomik sistemden bağımsız bir postkolonyallığın düşünülmesi, özellikle kültürün tüketilen bir meta haline geldiği günümüzde mümkün görünmemektedir; çünkü postkolonyallik gücünü kültürel farklılığından almaktadır. Bu anlamda kapitalizmin evrenselliğini homojenlik olarak yorumlayan postkolonyal teorilerin kültürel farklılık ısrarını eleştiren çağdaş düşünürlerin görüşlerine yer verilerek, postkolonyalizmin daha bütüncül bir açıklaması yapılmak istenmektedir. Postkolonyalizmin vaat ettiği gibi kültürel farklar faillere sömürgeci/neosömürgeci söylemin ekonomik, siyasal ve kültürel tahakkümüne karşı direniş alanları yaratabilir mi yoksa sömürgeci ve oryantalist söylemin kurduğu ikili karşıtlıkları yeniden mi üretirler? Söz konusu kültürel farkların küresel kapitalizm içerisindeki yeri nedir ve sınıf konumlarından bağımsız bir postkolonyallik mümkün müdür? Bu sorulara yanıt ararken Aijaz Ahmad, Vivek Chibber ve Graham Huggan gibi postkolonyalizmi Marksist eleştiriye ve okumaya tabi tutan düşünürlerin önermelerinden faydalanılacaktır.

Kavramlar arasındaki karmaşaya son vermek için postkolonyalizm ile

postkolonyallik arasındaki farka değinmek yerinde olacaktır. Bu çalışmada elbette tarihsel bir dönemi de içeren postkolonyalizm sömürgeciliğın yarattığı eşitsiz güç ilişkilerini açığa çıkaran sanatsal ve bilimsel üretimleri ifade etmektedir. Bu anlamıyla postkolonyalizm oryantalizm eleştirisidir; edebi ve diğer tüm metinlerdeki toplumsal çatışmaların çözümlenmesini kapsar. Postkolonyal ise, gündelik hayattaki kültürel farklılık konularını da içerir; hem edebi ve bilimsel hem de gündeliklik içerisinde failerin birbirleri ile etkileşimi sonucu ortaya çıkan anlamlar dünyası olarak tanımlamak mümkündür. Bu kavrayışla bir toplumsal konumlanış olduğu söylenebilir. Kültüre atıfta bulunduğu için, postkolonyallığın aynı zamanda geç kapitalizmin kültürel metalarının değişim değerlerini belirleyen değerler sistemi olduğu da kabul edilebilir.

Çalışmanın ilk başlığında bilimsellik iddiasındaki oryantalizmin, Avrupa'nın Avrupalı olmayan toplumlar üzerindeki ekonomik, siyasal, kültürel ve toplumsal tahakkümünün meşrulaştırma aracı olduğuna ve postkolonyal teorilerin söz konusu süreci hazırlayan modern bilimsel yaklaşımı eleştirdiğine değinilecektir. Ancak postkolonyalizm daha önce bahsedildiği gibi sadece oryantalizmin dayandığı modern bilimi ve Avrupamerkezciliği eleştirmez. Farklı postkolonyal teorilerden ve sanatsal üretimlerden meydana gelen postkolonyalizm, Doğu ve Batı'yı homojen kategoriler olarak kabul etmez ve iki coğrafyaya dair olan temsillerin farklı aidiyetler, kimlikler, statüler ya da hiyerarşilerle de kesiştiğini kabul eder. Bu nedenle son iki başlık, öncü postkolonyal teorilerin iddialarını hem kabul eden hem de eksik bulan, birbirinden farklı ama birbirini tamamlayan diğer postkolonyal teorilere ayrılacaktır. Sonuç bölümünde ise, tüm bu teoriler hakkında hem onları destekleyen hem de eleştiren kısa bir tartışma yapılacaktır.

Oryantalizm ve Bilimsel Bilgi İlişkisi

Bilim insanları tarafından tekrar edildiğinden son derece tutarlı, ortadan kaldırılması zor ve sabit olan Doğu'ya dair oryantalist bilgi ve imajlar, Batı tarafından iktidarın meşrulaştırılması aracı olarak kullanılır (Abdülmelik, 2007: 46; Said, 1997: 237-254). Dışarıya seyahat eden Avrupalılar yanlarında bu yerlere ilişkin kendilerinden önce kurgulanmış imajları da getirirler ve kendi gördükleri ile birleştirirler. Böylece kurgusal olanın devamlılığı sağlanır, Avrupa'nın öteki coğrafyalar üzerindeki üstünlüğü ve oradaki varlığı meşrulaştırılır (Lomba, 1998: 58). Oryantalist bilginin meşruluğu ise, bilimsellik iddiasından kaynaklanır. Hâlbuki Said'in (1997: 18) ifadesiyle Batı, kendi bilinçaltının ürünü olan hayali bir Doğu yaratır; Doğu, Doğululaştırılır. Öyleyse bu bilimsellik iddiasındaki bilgi ideolojik temsiller içerir ve Batı'nın Doğu üzerindeki ekonomik ve siyasal tahakkümü yanında iktidar ilişkisini de kurar (Parla, 2018: 11).

Gözlemin nesnellğine dayanan Batılı bilim sayesinde Avrupa'nın öteki topraklara nüfuz etmesi meşru bir zemin bulur. Söz konusu bilimsel yaklaşım, orada doğası gereği var olan şeyin keşfedilmesi üzerine kuruludur (Loomba, 1998: 61-62). Özellikle 18. yüzyılda bilginin kaynağı olarak doğal tarih yaklaşımının benimsenmesi Avrupamerkezli bir dünya bilincinin ve onun ekonomik ve siyasal yayılmacı ideolojisinin ortaya çıkmasına neden olur. Bu yaklaşımla Avrupalı erkek özne doğanın tamamına ve doğada yaşayan tüm canlılara hükmedebilir (Pratt, 1992: 38). Çünkü medeniyet, doğadaki saf varoluşu bir tehlike olarak görür ve onu o kadar gerilere yerleştirir ki tekrardan ona dönmek istemez. İktidar sahibi, kendi varlığının devamı için tüm doğayı/yaşamı tahakkümü altına alır. Avrupa Aydınlanması, bilgiyi yücelterek insanları efendi konumuna getirir. Öte yandan Aydınlanma, nesnelere kendinde varlıklar olarak kabul etmeyi reddeder; nesnelere artık kendileri için değil, bilim insanları için vardır; nesnelere bir araçtan ibarettir ve egemenliğin dayanağıdır. Başka bir ifadeyle bilimsel nesnellik uğruna nesne anlamlarından arındırılır, işlevselleştirilir ve araçsallaştırılır (Adorno ve Horkheimer, 2010: 19-28, 53). Oryantalist söylem, söz konusu doğal tarih yaklaşımının ve bilimin sunduğu bilgiden faydalanarak yabancı yerlere özgü anlatı üretir ve Batılı'nın oradaki varlığını normalleştirir (Pratt, 1992: 39-49). Said'in oryantalizme ilişkin ortaya attığı iddiadan yola çıkılacak olunursa, bilim aslında sanıldığı gibi nesnel değildir ve keyfi bir biçimde herhangi bir varlığı nesneleştirir, nesneleştirdikçe de nesnellikten uzaklaşır. Bilim bir meşrulaştırma aracıdır. Postkolonyal teorilere göre, tüm bilimsel alanların ideolojik önyargılardan arındırılması gerekir (Parla, 2018: 10).

Oryantalizmi destekleyen ve biyolojik hiyerarşiyi anlamlandıran ırk kavramı da 18. yüzyıl Batılı bilimsel yaklaşımının bir ürünüdür (Loomba, 1998: 62). Örneğin etnografi disiplini ırk üzerinden kültürel farkların söylemsel olarak inşa edilmesini sağlar. Böylece sömürgeleştirilen öteki normalleştirilir, sabit kategoriler haline getirilir ve tüm kültürel farklarına rağmen genelleştirici bir 'onlar' konumuna indirgenir (Childs ve Williams, 2013: 187-188). Başka bir ifadeyle, Doğu ve Batı arasındaki kültürel farkı ortaya koyan antropolojik teoriler, beyazlar ve beyaz olmayanlar ayırımını gerekçelendiren ırk kavramına dayanır (Young, 2003: 2). Özellikle 19. yüzyılda Avrupa'ya ait olduğu iddia edilen aryan ırkın kökeninin Antik Yunan'a, dolayısıyla Doğu'ya değil Avrupa'ya ait olduğuna dair bilimsel kanıtlar ortaya atılır. Böylece aynı kökene sahip olan Atina ve Kudüs arasındaki mesafe iyice açılır ve iki zıt olgu olarak yeniden kurulur (Kontny, 2011: 133). Irksal ayrımlara yapılan vurgu ancak Doğu'nun bilimsel anlamda üretilen söylemler tarafından nesneleştirilmesi ile mümkün olur (Parla, 2018: 11). Irksal fark, kültürel ve medeni farkın da belirleyicisi olarak kabul edilir (Loomba, 1998: 63). Batı hükümet, hukuk, ekonomi, bilim, dil, müzik, sanat,

edebiyat, yani medeniyetin temeli olarak görülürken (Young, 2003: 3), Doğu medeniyetten uzak bir coğrafya olarak kabul edilir. Böylece önce ötekileştirilen, sonra egemen öznenin nesnesi konumuna getirilen Doğu'nun yönetilebilmesi ve sömürülebilmesi sağlanır (Parla, 2018: 11).

Özetle, oryantalizm için işlevsel olan modern bilim iddia edildiği gibi nesnel değildir; çünkü ideolojik ihtiyaçlar doğrultusunda kendi araştırma nesnesi hakkında söylem üretmeye yarayan bir aygıt gibidir. Bilimin asıl işlevi iktidarın eylemlerini meşrulaştırın söylemi üretmektir. Postkolonyal teoriler, modern bilimsel yaklaşımın araştırma nesnesini kendi öz anlamlarından arındırıp yerine yenilerini koyma çabasını ve araçsal aklı yüceltmesini eleştirir. Bununla da yetinmez, kendi öz eleştirisini de yapan postkolonyal teoriler tüm kültürel farklılıkların kesiştiği yeni alanları keşfeder. Sonraki bölümde postkolonyal teorilerin oryantalizmin nesnesi konumunda olanların özneleştirilmesi çabasına yer verilecektir.

Madunun Özne Kılınması

Said'in teorisi önemli bir kapı aralamış olsa da tarihsel bir bakış açısıyla sömürgeci söylemin dönemselsel olarak farklılaştığını görmezden geldiği, sadece kanonik Batılı edebi metinlerdeki oryantalist söylemi analiz ettiği, Batı'yı homojen bir kategori olarak ele aldığı ve sömürge insanının (ya da madunun) direniş kapasitelerine yer vermek yerine sadece iktidarın dayatmalarına odaklandığı için eleştirilir (Loomba, 1998: 49; Parla, 2018: 13). Said'in oryantalizm eleştirisinde, Batı tarafından olumsuz anlamlar atfedilen Doğu edilgendir: Doğulu hiçbir zaman kendi adına konuşamaz, hareket edemez, özgür düşünemez ve kendine yabancılaşır (Said, 1997:15; Abdülmelik, 2007: 46). Postkolonyalizm bu edilgen Doğulu imajının yanında onun direnebilme kapasitesine de yer verir ve onu özne kılmaya çalışır. Bu nedenle postkolonyal çalışmalar, temelde Said ile benzer görüşte olsalar da, günümüzde sadece iktidara odaklanmazlar, sömürge insanının karşıtlıkları, direnişleri ve kalkışmalarını da analiz ederler (Loomba, 1998: 51; Parla, 2018: 13-15).

Pratt, 'temas alanları' kavramı ile egemen söylemin yerine etkileşimi, birlikteliği ve ortak pratikleri koymayı amaçlar. Bu anlamıyla bu alanlar direniş ve uzlaşmanın, iddiada bulunma ve taklidin, melezlik ve adaptasyonun mekânıdır. Sömürgeci ile karşılaşın yerlinin onlara verdiği cevap ve inşa ettiği temsilsel alanıdır (Childs ve Williams, 2013: 185). Bu alana ilişkin tanımlamaların temelini Said'de bulmak mümkündür. Said merkezliliği eleştirirken ve farklı iki bakış açısının hem birbirlerinden bağımsız hem de birbirlerine bağımlı oldukları bir birliktelik hâli olarak tanımladığı kontrapuntal yapıyı açıklarken sömürgeci ve sömürge

arasındaki ilişkiselliğe, temas ve uzlaşmazlığa işaret eder. Ona göre, birçok merkez vardır ama tüm farklılıklar örtüşen ve kesişen geçmişlerinin evrensel dünyasını deneyimler. Önemli olan herkesin paylaşabileceği tek bir evrensel dünyanın farkına ya da bilgisine varabilmektir (Radhakrishnan, 2012: 15-18, 23-28). ‘Temas alanları’ kültürlerarasılığı içerir. Kültürlerarasılık, madun grupların baskın kültür tarafından kendine sağlanan malzemeler aracılığıyla oluşturduğu şey anlamına gelir. Dolayısıyla ‘temas alanları’ sömürge tarafının alanını ifade eder. Bu, tarihsel ve coğrafi olarak birbirinden ayırıştırılmış insanların eş zamanlı olarak var oldukları ve birbirleriyle zora dayalı, eşitsiz ve çatışmacı bir ilişkiye girdikleri alandır. Bu anlamıyla sömürge insanı pasif değildir. Sömürgecisi tarafından görmezden gelinen ve baskılanan sömürge insanı, ‘temas alanları’nda etkileşim halindedir ve özneler (sömürgeci ve sömürge/seyyah ve gezilen yer) birbirleriyle girdikleri bu etkileşim ile kurulurlar. Pek tabii burada asimetrik güç ilişkisi bulunur (Pratt, 1992: 6-7).

‘Temas alanları’nda, Homi Bhabha (2007), Batı’nın medenileştirmeye çalıştığı kolonilerinde tam anlamıyla Batılı olmayan ama onu taklit eden-beyaz ama tam değil-yerli insanların ortaya çıkmasından ve bu taklit adamların sömürgeci söylemi nasıl tersine çevireceğinden bahseder. Bunu yaparken sömürge insanını özne olarak kurarak ona direniş kapasitesi atfeder. Bhabha, hiçbir büyük anlatının ötekinin sesine kulak vermediğini ileri sürer ve melezlik meselesi üzerinde durur; çünkü Batı’nın tahakkümüne son verecek olan bu melez kimliklerdir (Lazarus, t.y.: 63). Oryantalizmde Batı medeniyeti öteki kültürlerden üstündür ve Batılılaşma (modernleşme ve medenileşme) bu geri, ilkel ve geleneksel kültürlere dayatılmalıdır (Yeğenoğlu, 2003: 127-128). Bu sayede Doğu ehlileştirilir. Bhabha (2007)’ya göre söz konusu ehlileştirme tam anlamıyla Batılı olamayan melez imajların (ya da kültürler, kimlikler ve mekânların) ortaya çıkmasına neden olur. Loomba, söz konusu melezlik konumunun sömürgelerde uygulanan Batılı eğitimin bir sonucu olduğunu iddia eder. Bu anlamıyla sömürgeciliğin en temel çelişkisi hem Doğu/Doğulu’yu ötekilik konumunda sabitlemek, hem de onu Batılılaştırmak ve medenileştirmektir (Loomba, 1998: 85-89, 173).

Diğer taraftan, postkolonyal teorilerin kültürel coğrafya yaklaşımı ile kesiştiği bilimsel bir temas alanının varlığına da değinmek gerekir. Oryantalist bilginin kültürel coğrafyacılar tarafından yapılan postkolonyal eleştirisi teoriye önemli katkılar sunar. Daha çok hayali coğrafyalar, toplumsal cinsiyetlendirilmiş kültürler, cinselleştirilmiş ve ırksallaştırılmış sömürge kimlikleri, Avrupalı iktidarın yayılmacı ve kültürel stratejileri, sömürge insanın kültürel, siyasal ve ekonomik tahakküme karşı direniş biçimleri, sömürgecilik gibi milliyetçiliğin

sabit konumlarına meydan okuyan yeni coğrafyaların kimlik siyasetleri konularının çalışıldığı alanlarda söz konusu kesişme ortaya çıkar (Nash, 2002: 221). Coğrafyaların toplumsal inşasının kabulü, onun iktidar ilişkilerinden bağımsız düşünülemediğinin altını çizer. Oryantalizm, Doğu hakkında ürettiği söylem aracılığıyla 'hayali coğrafyalar' inşa eder ve Batı ile Doğu arasındaki mesafenin oluşmasını sağlar (Jackson, 1989: 150). Sömürgeci ihtiyaçla bağlantılı olarak oryantalist söylem Avrupa'yı merkeze koyarken, Avrupalı olmayan diğer toplumlara çevreye yerleştirir. Böylece özne ve ötekinin coğrafi konumu sabitler. Bu coğrafi fark, kültürel farkla üst üste biner. Merkezde yer alan Avrupa ilerleme, medeniyet ve gelişmeyi temsil eden hayali bir coğrafya olarak kurulur (Nash, 2002: 222).

Batı'nın lehine olan eşitsiz güç ilişkisinde coğrafyalar temsiller yoluyla sembolik olarak kurulur. Coğrafya bu anlamda sahiplenmenin, tahakkümün ve mücadelenin alanı olarak belirir (bir nevi temas alanları). Başka bir ifadeyle bu durum bilgi, iktidar ve coğrafya arasında önemli bir ilişki olduğunu gösterir (Gregory, 1995: 447-448). Mekân, tahakküm, baskı ve sömürü ilişkilerinin yaratılması, korunması ve dönüştürülmesi için araçsal bir işleve sahiptir (Cresswell, 2008: 29). İktidar ilişkilerinin sonucu olarak ortaya çıkan hayali coğrafyaların üretiminde aynı zamanda kaygılar, arzular ve fanteziler de rol alır. Said'in bu türden arzu coğrafyalarına dikkat çekmemesi büyük bir eksiklik. O daha çok mekânın tarihselliği ve siyasallığına vurgu yapar; Foucault'dan yola çıkarak, mekân üzerindeki bilgi-iktidar ilişkisine odaklanır; ama onun aşkın ve psikanalitik boyutu ile ilgilenmez. Her ne kadar Gustave Flaubert'in eserlerinde cinsel arzulara hizmet eden bir Doğu imajı kurguladığını iddia etse de Said cinsiyetlendirilmiş ve erotikleştirilmiş Doğu hakkında pek fazla şey söylemez (Gregory, 1995: 456-460).

Avrupa'nın içinde haritalar üzerinde (hem matematiksel hem de sembolik anlamda) hayali olarak üretilen söz konusu iktidar ve arzu mekânları, sömürgecilik ve emperyalizm ile birlikte sadece Said'in belirttiği gibi basitçe 'bizim' mekânımız ile 'onlar'ın mekânı arasındaki mesafeyi belirlemez, 'bizim' 'onların' mekânına erişmemizi ve hayali olarak (ve tabii maddi anlamda da) o mekânı sahiplenmemizi ve oranın da bize ait olduğunu iddia etmemizi sağlar. Said'in üzerinde durmadığı bir husus daha vardır ki söz konusu oryantalist dayatmaya karşı direnmek de mümkündür. Oryantalist temsillerin nesnesi olarak kurulan Doğulu, kendi kendini temsil edebilen bir özneye dönüşebilir ve mekânı kendi ürettiği temsillerden yola çıkarak inşa edebilir (Gregory, 1995: 463). Çünkü mekân, insanlar tarafından deneyimlenir ve hem ortak hem de farklı anlamlarla bezenerek toplumsal olarak sürekli yeniden üretilir (Cresswell,

2008: 30). Öyleyse mekân ve mekânsallık, toplumsal ilişkileri içerir (Lefebvre, 2014: 56-57); belirlenen, inşa edilen, bozulan, yeniden kurulan ve etkileşime girilen toplumsal ilişkilerin gerçekleştiği yerdir (Massey, 2001: 120). Bu anlamıyla mekân hiçbir zaman tamamlanmayan sürekli ola gelen bir süreçtir, çünkü pratikler içerir (Cresswell, 2008: 37). Başka bir ifadeyle, orada yer alan Doğu coğrafyası Batılı'nın onu gördüğü biçimiyle pasif değildir. Örneğin günümüzde mekân ve uzamın birbirlerine eklenmesi ya da Avrupalı bir kent ile Doğulu bir kentin çeşitli nedenlerle (ekonomik ya da siyasal vb.) birbirine bağlanması söz konusudur. Bir mekânın dünyanın geri kalanıyla olan eklenme süreci ve etkileşimin artması, iktidarın tahakküm stratejilerini tersine çevirme taktiklerini mümkün kılacaktır (Gregory, 1995: 464).

Postkolonyal teoriler içerisinde bir yaklaşım daha vardır ki kadını ve toplumsal cinsiyet farklarını oryantalizm eleştirisinin ve postkolonyal direnişin merkezine koyar. Kültürel farklılıklara vurgu yapan postkolonyal feminizm, sadece diyalektik olarak toplumsal formasyonu oluşturan ikili karşıtıları (Doğu-Batı ve Erkek-Kadın gibi) sorgulamaz, bu karşıtıları için olan güç ilişkilerini tersine çevirmeyi, dolayısıyla toplumsal değişimi amaçlar (Weedon, t.y.; Loomba, 1998: 41). Bu noktada Loomba, oryantalist bilginin eleştirisinde başvurulan Foucault'nun iktidar kavramının, kullanışlı olsa da çok farklı toplumsal kurumların ve söylemsel formasyonların toplumsal inşayı nasıl yarattığını açıklamada yetersiz kaldığını düşünür. Çünkü ona (ve feministlere) göre, her bir toplumsal yapı kendi içinde ve birbirleri arasında karmaşık güç ilişkileri barındırır. Toplumun yekpare olmadığını, karmaşık ilişkiler içerdiğini kabul etmek direnişi de mümkün kılacaktır. İktidar eğer her yerde ise, o zaman hiçbir yerde değildir (Loomba, 1998: 41-42). Postkolonyal feminizm, madun olarak kurulan (Doğulu) kadını özne olarak yeniden inşa etmeye çalışır. Feminist yazarlar (Chandra Talpade Mohanty, Gayatri Chacravorty Spivak, Partha Chatterjee gibi) sömürgeci metinleri (seyahatnameler ve edebi eserler) ve temsilleri feminist eleştiriye tabi tutarlar. Böylece sömürgeci ile sömürge insanı arasındaki ilişkinin toplumsal cinsiyetlendirilmiş söylemini nasıl, ne şekilde ürettiği ortaya konarak Avrupamerkezciliğin ve sömürgeci temsilin feminist eleştirisi (Weedon, t.y.) yapılır.

Örneğin 'Üçüncü Dünya kadınlarının farklılığı' kavramı üzerinde duran Chandra Talpade Mohanty (1984) Batılı feminist yazını postkolonyal açıdan eleştirir. Ona göre, Avrupamerkezci bir bakış açısıyla beyaz kadını özne olarak inşa eden feminist yazın, Doğu'yu ve Doğulu kadınları öteki olarak kurgular ve temsilcisi olma iddiası ile onun adına konuşur. Doğulu kadın, oryantalist metinlerde Batılı kadın ve erkek karşısında kendi kaderini tayin edebilme noktasında

pasif bir konuma yerleştirilirken, Gayatri Spivak (1988) *Madun konuşabilir mi?* diye sorar. Spivak ötekinin özne olması gerektiğini belirterek; Marksist, feminist ve yapısökümcü bir perspektifle emperyalizm ve özne kuruluşunu eleştirir (Mutman, 2002: 13). Ona göre, sömürgeci zihniyetin özne ve nesne inşasında madun-kadın, bir tarihe sahip olmadığı gibi konuşamaz ve gölgede kalır. Doğulu kadın kendi adına konuşabilmelidir (Spivak, 1988). Bununla birlikte, sömürgecilik sonrası bağımsızlık hareketlerine bakıldığında, Doğulu erkeklerin de Doğulu kadınlar adına konuşma iktidarına sahip olduğu görülür. Bu bağlamda sömürge devletlerinin sömürgeciliğe karşı milliyetçi başkaldırısını toplumsal cinsiyet rejimi üzerinden okumaya çalışan Partha Chatterjee (1989), orta sınıf milliyetçi erkeklerin, sömürgecilik ile mücadele ediyor olsa dahi, Üçüncü Dünya kadınlarının yerine konuştuğunu, onlara söz hakkı tanımadığını ve 'içerisi' olarak tanımladığı Doğu'ya özgü kültürel değerlerin temsilcisi olarak kadını araçsallaştırdığını belirtir. Meyda Yeğenoğlu (2003) da kadının mekânı ile erkeğin mekânını yani iç ve dış, daha doğrusu maneviyat ve maddiyat ayrımını yaparak kolonilerdeki milliyetçi başkaldırığı anlamaya çalışan Chatterjee'nin görüşlerinden faydalanır ve peçenin direniş ve söylemi tersine çevirme gücü üzerinde durur. Bu bağlamda madun kadının cinselliğinin nasıl silindiğini, aynı zamanda cinsel farkının nasıl kültürel farkın direnişi haline geldiğini ortaya koyar. Ona göre, Doğulu kadın kültürel farkını özneleşme sürecinin bir parçası olarak kullanabilir.

Sömürgeci ve oryantalist söylemin edilgen kıldığı tüm öteki kültürlerin, aktif eyleyenler olarak eşitsiz güç ilişkilerini tersine çevirebilme kapasitesine sahip olduklarını iddia eden söz konusu postkolonyal teoriler, önemli bir boşluğu dile getirmiş olsa da 21. yüzyılın neoliberal topluma içkin olan kapitalist ilişkileri göz ardı etmesinden ötürü eleştirilir. Gerçekten 18. ve 19. yüzyılda hâkim olan Avrupamerkezli sömürgeci söylemin ekonomik, siyasal ve kültürel tahakkümü altına aldığı Doğu/yabancı yerler ve burada yaşayan yerliler/sömürge insanları çelişkili olarak yine sömürgeciliğin onlara sağladıkları imkânlar dolayısıyla direnme alanlarına sahipler mi? Melezlik, temas alanları, kültürlerarasılık, kesişme, muğlaklık gibi kavramlar ya da kadının kültürel farkını direniş taktiğine dönüştürebilmesi argümanları neoliberal/neosömürgeci günümüz toplumunun postkolonyal durumunu anlamak için yeterli midir? Hatta postkolonyal teoriler, ötekini özne-aktör kılmaya çalışırken sömürgeci ve oryantalist söylemin kurduğu ikili karşıtlıkları (Doğu-Batı, kadın-erkek, heteroseksüalite-homoseksüalite, beyaz-siyah, Hristiyan-Müslüman gibi) yeniden üretmiyor mu? Sonraki bölümde bu sorulara yanıt aranacaktır.

Postkolonyallik ve Küresel Kapitalizm İlişkisi

Postkolonyalizm sadece sömürgecilik sonrası ortaya çıkan yeni siyasal düzeni ya da tarihsel dönemi tanımlamak için değil, sömürgeciliğin yarattığı eşitsiz güç ilişkilerini açığa çıkaran sanatsal ve bilimsel üretimler için de kullanılır. Söz konusu üretimler, kültürel olana işaret ederler ve topluma içkin olan tüm eşitsizlikleri kültür üzerinden okumaya çalışırlar. Huggan'ın (2001: 5-6) da tanımladığı gibi postkolonyalizm, anti-sömürgeci entelektüellerin edebiyat ve diğer kültürel metinlerindeki toplumsal çatışmanın işaretlerini okumaya çalışır. Ahmad (1992) da benzer biçimde postkolonyal teorinin daha çok sömürgeci söyleme ve ona karşı direnen özellikle edebi eleştirilere dayandığını ifade eder. Aijaz Ahmad, Arif Dirlik, Vivek Chibber, Graham Huggan ve Vasant Kaiwar gibi yazarlar, postkolonyal teorisyenlerin bu kültür vurgusunu Marksist bir eleştiriye tabi tutarlar. Onlara göre coğrafyaları, ulusları ve kültürleri küresel kapitalist sistemle bütünleşmiş unsurlar olarak görmek gerekir.

Ahmad'ın (1992) *In Theory: Classes, Nations, Literatures (Teori İçinde: Sınıflar, Uluslar, Edebiyatlar)* adlı eseri postkolonyalizmin içeriden bir eleştirisi olarak önemli bir kapı aralar. Ona göre, postkolonyal teori kapitalizme özgü küresel kültürel ilişkileri göz ardı eder; hâlbuki Marksist bir kültür eleştirisi yapılması gerekir. Kültürel egemenlik, emperyalist egemenliğin bir veçhesidir ve bu nedenle kültürün önemli bir direniş alanı olduğu kabul edilmelidir; ama emperyalleştirilmiş formasyonlardaki kültürel çatışmaları sınıf kesişimlerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Ahmad'a göre, dünya ekonomisi bütünleşiktir; dünya işçileri küresel burjuvazi ile çatışma hâлиндelerdir ve küresel sermaye akışına karşı birleşebilmelilerdir. Ulusalçılık ya da Üçüncü Dünyacılık söylemleri üzerinden gerçekleştirilen her bir anti-sömürgeci hareket egemen düzeni yerinden etmek yerine onu yeniden üretir; çünkü eski sömürgelerin ulusalçı hareketleri de zaten sömürgecilerle benzer bilimsel ve siyasal değerleri temsil ederler. Eski sömürgelerin ulusalçıları yerel burjuvaziden oluşur ve 1980'lere gelindiğinde ulusal burjuvaziler çoktan emperyalist yapılara asimile olmuşlardır. Chibber'e (2013) göre de küresel kapitalizm içinde Doğu ve Batı iki ayrı kategori değildir; postkolonyal düşünürlerin iddia ettiğinin aksine Doğu'da Batı'dan farklı ya da bağımsız bir burjuvazi ve kapitalist güç ilişkisi yoktur ve Doğu'daki siyasi aktörlerin psikolojisi de Batı'dakilerle benzer çalışır. Öyleyse Chibber, postkolonyal düşünürlerin Doğu'daki modernliğin doğasını yanlış yorumladıklarını ve küresel kapitalizm eleştirisi yapmadıkları için önermelerinin eksik kaldığını iddia eder. Ona göre kapitalizm evrenselidir ve Doğulu ve Batılı biçimleriyle benzer bir mantık etrafında işler.

1980'lerden itibaren postkolonyal yazarlar artık mağduru olmaya başladıkları

kültürel ulusalcılığı da eleştirmeye başlarlar (tıpkı 1979 İran Devrimi sonrasında İslam'ı Batı'ya kültürel bir nesne olarak sunan İranlı göçmen yazarlarda olduğu gibi). Kültürel ulusalcılık yerini bu sefer postyapısalcılığa bırakır. Ahmad, postkolonyal yazar ve düşünürlerin kültürel ulusalcılıkta olduğu gibi postyapısalcılık ısrarlarını da eleştirir. Ona göre, postkolonyal aydınlar ikili karşıtlıkları (beyaz/beyaz olmayan, sanayileşmiş/sanayileşmemiş gibi) kullanır; ancak kapitalist dünya bugün ikili karşıtlıklardan oluşmaz. Kapitalizm hiyerarşik olarak yapılandırılmış küresel bir sistemdir. Ülkelerin/toplulukların bu sistem içindeki konuları ekonomilerinin gücü ya da zayıflığına göre belirlenir. Dünya ekonomisi üzerinde bazı ülkelerin hegemonyası söz konusudur ve bu ülkeler hâlâ emperyalist müdahalelerde bulunurlar. Tarihsel olarak emperyalizm sınıflar, ülkeler, kadın ve erkekler, farklı toplulukların işçi sınıfları arasındaki eşitsizlik sistemini yapılandırmıştır (Ahmad, 1992: 34, 312-317). Bu anlamıyla Ahmad'ın kapitalizmin evrenselliğini kabul ettiğini söylemek mümkündür. Chibber (2013: 150-152, 285-291), maduniyet çalışmalarının evrensel kategorileri homojenliği ifade ettiği gerekçesiyle reddettiklerini ve buna karşılık farklılıkları yüceltiklerini belirtir. Hâlbuki ona göre, Doğu'daki madun ile Batı'daki madun aslında evrensel ve benzer deneyimlere sahip olabilirler. Doğu'da burjuvazinin kapitalizmin despotik formunu inşa etmiş olması, kapitalizmin evrensel yayılımının başarısız olduğunu göstermez. Kapitalizmin siyasal iktidar biçimleri oldukça çeşitli ve çoğuldur. Kapitalizm sistematik olarak heterojenlik üretir; çeşitli siyasal ve kültürel oluşumlarla son derece uyumludur. Chibber'e göre maduniyet çalışmaları ne küreselleşen kapitalizmin teorisi ne de onun eleştirisidir; çünkü kapitalizmin nasıl işlediği hakkında bir şey söylemez. Doğu ile Batı aynı tarihin parçasıdır; ikisi birbirine zıt tamamen ayrı kutuplar değildir. Sermaye evrensel bir mantığa, toplumsal failer de kendi refahlarına yönelik evrensel çıkarlara sahiplerdir; ancak bu yaklaşım yine de onların farklı oldukları gerçeğini yadsımaz.

Ahmad (Ahmad, 1992: 9, 30), kültürün özellikle anti-sömürgeci hareketlerde ulus üzerinden okunmasını tehlikeli bulur; çünkü ulusal birlik işçi sınıfının evrensel birlikteliğinin önünde bir engeldir. Bu nedenle Ahmad, Üç Dünya Teorilerini ve Üçüncü Dünyacılığı da eleştirir. Kültürel ulusalcılık Üçüncü Dünya'nın gelenekselliğine gönderme yapar. Söz konusu kültür ve gelenek ise, postkolonyal aydınlar tarafından anti-emperyalist direniş olarak okunur. Böylece yerli kültür Batılı kapitalist kültürden ayrıştırılır ve ona karşı savunulur. Ahmad, ulusalcılığı emperyalizmin diyalektik karşıtı olarak görmez. Chibber (2013) daha çok postkolonyal teori içerisindeki maduniyet çalışmalarına odaklanır ve onların ileri sürmüş oldukları argümanları Marksist bir eleştiriye tabi tutar. O da Ahmad ile benzer biçimde postkolonyal düşünürlerin özellikle kültür üzerinden emperyalizme karşı siyasal mücadele üzerinde ısrarcı olmalarını

hatalı bulur; çünkü ona göre, kültürel farklılık vurgusu Doğu'nun Batı'dan ayrı olduğu oryantalist söylemini tekrar eder.

Neil Lazarus (2016) Chibber'in önemli bir tartışma açan ve popülerite kazanan *Postcolonial Theory and the Specter of Capital (Postkolonyal Teori ve Kapitalizm Hayaleti)* adlı eserini, postkolonyal çalışmaların materyalist eleştirisini yaptığı için başarılı bulsa da Chibber'e katılmadığı taraftarının da olduğunu belirtir. İlk on göre, postkolonyal teorilerin tamamı Chibber'in iddiasının aksine kültür ve edebiyat alanıyla sınırlı değildir ve ondan evvel de postkolonyal teori içerisinde postkolonyalizm ve sermaye arasındaki ilişkiyi ortaya koyanlar olmuştur. Postkolonyal çalışmalarda Doğu (ya da Üçüncü Dünya) ve Batı arasında her zaman keskin bir ayrım olmuştur ve Chibber küresel bütünleşik kapitalist sistem içerisinde bu ikisinin birbirinden ayrı ve bağımsız olmadığını çok güzel bir şekilde ifade eder. Bunu yaparken ikisinin aynı zamanda kapitalizmi farklı biçimlerde deneyimlediklerini de ekleyerek heterojenliği de vurgular. Kapitalizm homojenleşmek değildir ya da Batılı normların, değerlerin ve yaşam biçimlerinin ilerici evrenselleşmesini gerektirmez. Başka bir ifadeyle, sömürgecilik ve kapitalizm ile birlikte yerli halkların farklılıklarının silindiği, modernleşme adına Batılı değer ve normlar etrafında tektipleştirildikleri söylenemez. Bu noktada postkolonyal teorilerin eksikliği kapitalizmin mantığının dışarıda tutulmasıdır. Bu konuda Chibber haklıdır; ancak bunu söyleyen ilk ve tek kişi değildir.

Lazarus'a göre, Chibber'in eksik tarafı ise, koca bir külliyat olan postkolonyal teorilerin önermelerinin oryantalist söylemi yeniden ürettiği ve kutladığı argümanıdır. Chibber (2013: 288-289) maduniyet çalışmalarının Doğulu failleri Batılı faillerden farklı davranan ve düşünen bireyler olarak kabul ettiklerini ve bunu radikal eleştiri adına yaptıklarını belirtir. Örneğin, iki kültürde de ortak olduğunu kabul etmek yerine bilimi, rasyonelliği, nesnelliği ve benzeri özellikleri Batı'ya atfederler. Avrupamerkezciliği yok etmeye çalışırken onu yeniden üretirler. Yerelliği yüceltirlerken de Doğu'yu egzotikleştirirler. Kapitalizmin totalleştirici mantığına karşı olarak farklılığı savunurlar. Bu Chibber'e göre hatalıdır ve bu hata kapitalizmin evrenselliğinin yanlış yorumlanmasından kaynaklanır. Lazarus (2016: 102-103), bu noktada Chibber'in maduniyet çalışmalarını yanlış anladığını düşünür; çünkü postkolonyal teorisyenler oryantalizmin Batı'ya atfettiği yüceltici, Doğu'yu tanımlarken kullandığı aşağılayıcı sıfatları eleştirir ve yerinden etmeye çalışır.

Yukarıdaki tartışmanın devamı olarak, içerisinde yaşadığımız küresel kapitalist dünyada kültür, gelenek ve farklılığın metalaştığı gerçeği de dikkate alınmaya

değerdir. Huggan (2001: 4-5), kültürel ürünlerin küresel olarak tüketildiği bu zamanda, postkolonyal eleştiri çerçevesinde edebi üretim yapan yazarların eserlerinin İngilizceye çevrildiği, sömürgeciliğin metropol olarak tanımladığı kentlerin ünlü yayınevlerinde basıldığı ve ‘merkez’deki okuyuculara pazarlandığı postkolonyal kültürel endüstriden bahseder. Söz konusu olan, Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer’ın (2010) her türlü kültürün metalastığı, standartlaştırdığı ve rasyonelleştirildiği şeklinde tanımladığı kültür endüstrisidir. Kültür endüstrisinde kültürel üretimler birbirine benzer metalar olarak var olurlar ve tüketiciler de bu endüstriye uyumlandırılmışlardır.

Söz konusu piyasada merkezi bir konuma sahip olan yayınevlerinin bazı postkolonyal yazarları (edebiyat ya da bilim alanında) ünlü yaptığı bir gerçektir. Üstelik postkolonyal söylemi inşa eden söz konusu yazarlar ve düşünürler “Birinci Dünya akademilerine ulaşmış Üçüncü Dünya aydınlarıdır (Dirlik, 2005: 100).” Bu aydınlar belli bir güce sahip oldukları için postkolonyal söylemi üretebilirler. Söz konusu güç onların kültürel sermayelerinden (Huggan, 2001: 4-6) ve çoğunlukla uluslarının egemen sınıflarından geldikleri için sınıfsal konumlarından kaynaklanır. Başka bir ifadeyle, postkolonyal teori (ve edebi üretim) Anglo-Amerikan akademiden etkilenen, çoğunlukla çağdaş Batılı metodolojik yöntemlere (özellikle postyapısalcılık gibi) bağımlı ve Batılı okuyucuya hitap eden tezler ileri sürer (Ahmad, 1992: 5, 12-13). Postkolonyal aydınlar, sömürgeciliğin egemen ideolojisini eleştirirken haklıdırlar; ancak aynı egemenliğin günümüzdeki görünüşleri hakkında bir şey söylemezler (Dirlik, 2005: 122).

Huggan (2001: 5-6), postkolonyalizmin yanında bir de küresel kapitalizmin üzerinden değer üretmeye çalışan postkolonyallik kavramından bahsedilmesi gerektiğini ekler. Postkolonyallik, postkolonyalizmle birlikte var olur; ancak onun çelişmesini içinde barındırır: Geç kapitalizmde kültürel ürünlerin/metaların piyasasını düzenleyen ve onların değişim değerlerini belirleyen değerler sistemine işaret eder. Postkolonyallik, postkolonyal düşünürlerin ve yazarların, karşı çıkmaya çalıştıkları sömürgeci/neosömürgeci iktidar ilişkileri tarafından yutuldukları alandır. Postkolonyallik, elbette sömürgeci geçmişinden bağımsız düşünülemez ve sömürgecilik yeni biçimleriyle postkolonyallığı şekillendirir (modernliğin, postmodernliği şekillendirmesinde olduğu gibi). Bununla birlikte, hiçbir toplumsal oluşum küresel ekonomideki yapısal dönüşümlerden ayrı bir şekilde açıklanamaz. 19. yüzyıl modernliğinin öteki konumuna hapsedtiği ve onu edilgen kıldığı kimlikler, kültürel farklar, mezelik ya da arayerdelik çokkültürlülük söylemini benimseyen modernliğin yeni veçhesi tarafından yeniden tahakküm altına alınır (Dirlik, 2005: 17, 24-25). Postkolonyal aydınların ısrarla üzerinde

durduğu kültürel farkların kapitalist sistem içerisinde ne anlam ifade ettiğini Marksist bir bakış açısıyla ortaya koymaya çalışan Kaiwar'a (2014: 301-305) göre de kapitalizm, bir taraftan siyasal ve ekonomik projeleri bütünleştirirken diğer taraftan egzotik olanı ve kültürel farkları kültür ve sermayenin ideolojik hegemonyası sayesinde metalaştırır. Postkolonyal aydınlar, geç kapitalizmin farklılığı varoluşsal bir oğudan ziyade bir meta olarak gördüğü gerçeğini kaçırmazlar.

Postkolonyalizm, küresel kapitalizmin kültürel üretimleri metalaştırdığı bir dönemde ortaya çıkar ve böyle bir ihtiyaca cevap verir (Huggan, 2001: 7). Postkolonyal eleştiri gibi, Avrupamerkezciliğe karşı tüm alternatif kültürel duruşlar, yine Avrupamerkezli bir küresel kapitalist ideolojiye eklenirler. Başka bir ifadeyle, postkolonyal teorilerin öncelendiği tüm toplumsal statülerden kaynaklanan farklılıklar (yaş, toplumsal cinsiyet, sınıf, etnisite, din vs.) onların üzerindeki yapısal koşullardan bağımsız düşünülemez. Çünkü postkolonyal söylemin bizatihi kendisi bu küresel kapitalist ideolojiyi pekiştirir (Dirlik, 2005: 25). Özellikle egzotiklik söylemi çerçevesinde, tüm Avrupalı olmayan yazarların edebiyatı/kültürü metalar olarak küresel piyasada satılır; çünkü kültürel farklılığın piyasada estetik bir değeri vardır ve bu değer egzotiklik ile ölçülür. Egzotizm, kültürel farkın sistematik asimilasyonudur: Yabancı yerler bu söylem ile evcilleştirilmesi, medenileştirilmesi gereken olarak kurulur ve böylece bilinir kılınır. Bu anlamıyla egzotizm, estetik olduğu kadar siyasal bir pratik olarak yer alır. Egzotik retorik güç ilişkilerindeki eşitsizliği gizler. Geç modernlikte egzotizm kitle kültürünün tüketim nesnesi haline gelir ve onu tüketmek için Doğu'ya gitmeye gerek yoktur artık; o zaten merkezde satılabilir bir meta haline gelmiştir. Geçmiş sömürgeci temsillerin devam ettiği ve onların tüketilerek yeniden üretildiği bir süreçteyiz. Postkolonyal söylemin kendisi de kültürel bir meta olarak tüketilir ve bu süreci pekiştirir (Huggan, 2001: 10-18). Öyleyse küresel kapitalizm ve kültürel farklılıkların metalaştığı tüketim toplumundan bağımsız bir postkolonyal önerme sunmak yetersiz kalacaktır.

Sonuç: Kısa Bir Tartışma

Postkolonyalizm 1970'lerde bilimsel bir tartışma olarak belirir; ancak günümüzde postkolonyal olanı anlamak üzerine üretilen, eleştirel, birbirinden farklı ama birbirini destekleyen teoriler bulunur. Bu nedenle tek bir postkolonyal teoriden değil, çoğul teorilerden bahsetmek gerekir; çünkü bizatihi postkolonyal olanın deneyimi (diğer bütün toplumsallıkların deneyiminde olduğu gibi) oldukça çeşitlidir. Postkolonyal, birbirleri ile etkileşim halinde olan insanların farklı anlamlar yükledikleri toplumsal bir durumdur. Eski sömürge ülkesinden çıkan bir yazar ve bilim insanı ile oryantalist bilginin sürekli üretimine katılan eski

sömürgeci ülkenin beyaz yazarı ve bilim insanı Doğu ve Batı arasındaki kültürel farkı anlatırken ya da açıklarken hep birlikte postkolonyalin toplumsal anlamını/ anlamlarını üretirler. Bu durum, Pratt'ın temas alanları olarak tanımladığı, kültürlerin karşılaştıkları ve etkileştikleri alanlara işaret eder. Yaşadığımız şu zaman diliminde bu karşılaşmalar pek kolay ve çoğuldur.

Karşılaşmalar, tanınmalar ya da direnmeleri kapsayan temas alanları yeni toplumsallıkların inşa edilmesini sağlar. Bu alan göçmenle Avrupalı'nın; kadınlara erkeğin; heteroseksüel tercihlerle homoseksüel tercihlerin; Batılı arzular, rüyalar, hayaller ve korkularla Doğulu arzular, rüyalar, hayaller ve korkuların karşılaşma yeridir. Önemli olan, söz konusu karşılaşmalardaki insan etkileşiminin ne anlam ifade ettiğidir: Taraflar bu karşılaşmaları tehdit olarak mı algılıyor yoksa kazanım olarak mı görüyorlar? Güç eşitsizliklerinin dezavantajlı konumunda bulunanlarının ne kadarı gerçek anlamda söz söyleyebilme ve kendi adına konuşabilme gücüne sahip? Batılı, kendi sömürgeci geçmişine yüzleşebiliyor mu, yoksa neredeyse her yerde (evinde, sokakta, iş yerinde vb.) karşılaştığı sömürge insanının kendinden öç alacağı endişesiyle mi yaşıyor? Doğulu da Batılı da birbirlerine tahammül edebiliyorlar mı, tahammül etmeliler mi? Sürekli bir çatışma halinde olmak mı toplumsal değişmeyi olanaklı kılar? Bu karşılaşmalar iktidar ilişkilerini yerinden etmek yerine başka bir biçimde yeniden mi üretiyor? Gündelik pratiklerde kişilerin kendilerine özerk alanlar yaratabilmeleri iktidara karşı topyekûn bir direnme imkânı sağlayabilir mi? Gündelik hayatın en sıradan karşılaşmaları ile sanatsal üretimlerin postkolonyalin inşasına katıldığı bir süreçte iktidarın dayatmalarına olan direniş kendiliğinden mi gerçekleşir? Postkolonyalizm, kültürel farklar üzerine inşa edilen eşitsiz güç ilişkilerini açıklamakta önemli kapılar aralıyor, ancak tüm bu soruları yanıtlamakta yeterli oluyor mu?

Oryantalizmin Doğu hakkında evrensel anlatılar ürettiğini, Said'in de oryantalizmi eleştirirken tek tip bir Batı'dan bahsettiğini ileri süren postkolonyalizm, ne Batılı olmayan kültürlerin ne de Batı'nın evrensel ve tekil anlamlara sahip olmadıklarını iddia eder. Farklı kültürlerin görünür olduğu modernliğin son evresinde 19. yüzyıldan kalma tek tipleştirici, modern kavramlarla toplumsal olanı anlamak pek de mümkün değildir. Sömürgeciliğin yeni biçimleriyle halen devam ettiği küresel çağda, postkolonyal konumların homojen bir deneyim alanı sunmadığı kabul edilmelidir. Postkolonyal olanın bilimsel yorumu, Aydınlanma aklının dayattığı ve her türlü iktidarın kendi varlığını meşrulaştırma aracı olarak kullandığı pozitif bilimin de eleştirilmesini gerektirir. Oryantalizmin bilimselliği eleştirisidir bu; çünkü modernlikte iktidar bilimsel olduğunu söylediği anda tahakküm ilişkisinin öznesi olabilir. Postkolonyalizm bu konuda haklıdır, ancak

bu eleştiri yeterli değildir.

İktidarın hiçbir yerde olmadığını iddia eden görece daha güncel postkolonyal teoriler ise, söz konusu iktidar ilişkisinin tersine çevrilebileceğini iddia eder. Sömürgeci ve (ona eklenen) oryantalist söylem tahakkümü meşru kılmaya çabalarken, beri taraftan medenileştirmeye çalıştığı Doğulu'ya direnme alanları yaratır. Postkolonyalizmin temel argümanı madunun öylece edilgen bir nesne konumunda olmadığıdır. Gündelik pratiklerinde Doğulu (oryantalist söylemin 'sözde' nesnesi) kendisi ve Batılı imajlar hakkındaki anlam üretimine katılır. Bu bağlamda eleştirel bir perspektifle bakan gündelik hayat ve etkileşim teorileri postkolonyal olanı daha anlaşılır kılar. Gregory'nin bahsettiği hayali coğrafyaların sömürgeci ve sömürge insanı tarafından farklı şekillerde yorumlanmasında ve Bhabha'nın kavramsallaştırdığı Batılı eğitim almış ama tam anlamıyla Batılı olamamış taklit adamlarında olduğu gibi, oryantalistizmin (araştırma ve arzu) nesnesi, postkolonyalizmin öznesi konumundadır. Çatışmanın yaşandığı gündelik pratiklerde eşitsiz güç ilişkilerinin tarafları eş zamanlı olarak orada bulunurlar, birbirleriyle etkileşirler, birbirlerine cevap verirler, birbirlerini taklit ederler, melezleşirler ya da birbirlerine adapte olurlar. Taraflar birlikte var olanı, anlamı inşa ederler ve bu süreç hiçbir zaman tamamlanmaz. Postkolonyal teorilerin sosyal bilimlere en önemli katkısı, madun konumuna sabitlenen ötekilerin aslında birer özne olarak toplumsallıkların üretimlerine katıldıklarını göstermesidir.

Bir tersinden okuma süreci olan ve merkeze kültürü koyan feminizm de önemli katkılar sunar postkolonyal teorilerin gelişmesine. O, başka bir toplumsal kategorinin (kadın olmak) Doğu-Batı arasındaki kültürel farkla üst üste bindiğine işaret eder. Farklı toplumsal hiyerarşilerin kesişmesi ile oluşan çok daha karmaşık ilişkiler ağını ortaya koyar. Bu yaklaşıma göre, Doğu ve Doğulu'nun kurtarılması gerektiği söylemini inşa eden Batı, kendini beyaz erkek olarak kurar. Batılı beyaz erkek, insanı temsil eder; ötekiler ise onun tahakkümü altında olması gerekenlerdir. Hem tektipleştirilen hem de kategorileştirilen bu ötekiler (kadın, Doğulu, çocuk, doğa vs.) eğer 'şanslılarsa' Batılı erkek tarafından medenileştirilerek kurtarılabilirler. Ataerkilliğe eklenen söz konusu oryantalist söylemin feminist postkolonyal teoriler tarafından eleştirisi, Doğulu insanın (bizatihi kendisi coğrafya ile birlikte zaten kadınsılaştırılır, erkek dahi olsa) ve özellikle Doğulu kadının kendi adına konuştuğu alanları nasıl yaratabildiğini gösterir (Yeğenoğlu'nun peçenin direniş kapasitesine değinmesinde olduğu gibi).

Öyleyse Doğulu ya da Batılı olmak diğer tüm toplumsal statülerden (kadın,

erkek, eşcinsel, engelli, genç, yaşlı, göçmen, yerli vb.) biridir; ne onların üstünde, onları görmezden gelendir ne de onlar tarafından görünmez kılınandır. Avrupa'nın herhangi bir ülkesinde 'Suriyeli' göçmen olmakla 'Fransız' göçmen olmak arasında statüsel bir fark vardır ve bu fark Doğulu-Batılı karşıtlığından kaynaklanır. Göçmene bir değer/anlam yükler, kelimenin önüne konulan mekânsal/ulusal kimlik. Öte taraftan sosyo-ekonomik seviyesi yüksek olan Suriyeli göçmen ile sosyo-ekonomik seviyesi düşük olan Suriyeli göçmen arasında da fark vardır. Aynı kültürel coğrafyada doğmuş olmalarına rağmen ilki resmi kanallar yoluyla Avrupa'ya göç edebilirken, ikincisi ulusal sınırları geçmek için suç işlemek zorunda kalır. Başka bir ifadeyle, sömürgeciliğin dayattığı evrensel ve değişmeyen kültürel ve mekânsal farklar halen devam ediyor, ama artık farklı bir şekilde deneyimleniyor. İnsanlar sadece Doğulu oldukları için değil aynı zamanda kadın, eşcinsel, yoksul, işçi vb. oldukları için de ötekileştiriliyorlar. Sömürgecilik sonrası süreçte türbanı ulusal bağımsızlığın simgesi olarak araçsallaştırılan Doğulu kadın, günümüzde ya türbanını reddederek erkek egemen milliyetçi hareketin iktidarını sorguluyor ya da onu araçsal anlamının dışında yeniden inşa ederek kültürel farkının önemli belirleyeni olarak kabulleniyor. Belli bir iktidar ilişkisinin nesnesi konumuna indirgenen her bir statü bir şekilde kendi adına konuşabileceği alanları yaratabiliyor. Bu alanların mikro analizinin postkolonyalizmin daha da gelişmesini sağladığı açıktır, ancak yine de eksiktir.

Coğrafi anlamda da Doğu ve Batı üst üste gibidir; aralarındaki sınır o kadar net ve kesin değildir artık. Siber alanda gerçekleştirilen karşılaşmalar Batılı ve Doğulu'nun birbirlerini kendi renklerine boyayabildikleri etkileşim ortamı yaratıyor. Ne Doğulu/Doğu (o zaten 19. yüzyıl sömürgeciliği zamanında Batılı olmaya zorlanmıştı) ne de Batılı/Batı saf bir renge sahip değildir. İkisi de tek tip değildir; özlüklerinde birbirlerinin olduğu kadar farklı diğer aidiyetlerin izlerini barındırıyorlar. Bhabha'nın dediği gibi ikisi de alacalı ve muğlak. Bugün erkekler arasında moda olan uzun sakal İslamcı bir erkek ile Batılı erkek arasındaki ayrımı muğlaklaştırıyor. Sınırlar bu kadar muğlak ve belirsizken coğrafi kategorileştirmelerin bir anlam ifade etmesi mümkün değildir. Bu nedenle bugün oryantalizm pek de işe yaramayabilir. Yine de her şeye rağmen hem bir Doğulu'nun hem de bir Batılı'nın söylemlerinde; bir roman ya da bilimsel makalede; bir Twitter cümlesinde, Facebook paylaşımında hala devam ediyor, yeniden üretiliyor.

İşte hem Doğulu hem de Batılı tarafından, ya da hem anti-sömürgeci hem de sömürgeci tarafından birlikte postkolonyalin anlamı, kelimelerden ve kültürel üretimlerden oluşan metalar üzerinden, yeniden üretiliyor. Üstelik bu

üretim, Ahmad ve Chibber'in ısrarla üzerinde durduğu gibi postkolonyalizmin savaş açtığı iktidar ilişkilerinin de yeniden üretilmesiyle sonuçlanıyor. Çağdaş düşünürler, bu durumu yaratan süreci neoliberalizm, neosömürgecilik ya da neogelenekselcilik olarak adlandırıyor; çünkü siyasal anlamda sömürgecilik sona ermiş olsa da sömürgeciliğin kurguladığı hayali coğrafyalar arasındaki ekonomik dezavantaj devam ediyor. Her türlü kültürel üretimin, mevcut ekonomik, siyasal ve toplumsal düzene karşı çıkıyor olsa dahi, meta olarak piyasada bir değere sahip olduğu küresel çağda, postkolonyal edebi ve bilimsel üretimlerin kapitalist ekonomiye eklenmesi iddia ediliyor. Aslında Said (2016) de *Oryantalizm*'den birkaç yıl sonra yayınladığı *Kültür ve Emperyalizm* adlı kitabında küresel kapitalizm tarafından biçimlendirilen emperyalizm ve kültür ilişkisini sorunsallaştırırken metalaştırılan kültür ve kültürel hegemonyadan bahseder ve söz konusu çağdaş düşünceye temel oluşturur. Dahası Batı ile Doğu'yu küresel ve evrensel kapitalizmin birbirinden farklı ama birbirine bağımlı parçaları olarak görmek gerekiyor. Dolayısıyla tahakküm ilişkisinin temelinde kapitalizmin yeni veçhelerinin olduğu kabul edilmelidir. Yine de bu kabul, oryantalist Doğu ve Batı hakkında sürekli tekraredegeldiği ve içselleştirdiğimiz kalıp yargılarından bağımsız değerlendirmelerde bulunamadığımız gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Örneğin Covid-19 salgını nedeniyle Batı'dan ve Doğu'dan ülkeler bilimsel başarı/ün elde etmek ve küresel piyasadaki önemli bir pay alabilmek için aşı üretme yarışına girdiler. Üzerinde konuşulan ve uygulanan iki tür aşı dolaşımında idi: Biri Batılı (Amerika-Almanya işbirliği) diğeri ise Doğulu (Çin) ilaç firmaları tarafından üretildi ve küresel piyasaya sunuldu. İki firmanın aşı üretiminde kullandığı yöntem dahi oryantalist imgeler barındırıyordu: İlki daha modern ve yeni, ikincisi daha geleneksel ve eski yöntemler kullandılar. Dünya kamuoyunda en çok bahsi geçen ve başarı olarak kutlanan aşı ünlü ilaç firması Pfizer ve biyoteknoloji firması BionTech'in işbirliği ile ilaç piyasasının 'merkezi'nde üretildi. Çinli SinovacBiotech firmasının ürettiği aşı ise, böyle bir heyecanla karşılanmadığı gibi, kullandığı geleneksel yöntemden ötürü dünya kamuoyunda güven duyulmayan bir aşı olarak ötekileştirildi. Bu durumun sebebi Doğu-Batı karşıtlığına dayandırılabilir elbette; ancak bu yeterli bir açıklama olmaz. Çin'in küresel ilaç piyasasından daha fazla kâr elde etmesini istemeyecek bir Batı'nın var olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Üstelik Batı'nın modern bilimsel başarısını yüceltenlerden birinin de BionTech firmasının ortaklarından olan bir Doğulu olduğu göz ardı edilmemelidir.

Öyleyse postkolonyallığın içinde ve dışında ekonomik nedenlerden kaynaklanan çeşitli küresel eşitsizliklerin olduğu söylenebilir. Söz konusu eşitsizliklerin postkolonyal teoriler tarafından görmezden gelinmesi, onları zayıf kılmaktadır.

Böyle bir durumda, postkolonyal teorilerin vaat ettiği gibi madun konumunda olanın özne kılındığı ve tüm hiyerarşilerin alt-üst edildiği alternatif alanların gerçekten var olduğu düşünülebilir mi? Ortaya çıkışıyla birlikte önemli iddialarda bulunan postkolonyal teorilerin ona yöneltilen eleştiriler ile birlikte yeniden bir okumaya tabi tutulması gerekebilir. Sadece kültürel farklılıklar bağlamında değil, bu kültürel farklılıklardan kaynaklanan güç ilişkileri ile küresel ekonomik yapılanmanın kesişiminde bir postkolonyal okumanın yapılması ve postkolonyal teriminin olumsuz anlamlarından arındırılması onu daha güçlü kılacaktır.

Kaynakça

- Abdölmelik E (2007). Krizdeki Oryantalizm, Çeviren: Melike Kır. İçinde: A Yıldız (der), *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, Ankara: Doğu-Batı, 39-77.
- Adorno T W ve Horkheimer M (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*. Çev. N Ülner ve E Öztarhan Karadoğan, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Ahmad A (1992). *In Theory: Classes, Nations, Literatures*. London and New York: Verso.
- Bhabha H K (2007). *Les lieux de la culture: une théorie postcoloniale*. Paris: PAYOT.
- Chatterjee P (1989). Colonialism, Nationalism, and Colonialized Women: The Contest in India. *American Ethnologist*, 16 (4), 622-633.
- Chibber V (2013). *Postcolonial Theory and Specter of Capital*. London and New York: Verso.
- Childs P ve Williams R J P (2013). *An Introduction to Post-Colonial Theory*. New York: Routledge.
- Cresswell T (2008). *Place: A Short Introduction*. Oxford/MA: Blackwell Publishing.
- Derek G (1995). Imaginative Geographies. *Progress in Human Geography*, 19 (4), 447-485.
- Dirlik A (2005). *Postkolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi*. Çev. G Doğduaslan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Huggan G (2001). *The Postcolonial Exotic: Marketing the Margins*. London and New York: Routledge.
- Jackson P (1989). *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography*. London and New York: Routledge.
- Kaiwar V (2014). *The Postcolonial Orient: The Politics of Difference and the Project of Provincialising Europe*. Leiden and Boston: Brill.
- Kontny O (2011). Üçgenin Tabanını Yok Sayan Pythagoras: Oryantalizm ve Ataerkillik Üzerine. *Doğu-Batı Dergisi: Oryantalizm I*, 3. Baskı, 20, 121- 136.
- Lazarus N (der) (t.y.). Introducing les études postcolonial. İçinde: *Penser le postcolonial: une introduction critique*, Çev. M Groulez vd., Amsterdam: Edition Amsterdam, 59-78.
- Doğanay G (2022). Küresel Çağda Postkolonyallik ve Postkolonyalizm. *Mülkiye Dergisi*, 765 46(3), 745-766.

- Lazarus N (2016). Vivek Chibber and the Spectre of Postcolonial Theory. *Race&Class*, 57(3), 88-106.
- Lefebvre H (2014). *Mekânın Üretimi*. Çev. I Ergüden, 4. Baskı, İstanbul: Sel Yayınları.
- Lomba A (1998). *Colonialism/Postcolonializm*. London and New York: Routledge.
- Massey D (2001). *Space, Place, and Gender*. 3. Baskı, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mohanty CT (1984). Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses. *Boundary 2*, 12 (3), 333-358.
- Mutman M (2002). Şarkiyatçılık: Kuramsal Bir Not. *Doğu-Batı Dergisi: Oryantalizm II*, 20, 107-116.
- Nash C (2002), Cultural geographies: postcolonial cultural geographies. *Progress in Human Geography*, 26 (2), 219–230.
- Parla J (2018). *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*. 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pratt M L (1992). *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London and New York: Routledge.
- Radhakrishnan R (2012). *A Said Dictionary*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Said E W (1997). *L'Orientalisme: l'Orient créé par l'Occident*. Paris: Edition du Seuil.
- Said E W (2016). *Kültür ve Emperyalizm*. Çev. Necmiye Alpay, 4. Baskı, İstanbul: Hil Yayın.
- Spivak G C (1988). *Can the Subaltern Speak?*. London: Macmillan.
- Spivak G C (2009). *Les subalternes peuvent-elles parler?*. Çev. Jérôme Vidal, Paris: Editions Amsterdam.
- Turner B S (2003). *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*. Çev. İ Kapaklıkaya, 2. Baskı, İstanbul: Anka Yayınları.
- Weedon C (t.y.). Postkolonyal Feminist Eleştiri. www.istiraki.com/postkolonyal-feminizm/istiraki-postkolonyal-feminist-elestiri.html. Son erişim tarihi, 15.04.2017.
- Yeğenoğlu M (2003). *Sömürgeci Fantaziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Young R J C (2003). *Post-colonialism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.

Dijital Çağda Siyasal Katılım: Toplumsal Hareketler ve Siyasal Partiler

Yaşar Pınar Özmen, Yozgat Bozok Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bölümü

ORCID: 0000-0003-2970-1110

E-Posta: pborozmen@gmail.com

Özet

Son yirmi yılda her geçen gün daha yaygın olarak kullanılan sosyal medya araçları, toplumsal hareketlerle siyasi partilere etkileşimli ve birleşik bir platform sunmuştur. Yeni iletişim araçları veya daha genel anlamda dijital ekosistem, vatandaş siyasete bağlayan yeni ve geri dönüşü olmayan bir kanal oluşturmuş ve geleneksel siyaset paradigmasını değiştirmeye başlamıştır. Dijital çağda siyasetin dönüşümü ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda siyasi partilerin bu süreçten nasıl etkilendiği konusu incelenmiş, iyimser ve kötümser yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Siyasal partilerin tarihine bakıldığında, modern siyasetin ayrılmaz bir parçası olan bu kurumsal yapıların gelişen koşullara uyum sağlama kapasitelerinin yüksek olduğu görülmekle birlikte dijital çağa uyum sağlama konusunda geride kaldıkları gözlenmektedir. Bu çalışma, toplumsal hareketlerle siyasi partiler arasındaki ilişkileri ve dijital çağın bu ilişkileri nasıl etkilediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında öncelikle bazı toplumsal hareketlerin siyasi partilere dönüşmesi ve daha sonra dijital ekosistemin siyasal katılım tarzını dönüştürmesi incelenmiş ve bu çerçevede yeni bir parti tipi olarak ortaya çıkan dijital parti kavramı, konu hakkında oldukça yeni olan literatüre dayalı olarak değerlendirilmiştir. Uzun bir süre tartışılmış olan siyasi partilerin düşüşü tezinde ve popülizmin yükselişinde; nüfusun artması, yoksulluğun artması, orta sınıfın gelirinin azalması, teknolojinin gelişmesi, ekolojik tahribat ve terör gibi ulusal ve global ölçekte çetrefilli durum ve sorunların ortaya çıkması, geleneksel siyasetin ise buna yeterli olamaması yatmaktadır. Yirmi birinci yüzyılın krizlerinin ve buna bağlı ortaya çıkan popülist siyaset tarzının sonucu olarak, birtakım siyasi partilerin, toplumsal hareketlerin stratejilerini kullanarak örgütlendiği gözlenmektedir. Çoğunlukla bu bağlamda ortaya çıkan dijital partilerin en büyük özelliği şüphesiz iletişim ve organizasyon aracı olarak dijital teknolojileri kullanmalarındır. Fakat bu partileri, diğer siyasi partilerden ayıran şey sadece dijital sosyal ağ mekanizmalarının kullanılması ile ilgili değildir, siyasi parti paradigmasını değiştiren derin bir farklılık vardır. Kuzey Avrupa ülkelerindeki Korsan Partilerden İspanya’da Podemos, Fransa’da Insoumise ve Birleşik Krallık’taki İşçi Partisi’nin popülaritesinin artmasını sağlayan Momentum gibi sol popülist hareketlere kadar yirmi birinci yüzyılda ortaya çıkan bir dizi yeni siyasi oluşumda bu farklılık gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Partiler, Toplumsal Hareketler, Dijital Aktivizm, Dijital Parti, Hareket Partisi.

Political Participation in the Digital Age: Social Movements and Political Parties

Abstract

Social media tools, which have been used more and more widely in the last two decades, have provided an interactive and unified platform for social movements and political parties. The new means of communication, or more generally the digital ecosystem, have created a new and irreversible channel that connects the citizen to politics and has begun to change the traditional paradigm of politics. In the studies on the transformation of politics in the digital age, the issue of how political parties are affected by this process has been examined, and optimistic and pessimistic approaches have emerged. However, when we look at the history of political parties, it is observed that these institutional structures, which are an integral part of modern politics, have a high capacity to adapt to developing conditions, but lag behind in adapting to the digital age. This study aims to examine relations between social movements and political parties and how the digital age affects these relations. Within the scope of research, firstly, the transformation of some social movements into political parties and then the transformation of the digital ecosystem's political participation style were examined, and within this framework, the concept of digital party, which emerged as a new party type, was evaluated based on the relatively new literature on the subject. In the thesis of the decline of political parties and the rise of populism, which discussed for a long time, the following reasons have been put forward; increase in population, increase in poverty, decrease in the income of the middle class, development of technology, the emergence of difficult situations and problems on a national and global scale such as ecological destruction, terrorism, and inadequacy of traditional politics. As a result of the crises of the twenty-first century and the emerging populist political style, it is observed that some political parties are organized using the strategies of social movements. The biggest feature of digital parties that mostly emerged in this context is undoubtedly the use of digital technologies as a means of communication and organization. But what distinguishes these parties from other political parties is not only the use of digital social networking mechanisms, there is a profound difference that changing the political party paradigm. This difference is observed in several new political formations that emerged in the twenty-first century, from Pirate Parties in Northern European countries to left-populist movements such as Podemos in Spain, Insoumise in France, and Momentum, which helped boost the popularity of the Labor Party in the UK.

Keywords: Political Parties, Social Movements, Digital Activism, Digital Party, Movement Party.

Giriş

Toplumsal hareketler ve siyasi partiler arasındaki ilişkiler ve etkileşim 1970'lerden itibaren çok yönlü hale gelmiştir. Ortak bir nokta olarak siyasi hedeflere sahip olan bu yapılar arasında tamamen sistemin değişimini hedefleyen devrimci gruplar olduğu gibi bazı özel alanlarda hükümetlerin politikalarını etkilemeyi amaçlayan çeşitli gruplar vardır. Benzer hedeflere ulaşmak için farklı yöntemleri kullanırlar. Bazı toplumsal hareketlerin zamanla siyasi partilere dönüştüğü veya siyasi partilerle toplumsal hareketlerin benzer stratejiler izleyerek birbirine yakınsadığı gözlenmiştir. Siyasal iktidar ve muhalefet, toplumsal hareketlere duyarlı olmak zorunda kalmış, çeşitli toplumsal taleplere yönelik politikalar parti programlarında yer almıştır. Son yirmi yılda her geçen gün daha yaygın olarak kullanılan sosyal medya araçları, toplumsal hareketlerle siyasi partilere ister istemez etkileşimli ve birleşik bir platform sunmuştur. Siyasal katılımın çeşitli veçheleriyle ilgili olan bu yapılar, genel anlamda iktidar ve toplum arasındaki ilişkileri inceleyen siyaset sosyolojisinin ilgi alanında incelenirken sosyal medya kullanımının devreye girmesi ile birlikte medya ve iletişim disiplinlerinden de eskisine oranla daha yoğun bir ilgi görmeye başlamıştır.

Modern anlamda ortaya çıktıkları iki yüzyıllık dönem boyunca gelişen farklı koşullara göre siyasi partilerin organizasyon tarzlarında, işlevlerinde ve amaçlarında birtakım değişiklik olması kaçınılmazdır. Bugün hem temsili demokratik sistemlerin vazgeçilmez bir unsuru olarak hem de otoriter rejimlerde çeşitli nedenlerle varlıklarını sürdürmektedir. 1980'lerde başlayan siyasi partilerin temsil kabiliyetlerine bir eleştiri olan 'siyasi partilerin düşüşü' teorisi¹ ve demokrasi ile ilgili eleştiriler, geleneksel partilerin meşruiyet ve güvenilirlik krizine dikkat çekmiştir. Siyasi partilerin düşüşünün ve popülizmin yükselişinin temelinde; temsiliyet mekanizmasında yaşanan krizler, yoksulluğun artması, orta sınıfın gelirinin azalması, nüfusun artması, teknoloji, ekolojik tahribat ve terör gibi ulusal ve global ölçekte çetrefilli sorunların ortaya çıkması yatmaktadır. Bu sorunlar, iktidarların yönetimini zorlaştırmakta ve sistem karşıtı partilerin ya da grupların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Son yıllarda dijital teknolojinin sunduğu imkânlarla birlikte siyasal katılım bağlamında bu konular yeniden gözden geçirilmiş, Atina demokrasisindeki agora geleneğinin yeniden canlanma ihtimalinden dem vurulmuştur. Yeni iletişim araçları, vatandaş siyasete bağlayan bir kanal olmuş ve geleneksel siyaset paradigmasını değiştirmeye başlamıştır.

Sosyal medya platformlarının siyasi partileri dönüştürdüğü bir gerçektir. Günümüzde güncel informasyonun ve görüşlerin paylaşıldığı alanlar olan ve art arda kurulan Facebook (2004), YouTube (2005), Twitter (2006), Instagram (2010) vb. sosyal medya platformları, özellikle genç nüfus tarafından daha çok tercih edilmekle birlikte, siyasal katılımda etkili araçlar olmuştur. Gittikçe artan bir düzeyde bilişim ve teknolojinin imkânlarından yararlanan siyasi partiler, geleneksel yazılı ve görsel medya araçlarının (gazete, dergi, radyo, televizyon ve sinema) yanında web siteleri ve çeşitli sosyal medya kanalları aracılığı ile seçmenlere seslenmeye başlamışlardır. İnternet, partilerin ve adayların kendilerini tanıtmak amacıyla yoğun bir şekilde kullandığı ve hedef kitleye çok daha kısa sürede reaksiyon gösterme fırsatı veren siyasal iletişim aracıdır. Tek parti sistemlerini bir kenara koyarsak, birbiri ile rekabet halindeki fikirlerin kümeleşmesi üzerinde kurumsallaşan siyasi partiler için destek kazanmak ve var olan desteği korumak önemlidir. Sosyal medya ağları aracılığıyla yeni bir siyasal katılım biçiminden bahsedilebilir ve bu durum siyasi partilerin destek kazanmasında oldukça etkilidir.

Siyasal katılım veya siyasal katılma; en basit haliyle “vatandaşların, devletin çeşitli düzeylerdeki karar ve uygulamalarını etkileme eylemleri” olarak tanımlanabilir (Kışlalı, 1987: 355). Hükümet temsilcilerinin belirlenmesi sürecinde adaylık, oy verme, siyasal temsilciler veya yasa koyucularla temasa geçme gibi eylemlerini kapsamaktadır. Hiyerarşik kurumsal/organizasyonel bağlara dayanan geleneksel siyasal katılım, dijital çağda sosyal medya ağları aracılığı ile bireylerin herhangi bir sosyal grup veya kurumsal organizasyona üyeliğini gerektirmeden gerçekleşmektedir (Bennett ve Segerberg, 2012). Dijital çağın imkânları, siyasi partilerle örtüşen hedeflere sahip çıkar grupları ve toplumsal hareketler tarafından da maksimum düzeyde kullanılmaktadır. Sosyal medya, kurumsal siyasetin işlevsiz kaldığı ya da açık bıraktığı alanlarda ortaya çıkan ve sosyal değişimin katalizörleri olan toplumsal hareketlerin gelişim süreçlerinde büyük rol oynamaktadır. Arap baharı (2010-2011), İspanya protestoları (2011-2012), küresel işgal hareketleri (2011-2012) başta olmak üzere yerli hakları, ekoloji ve toplumsal cinsiyet konusunda birçok kolektif eylem sosyal medya aracılığı ile gelişmiş ve yayılmıştır. Sivil toplumun zayıf olduğu demokratik olmayan ortamlarda, protestoların ekonomik çalkantı zamanlarında ortaya çıktığı, vatandaşların ekonomik refahının sağlanamadığı durumda, yozlaşmış, anti-demokratik iktidara tepki verdiği bilinmektedir (Brancati, 2014).

Sosyal medya; resmî siyaset alanında hangi konuların gündemde olduğu, bunların geleneksel medya tarafından nasıl ele alındığı ve ulusal ve uluslararası kamuoyunda hangi söylemlerin popüler olduğu konusunda eşsiz bir kaynaktır

(Koiranen vd., 2020). Siyaset biliminde tarihsel kurumsalcı teorisyenler, zaman bağlamında doğrusal ve dönemsel olguları gözleme eğiliminde olmuştur. Fakat dijital çağda hızlı ve geçici ritmik olaylar siyasetin gelişiminde etkili olmaya başlamıştır (Karpf, 2020). Dijital çağ; politikacıların kampanyaları sırasında sosyal medyadaki eylemleri, siyasi parti tercihinin aktif sosyal medya kullanımı ile karşılıklı ilişkisi, sosyodemografik faktörlerin yeni siyasal katılımdaki rolü, siyasi partilerin dijital imkânlardan nasıl yararlandığı gibi birçok yeni ve zorlu bir araştırma alanı sunmuştur.

Dijital teknolojideki gelişmelerin siyasetteki etkisi 2000’li yılların başından itibaren incelenmekle beraber siyasi partilerin dijital teknolojilerle dönüşümü hakkında son birkaç yıla kadar sınırlı bir ilgi gösterilmiş ve bu araştırmalarda siyasi partilerin web siteleri, sosyal medya kullanımı ve dijital teknolojileri üyelik veya tanıtımlarda nasıl kullandıkları incelenmiştir (Dommert vd., 2021). Fakat tüm işlemleri dijital teknolojiye dayalı olan, web sitelerinde ve çevrimiçi tartışma forumlarını kullanan “dijital parti” tipi Gerbaudo’nun 2019 başında yayımlanan araştırmasında kavramsal olarak ortaya atılmıştır. Bu parti tipi için Avrupa’daki az sayıda fakat göreceli olarak başarılı örneklerinden yola çıkılarak yapılan araştırmalar, akademik anlamda çok yeni bir tartışma alanını açmıştır. Ayrıca tüm yerleşik partilerin dijital olanaklardan her geçen gün daha fazla yararlandıkları da ortadadır. Dijital partilerin doğrudan demokrasiyi hayata geçirme pratikleri ve başarıları, diğer partilerin hatta siyasetin dönüşmesinde etkili olabilir mi sorusu süreç içinde yanıtlanmayı bekliyor. Bu soru dijital partilerin geleceği ile ilgili soruları da zımnen barındırıyor.

Bu çalışmada, yeni bir parti tipi olarak ortaya atılan dijital partilere neden ihtiyaç duyulduğu, karakteristik özelliklerinin ve ayırt edici niteliklerinin neler olduğu araştırılacak ve bu partilerin oluşturdukları yeni tarz katılım yöntemlerine ışık tutulacaktır. Bunun için öncelikle bu parti tipine benzer bir şekilde, çoğunlukla sosyal ağlarda ve dijital platformlarda örgütlenen ‘yeni’ toplumsal hareketlerle siyasi partiler arasındaki ilişkiler ve dijital çağın bu ilişkileri nasıl etkilediği incelenmiştir. Araştırma kapsamında birtakım geleneksel ve yeni toplumsal hareketlerin siyasi partilere dönüşmesi ile dijital ekosistemin siyasal katılımı dönüştürmesi incelenmiş ve bu çerçevede yeni bir parti tipi olarak ortaya çıkan dijital parti kavramını, konu hakkında oldukça yeni olan literatüre dayalı olarak değerlendirilmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Toplumsal hareketler ya da sosyal hareketler, toplumdaki çeşitli problemleri duyurmak, toplumsal talepleri örgütlemek, problemlerin çözümünü ve

toplumsal değişimi sağlamak için dayanışma ağları kurarak gerçekleştirilen kolektif eylemler olarak tanımlanabilir. Bu kolektif eylemler, siyaset sosyolojisinde çok uzun bir dönem modernleşme sürecinin geçici bir hastalığı olarak görülmüş ve kalabalıkların hareketlerinin irrasyonelliği vurgulanmıştır. Aslında Fransız Devrimi ile birlikte gelişen halk hareketleri ilk defa Lorenz von Stein tarafından 1850’de, siyasal mücadele anlamında “toplumsal hareketler” olarak adlandırılmıştır. Fakat Gustave Le Bon’un 1895’te bu eylemlere ilişkin kalabalıkların irrasyonel davranışı teorisi sosyolojide uzun süre daha etkili olmuştur (Wennerhag, 2007). Yüzyıl sonra bir başka sosyolog Alain Touraine, ‘yeni’ toplumsal hareketleri, klasik sosyolojinin aksine sosyal problem ya da Durkheim’in anomi teorisindeki bireysel ve toplumsal normlar arasındaki çatışmadan doğan sapkın davranışlar olarak değil, bizatihi toplumun şekillenmesini sağlayan temel yapı taşları ve bir muhalefet tarzı olarak ortaya koymuştur. 1960’ların sonundan itibaren öne çıkan orta sınıf ve eğitimli bireylerin kolektif eylemlerine odaklanan Touraine, 1968’de kaleme aldığı “Aktörün Dönüşü” eserinde toplumsal hareketlerin sosyolojik perspektifte daha sağlıklı bir tanımını yapmıştır. İşçilerin bir ekonomik birime ve işçi hareketinin de kapitalizmin ve krizlerinin bir alt çalışmasına indirgendiği eski yaklaşımları toptan eleştirmiş, toplumu inşa eden toplumsal hareketlerin sosyolojik analizin temelinde olması gerektiğini söylemiştir (Touraine, 2002; 2016). Sosyal ve ekonomik konulara, sınıf temelli çıkarlara dayanan bölünmenin yanına, 1970’lerden sonra post-materyalist -kültürel- değerlere dayalı yeni bölünmeler eklenmiştir.

Birbirleriyle örtüşen faaliyetlere sahip siyasi partiler ile toplumsal hareketler benzer stratejiler izlemeye başlamıştır. Özellikle internete erişimi olan, çoğunlukla genç ve eğitimli vatandaşlar siyasal ve toplumsal konulara doğrudan katılabilmektedir. Siyasi partiler, hükümete ve parlamentoya seçimler yoluyla yerleştirdikleri temsilciler sayesinde devlet iktidarının kontrolünü ele geçirmeye veya sürdürmeye çalışan, bu suretle politika belirleme ve belirlenen politikaları uygulama amacı güden, bir program etrafında sürekli ve istikrarlı bir örgüte sahip siyasal topluluklardır. Çoğu zaman görece daha gevşek bir örgütlenme yapısına sahip toplumsal hareketlerin aksine siyasi partiler, politikaların belirlenmesine doğrudan katılmayı amaçlayan ve iktidarın faaliyetlerini yakından takip eden bürokratik örgütlenmelerdir. Bu örgütlenmenin yasal alt yapıları anayasada ve siyasi partiler kanunları ile belirlenir. Toplumsal hareketlerin hedefleri çoğu zaman muhalefet partilerinininkine benzer, seçimlere katılma ve kurumsallık derecesi, aradaki temel farkı oluşturur. Fakat özellikle 1970’lerden itibaren ırkçılık karşıtlığı, barış, toplumsal cinsiyet ve ekoloji gibi konularda yükselen toplumsal hareketlerden sol-liberteryen partiler (Kitschelt, 1988) ve hemen

sonra göçmen karşıtlığını ve ırkçılığı savunan sağ popülist siyasi partiler yükselişe geçmiştir (Betz, 2001). 1960'lara kadar parti sistemlerinin temelini oluşturan ve on dokuzuncu yüzyılın Avrupa siyasal tarihinde ulus-devlet ve endüstri devrimi süreci ile ilgili bölünmeleri temsil eden siyasi partilerin etkileri devam etmektedir. Yeni kurulan partilerin -yeni demokratikleşen Avrupa ülkeleri hariç (Scwartz ve Lawson, 2013)- eski ayrımlardan farklı olarak post-endüstriyalist dediğimiz kimlik ve kültüre odaklı ilgileri daha belirgindir. 1990'ların sonunda internetin yaşamın her alanına nüfuz etmeye başlaması hem toplumsal hareketleri hem de siyasi partileri etkilemiştir.

Dijital çağda siyasetin dönüşümü ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda siyasi partilerin bu süreçten nasıl etkilendiği konusu incelenmeye başlanmıştır. 2000'lerin başında bu konudaki optimist grup; internetin demokrasiyi güçlendirebileceğini, seçim rekabetini artırabileceğini, aktivistler, üyeler ve seçilmiş temsilciler arasında bilgi ve iletişimi kolaylaştıracağını ve seçim kampanyalarında yeni fırsatlar sağlayabileceğini düşünmüştür. Kötümserler ise yeni teknolojilerin büyük ve küçük partiler arasındaki mevcut kaynak eşitsizliklerini artıracığını öne sürmüştür (Norris, 2001). Düşünce ve ifade özgürlüğünün güvencede olduğu rejimlerde yaygın kullanımı olan sosyal medyanın, siyasal bilgilerin ve görüşlerin paylaşıldığı ideal bir demokratik ortam sunmadığı gözlenmiştir. Yapılan araştırmalar; sosyal medyanın hâlihazırda var olan fikirleri güçlendiren ve farklı görüşlerin yayılmasını engelleyen bir 'yankı odası' işlevi gördüğünü ve bireylerin kendileriyle benzer bakış açılarına sahip kişilerle iletişim kurma eğiliminin çeşitli konularda siyasal kutuplaşmaları asimetric bir biçimde ürettiğini göstermektedir (Koiranen vd., 2020). Ayrıca yalan haberlerin yayılma hızıyla doğrulamalarının yayılma hızı her zaman aynı olmamaktadır. İlgili alanları vb. özelliklere göre kişiselleştirilen haber teknolojileri ile alınan enformasyon ile her zaman sağlıklı karar almak mümkün değildir. Sosyal medya çağının başlangıcından itibaren, sosyal medyanın siyasal alanı eşitleyip eşitlemeyeceği veya siyasal aktörler arasındaki her zaman mevcut olan güç ilişkilerindeki rolü disiplinlerarası bir inceleme alanı olmuştur.

Yirmi birinci yüzyılda toplumsal hareketlere benzer şekilde yalnızca internetin sağladığı imkânları kullanarak örgütlenen ve halkla iletişim kuran dijital partiler (Gerbaudo, 2019) ortaya çıkmıştır. Bu parti tipi; 'internet partileri', 'ağ partileri' veya 'ağ bağlantılı (networked) parti' (Deseriis, 2020) olarak adlandırılmakta ve toplumsal hareketlerin aktivistleri tarafından kurulan 'hareket partileri' (Gunther ve Diamond, 2003) ile benzer özellikler göstermektedir. Dijital partileri daha iyi anlayabilmek için, zaman içinde çeşitli koşullarda ortaya çıkan parti tiplerini ve toplumsal hareketlerle siyasi partiler arasındaki kavramsal ilişkiyi

gözden geçirmek gerekmektedir.

Kitle Partilerinden Hareket Partilerine Parti Tipolojileri

Siyasi partiler, organizasyonları, işlevleri, hedefleri ve temsil ettikleri çıkarlar açısından zaman içinde değişim yaşamış, değişen siyasal, sosyal ve ekonomik şartlara uyum sağlamıştır. Siyaset bilimciler tarafından, belirli dönemlerde hangi siyasi parti tipinin daha yaygın ve baskın olduğu ile ilgili ideal bir sınıflamaya dayanan çeşitli tipolojiler çerçevesinde tanımlanmaya çalışılmıştır. İlk başlarda genellikle yasama organlarındaki farklı fikirler ve çıkarlar etrafında kümelenen elitlerden ortaya çıkan parlamento grupları ve parti grupları siyasi partilerin temelini oluşturmuştur. Duverger'nin seçim dönemlerinde mevcut destekçileriyle faal olan muhafazakâr kadro partileri bu geleneğe dayanmaktadır. On sekizinci yüzyıl sonunda sanayi devrimi ile ortaya çıkan, aynı süreçte gelişen modern siyasal ideolojileri temel alan, üyeleri yasama organı dışında örgütlenerek ulusal siyasi partilere dönüşen kitle partileri diğer bir parti tipidir (Duverger, 1954). Toplumsal hareketlerin ilk ve en etkili örneklerinden birisi olan işçi hareketleri, işçi partileri ile aynı süreç içinde on dokuzuncu yüzyılın en önemli siyasal yapıları olmuştur.

Duverger'nin parti tipolojisinin bir benzeri 1956'da siyasi partilerin işlevlerine odaklanarak Neuman tarafından yapılmıştır. "Bireysel temsil partileri" ve "sosyal bütünleşme partileri" olarak iki tip tanımlanmıştır. Temsil partilerinin genel amacı seçim zamanlarında mümkün olduğunca çok oy almaktır. Bütünleşme partileri ise kitleleri basit bir biçimde temsil etmeyi değil, onları siyasal olarak sosyalleştirmeyi, eğitmeyi, mobilize etmeyi amaçlamaktadır (bkz. Neuman, 1956). Bütünleşme partilerine en büyük örnek totaliter rejimlerin partileridir.

Zaman içinde organizasyon ve işlevlerine göre farklı parti tipleri ortaya çıkmaya başlamıştır. 1945'lerden sonra yavaş yavaş beliren "herkesi yakala partileri" (Kirchheimer, 1966), kitlesel üyeliğin azaldığı, sıkı parti disiplininin olmadığı, kararsız seçmenlerin taleplerini göz önüne alarak söylem geliştiren siyasi partileri tanımlamak için kullanılmıştır. Siyasi partiler "çekiciliklerini artırmak için toplumsal tabanlarıyla bağlarını zayıflatmayı" tercih etmiştir (Scwartz ve Lawson, 2013). Daha sonra partiler arası gizli anlaşmalarla ve devlet yardımlarıyla ayakta duran, parti ve devletin iç içe geçtiği (Katz ve Mair, 1995), üyelerle destekçiler arasındaki ayrımın bulanıklaştığı (Margetts, 2001) kartel partileri ortaya çıkmıştır.

1980'lerde seçimleri kazanmak için profesyonellerle birlikte çalışan, finansmanını belirli çıkar grupları veya devlet yardımıyla sağlayan partilere yönelik 'profesyonel-seçimsel parti' (Panebianco, 1988) tanımı yapılmıştır.

Seçim dönemlerinde danışmanların etkili olduğu geniş bir ağla kampanyalarını yürüten profesyonel-seçimsel parti tipi; ideolojik karakterli, gcl bir bürokratik organizasyona sahip, finansmanını ye aidatlarından sağlayan kitlesel-bürokratik siyasi partilere karşı herkesi yakala partileri ile kimi kartel partilerinin ortak özelliklerini taşır. Siyasi partilerin genel anlamda profesyonel danışmanlarla daha çok birlikte çalıştığı bir dönem başlamıştır. Bilişim teknolojilerinin gelişmesi ve sosyal medya araçlarının yaygınlaşması ile birlikte siyasi partiler bu araçları kullanmaya başlamıştır. Siyasal kampanyaların ana merkezi dijital platformlar olmuştur. Siyasi partiler; danışmanlar, uzmanlar, hevesli amatörler ve gündelik halkla etkileşime girebilecekleri çeşitlilik ve geçirgen ilişkiler ile tanımlanan bir “parti-merkezli dijital ekosistemle” temas haline girmiştir (Dommett, Kefford ve Power, 2020). 1990’ların sonundan itibaren yaygınlaşan internet kullanımı ile birlikte siyasi partiler seçmen ve destekçileri ile daha doğrudan bir iletişim kanalı bulmuştur.

Siyasi partilerin birçoğu -diğer partilerle birleşmeler ve hiziplerin yeni partiler oluşturmak üzere ayrılmaları gibi nedenlerle- yapısal değişikliklerden geçmiştir. 1980’lerin sonundan itibaren yaygınlaşan siyasi partilerin gerilemesiyle ilgili endişeler ve seçimlere ilginin azalması (Wattenberg, 2000 aktaran Schwartz ve Lawson, 2013), siyasi partilerin yerini çeşitli sivil toplum kuruluşlarının veya toplumsal hareket platformlarının alabileceği yönünde varsayımlara neden olmuştur. Seçimlere katılma konusunda yapılan araştırmalar siyasal kültür başta olmak üzere rekabet, sosyoekonomik durum, temsil ile karar alma mekanizması arasındaki ilişki, sistemdeki istikrar veya kutuplaşma gibi farklı koşulların katılımı etkilediğini göstermektedir (Kiriş, 2015). Siyasi partilerin, gitgide ‘herkesi yakala’ anlayışını daha çok benimsediği gözlenmiştir. İktidarın politikalarını etkileme konusunda etkili bir tavır sergileyen toplumsal hareketler çoğu zaman iktidardaki hükümete veya seçimlere katılmamayı seçen parlamento dışı muhalefet olarak kategorize edilebilmektedir. Var olan etnik, dini veya benzer kültürel/kimlik eksenli grupların bazıları yeni alternatif siyasi partilere dnşebilmiştir (Weinberg, 1991).

Yirminci yüzyılın sonunda yeni bir siyasi parti tipi ortaya çıkmıştır. Bu parti tipi, genellikle profesyonel politikacılar tarafından değil toplumsal hareketlerin aktivistleri tarafından kurulan “hareket partileri” (Gunther ve Diamond, 2003) veya “amatör-aktivist partiler” (Lucardie ve Frankland, 2016) olarak tanımlanmaktadır. Sol-liberteryen veya aşırı sağda kimlik odaklı hak savunucuları tarafından kurulan bu partiler yeni toplumsal hareketlerde olduğu gibi ağ örgütlenmesine sahiptir. Toplumsal hareketlere benzer Şekilde yalnızca internetin sağladığı imkânları kullanarak örgütlenen ve halkla iletişim kuran

dijital partiler yine bu parti tipi ile bağlantılı olarak değerlendirilebilir. Kökenleri ve çerçeveleri nedeniyle, dijital partiler kendilerini hareket olarak göstermeye çalışmakta ve bu nedenle genellikle parti araştırmacılarından önce toplumsal hareket araştırmacılarını cezbetmektedir (Dommett vd., 2021). Halkın eski siyasetçilere karşı duyduğu tepki (Yıldırım, 2021) veya daha genel anlamda geleneksel siyasete ve siyasal elite karşı duyulan güvensizliğin bir sonucu olarak çoğunlukla parlamenter siyasette çalkantılı sürecin sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal Hareketlerden Siyasi Partilere

Siyasi hedefleri olan toplumsal hareket örgütlenmeleri, siyasi partilere veya çıkar gruplarına dönüşerek kurumsallaşır, bazıları ise daha radikal şiddetli eylem biçimlerine yönelir, bazıları ticarileşir ve bir kısmı da içe dönerek daha kapalı bir cemaat yapısı haline dönüşür (Della Porta ve Diani, 2012: 225). Örneğin yeşil veya aşırı sol partilerin içinden çıktığı bazı toplumsal hareketler, iktidardakilere meydan okumaya ve hareketin hedeflerine şiddet kullanarak ulaşmaya kararlı terör örgütlerinin doğmasına da (örneğin İtalya’da Prima Linea) neden olmuştur. Böylece 1968 Kuşağı’nın doğurduğu hareketler hem yeni siyasi partilere hem de bağımsız terörist gruplara yol açmıştır (Weinberg vd., 2008: 27).

Toplumsal hareketler tarihçesine daha geniş bir perspektiften baktığımızda çoğunlukla anti-empyralist ve anti-sömürgeci ulusal kurtuluş hareketleri, silahlı bir mücadele sonunda bağımsız ulus-devletlerin kurulmasını sağlamış ve bu hareketler devletin ilk meşru siyasi partilerine dönüşmüştür. Örneğin yirminci yüzyılın başında gerçekleşen Meksika Devrimi önderleri, uzun süre hâkim parti konumunda iktidarda kalan Ulusal Devrimci Parti’yi -bugünkü adıyla Kurumsal Devrimci Parti (PRI, Partido Revolucionario Institucional)- kurmuştur. Silahlı mücadeleyi benimseyen ve ülkede siyasal rejimin değişmesini hedefleyen devrimci hareketlerin, demokratik sistemlere özgü bir çerçeve sunan toplumsal hareketler teorisi kapsamında değerlendirilmesi tartışmalı bir konu olmuştur. Toplumsal hareketler, şiddet içermeyen ve doğrudan iktidar değişimini değil toplumsal talepler doğrultusunda politika değişimini hedefleyen kolektif eylemlerdir (Della Porta ve Diani, 2012: 29-30, 40). Bu tanıma göre, silahlı devrimci mücadele sonunda oluşan kurucu siyasi partiler kendine özgü bir olgu olarak ele alınmalıdır.

1970’lerden sonra toplumsal hareketlerden doğan siyasi partiler ‘sol-özgürlükçü’ ve ‘post endüstriyel aşırı sağ’ hareket partileri olarak iki kategoride sınıflandırılmıştır (Ignazi, 1996; Gunther ve Diamond, 2003). Profesyonel-seçim partilerine nazire yapılarak ‘amatör-aktivist partiler’ olarak adlandırılan bu

hareket partileri aktivistler tarafından kurulmakta, sivil toplumla ve toplumsal hareketle gayri resmî bağlarını sürdürmektedir. Bu partiler, devletle ikircikli bir ilişki içindedir: Devlet desteğini reddetmezler, ancak devlet kurumlarıyla ilişkilere güvenmezler (Lucardie ve Frankland, 2016).

İrkçılık karşıtlığı, barış, toplumsal cinsiyet ve ekoloji gibi konularda yükselen toplumsal hareketlerden sol-özgürlükçü partiler ortaya çıkmıştır (Kitschelt, 1988; Ignazi, 1996). Yeşil partiler bunun en bilindik örneğidir. Bu dönemdeki toplumsal hareketler, Almanya'da Yeşiller, Fransa'da Sosyalist Birlik gibi siyasi partilerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu partiler parlamentolara girebilmiş, hükümeti oluşturan koalisyonlarda yer almıştır. İzlanda'da 1983'ten 1999'a kadar feminist bir siyasi parti parlamentoda yer almış ve daha sonra bu parti üyeleri sosyal demokrat ittifaka ve Yeşiller'e katılmıştır. Kuzey Avrupa ülkeleri gibi küçük korporatist refah devletlerinde ortaya çıkan sol-özgürlükçü partiler devlet ve sivil toplum arasında kapsamlı bir çıkar aracılığı ağının sonucu olarak (Kitschelt, 1988) ekoloji, feminizm, enerji ve nükleer silahlanma gibi konulara odaklanan toplumsal hareketlerden doğmuştur. Destekçilerinin çoğu, istikrarlı parti kimlikleri temelinden ziyade stratejik olarak oy kullanma olasılığı daha yüksek olan eğitilmiş bireylerdir (Kitschelt, 1988). Latin Amerika'da da toplumsal hareketlerden doğan siyasi partiler yaygındır. Bunun en önemli örneklerinden biri yerli kültüründe de önemli bir yere sahip olan koka yetiştiricilerinin hareketlerinden doğan Evo Morales'in Sosyalizme Doğru Hareket (Movimiento al Socialismo-MAS) partisidir. Bu dönemde toplumsal hareketlerden her zaman özgürlükçü partilerin doğduğu söylenemez. Aynı zamanda göçmen karşıtlığı ve ırkçılığı savunan aşırı sağ siyasi partiler de yükselişe geçmiştir.

Toplumsal hareketlerin siyasi partilerle ilişkisinin en otantik örneğini işçi hareketleri ile kitle partileri arasındaki etkileşim oluşturur. Modern dönemin ilk toplumsal hareketlerinden olan işçi hareketleri ile aynı süreç içinde gelişen işçi veya emek partileri on dokuzuncu yüzyılın en önemli siyasal organizasyonları olmuştur. Bu nedenle yeni toplumsal hareketlerden doğan siyasi partilere geçmeden önce işçi hareketleri ile etkileşim içinde ortaya çıkan işçi partilerinden söz etmek gerekmektedir. Daha sonra yeni toplumsal hareketlerle siyasi partilerin etkileşimi incelenecektir. Sosyal medya platformlarında örgütlenen dijital partilerin de yeni toplumsal hareketlerin dayandığı birtakım temalarla yakından bağı olduğu gözlenmektedir.

İşçi Hareketleri ve İşçi Partileri

Toplumsal hareketlerin siyasi partilerle ilişkisi işçi hareketleri ile başlar. Sanayi devriminin yarattığı üretimdeki gelişmelerle birlikte on sekizinci yüzyılın

sonlarından beri demlenen sosyal hak temelli işçi hareketleri Avrupa'yı dönüştürücü bir etki yaratmıştır. Henüz sadece erkekleri kapsayan oy hakkının genişlemesi talepleri de dahil olmak üzere on dokuzuncu yüzyıl boyunca çeşitli safhalarda etkili olan işçi hareketleri işçi partilerinin temelini oluşturmuştur. Toplumsal hareketler ile siyasi partilerin ilk etkileşimi bu noktada olmuştur.

İşçilerin çalışma koşulları ve yetersiz ücretler, işçi hareketlerinin temel motivasyonunu oluşturmuş, siyasal katılım haklarını da kapsayan bir hedefe sahip olmuştur. Sanayi toplumlarının en geniş sınıfını oluşturan işçilerin eylemleri, önceleri tatminkâr olmasa da zaman içinde sosyal ve siyasal haklarla ilgili birtakım kanunların çıkmasını sağlayan ilk ateşi yakmıştır. İngiltere'de 1832 reformlarının yetersizliği üzerine işçilerin iktisadi haklarını da içeren daha kapsayıcı bir siyasal sistem talep eden başka bir halk hareketi -Çartist hareket- ortaya çıkmıştır (Tilly, 2008: 80). İngiltere'deki Çartist hareket ilk kitlesel emek hareketi ve işçi partisinin temeli olarak nitelendirilmiştir (Uslu, 2014). Marx ve Engels'in 1840'larda yazdığı ilk eserlerinde de olduğu gibi "işçi kitlelerinin tarihin öznesi olabileceği yönündeki fikirler" 1830'larda etkili işçi hareketlerinin yarattığı devrim dalgasının ürünüdür (Uslu, 2014).

Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) gerçekleşen işçi hareketlerinin temel amacı sanayi devriminin ardından oldukça kötü olan çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve istihdam yasalarının çıkarılması idi. Kolektif örgütlenme birimleri genellikle sendikalar olmuş, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi sömürgeler dahil olmak üzere sanayi ülkelerinde işçi partileri kurulmuş ve diğer ülkelere yayılmıştır. Duverger, toplumsal hareketlerin ilk ve en etkili örneklerinden birisi olan işçi hareketleri ile birlikte ortaya çıkan siyasi partileri "kitle partileri" olarak tanımlamıştır (Duverger, 1954). Kitle partileri siyasal iletişim ve siyaset sosyolojisi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Propaganda için iletişim araçlarının kullanılması bu dönemde yaygınlaşmıştır. Kitleleri oluşturan sınıfların, milliyetçi öncüllerle katılım sağladığı iki dünya savaşı sonrasında kitle partilerinin 'altın çağı' (Margetts, 2001) sona ermiş ve özellikle Avrupa'da 1970'lerde kitle partilerine üyelikte azalma olmuştur.

İşçi partilerine benzer şekilde yirminci yüzyıl başında çoğalan komünist partilerin de işçiler ve öğrenciler başta olmak üzere devrimci sol toplumsal hareketlerle ve örgütlerle bağlı olmuştur. Latin Amerika'da, yirminci yüzyılın büyük savaşları arasında kurulmuş komünist ve sosyalist partiler, Küba Devrimi'nden etkilenen devrimci hareketleri desteklemiştir. 1970'lerden itibaren Marksist-Leninist çizgideki katı ve hiyerarşik örgütsel yapılar "profesyonel devrimci rolüne ve taban demokrasisine fazlasıyla vurgu yapması nedeniyle" (Della Porta ve Diani,

2012: 206) gitgide gözden düşmüştür.

Ekolojik Hareketler ve Yeşiller (Yeşil Parti)

Hareket partilerinin en ilgi çekici örneği 'Yeşil Parti'lerdir. İnsan ve toplumun doğa ile ilişkileri bağlamında ortaya çıkan; doğa sorunlarını, insan emeği, bilim ve teknoloji ile doğrudan ilgili uzun bir tarihsel bağlamda ele alan hareketlerdir. İnsan–doğa ilişkisi, doğa tasavvurunda derin bir değişim yaratan zihinsel/ kültürel dönüşüm sürecinin ürünüdür. Sanayileşme, kentleşme, teknolojik gelişme ve buna bağlı üretim ve nüfus artışı bu zihinsel dönüşümün bir sonucudur. Bu hareketlerin temelinde yer alan ekolojizm bu dönüşüme ilişkin ekonomik, siyasal ve felsefi önermeler dizisine sahip olan bir yaklaşımdır ve ekoloji biliminin verileri ile olgunlaşmıştır. Doğa sorunu temelinde, toplumsal çelişkilerin sergilenmesi, sanayi toplumundaki tahakküm ilişkilerini daha geniş eleştirel bir perspektiften almaları ve yeni alternatiflerin gündeme getirilmesini amaçlayan ekolojik hareketler yeni bir siyasal eylem biçimine dönüşerek temsili parlamenter demokrasiye meydan okuyan demokratik bir eylem olmuştur. İsmi çağrıştırdığı gibi ekolojiye duyarlı, nükleer enerji karşıtı kampanyalarla 1980'lerde biçimlenen bu siyasal partiler zamanla tüm kimlik haklarına sahip çıkan şemsiye bir platform olmuştur. Yeşil parti adayları -Yeşiller- ulusal ve bölgesel meclislere girdikten sonra kalıcı bir liderlikle resmî ve merkezî parti yapısına dönüşmüştür (Della Porta ve Diani, 2012: 207). Tabana dayalı demokrasinin vadettiği kolektif karar vermeyi mümkün kılacak katılımcı yaklaşımın yerini daha güçlü bir resmî yapı doldurmuştur. Fakat yine de Yeşil Partiler; toplumsal hareket odaklı, eleştirel yaklaşımıyla siyasal sol ile özdeşleşen taban demokrasinden gelen ana eksenini kaybetmemiştir. 1972'de Yeni Zelanda'da kurulan ilk yeşil partinin ardından 1973'te İngiltere'de kurulan Halk Partisi adını 1987'de Yeşil Parti olarak değiştirmiştir. 1980 yılında kurulan ve yeşil hareketin en tanınmış olan Alman Yeşil Parti ise zamanla ekolojik siyaset yanında daha geniş çevrede popülist bir tavır sergilemiştir. Batı ve Doğu Almanya'nın birleşmesi ile Birlik 90/Yeşiller ismini almıştır. Türkiye'de de ilk defa 1988 yılında kurulan Yeşiller Partisi, 1994 yılında yasal yükümlülüklerini yerine getirmedikleri için Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. 21 Eylül 2020'de yeniden kurulmuştur (Yeşiller, 2021).

Yeni siyasal partiler, parlamentoya aday seçmede başarılı olduktan sonra koalisyon kurma ve yasama pazarlığıyla ilgilenmeye başlamıştır. Yeşil Partiler, kuruldukları tarihten itibaren Avrupa siyasetinin kalıcı bir parçası olmuştur. Örneğin Almanya'daki Yeşiller, 1998'den 2005'e kadar hüküm süren koalisyonlarda Sosyal Demokrat ağırlıklı hükümetlerin bir parçası olmuş, temsilcileri başbakan yardımcılığı, dışişleri bakanlığı gibi üst pozisyonlarda görev

almıştır. 2021 seçimleri sonunda 735 sandalyeli Bundestag'da 118 sandalye ile temsil edilmektedir. Avusturya'da kurulduğu 1987'den bu yana sandalye sayısını artıran Yeşil Parti liderlerinden Alexander Van der Bellen, 2016'da Avusturya devlet başkanı seçilmiştir. Ulusal ölçekteki Yeşil Partiler, 1999 Avrupa Parlamentosu seçimlerinin ardından kurulan Yeşiller/Avrupa Özgür İttifakı'nın parçası olmuş, bölgeselci ve azınlık politikalarını da temsil etmeye başlamıştır. 2019-2024 Avrupa Parlamentosu'nda Yeşiller parlamentonun yaklaşık %10'unu oluşturmaktadır.

İrçılık, Göçmen Karşıtlığı ve Aşırı Sağ Partiler

Daha önce de vurgulandığı gibi toplumsal hareketlerden her zaman özgürlükçü partilerin doğduğu söylenemez. Tarihsel örnekleri daha çok ırkçı, anti-semitist hareketlere dayanan güçlü partiler iki savaş arasında etkili olmuştur. 1980'lerin sonunda ise liberal demokrasilerde göçmen karşıtlığı, ırkçılık, LGBT karşıtlığı, kürtaj karşıtlığı gibi çoğunlukla sağ siyasetin belli bir dozda içerdiği özellikleri yoğun olarak barındıran aşırı uçtaki sağ partiler gözlenmeye başlamıştır. Popüler kaygıları, önyargıları ve kızgınlıkları kullanan yeni popülist partiler ve hareketler kendilerini hem sıradan insanların hak ve çıkarlarının uzlaşmaz savunucuları hem de 'gerçek demokrasi'nin tek gerçek temsilcileri ve destekçileri olarak pazarlamıştır (Betz, 2001).

Savaş sonrasında İtalya'da bir dönem varlığını sürdüren neofaşist parti İtalyan Sosyal Hareketi (MSI) (1946-1995); önce Ulusal İttifak (AN) (1995-2009) daha sonra Özgürlük Halkı (PdL) (2009-2013) adı altında merkez sağa yerleşmiş ve 2013 yılında Berlusconi'nin Forza Italia'sına dönüşerek devamlılık göstermiştir (Ferraresi, 1996).

Fransa'da Jean-Marie Le Pen'in aşırı sağdaki Ulusal Cephesi, kızı Marine Le Pen'in yönetiminde daha ılımlı bir tavır takınsa da göçmen karşıtlığını temsil eden bir parti olarak devam etmektedir. İngiltere'de 1970'lerin aşırı sağ partisi Ulusal Cephe'den ayrılarak kurulan ırkçı parti BNP (British National Party) yabancı düşmanlığı, göçmen karşıtlığı, anti Semitizm ve İslamofobi ile nitelenmektedir. Bu tarzdaki partilerden 1990'lı yıllardan itibaren görece yükselişe geçen Avusturya Özgürlük Partisi (FPÖ), son yıllarda hem İtalyan parlamentosu ve senatosunda hem de Avrupa Parlamentosu'nda sandalye sayısını artıran Kuzey Ligi (Lega Nord), Danimarka ve Norveç'teki İlerleme Partileri, Danimarka Halk Partisi Avrupa'da varlık göstermeye devam etmektedir.

Dışlayıcı aşırı sağ partilerin ortak özelliğini göç ve çok kültürlülüğe karşı mücadele ve halk arasında bilinen tabiriyle yabancı karşıtlığı oluşturur. Aynı zamanda, kendilerini, özellikle İslam'ın Batı Avrupa'da artan varlığına karşı, Batı kültürünü

ve değerlerini savunmayı amaçlayan yeni bir kimlik siyasetinin savunucuları olarak pazarlamaktadırlar. Bu anlamda, dışlayıcı popülizm küreselleşmeyle bağlantılı olan sosyokültürel gelişmelere ve süreçlere meydan okumakla birlikte ekonomik anlamda küreselleşmenin desteklediği liberal söylemi muhafaza etmektedir (Betz, 2001).

Vergi Karşıtı Hareketlerden Doğan Siyasi Partiler

Sağ popülizmin en önemli özelliklerinden bir diğeri vergi karşıtlığıdır (Jupskås Anders, 2016). Vergi karşıtı hareketler (anti-tax movement) veya vergi isyanı olarak adlandırılan hareketler dünya tarihinin en eski hareketlerinden biridir. Vergi karşıtlığı, sadece sağ siyasetin değil diğer popülist hareketlerin de çıkış noktası olabilmekte, diğer bir deyişle amaçları açısından ideolojik olarak çeşitlilik gösterebilmektedir.

Çay Partisi (Tea Party), Britanya Parlamentosu tarafından 1773'te kabul edilen Çay Yasasına karşı Britanya Amerika'sı genelinde bir direniş hareketidir ve 1776 yılında Amerikan Bağımsızlık mücadelesini başlatan temel nedendir. Yıllar sonra 2009 yılında ABD'deki Cumhuriyetçi Parti içinde doğan ve sağcı popülist bir siyasi hareket olan 'Çay Partisi Hareketi' aynı adı kullanmıştır. Hareketin üyeleri, daha düşük vergileri savunmuş ve azaltılmış hükümet harcamaları yoluyla ABD'nin ulusal borcunun ve federal bütçe açığının azaltılması çağrısında bulunmuştur.

Maliye literatüründe özel bir yere sahip olan ve 1953 yılında Fransa'da ortaya çıkan Poujade hareketi vergi karşıtlığı konusunda bireysel başlayıp toplumsal hale gelmiş bir harekettir (Temel, 2019). Bu hareket kısa süreli olarak yoğun bir sosyal etki yaratmıştır. Kitleleşerek önce bir sivil toplum kuruluşuna dönüşmüş sonra da Fransız Birliği ve Kardeşlik isminde siyasi bir partiye dönüşerek Fransız parlamentosunda temsil edilmiştir. 2018'de yine vergi artışlarının tetiklediği bir demet sosyoekonomik sorunun üzerinde yükselen Sarı Yelekliler hareketi de sınırları aşan bir etki yaratmıştır. Fakat Sarı Yelekliler Hareketi siyasi bir partiye dönüşmemiştir (Temel, 2019).

Norveç ve Danimarka'daki İlerleme Partisi 1970'lerde vergi karşıtı bir hareket olarak başlamıştır. Vergi karşıtı partiler, devletin vergilendirme yetkisine değil, yüksek vergi oranlarına ve vergi yükünün bireyler arasındaki dağılımındaki eşitsizliklere karşı çıkmakta ve programlarında bu konuya özel yer ayırmaktadır (Çakar, 2013).

Siyasi Partilerden Ağ Partilerine: Dijital Çağda Siyasal Katılım

Yirmi birinci yüzyılda hızla gelişmeye devam eden dijital teknolojinin imkânları

siyasal katılım biçimlerini de dönüştürmüştür. Dijital demokrasi ve toplumsal hareketler konusunda çalışmalarıyla bilinen, medya ve iletişim alanından bir uzman olan Paolo Gerbaudo, 2018 yılında “dijital parti” tanımlaması ile parti tipolojilerine bir yenisini eklemiştir. Gerbaudo, dijital platformda örgütlenen yeni bir siyasi parti tipine odaklanmıştır. Daha önceden yani yirmi birinci yüzyıl başlarında, Norris “dijital parti” ve Margetts “siber parti” terimini siyasi partilerin dijital çağa uyumunu vurgulamak amacıyla kullanmıştır. Bu partilerin temel özelliği, geleneksel üyelik kavramları yerine seçmenler ve parti arasındaki ilişkiyi güçlendirmek için web tabanlı teknolojileri kullanmasıdır (Margetts, 2001). Bu vasıta ile siyasi partiler toplumsal hareket stratejilerini gittikçe artan bir dozda kullanmaya başlamış, dijital teknolojilerin yaygınlaşması bu iki örgütlenmenin birbirine benzemesini sağlamıştır. Buradan yola çıkarak (Kitschelt, 2006) ‘hareket partileri’ kavramını toplumsal hareketlerden türeyen ve seçimlerde toplumsal hareketlerin örgütsel ve stratejik pratiklerini uygulamaya çalışan aktivistlerin koalisyonları olarak tanımlamıştır. Almeida (2010), sivil toplum örgütleriyle iş birliği yapan ve örgütsel kaynaklarını yoğun bir şekilde sokak protestolarına katılmak için kullanan muhalefet partilerini ‘toplumsal hareket particiliği’ kavramıyla açıklamıştır. Mevcut siyasal kurumsal düzenlemelerin siyasal süreçler ile vatandaş arasındaki uzaklığı iyice artıran işlevsizliğine karşı bir tepki olarak ‘parti’ yerine kendilerini ‘hareket’ olarak ifade etmeyi tercih eden gruplar ortaya çıkmaktadır.

Dijital çağda yeni bir parti tipinin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Bu parti tipi; ‘platform partileri’, ‘internet partileri’, ‘ağ partileri’ veya ‘dijital partiler’ (Gerbaudo, 2019), ‘ağ bağlantılı (networked) parti’ (Deseriis, 2020) olarak adlandırılmaktadır. Bu konuyla ilgili değerlendirmeye geçmeden önce internet çağında siyasal katılımın nasıl evrildiğine ilişkin birkaç noktaya değinmek bu yeni parti tipolojisini anlamaya yardımcı olacaktır.

İnternet Çağında Siyasal Katılım

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi hemen her alanda toplumu dönüştürmüştür. Dijital çağda internet, insan eylemleri için zaman ve mekân farklılıklarını anlamsız hale getiren yeni bir ağ sistemi sunmuştur. Bu sistem, geleneksel görsel ve yazılı medyadan büyük farklılıkları olmakla birlikte her geçen gün kendisini yenilemektedir. Başlangıcı, İnternetin yaygın olarak kullanılmaya başlandığı 1990’ların sonu olan dijital çağ adını verdiğimiz süreç, kendi içinde birden fazla atlama noktası içermektedir. Bu durum, değişime ayak uydurmanın zorluğunun yanında, konu ile ilgili akademik çalışmalar için hem teorik hem ampirik oldukça zor bir araştırma alanı sunmaktadır (Karpf, 2020). Teknik alt yapısı, tüm toplumsal kurumların -siyaset, ekonomi, eğitim, aile ve

hatta din- dönüşmesini sağlaması nedeniyle son zamanlarda disiplinlerarası bir ilgi odağı olmuştur. İlk zamanlarda belirli bir eğitim ve gelir grubunda daha fazla kullanılan dijital teknolojiler gitgide yaygınlaşmıştır.

İnternetin kullanımındaki yaygınlık hem özel şirketlerin hem de kamu kurumlarının iletişim alt yapılarında bu teknolojiye uygun bir şekilde yenilik yapmalarını gerektirmiştir. E-devlet uygulamaları dijital çağın gelişiminin en önemli göstergelerinden biridir. İlk etapta siyasi partiler bu konuda daha az yenilikçi bir yaklaşım sergilemiştir. Hatta büyük siyasi partiler, web tabanlı uygulamalarda, baskı gruplarının ve küçük partilerin gerisinde kalmıştır (Margetts, 2001; Norris, 2001). Fakat siyasi partilerin modern anlamda var oldukları 1800'lerin ikinci yarısından günümüze tarihesine bakıldığında, yeni koşullara uyum sağlama kapasitesinin ne kadar yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, teknolojiye uyumları da günden güne artarak gelişmektedir. Siyasi partiler, seçmen kitlesini bilgilendirmek, adaylarını tanıtmak, interaktif iletişim kurmak ve kamuoyu oluşturmak için interneti kullanmakta ve bu siyasal iletişim kanalının kullanımındaki hassasiyet seçim sonuçlarına yansımaktadır (Çağlar ve Köklü, 2017).

Norris'in (2001), 179 ülkedeki 339 siyasi parti web sitesinden alınan toplu veriler ve içerik analizinden yararlanarak yaptığı çalışmanın sonunda birçok büyük partinin uyum konusunda geri kaldığı ve internet ortamının sağladığı koşulların dijitalleşmenin hızlı olduğu geçiş dönemi veya yeni demokrasilerdeki (örneğin Brezilya, Slovenya vb.) partilere güç verdiği ifade edilmiştir. Muhalefet partilerinin, seçimlere katılmayan yasadışı örgütler olarak kabul edildiği tam otoriter veya göstermelik seçimlerin yapıldığı seçimli otoriter sistemlerde, muhalefet, sesini ancak çeşitli web siteleri aracılığı ile duyurabilmektedir. Margetts (2001), internetle birlikte siyasal katılımdaki yeniliklere ve siyasi partilerin örgütlenmelerindeki değişime odaklanarak 'siber parti' olarak adlandırdığı bir ideal tip tanımlamıştır. Siber partiler, birbirinden farklı ve birden fazla tercihlere sahip seçmenle, resmî üyeliğe ihtiyaç duyulmadan, teknolojik destekli ilişkiler kuran yeni bir organizasyon tarzıdır. İngiliz siyasal sistemini merkeze alan çalışma, mevcut iletişim teknolojilerine uyum düzeyinin siyasi partiler arasındaki rekabette önemli bir değişken olduğunu ortaya koymuştur.

Toplum genelinde internet kullanımının yaygınlaşması ile birlikte resmî parti üyeliği azalmakta ve parti bağlılığı giderek zayıflamaktadır. Bütün konulara cevabı olan ideolojik taraftarlıktan çok, antikapitalizm, ekoloji, kültürel haklar vb. odaklı tek konulu protesto faaliyetleri ve sembolik eylemler daha çok ilgi çekmektedir. İnternet kullanımı arttıkça herhangi bir organizasyona daimî

üyelik ya da katılım azalmaktadır (Margetts, 2001). 1960-1990 arasında daha sık gözlenen yalnız bir partiye bağlı olma eğilimi azalmış 1990'lardan sonra farklı zamanlarda veya farklı türdeki (yerel/genel/yasama/başkanlık vb.) seçimlerde farklı partilere destek verme artmıştır. Seçim yoklamalarındaki kararsızlar kategorisi her geçen gün daha önemli hale gelmektedir. İletişimdeki yeni teknolojilerin kullanılması, liderlerin potansiyel seçmenleriyle doğrudan etkileşime girmesini kolaylaştırmıştır. Ancak aynı zamanda siyasal rekabetin kişiselleşmesine ve popülist siyasetin yükselmesine neden olmuştur (Bardi, Bartolini ve Trechsel, 2014). Sosyal medya, siyasi mesajları kitlelere aktarma, gençlere daha kolay ulaşma, politikacıları erişilebilir kılma ve siyasi mesajları kalıcı hale getirme olanağı sağlarken, dijital bölünme, yankı odaları, trolleme ve devlet gözetimi sosyal medyanın dezavantajları arasında yer almaktadır. Siyasi partilerin gençlere ulaştığı en etkili alan internet ve sosyal ağlardır. Sosyal ağları bir yaşam tarzına çeviren gençler, siyasal katılım için de bu alanı tercih etmekte ve siyasette görünür olmanın keyfini çıkarmaktadır (Şener, Yücel ve Yedikardeş, 2019).

Yeni Bir Parti Tipi Olarak Dijital Parti

Yirmi birinci yüzyılın başlarında yeni bir parti tipi olarak ortaya çıkan dijital partileri tanımlamak ve genelleme yapmak çok kolay değildir. Bu partileri, diğer siyasi partilerden ayıran şey, sadece dijital sosyal ağ mekanizmalarının kullanılması ile ilgili değildir. Bu mekanizmalar günümüzde tüm organizasyonların kullandığı araçlardır. Siyasi parti paradigmasını değiştiren derin bir farklılık vardır. Bu partiler, dijital çağın her siyasi partiye açtığı imkânların ötesine geçerek dijital platformları bir organizasyon tarzı haline getirmekte, doğrudan etkileşimi, aktif ve duyarlı bir katılımı mümkün olan en geniş ölçekte sağlamaya çalışmaktadır. Dijital partiler, anlık etkileşim içinde sıradan insanların sınırsız katılımına açık bir şekilde organize olabilmektedir. Bürokratik dolambaçları ortadan kaldıran yatay örgütsel ağlara sahiptir.

Gerbaudo (2019) dijital partilerin diğer partilerden farklarını sıralarken bu parti tipini tanımlamakla ve ayırt edici özelliklerini belirtmekle kalmıyor, hangi koşulların böyle bir parti tipine yol açtığını da açıklamış oluyor: Bu partiler, dijital teknoloji sayesinde "sıradan insanlara daha açık, daha doğrudan, daha yakın, daha özgün ve şeffaf" yeni bir politika vadetmiştir. Bu amaçla sosyal medya hizmet ve uygulamalarının imkânlarından sonuna kadar yararlanmış, veri toplama, çevrimiçi tartışma ve karar alma mekanizmalarına yatırım yapmıştır. Dijital teknolojiyi siyasi katılım ve karar alma süreçlerinin özüne yerleştirmiştir. Geleneksel partilerin bürokratik ve siyasi kariyer hedefli eylemlerinden bunalmış seçmenler için cazip gelen şeffaf, esnek ve daha aracısız bir katılım yolu açmıştır.

Bürokratik araçlar yerine algoritmalar ve çevrimiçi protokoller kullanılmaktadır (Gerbaudo, 2019: 67). Geleneksel partilerin ihtiyaç duyduğu ofis binaları ve eşyaları gibi sürekli maliyetleri bulunmamakta ve mevcut masrafları üyelik aidatı yerine bağışlarla finanse edilmektedir. Geleneksel siyasetin yarattığı güvensizlik durumundan sıkılan ve dijital dünya ile gitgide artan ölçüde ilgili olan insanlar için oldukça çekici gelen dijital partilerin, dijital haklar, kanunlar ve yeni demokratik kurumlar gibi yasal-kurumsal bir zemine dayalı olduğu da not edilmektedir.

Dijital parti, eleştirel bir perspektiften siyasi partilerin yeni bir analizini sunmaktadır. Sanayi devriminin sonucunda ortaya çıkan kitle partilerinin karşısına dijital devrimi koyan Gerbaudo (2019: 45-49), 2008'deki ekonomik durgunluğun yeni bir toplumsal bölünmeye yol açtığını ileri sürmektedir. Farklı derecelerde olsa da Avrupa'daki örneklerinden hem Movimento 5 Stelle hem de Podemos, 2008 mali krizini izleyen kemer sıkma karşıtı protesto dalgasına dayalı ortak bir kökene sahiptir (Dommett vd., 2021). Ayrıca, dijital partiler, yerleşik parti yelpazesinde kendilerine yer bulamayan ve dijital teknolojiye aşına bireyleri cezbetmektedir.

Dijital parti, her ne kadar kurdukları dijital form üzerinden doğrudan demokrasiyi mümkün olduğu ölçüde hayata geçirmeye çalışan bir parti tipi olarak idealize edilse de yine Gerbaudo (2019; 2021) tarafından birtakım kusurlarına vurgu yapılmaktadır. Karizmatik liderlik ve bu "hiper" liderin elinde yoğunlaşan güç ve gücün üyelerin elinde olduğu izlenimini veren "plebisiter" bir dinamik durum dijital platformlar aracılığıyla da yaratılabilmektedir. Buna ek olarak ideolojik bir aidiyet olmaksızın veya siyasi bir sonuç için sorumluluk taşımadan var olan gevşek bağlantılı destekçiler daha idealist üyeler için potansiyel bir tehdit barındırmaktadır (Dommett vd., 2021). Doğası gereği bilgi şeffaflığını ve ifade özgürlüğünü savunduğu düşünülen bu tür platformlarla ilgili bu nokta, dijital çağda demokratik siyasal katılımı tehdit eden daha genel bir problemi işaret etmektedir.

Dijital Partiler: Platform Partileri ve Ağ Partileri

Deseriis (2020), Gerbaudo'nun dijital parti genel tanımını benimseyerek bu parti tipini platform partisi ve ağ partisi olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır. Bu sınıflamada, Gerbaudo'nun dijital partilerin ideallerini açıklarken bu idealler ile partilerin sergilediği gerçek uygulamalar arasında var olabilecek uçurumla ilgili uyarıların dikkate alındığı gözlenmektedir. Platform partisi, karizmatik bir lider tarafından yönetilen ve kesinlikle seçim rekabetine odaklanan görece merkezi bir örgütlenmedir. Ağ bağlantılı partiler veya ağ partileri ise, politika

önerilerinin ve liderlik pozisyonlarının bir ağ bağlamında ortaya çıktığı daha ademi merkezîyetçi bir parti türüdür, doğrudan demokrasinin uygulanmasının ideal araçları olarak düşünülebilir. Tablo 1’de platform partisi ile ağ partisi karşılaştırması yapılmıştır.

Tablo 1: Platform Partileri ve Ağ Partileri Karşılaştırması (*)

Platform Partileri	Ağ Partileri
Üyelik artırma anlayışı	Sınırsız üyelik
Yerelliğin kırılması (delokalizasyon)	Ademi merkezîyetçilik
Hiper liderlik ve karizma	Fonksiyonel liderlik
Dijital bir taban	Aşağıdan yukarıya iş bölümü
Plebisiteryenizm	Kolektif gündem belirleme
Aracısızlaştırma	Hibrit katılım

Kaynak: (Deseriis, 2020).

(*) Deseriis, Gerbaudo’nun dijital partilerle ilgili olarak ‘kilit kararlarda tabana sıklıkla danışıldığı bu parti örgütlenmelerinde, bu tür istişarelerin zamanlamasının ve çerçevesinin parti liderliği tarafından kontrol edildiği ve kendi konumunu meşrulaştırmak için kullanıldığı’ durumlar uyarısına istinaden tipolojik bir ayrıma gitmektedir. Platform partilerinde gündem belirleme ve karar alma mekanizmalarını ‘plebisiteryen’ olarak tanımlamasının nedeni Gerbaudo’nun dijital partilerle ilgili kötü senaryosuna dayalıdır.

Platform partileri, ‘yeni’ toplumsal hareketler olarak adlandırılan 1968 öğrenci hareketleriyle başlayan sürecin siyasal sonucu olarak düşünülebilir. 1999 yılında ABD’nin Seattle eyaletinde gerçekleştirilen Dünya Ticaret Örgütü karşıtı gösteriler, sermayenin küreselleşmesi karşısındaki muhalefeti örgütleyen Dünya Sosyal Forumu bu zincirin devamıdır. Küresel kapitalizmin ve neoliberal politikaların yarattığı sorunlara karşı muhalefet, özellikle 2008 krizi ile birlikte hızlanmış ve bu süreçte Yunanistan ile başlayıp İspanya ve kısmen Arap Ülkeleri’ndeki kriz karşıtı hareketlerle ve ABD’deki ‘İşgal Et Hareketi’ ile gündemde kalmıştır (Güler, 2015).

Yine bu süreç içerisinde kimlikler vurgusunun güçlü olduğu yeni feminist, ekolojist, ırkçılık karşıtı hareketlerin geleneksel siyasal kurumlara mesafeli duruşları en sonunda başka bir siyasal platform ihtiyacını doğurmuştur. Toplumsal hareketlerin bir kısmı, daha önceki bölümlerde bahsedilmiş olduğu gibi müesses nizama görece uygun farklı tarzda kurumsal siyasi partilere dönüşürken (Yeşil Parti vb.), dijital partiler, yeni toplumsal hareketlerin hassasiyetlerine yanıt veren siyasal temsil ajanları haline dönüşmüştür. Neoliberal dönemin bireyciliği

ve tüketiciliği, endüstriyel çağın siyasi militanlığının yerini almıştır (Gerbaudo, 2019).

Avrupa'da Yirmi Birinci Yüzyıl Hareket Partileri ve Dijital Partiler

Gerbaudo, dijital parti kavramını karşılaştırmalı bir perspektiften yaklaşarak geliştirmiştir. Avrupa'daki başlıca örnekleri Alman Korsan Partisi, İtalyan Movimento 5 Stelle (M5S) ve İspanyol Podemos ile ilgili ampirik kanıtları kullanmaktadır. Gerbaudo'ya göre dijital parti, Kuzey Avrupa ülkelerindeki Korsan Partilerden İspanya'da Podemos, Fransa'da Insoumise ve Corbyn'in Birleşik Krallık'taki İşçi Partisi'nin popüleritesinin artmasını sağlayan Momentum gibi sol popülist hareketlere kadar yirmi birinci yüzyılda ortaya çıkan bir dizi yeni siyasi oluşumda görülen yeni örgütsel şablonudur.

Aralarındaki birtakım farklılıklarına rağmen dijital teknolojiyle desteklenen yeni bir politika sunma vaatlerinde belirgin ortaklıklar sergilemektedir. Daha katılımcı, daha demokratik, sıradan insanlara daha açık, daha doğrudan, daha özgün ve şeffaf olduğunu iddia eden bir tür siyaset vadetmişlerdir (Gerbaudo, 2019). Bu oluşumların ilk olarak internetin yaygın olduğu Batı ülkelerinde ortaya çıktığı gözlenmektedir. Facebook ve Twitter gibi sosyal ağların veya özel YouTube kanallarının gücünü geniş bir destekçi ve sempatizan tabanı oluşturmak için kullanmaktadır. Üyelerini, politikaları, adayları tartışma veya oylamaya davet eden çevrimiçi karar verme mekanizmalarını geliştirmektedir.

Dijital platformlarda örgütlenen partilerin ortaya çıkması, siyasal partilerin ve temsili demokrasinin zayıflamasına, tarihsel anlamda gücünü aldığı kitlesel örgütlerle, toplumsal hareketlerle ve taleplerle bağlarını kaybetmesi ve nihayetinde 2008 ekonomik krizinin etkilerine karşı bir çözüm önerisi sunamamalarına dayanmaktadır. Sosyal demokratlar, 1990 sonrası süreçte AB'nin dayatması olarak düşünülen makroekonomik ve siyasi yapının yarattığı krizlerin sorumlusu görülmüş, 2008 ekonomik krizinin etkilerini açacak bir program ortaya koyamaması nedeniyle ve devamında göçmen krizinin getirdiği popülist dalganın eleştirileriyle birlikte önemli derecede güç kaybetmiştir (Yıldırım, 2021). Avrupa'da Avrupa-şüpheciliğinin çoğu dijital partilerin ortak noktası olması rastlantı değildir.

Dijital partilerin temel sorunlarından biri, yukarıda işaret edilen siyasal katılımı yönlendiren plebisitist istişarelerin ötesine nasıl geçileceği ve yerel düzeydeki uzlaşmaların ulusal düzeye nasıl ölçekleneceği konusundadır (Deseriis, 2020; Gerbaudo, 2021). Bir diğer konu hareket temelli bu partilerin tıpkı Yeşiller veya daha eskiye gidersek İşçi Partileri gibi parlamento odaklı kurumsal bir

yapıya dönüşüp dönüşmeyeceğini zaman gösterecektir (Dommett vd., 2021). Gerbaudo (2021) parti içi demokrasi konusundaki temel ölçütlere göre dijital partileri orta derecede kapsayıcılık, güçlü derecede merkezileşme ve düşük kurumsallaşma olarak betimlemiştir. Çevrimiçi katılımın yönetimi için net ilkelerin belirlenmemiş olması ve şeffaf prosedürlerin işletilmemesi belirgin bir problemdir.

Avrupa’da yirmi birinci yüzyılda ortaya çıkan ve dijital teknolojiyi farklı düzeylerde ve yoğun olarak kullanan “hareket partileri” ideolojileri ve yasama seçimlerindeki performansı Tablo 2’de belirtilmiştir.

Tablo 2: Avrupa’daki Hareket Partileri

İsim / Ülke	Kuruluş Tarihi	İdeoloji	Son İki Seçim Başarısı (Yasama)
Korsan Parti (İsveç)(*)	2006	Sivil haklar, e-demokrasi, telif hakkı ve patent yasası reformu, bilginin serbest paylaşımı (açık içerik), bilgi gizliliği, bilgi şeffaflığı, ifade özgürlüğü, yolsuzluk karşıtlığı ve ağ tarafsızlığı	2014: 0/349 2018: 0/349
Movimento 5 Stelle, M5S (Beş Yıldız Hareketi) (İtalya)	2009	Popülizm, Beş yıldız: ortak mallar, bütünüleyici ekoloji, sosyal adalet, teknolojik yenilik ve eko-sosyal piyasa ekonomisi.	2013: 109/630 2018: 227/630
SYRIZA (Radikal Sol Koalisyon) (Yunanistan)	2012	Sol popülizm, Avrupa yanlısı (2004’ten itibaren varlık gösteren toplumsal hareket)	2015: 145/300 2019: 86/300
Barcelona en Comú (İspanya)	2014	Sol popülizm, Avrupa yanlısı	2015: 11/41 2019: 10/41
Podemos (Yapabiliriz) (İspanya)	2014	Sol popülizm; ekonomik kriz, işsizlik, eşitsizlik ve yolsuzluk karşıtı protesto eylemleri sonucunda kurulmuştur.	2016: 47/350 (Muhalefet) 2019: 26/350 (Koalisyonda)

La France insoumise (Boyun Eğmeyen Fransa)	2016	Sol popülizm	2017: 17/577
Momentum (Birleşik Krallık)	2017	İşçi Partisi'ni destekleyen taban hareketi	2017:262/650 2019: 202/650 (İşçi Partisi'nin oranı)

Kaynak: (Gerbaudo, 2019; Yıldırım, 2021)

(*) İlk kez İsveç'te kurulan platform, Kuzey Avrupa ülkeleri başta olmak üzere birçok ülkede yaygınlaşmıştır. Korsan Parti Hareketi 2009 yılında Türkiye'de de kurulmuştur.

Tablo 2'de yer alan ve seçim başarısı yüksek siyasi partilerden Movimento 5 Stelle, M5S (Beş Yıldız Hareketi), İtalya'da kurumsal siyasetin bir türlü içinden çıkamadığı küresel kapitalizmin yarattığı krizler sonucunda ortaya çıkmıştır. Partiye öncülük eden komedyen Beppe Grillo ile web tasarımcısı Gianroberto Casaleggio, sanal platformlardaki tartışma ve blog yazılarıyla halkın ilgisini çekmeyi başarmıştır. 2005'ten itibaren siyasetin dışından gelen bu hareket sorunlarla ilgili çözüm için alternatif bir kanal açmış ve 2018 genel seçimlerinde yüzde 32 oranında oy kazanarak İtalya'da en çok oy olan parti konumuna gelmiştir. Ünlü siyaset filozofu Rousseau'nun adının verildiği çevrimiçi platformda, politika tartışmalarının ve halk oylamalarının yanı sıra parlamento ve yerel seçimlerde adayları belirlemek için ön seçimler düzenlemiştir (Gerbaudo, 2021). Hareket partilerinin en büyük ortak özelliği siyasetin dışından kişiler tarafından yönlendirilmesi, tıkanmış siyaset için bir alternatif sunması ve dijital demokrasi imkânlarından yararlanmasıdır. Örneğin İspanya'nın Podemos Madrid'deki Complutense Üniversitesi'nden sol kanat akademisyenler tarafından kurulmuştur. İspanya'da ekonomik krizinin yarattığı 2011-2012 Öfkeliiler (Indignados) hareketinin devamıdır. 2016 ve 2019 seçimlerinden sonra koalisyon kurma/reddetme kararlarını internet üzerinden yaptığı oylama ile alan Podemos, dijital uygulamaları sıklıkla kullanmaktadır (Gerbaudo, 2021).

İletişim teknolojilerindeki gelişme, sorunların çözümünde bireylerin katılımına açık ve bireylere önemli olduğunu hissettiren düşünce paylaşım platformları dijital partilerin oluşumunda etkili olmaktadır (Yıldırım, 2021). Dijital partilerin ortaya çıkışı ile yirmi birinci yüzyılda neo-popülizmin yükselişi birbiriyle yakından ilişkilidir.

Sonuç

Siyasi partiler ile toplumsal hareketler birbirine yakın stratejiler izlemeye başlamıştır. Yeni iletişim araçları veya daha genel anlamda dijital ekosistem, vatandaş siyasete bağlayan yeni ve geri dönüşü olmayan bir kanal olmuş ve geleneksel siyaset paradigmasını değiştirmeye başlamıştır. Modern siyasetin ayrılmaz bir parçası olan siyasi partilerin tarihine bakıldığında gelişen koşullara uyum sağlama ve değişime ayak uydurabilme kapasitelerinin yüksek olduğu görülmekle birlikte dijital çağa uyumda geri kaldıkları görülmektedir. Dijital çağın imkânları tüm sosyal kurumları olduğu gibi siyaseti de etkilemeye ve siyasal katılımı dönüştürmeye başlamıştır. Bu dönüşümün uzun dönemdeki etkisi siyaset ve iletişim disiplinleri tarafından değerlendirilmeye devam edilecektir.

Genel anlamda kriz dönemlerinde alternatif bir yol arayan halkın, kendilerini temsil ettiklerini düşündükleri liderlere ve siyasi partilere yönelmesi popülist siyaset tarzının en belirgin özelliğidir. Yirmi birinci yüzyılın krizleri ve eş zamanlı olarak internetin yayılması popülizmin ve dolayısıyla hareket partilerinin yükselmesine neden olmuştur. Bunlar, Avrupa'daki örneklerinin incelenmesiyle dijital partiler, platform partileri, ağ partileri, hareket partileri gibi kavramlarla yeni bir parti tipi olarak tanımlanmaktadır. Kitle partileri ve kitle hareketlerinin siyasi partilere dönüşmesi ve bazı yeni toplumsal hareketlerin bir düzeyden sonra toplumsal hareket olma tarzını da muhafaza etmeye çabalayarak siyasi partilere dönüşmesi birbirlerinden oldukça farklı koşullarda ve zamanda gerçekleşmiş iki olgu olarak karşımıza çıkmıştır. Yirmi birinci yüzyılın krizlerinin ve buna bağlı ortaya çıkan popülist siyaset tarzının sonucu olarak, birtakım siyasi partilerin toplumsal hareketlerin stratejilerini kullanarak örgütlendiği gözlenmektedir. Bu partiler, dijital çağın her siyasi partiye açtığı imkânların ötesine geçerek dijital platformları bir organizasyon tarzı haline getirmiştir. Paolo Gerbaudo ile birlikte ortaya atılan dijital parti kavramı etrafında, siyasi partilerin dijital teknoloji ile ilişkileri, parti sistemi ve rekabete etkisi daha genel olarak da siyasetin dijitalleşmesi konusunda yeni bir tartışma alanı açılmıştır. Önümüzdeki on yıllarda dünyada bu tip siyasi partilerin daha fazla gündemde olacağı beklenmektedir.

Sonnot

¹ Aslında siyasi partilerin işlevsel eleştirisi çok erken bir dönemde başlamıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında etkili anarşist bakış açısına göre, siyasi partilerin yapısal ihtiyaçları, örneğin disiplin ve hiyerarşi, hedefledikleri toplumsal sistemde yok edilmesini taahhüt ettikleri otoriter tahakkümün işaretleridir ve devrimci bir kurtuluşu gerçekleştirmekten uzaktır (Weinberg, 1991). Yirminci yüzyılın başında Michels ve Ostrogorski siyasi partilere yönelik eleştirilerini yayınlamıştır. Siyasi partilerin,

oligarşilere dönüşmeye meyilli ve yozlaşmaya açık kurumlar olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat toplumun siyasi partiler aracılığı ile problemlerini halletme ümitlerindeki azalma, 1968'lerden sonra toplumsal hareketlerin canlanmasında kendisini hissettirmiş ve son elli yılda akademik alanda sıkça tartışılmıştır.

Kaynakça

Almeida P (2010). Social movement partyism: collective action and oppositional political parties. *Strategic alliances: Coalition building and social movements*, 34, 170–196.

Bardi L Bartolini S ve Trechsel A H (2014). Responsive and Responsible? The Role of Parties in Twenty-First Century Politics. *West European Politics*, 37(2), 235–252.

Bennett W L ve Segerberg A (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, communication & society*, 15(5), 739–768.

Betz H G (2001). Exclusionary Populism in Austria, Italy, and Switzerland. *International Journal*, 56(3), 393–420.

Brancati D (2014). Pocketbook protests: Explaining the emergence of pro-democracy protests worldwide. *Comparative Political Studies*, 47(11), 1503–1530.

Çağlar N ve Köklü P H (2017). Yeni Medyanın Siyasal İletişim Aracı Olarak Kullanımı: Siyasal Partilerin Resmî Web Sitelerine Yönelik Bir Araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(1), 148–173.

Çakar E P (2013). Vergiye karşı direnme şekilleri ve vergi inzivası. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(2), 1293–1314.

Della Porta D ve Diani M (2012). *Toplumsal Hareketler*. Çev. P Çakır ve C Gülbudak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Deseriis M (2020). Two variants of the digital party: The platform party and the networked party. *Partecipazione e Conflitto*, 13(1), 896–917.

Dommett K Kefford G ve Power S (2020). The digital ecosystem: The new politics of party organization in parliamentary democracies. *Party Politics* [Preprint].

Dommett K vd. (2021). Are digital parties the future of party organization? A symposium on The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy by Paolo Gerbaudo, Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica, 51(1), 136–149.

Duverger M (1954). *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. Çev. B North ve R North. New York: John Wiley & Sons, Inc.

Gerbaudo P (2019). *The digital party: Political organisation and online democracy*. London: Pluto Press.

Gerbaudo P (2021). Are digital parties more democratic than traditional parties? Evaluating Podemos and Movimento 5 Stelle's online decision-making platforms. *Party*

Politics, Peer reviewed version. https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/119767902/Are_digital_parties_more_GERBAUDO_Acc5Oct2019Epub5Nov2019_GREEN_AAM.pdf. Son erişim tarihi, 19.01.2022.

Gunther R ve Diamond L (2003). Species of political parties: A new typology. *Party politics*, 9(2), 167–199.

Güler M A (2015). Kriz ve Yeni Toplumsal Hareketler: “İşgal Et” Örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 330-362.

Ignazi P (1996). The crisis of parties and the rise of new political parties. *Party Politics*, 2(4), 549–566.

Jupskås Anders R vd. (2016). Norway: Populism from anti-tax movement to government party. İçinde: T Aalberg vd. *Populist Political Communication in Europe*. New York: Routledge, 54-67.

Karpf D (2020). Two provocations for the study of digital politics in time. *Journal of Information Technology & Politics*, 17(2), 87–96.

Katz R S ve Mair P (1995). Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1(1), 5–28.

Kışlalı A T (1987). *Siyaset Bilimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Kirchheimer O (1966). The Transformation of the Western European Party System. İçinde: LaPalombara J. ve Weiner M. (der), *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press.

Kiriş H M (2015). Türkiye’de ‘Seçim Sandığı’ Tartışmaları: Seçime Katılma Oranlarının Anlamı ve Önemi. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 9(19), 25-50.

Kitschelt H P (1988). Left-libertarian parties: Explaining innovation in competitive party systems. *World Politics: A Quarterly Journal of International Relations*, 194–234.

Kitschelt H P (2006). Movement parties. İçinde: Katz R S ve Crotty W J (der), *Handbook of party politics*. London, UK: Sage.

Koiranen I vd. (2020). Ideological motives, digital divides, and political polarization: How do political party preference and values correspond with the political use of social media? *Telematics and Informatics*, 46(101322).

Lucardie P ve Frankland E G (2016). From amateur-activist to professional-electoral parties? On the organizational transformation of green parties in western democracies. İçinde: *Green Parties in Transition*. Ashgate Publishing Limited, 15–28.

Margetts H Z (2001). The cyber party: the causes and consequences of organisational innovation in European political parties. *The Causes and Consequences of Organisational Innovation in European Political Parties*. ECPR Joint Sessions of Workshops, Oxford Internet Institute.

Neuman S (1956). Toward a Comparative Study of Political Parties. İçinde: S Neuman

- (der). *Modern Political Parties*. Chicago: University of Chicago.
- Norris P (2001). Digital Parties. *Civic Engagement and Online Democracy* ECPR Joint Sessions, Grenoble.
- Panebianco A (1988). *Political Parties: Organization and Power*. Çev. M Silver. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swartz M A ve Lawson K (2013). Siyasi Partiler: Toplumsal Tabanları, Örgütler ve Çevre. İçinde: Janoski T vd. (der). Çev. E D Ela. *Siyaset Sosyolojisi*. 2. Baskı. Ankara: Phoenix Yayınevi, 333–360.
- Şener G Yücel H ve Yedikardeş U (2019). Youth and Party Politics in Digital Era: Social Media Practices of Young Members of Political Parties in Turkey. *Global Media Journal: Turkish Edition*, 10(19).
- Temel R (2019). Poujade ve Sarı Yelekliler Hareketlerinin Vergi Grevi/Verginin Reddi Olguları Etrafında Analizi. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 2(1), 77–104.
- Tilly C (2008). *Toplumsal Hareketler 1768-2004*. Çev. O Düz. İstanbul: Babil Yayınları.
- Touraine A (2002). The importance of social movements. *Social Movement Studies*, 1(1), 89–95.
- Touraine A (2016). Toplumdan Toplumsal Harekete. İçinde: K Çayır (der). *Yeni Sosyal Hareketler*. İstanbul: Kaknüs, 35–47.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2020) *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, TÜİK Veri Portalı*. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2020-33679](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2020-33679). Son erişim tarihi, 08.08.2021.
- Uslu A (2014). Avrupa’da Erken Dönem Sosyalist Teori ve İşçi Hareketleri (1830-1840). *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 1–24.
- Weinberg L (1991). Turning to Terror: The Conditions under Which Political Parties Turn to Terrorist Activities. *Comparative Politics*, 23(4), 423–438.
- Wennerhag M (2007). Social movements, social science and politics: von Stein, Le Bon and two persistent problematiques. *Swedish Sociological Association Annual Conference*. <https://lup.lub.lu.se/record/833330>. Son erişim tarihi, 08.10.2021.
- Yeşiller (2021). <https://yesiller.org.tr/>. Son erişim tarihi, 10.10.2021.
- Yıldırım Y (2021). İtalya’nın Bitmeyen Siyasal Krizlerinde M5S, Lega ve PD Dönemi. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 30(1), 89–108.

Millî Eğitim Bakanlığı Merkez Teşkilatı Üst Yönetiminde Kadın Temsili

Hacı Hüseyin Taşar, Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü

ORCID: 0000-0001-9563-0440

E-posta: hhtasar@gmail.com

Özet

Bu çalışmada Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetim birimlerinde kadın temsili konusu çalışılmıştır. Çalışmada Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetim birimleri ve bu birimlere bağlı daire başkanlıklarında kadın temsili belirlenmektedir. Bu amaca bağlı olarak araştırmanın ana problemini “Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetim birimlerinde kadın temsili ne durumdadır?” sorusu oluşturmaktadır. Araştırmada Millî Eğitim Bakanlığı bakan yardımcılarında kadınların temsil durumu ne düzeydedir? Millî Eğitim Bakanlığı genel müdür kadrolarında kadınların temsil durumu ne düzeydedir? Millî Eğitim Bakanlığı kurul başkanlıklarında kadınların temsil durumu ne düzeydedir? Millî Eğitim Bakanlığı ana hizmet birimlerine bağlı daire başkanları arasında kadın temsili ne düzeydedir? Sorularına cevap aranmıştır. Çalışmaya ilişkin veriler Millî Eğitim Bakanlığı resmî web sitesinden elde edilmiştir. Araştırmada Millî Eğitim Bakanlığı web sitesinde yer alan merkez teşkilatı üst yönetim kadrolarında bulunan bakan yardımcısı, genel müdür, kurul başkanı ve daire başkanı kadrolarındaki yöneticilerin sayılarını ve cinsiyetlerini belirlemek amacıyla 01- 10 Mart 2021 tarihleri arasında Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) resmî web sitesi incelenmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı ana hizmet birimlerinde görevli üst yönetici isimleri ve temsil ettikleri kadrolara ilişkin veriler içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetiminde 3 bakan yardımcılığı, 21 ana hizmet birimi (genel müdürler, kurul başkanları) ve bu birimlere bağlı 140 daire başkanlığı olmak üzere toplam 164 üst yönetici kadrosunun bulunduğu belirlenmiştir. Araştırmada MEB merkez teşkilatı üst yönetim kadrolarında bulunan yönetici isimlerinden hareketle kadın, erkek sayıları ve oranları belirlenmiştir. Yapılan çözümlenmeler sonucunda Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatında bulunan 3 bakan yardımcılığı kadrolarının tümüne, 17 genel müdürlük kadrolarının 16’sına, talim ve terbiye kurulu başkanlığı, teftiş kurulu başkanlığı, iç denetim birimi başkanlığı, strateji geliştirme başkanlığı kadrolarının ise tamamına erkeklerin atandığı belirlenmiştir. Ana hizmet birimleri bünyesinde yer alan 140 daire başkanının 124’üne erkek, 16’sına ise kadın yönetici atanmıştır. Daire başkanları arasında kadın yönetici oranı %11,4’te kalmıştır. Merkez teşkilatı ana hizmet

birimleri içerisinde en fazla kadın daire başkanı 3 kişiyle üst yöneticisi kadın olan “Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğünde” bulunmaktadır. Araştırmada Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetim birimlerinde kadın temsiline oldukça az olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Millî Eğitim Bakanlığı, Merkez Teşkilatı, Üst Yönetim, Kadın, Üst Yönetimde Kadın Temsili

Representation of Women in the Top Management of the Central Organization of the Ministry of National Education

Abstract

In this study, the issue of women’s representation in the central organization of the Ministry of National Education was studied. In the study, it is aimed to determine the representation of women in the central organization of the Ministry of National Education, the top management units and the departments affiliated to these units. Adhering to this purpose, the main problem of the research is “How is the representation of women in the central organization of the Ministry of National Education?” poses a question. In the research; What is the level of representation of women in the cadres of deputy ministers of the Ministry of National Education? What is the level of representation of women in the general manager positions of the Ministry of National Education? What is the level of representation of women in the Ministry of National Education’s board presidencies? What is the level of female representation among the heads of departments affiliated to the main service units of the Ministry of National Education? Answers to their questions were sought. The data related to the study were obtained from the official website of the Ministry of National Education. In the research, the top management staff of the central organization on the website of the Ministry of National Education; The official website of the Ministry of National Education was examined between 01-10 March 2021 in order to determine the number and gender of the managers in the positions of deputy minister, general manager, chairman of the board and head of department. The data on the names of top managers and the staff they represent in the main service units of the central organization of the Ministry of National Education were analyzed by content analysis technique. As a result of the examinations, in the top management of the central organization of the Ministry of National Education; It has been determined that there are a total of 164 senior management staff, including 3 deputy ministers, 21 main service units (general managers, chairman of the board) and 140 departments affiliated to these units. In the research, the numbers and ratios of women and men were determined based on the names of the managers in the top management staff of the central organization of the Ministry of National Education. As a result of the analyzes made, it was determined that men were appointed to all of the 3 deputy

ministerial staff in the central organization of the Ministry of National Education, 16 of the 17 general directorate staff, the head of the board of education and training, the head of the inspection board, the head of the internal audit unit, and the head of strategy development. Out of 140 department heads within the main service units, 124 men and 16 women managers were appointed. The rate of female managers among department heads remained at 11.4%. Among the main service units of the central organization, the highest number of female department heads are in the “General Directorate of European Union and Foreign Relations”, whose top manager is female. In the research, it was concluded that the representation of women in the central organization of the Ministry of National Education is very low.

Keywords: Ministry Of National Education, Central Organization, Senior Management, Women, Women’s Representation in Senior Management

Giriş

Kadınların çalışma hayatına katılımı I. ve II. Dünya Savaşlarına denk gelmektedir (Kocacık ve Gökkaya, 2005). “Savaş nedeniyle erkeklerin silah altına alınmaları kadın işgücüne olan ihtiyacı beraberinde getirmiştir” (Altan ve Ersöz, 1994: 32). Bu dönemde kadınlar vatmanlık, taksi şoförlüğü, asansörcülük ve sayaç okuyuculuğu gibi işlerde çalışmaya başlamışlardır. Savaş sonrasında ise kadınların bazı işlerde/mesleklere çalışmaları engellenmiştir (Çitçi, 1982: 83).

Toplumsal cinsiyet algısının kadına atfettiği ev işleri, ne yazık ki kadın istihdamı önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır (Sar, 2021). “Kadınları meslek tercihlerinde yönlendirmek, ev, iş veya çocuk sebebiyle onların çalışmalarına engel olmak, kadınların hem sosyal hem de ekonomik alanda yer almalarını sağlayacak” politikaların geliştirilememiş olması (Çakır, 2011: 75), kadının işgücü istihdamında gerçek yerini bulamamasında önemli bir sorun teşkil etmektedir. İstihdam olanakları ve meslekler, toplumun oluşturduğu cinsiyet kalıplarına göre şekillenmektedir (Kahraman vd., 2015). Dünyada kadın-erkek nüfusunun oransal olarak birbirine yakın olmasına rağmen, kadınların işgücüne katılımı erkeklere oranla düşük düzeydedir. Bu durum dünya nüfusunun hemen hemen yarısını oluşturan kadınların, toplumların refah düzeyinin artırılması sürecine katkılarını olumsuz etkilemektedir. Kadınların işgücüne yeterli düzeyde katılımına yer vermeyen toplumların milli gelirlerinde önemli kayıplar meydana gelmektedir. Uluslararası Para Fonu’nun (IMF) 2017 raporuna göre, “Türkiye, kadınların işgücüne tam olarak katılmamasından dolayı kişi başına düşen milli gelirden kaybı en çok olan ülkeler arasında yer almaktadır” (Seçkin-Halaç ve Meşe, 2021: 256-257).

Uluslararası Çalışma Örgütü’nün 2015 yılı verilerine göre küresel bağlamda,

kadınların işgücüne katılım oranı %46 düzeyindedir (ILO, 2015). Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı %34,5’tir (TÜİK, 2020). Türkiye nüfusunun %49,8’inin kadın olduğu dikkate alındığında, kadınların işgücüne katılım oranı düşük düzeydedir. Ülkemizde işgücüne katılım ve üst yönetim pozisyonlarında kadın temsili konusunda eşitliğin sağlandığını söylemek mümkün olmamaktadır.

Bu çalışmada, Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) merkez teşkilatı üst yönetim kademelerinde görev yapan yöneticiler arasında kadın temsiline belirlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada MEB merkez teşkilatı resmi internet sitesi incelenerek ana hizmet birimleri (bakan yardımcılığı, genel müdürlük, kurul başkanlığı) ve bu birimlere bağlı daire başkanları kadrolarındaki kadın yöneticilerin sayıları belirlenmiş ve elde edilen veriler yüzdesel olarak sunulmuştur. Araştırmanın ana problemini “Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetim birimlerinde kadın temsili ne durumdadır?” sorusu oluşturmaktadır. Bu ana probleme bağlı olarak, Millî Eğitim Bakanlığı bakan yardımcısı kadrolarında kadın temsili ne düzeydedir? Millî Eğitim Bakanlığı genel müdür kadrolarında kadın temsili ne düzeydedir? Millî Eğitim Bakanlığı kurul başkanlıkları kadrolarında kadın temsili ne düzeydedir? Millî Eğitim Bakanlığı ana hizmet birimlerine bağlı daire başkanlarında kadın temsili ne düzeydedir? gibi alt problemlere yanıt aranmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada çalışma evreni olarak MEB merkez teşkilatında bulunan üst yönetim birimleri belirlenmiştir (Tablo 1). Araştırmada iki akademisyenin görüşü alınarak araştırmacı tarafından geliştirilen “veri toplama formu” kullanılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı web sitesinde bulunan merkez teşkilatı ana hizmet birimlerinde görevli üst düzey yöneticilerin isimleri ve temsil ettikleri kadrolar cinsiyet değişkenine göre incelenmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı ana hizmet birimlerinde görevli üst yönetici isimleri ve temsil ettikleri kadrolar içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. İçerik analizi tekniği, basılı ve elektronik (bilgisayar tabanlı ve internet erişimli) belgelerin incelenmesi ve değerlendirilmesi (Yıldırım ve Şimşek, 2006; Balcı, 2013) çalışmalarında sıklıkla kullanılmaktadır. İçerik analizi nitel araştırmalarda, veri analizinin son basamağı olup tema ve betimsel analiz işlemlerini kapsamaktadır. İçerik analizi sürecinin birinci aşamasında temalandırma, ikinci aşamasında anlamlandırma, son aşamasında ise karşılaştırma işlemleri yapılmaktadır (Bowen, 2009; Karasar, 2005 aktaran Sak vd., 2021).

Araştırmada Millî Eğitim Bakanlığı web sitesinde yer alan merkez teşkilatı üst yönetim kadrolarında bulunan bakan yardımcısı, genel müdür, kurul başkanı ve

daire başkanı kadrolarında görev yapan yöneticilerin sayılarını ve cinsiyetlerini belirlemek amacıyla 01-10 Mart 2021 tarihleri arasında (araştırma bulguları bu tarihlerde elde edilen verilerle sınırlıdır) MEB resmî web sitesi (<https://www.meb.gov.tr>) incelenmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetim kadrolarında bulunan yönetici isimlerinden hareketle kadın, erkek sayıları ve oranları belirlenmiştir (Tablo 1). Ülkemizde; Yaşar, Özen, Öznur, Suna, Günay, İlkay, İsmet, Beraat, Ufuk, Yüksel ve Ender gibi adlar hem kadın hem de erkek için kullanıldığından (Hoşnut, 2020: 261) bu tür isimleri taşıyanların cinsiyetlerini belirlemek için ilgili birimle iletişim kurularak teyit edilmiştir.

Yönetimde Kadın Temsili

Ülkemizde kadının çalışma yaşamına girişi, Tanzimat döneminde başlayan modernleşmeyle kendini göstermiştir. Cumhuriyetle birlikte kadınların hangi alanlarda ve kadrolarda istihdam edilecekleri bakanlıkların inisiyatifine bırakılmıştır (Aslan, 2006). Bu düzenleme kadınların kamu hizmetlerine girmelerinin yasal dayanağını oluşturmuştur.

Kadının işgücüne katılım oranına ilişkin sorunlar, yönetimde temsil durumlarına da yansımaktadır. Dünya genelindeki kadınların temsil durumları incelendiğinde 126 ülke içerisinde; Jamaika, %59,3 oranı ile kadın yöneticilerin en çok olduğu ülke konumundadır. Kolombiya, %53,1 ile ikinci sırada yer almaktadır. Saint Lucia ise %52,3 ile üçüncü sırada yer almaktadır. ABD ise %43'lük oranla listenin 15'inci sırasında yer almaktadır. Listenin en altında ise Cezayir (%4,9), Pakistan (%3) ve Yemen (%2,1) yer almaktadır.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü tarafından 2020 yılında yapılan bir araştırmada 4690 kadroda bulunan üst düzey yöneticinin %88,62'sinin erkek, %11,38'inin ise kadın olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı araştırmada kadınların bürokrasi içerisinde; genel müdür, genel müdür yardımcısı, başkan, başkan yardımcısı, daire başkanı, kaymakam, bölge müdürü, bölge müdür yardımcısı gibi üst düzey karar verici kadrolardaki oranının oldukça düşük düzeyde kaldığı bulgulanmıştır.

Kadınların yönetimde eşit düzeyde temsili konusundaki engeller hem ülkemizde hem dünya genelinde benzer özellikler taşımaktadır (Yaylı ve Eroğlu, 2015). "Kadınların yönetim pozisyonlarına gelme sürecinde hukuksal bir engel olmamasına rağmen, kadının ailedeki görev ve sorumluluklarının fazlalığı, toplumsal konumuna ilişkin geleneksel bakış açısı ve toplumun erkek egemen yapısı kadını yönetim görevi üstlenmekten alıkoymaktadır" (Sağlam ve Bostancı, 2012: 140). Cumhurbaşkanlığı kabinesinde ise kadınların temsil oranının %5,55

olduğu görülmektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2021). Toplam 18 olan kabine üyesinden sadece 1'i kadındır. 2013 yılında kadın bakan oranı İsveç'te %54,2 ve Norveç'te %50'dir (Savaşkan, 2019). Kadın temsiline ilişkin durum Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve yerel yönetimlerde de çok farklı değildir. Türkiye'de kadın seçmen oranı (%50,7) erkeklere oranla daha yüksek olmasına rağmen, Büyük Millet Meclisinde kadın temsil oranı oldukça düşük düzeydedir. 24 Haziran 2018 yapılan 27. Dönem Milletvekili Genel Seçimleri sonucunda cinsiyete göre meclisteki temsil oranı erkeklerde %82,68 iken kadınlarda %17,32'de kalmıştır (TBMM, 2020). Kadın Adayları Destekleme Derneğinin hazırlamış olduğu 2019 yılı raporuna göre, yerel yönetim seçimlerinde "30 büyükşehir belediye başkanından 3' (%10), 51 il belediye başkanından 1'i (%2), 519 büyükşehir ile belediye başkanından 25'i (%5), 788 ile ve belde belediye başkanından ise 12'si (%2) kadındır" (KA.DER, 2019). Gerek genel gerekse yerel yönetim seçimleri aday belirleme sürecinde kadınlara erkeklere oranla düşük düzeyde yer verilmesi, yönetimde kadın temsili düşüren temel etkenlerin başında gelmektedir. Kadınlara parlamentoda yeterli düzeyde temsil edilmesi, kadınlara ilişkin sorunların daha sık gündeme gelmesine (Gençkaya, 2011) ve czmne katkı sağlayabilir.

Kadınlara siyasal yaşamda eksik temsil edilmelerinin nedenleri arasında; toplumun kültürel yapısı, eğitim sorunu, ekonomik bağımsızlık, siyasal partilerden kaynaklanan sorunlar ve kadınlara siyasete olan ilgisizliği ilk sıralarda yer almaktadır. Eğitime erişim, sağlık, ücret politikaları, istihdama katılım ve ekonomik fırsatlar gibi sorunlar da yönetimde kadın temsili düşüren (Hoştut, 2020) faktörler arasında yer almaktadır.

Literatürde "Kadın İstihdamı ve Yönetimde Kadın Temsili" konusunda çok sayıda araştırma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan bir kısmına ilişkin bulgu ve sonuçlar aşağıda kısaca verilmiştir. Bu kapsamda Acuner ve Sallan (1993)'ın yapmış oldukları araştırmada, kamu ve özel sektörde kadın yönetici oranının çok düşük düzeyde kaldığı bulgulanmıştır. Bayrak ve Mohan (2001)'ın yapmış oldukları benzer çalışmada ise kadınlara, üst yönetim kademelerine çıkıldıkça temsil oranının düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. "Avrupa'daki şirketlerin yönetim kurullarındaki kadın oranı %20'lerde olmasına rağmen üst liderlik pozisyonlarında kadın oranının çok daha gerilerde olduğu, kadın CEO'ların oranının %6, kadın yönetim kurulu başkanlarının oranının ise %3 olduğu görülmektedir" (YASED, 2016: 19).

rc, Kılıç ve Kılıç (2007) tarafından yapılan çalışmada niversite yönetim kurullarında kadın oranının düşük düzeyde kaldığı saptanmıştır. Üst yönetim

kademelerinde kadın temsil oranının yükseltilmesi için kadınların işgücüne katılım oranlarının artırılması kaçınılmaz görünmektedir. “Kadınların eşit düzeyde istihdam edilmeleri ve üst düzey pozisyonlara gelebilmelerinin önündeki engellerin kaldırılması cinsiyet eşitliği açısından” (Şahin vd., 2015: 1150) büyük önem arz etmektedir.

Sağlam ve Bostancı (2012) tarafından yapılan çalışmada; eğitim kurumlarının yönetiminde kadınların düşük düzeyde temsil edildiği ve üst yönetim kademelerine gidildikçe kadınlara yönetim pozisyonlarında hiç yer verilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Kadınlara yönelik pozitif ayrımcılığa rağmen iş alanlarında kadın iş gücüne yeterince yer verilmediği (Ulucan, 2013) gözlenmektedir. Kadınlar istihdam sonrasında da çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu sorunlardan en önemlisini “cam tavan” oluşturmaktadır. Cam tavan sendromu, kadınların iş yerlerinde bir üst pozisyona yükselmelerinde karşılaştıkları engelleri ifade etmektedir. Cam tavan sendromu, kadınların üst düzey yönetici pozisyonlarına gelmelerini engelleyen görünmez örgütsel engeller olarak tanımlanmaktadır (Wirth, 2001).

Tahtalıoğlu (2016) tarafından yapılan araştırmada Türkiye’de yükseköğretim kurumlarında çalışan kadınlar üzerinde Cam Tavan Sendromunun var olduğu bulgulanmıştır.

Üst seviye yönetim pozisyonlarında görülen cinsiyet dengesizliğine ilaveten, üst yönetim kademelerine yükselebilmiş kadınların belirli yönetim fonksiyonlarında yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu fonksiyonlar insan kaynakları, halkla ilişkiler, iletişim, finans ve idari görevler olup, piramitte yan roller olarak kalmakta, bu durum ise kadınların basamakları belli bir seviyeye kadar tırmanabilmelerine izin vererek cam tavan olgusunu ortaya çıkarmaktadır. (YASED, 2016: 12)

Kadınların erkeklerle eşit düzeyde istihdam edilmesinin ve yönetimde kadın temsilinin tam olarak sağlanabilmesi için toplumların “**toplumsal cinsiyet ana akımlaştırması**” (gender mainstreaming) stratejisini temel almaları gerekmektedir. **Toplumsal cinsiyet ana akımlaştırması** stratejisi “eşitliğe entegre bir yaklaşım” ya da “cinsiyetlerle ilgili ayrıştırılmış bir yaklaşım” olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, politika süreçlerinin tüm evrelerinde ve tüm düzeylerinde, erkeklerle kadınlar arasındaki eşitlik prensibinin temel alınarak süreçteki tüm eylem alanlarında uygulanmasını öngörmektedir (Erkan vd., 2021).

Tunç (2016) tarafından yapılan çalışmada devlet üniversitelerinin yönetim

kademelerinde kadın sayısının çok düşük düzeyde kaldığı görülmüştür. Üniversitelerde görev yapan kadın akademisyenlerin yüzde olarak oranı 44,39 olmasına rağmen üniversite yöneticilerin ancak yüzde 16,15'i kadın akademisyenlerden oluşmaktadır (Kaygısız, 2018). Hoştut (2020) tarafından yapılan benzer çalışmada ise kadın akademisyenlerin, devlet üniversitelerinde ve bu üniversitelere bağlı fakülte, enstitü, yüksekokul, konservatuvar ve meslek yüksekokullarında karar verici pozisyonlarda temsilinin düşük düzeyde kaldığı belirlenmiştir.

Kadınların üst düzey yönetimlerde temsil edilmemesi iki temel faktöre dayanmaktadır. Bu faktörlerden biri birey diğeri ise çevre kaynaklıdır (Bozdoğan, 2021). İşgücü istihdamı ve meslek seçiminde toplumun kültürel değerleri (Kahraman vd., 2015) ve toplum bireylerinin sahip olduğu cinsiyet normları ve değerleri, yönetimde kadın temsili ve istihdamı konusunda büyük önem taşımaktadır (Tuncer, 2019). Yöneticilik, toplumumuzda erkek rolüyle özdeşleştirilen ve erkeğe atfedilen bir görev (Kaygısız, 2018) olarak görülmektedir. Türkiye'de kadınlar daha çok toplum tarafından kendilerine atfedilen geleneksel roller çerçevesinde öğretmenlik, hemşirelik gibi meslekleri tercih etmektedirler (Sar, 2021).

Türkiye'de son yıllarda kamu ve özel sektörde kadın çalışanların sayısında bir artış gözlenmesine rağmen yönetim kademelerinde kadınlara, erkeklere oranla daha az görev verildiği görülmektedir (Kaygısız, 2018: 7). Millî Eğitim Bakanlığının 2019-2020 eğitim öğretim yılı istatistiklerine göre kadınların öğretmen sayısı içindeki oranı; okul öncesi eğitim kurumlarında %94, ilkokullarda %63,6, ortaokullarda %58,4, liselerde ise %50,8 (MEB, 2019) olmasına rağmen, MEB üst yönetiminde kadın temsili son derece az olduğu bu araştırmanın verileriyle de desteklenmiştir.

Bulgular ve Sonuçlar

Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı, 10.7.2018 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (CK-1, 2018) ile "Bakanlık Makamı, Bakan Yardımcıları ve Ana Hizmet" birimlerinden oluşmaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı üst yönetim birimleri Temel Eğitim Genel Müdürlüğü, Ortaöğretim Genel Müdürlüğü, Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü, Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü, Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ölçme, Değerlendirme ve Sınav Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yükseköğretim ve Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürlüğü, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü,

Personel Genel Müdürlüğü, Hukuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Destek Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Teftiş Kurulu Başkanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığı, İnşaat ve Emlak Dairesi Başkanlığı birimlerinden oluşmaktadır.

Tablo 1: Araştırmanın ana ve alt problemlerine ilişkin bulgular

MEB Merkez Teşkilatı Üst Yöneticileri	Cinsiyet		Daire Başkanları	Cinsiyet	
	K	E		K	E
Bakan Yardımcıları		✓✓✓			
Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürü	✓		Avrupa Birliği ve Projeler Koordinasyon Daire Başkanı	✓	
			İdari ve Mali İşler Daire Başkanı	✓	
			İkili İlişkiler Daire Başkanı		✓
			İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı		✓
			Uluslararası Anlaşmalar ve Burslar Daire Başkanı		✓
			Uluslararası Kuruluşlar Daire Başkanı	✓	
			Yurt Dışı Teşkilatı Daire Başkanı		✓
			Ara Toplam	3	4
Bilgi İşlem Genel Müdürü	✓		Bilişim Altyapı Sistemleri ve Destek Hizmetleri Daire Başkanı		✓
			Eğitim Bilgi Sistemleri Daire Başkanı		✓
			İnternet Hizmetleri Daire Başkanı		✓
			Yönetim Bilgi Sistemleri Daire Başkanı		✓
			Yönetim Hizmetleri ve Bilgi Güvenliği Daire Başkanı		✓
			Ara Toplam		5

Destek Hizmetleri Genel Müdürü	✓	Ders Kitapları ve Yayınlar Daire Başkanı		✓
		İdari İşler Daire Başkanı		✓
		İşyeri Sağlık ve Güvenlik Birimi Daire Başkanı		✓
		Mali Hizmetler Daire Başkanı		✓
		Satın Alma Daire Başkanı		✓
		Sosyal Tesisler ve İşletmeler Daire Başkanı		✓
		Taşıma Hizmetleri Daire Başkanı		✓
Ara Toplam		7		
Din Öğretimi Genel Müdürü	✓	Araştırma-Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı		✓
		Eğitim Ortamlarının ve Öğrenme Süreçlerinin Geliştirilmesi Daire Başkanı		✓
		Eğitim Politikaları Daire Başkanı		✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı		✓
		Öğrenci İşleri ve Sosyal Etkinlikler Daire Başkanı		✓
		Programlar ve Öğretim Materyalleri Daire Başkanı		✓
		Uluslararası Eğitim ve Öğretim Daire Başkanı		✓
Ara Toplam		7		
Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürü	✓	Açık Öğretim Daire Başkanı		✓
		Araştırma, Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı		✓
		Eğitim Politikaları Daire Başkanı		✓
		Göç ve Acil Durumlarda Eğitim Daire Başkanı	✓	
		İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı		✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı		✓
		Programlar ve Öğretim Materyalleri Daire Başkanlığı		✓
		Sosyal ve Kültürel Etkinlikler Daire Başkanı	✓	
Ara Toplam	2	6		

Hukuk Hizmetleri Genel Müdürü	✓	İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		Hukuk Davaları Daire Başkanı		✓
		İdari Davalar Daire Başkanı	✓	
		Mevzuat Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam	1	3
İç Denetim Birimi Başkanı	✓			
İnşaat ve Emlak Genel Müdürü	✓	Araştırma Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı		✓
		Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Emlak Daire Başkanı		✓
		İzleme, Değerlendirme ve Koordinasyon Daire Başkanı		✓
		Yapı İşleri Daire Başkanı		✓
		Yatırımlar ve Kamu Özel İş Birliği Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam		5
Meslekî ve Teknik Eğitim Genel Müdürü	✓	Eğitim Politikaları Daire Başkanı		✓
		Programlar ve Öğretim Materyalleri Daire Başkanı		✓
		Eğitim Ortamlarının ve Öğrenme Süreçlerinin Geliştirilmesi Daire Başkanı		✓
		Sosyal Ortaklar ve Projeler Daire Başkanı	✓	
		Öğrenci İşleri ve Sosyal Etkinlikler Daire Başkanı		✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı		✓
		Kalite Geliştirme Daire Başkanı		✓
		İşyeri Tabanlı Mesleki Eğitim Daire Başkanı		✓
Ara Toplam	1	7		

Ortaöğretim Genel Müdürü	✓	Araştırma-Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı		✓
		Eğitim Ortamları, Öğrenme Süreçleri, Özel Program ve Proje Uygulayan Eğitim Kurumları Daire Başkanı		✓
		Eğitim Politikaları Daire Başkanı		✓
		İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı		✓
		Öğrenci Pansiyonları ve Burslar Daire Başkanı		✓
		Öğretim Programları ve Ders Kitapları Daire Başkanı		✓
		Öğrenci İşleri ve Sosyal Etkinlikler Daire Başkanı		✓
		Öğretim Materyalleri ve İçerik Geliştirme Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam		9
Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürü	✓	Araştırma Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı		✓
		İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		Mesleki Gelişimi Destekleme ve İzleme Daire Başkanı	✓	
		Öğretmene Hizmet, Sosyal ve Kültürel Faaliyetler Daire Başkanı		✓
		Öğretmen Yeterlikleri ve Kalite Geliştirme Daire Başkanı		✓
		Öğretmen Yetiştirme ve Yükseköğretim Kurumları ile İlişkiler Daire Başkanı		✓
Ara Toplam	1	5		

Ölçme, Değerlendirme ve Sınav Hizmetleri Genel Müdürü	✓	Araştırma-Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı		✓
		Baskı ve Sevk Hizmetleri Daire Başkanı		✓
		İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		Ölçme, Değerlendirme ve Yerleştirme Hizmetleri Daire Başkanı		✓
		Sınav Güvenliği ve Sınav Yönetimi Daire Başkanı		✓
		Sınav Yönetimi, Moral Motivasyon ve Rehberlik Daire Başkanı		✓
		Soru Oluşturma ve Geliştirme Daire Başkanı	✓	
		Veri Analizi, İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı	✓	
		Ara Toplam	2	6
Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürü	✓	Eğitim Politikaları Daire Başkanı		✓
		Programlar ve Öğretim Materyalleri Daire Başkanı		✓
		Özel Eğitim ve Kaynaştırma Daire Başkanı		✓
		Özel Yeteneklilerin Geliştirilmesi Daire Başkanı		✓
		Rehberlik Hizmetleri Daire Başkanı		✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı		✓
		Araştırma-Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam		7

Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürü	✓	Eğitim Politikaları Daire Başkanı	✓
		Okullar Daire Başkanı	✓
		Yaygın Eğitim ve Barınma Hizmetleri Daire Başkanı	✓
		Trafik ve Sürücü Eğitimleri Daire Başkanı	✓
		Araştırma, Geliştirme, Projeler ve Öğrenci İşleri Daire Başkanı	✓
		Öğretim Programları Daire Başkanı	✓
		İzleme, Denetim ve Hukuk İşleri Daire Başkanı	✓
		Ara Toplam	7
Personel Genel Müdürü	✓	Öğretmen Atama Daire Başkanı	✓
		Veri Analizi ve Politikalar Daire Başkanı	✓
		Özlük ve Kadro Daire Başkanı	✓
		Merkez Atama Daire Başkanı	✓
		Eğitim Daire Başkanı	✓
		İdari İşler ve Sosyal Ortaklar Daire Başkanı	✓
		Disiplin Daire Başkanı	✓
		Ara Toplam	7
Teftiş Kurulu Başkanı	✓	İdari ve Mali İşler Daire Başkanı	✓
		İnceleme ve Soruşturma Daire Başkanı	✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı	✓
		Kalite Standartları ve Projeler Daire Başkanı	✓
		Maarif Müfettişleri Eğitim ve Koordinasyon Daire Başkanı	✓
		Rehberlik ve Denetim Daire Başkanı	✓
		Ara Toplam	6

Strateji Geliştirme Başkanı	✓	Ar-Ge, Kalite ve İzleme Daire Başkanı		✓
		Bütçe Daire Başkanı		✓
		İç Kontrol Daire Başkanı		✓
		İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		İstatistik ve Performans Yönetimi Daire Başkanı		✓
		Koordinasyon Daire Başkanı		✓
		Stratejik Planlama ve Yönetim Daire Başkanı		✓
		Yatırım Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam		8
Talim ve Terbiye Kurulu Başkanı	✓	Ders Kitapları ve Öğretim Materyalleri Daire Başkanı		✓
		Eğitim Politikaları Daire Başkanı		✓
		Elektronik Eğitim İçerikleri Daire Başkanı		✓
		İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı		✓
		Kurul ve Şûra İşleri Daire Başkanı	✓	
		Öğretim Programları Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam	1	6

Temel Eğitim Genel Müdürü	✓	Araştırma- Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı	✓	
		Eğitim Ortamlarının ve Öğrenme Süreçlerinin Geliştirilmesi Daire Başkanı		✓
		Eğitim Politikaları Daire Başkanı		✓
		Erken Çocukluk Eğitimi Daire Başkanı		✓
		İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı	✓	
		Öğrenci İşleri ve Sosyal Etkinlikler Daire Başkanı		✓
		Programlar ve Öğretim Materyalleri Daire Başkanı	✓	
		Yurtlar ve Pansiyonlar Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam	3	6
Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürü	✓	Eğitim Bilişim Sistemleri Daire Başkanı	✓	✓
		Eğitim Yayınları ve İçerik Yönetimi Daire Başkanı		✓
		Eğitim Teknolojileri Geliştirme ve Projeler Daire Başkanı		✓
		Eğitim Teknolojileri ve Teknik Destek Hizmetleri Daire Başkanı		✓
		İletişim Daire Başkanı		✓
		İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		Sistem Yönetimi Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam		7

Yükseköğretim ve Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürü	✓	İdari ve Mali İşler Daire Başkanı		✓
		İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı		✓
		Planlama ve Koordinasyon Daire Başkanı		✓
		Sosyal Ortaklar ve Projeler Daire Başkanı		✓
		Yurt Dışı Eğitim ve Öğretim Daire Başkanı	✓	
		Yükseköğretim Daire Başkanı		✓
		Ara Toplam		2
Toplam	1	23	16	124
Genel Toplam	24		140	

Tablo 1’de yer alan verilerde görüldüğü gibi, Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetimi; 3 bakan yardımcılığı, 21 ana hizmet birimi (genel müdürler, kurul başkanları) ve bu birimlere bağlı 140 daire başkanlığından oluşmaktadır. Diğer bir ifadeyle, MEB merkez teşkilatında toplam 164 üst yönetici kadrosu bulunmaktadır. Yapılan incelemeler sonucunda MEB merkez teşkilatında bulunan 3 bakan yardımcısının tamamı ve 21 ana hizmet birimi üst yöneticisinin 20’si (%95) erkeklerden oluşmaktadır. Ana hizmet birimi üst yöneticilerinden sadece 1’i (%5) kadındır. Söz konusu ana hizmet birimi “Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü” dür.

Araştırmada elde edilen bulgulara göre Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatında toplam 21 ana hizmet birimi bulunmaktadır. Ana hizmet biriminin 11’inde daire başkanlarının tamamı erkeklerden oluşmaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı ana hizmet birimleri bünyesinde bulunan 140 daire başkanının 124’üne erkek, 16’sına ise kadın yönetici atanmıştır. Daire başkanları arasında kadın yönetici oranı %11,4’tür. Araştırmanın bulgularına göre MEB merkez teşkilatında yer alan bakan yardımcılığı ve ana hizmet birimleri (genel müdürlük ve kurul başkanlıkları) ve bu birimlere bağlı daire başkanlıkları kadrolarında kadın temsili oranının oldukça düşük düzeyde kaldığı görülmektedir.

Millî Eğitim Bakanlığına bağlı taşra örgütleri ve bu örgütlere bağlı alt kurumların yönetiminde kadın temsilinin durumu, MEB merkez teşkilatı üst yönetim birimlerinden çok farklı değildir. Sağlam ve Bostancı (2012) ile Şentürk (2015) tarafından yapılan iki farklı araştırmada, MEB'in taşra örgütlerinde ve bünyelerinde yer alan eğitim kurumlarının yönetiminde kadın temsil oranlarının düşük düzeyde kaldığı, üst yönetim kademelerine doğru gidildikçe kadınların yönetim pozisyonlarında hemen hemen hiç yer almadığı ortaya çıkmıştır.

Hoştut (2020) tarafından yapılan araştırmada ise devlet üniversitelerinin yönetim kurullarındaki üyelerin %83'ünün erkeklerden, %17'sinin ise kadınlardan oluştuğu bulgulanmıştır. Aynı araştırmada yakın zamanda kurulmuş 21 devlet üniversitenin yönetim kurullarının tamamının erkeklerden oluştuğu, kadınlara hiç yer verilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Yükseköğretim kurumlarında görev yapan toplam öğretim elemanlarının %39'unun kadın olmasına (Sar, 2021) rağmen, bu oranın yönetimde kadın temsiline yansımadığı görülmektedir.

Kadınların yönetim kademelerinde yeterince temsil edilememesi sorunu, toplumsal değerler ve kadın çalışanlara yönelik algılarla (Adak ve Cömertler, 2005; Adak, 2018; Acar, 1998; Tuncer, 2019; Utma, 2019) açıklanmaktadır. Yasalardaki eşitlikçi hükümlere rağmen sosyal, kültürel ve ekonomik engeller kadınların işgücüne katılımını olumsuz (Çelikten, 2004) etkilemektedir. Bu değerleri Acuner ve Sallan (1993); bireyin içinde bulunduğu toplum yapısı ve toplumun sahip olduğu değerler, aile yapısı ve yetişme tarzı, siyasal ilgi ve çevre, inançlar ve dini değerler, ahlaki değerler, iletişim becerileri, eğitim türü ve düzeyi, kişilik yapısı, şeklinde sıralamaktadırlar. Kadınların üst yönetim pozisyonlarında yer almamalarına ilişkin engellerin bir kısmı toplumsal alandaki eksiklik ve dayatmalardan, bir kısmı ise kişisel algılardan, geri kalanı ise kamu kurum ve şirket uygulamalarından kaynaklanmaktadır (YASED, 2016).

Yönetimde kadın temsiline ilişkin sorunların çözümünü sağlamak amacıyla kadınların niteliksiz ve ucuz işçi konumundan yöneticilik konumuna geçmesini (Tok ve Yalçın, 2017) sağlayacak daha etkili politikaların uygulamaya konması kaçınılmaz görünmektedir. Kadın temsiline ilişkin olarak yapılan araştırmaların bulgularına (Toksöz, 2011; Yaman Öztürk, 2010) göre iş yerlerinde kadınların, genellikle statüsü düşük ve yükselme imkânı az olan kadrolarda çalıştırıldıkları gözlenmektedir. Çalışma hayatında yükselme olanaklarının erkekler kadar kadınlara da tanınması (Dezsö ve Ross, 2012; Ryan ve Haslam, 2007; Tunç, 2016; Kaygısız, 2018) insan hakları ve demokrasinin işleyişi (Yeşilorman, 2001) açısından büyük önem arz etmektedir.

Sonuç

Araştırmada Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetim birimlerinde kadın temsiline oldukça az olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı üst yönetim birimlerine yapılan atamaların ağırlıklı olarak erkek yöneticiler arasında yapıldığı belirlenmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatında bulunan bakan yardımcılığı, talim ve terbiye kurulu başkanlığı, teftiş kurulu başkanlığı, iç denetim birimi başkanlığı, strateji geliştirme başkanlığı kadrolarının tamamına erkek yöneticilerin atandığı saptanmıştır.

Millî Eğitim Bakanlığı merkez teşkilatı ana hizmet birimleri bünyesinde yer alan 140 daire başkanının 124'üne erkek, 16'sına ise kadın yönetici atanmıştır. Ana hizmet birimlerine bağlı daire başkanları arasında kadın yöneticilerin oranı %10'dur. Yönetimde kadın temsiline erkeklerle oranı dünya genelinde gözlenen bir sorundur. Bu kapsamda Catalyst (2013) tarafından yapılan çalışmada, üst düzey yönetimde kadınların yüzdesi bölgesel olarak; ASEAN (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği) %32, Avrupa, Nordic Bölgesi hariç %25 Avrupa, Kuzey Bölgesi %24, Latin Amerika %23, Kuzey Amerika %21 olarak tespit edilmiştir (Savaşkan, 2019: 7).

Yönetimde kadın temsiline oranını yükseltmek amacıyla kadınların üst yönetim kademelerine ulaşmalarını sağlayacak yasal düzenlemelerin yapılması ve uygulama sonuçlarının takip edilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda kadın öğretmenlerin erkek öğretmenlere göre sayısının/ oranının bütün eğitim kademelerinde yüksek olmasına rağmen Millî Eğitim Bakanlığı; merkez, yurt dışı, taşra örgütlerinde (il, ilçe eğitim örgütleri ve okul yönetimi) kadın temsiline oranın az olması üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

Kaynakça

Acar F (1998). Türkiye Üniversitelerinde Kadın Öğretim Üyeleri. A B Hacimirzaoglu (der), *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. Tarih Vakfı, İstanbul, 313–321.

Acuner S ve Sallan S (1993). Türk Kamu Yönetiminde Yönetici Kadınlar. *Amme İdaresi Dergisi*, 26(3), 77-92.

Adak N (2018). Akademide Kadınlar: Yükseköğrenime Giriş ve Kariyerde İlerleme. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, Sayı 1, 23-38.

Adak N ve Cömertler N (2005). Türkiye'de Akademide ve Akademik Yönetimde Kadınlar. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 5-22.

Altan Ş ve Ersöz A (1994). Kadının Çifte Yükümlülüğü, Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Bülteni, Sayı: 2, 32.

Aslan O E (2006). Cumhuriyet ve Kadın Memurlar. *Amme İdaresi Dergisi*, 39 (4): 117-

149.

Balcı A (2013). *Sosyal bilimlerde araştırma: yöntem, teknik ve ilkeler*. Ankara: Pegem Yayınları.

Bayrak S ve Mohan Y (2001). Erkek Yöneticilerin Çalışma Yaşamı ve Liderlik Davranışları Açısından Kadın Yöneticileri Algılama Tarzları. *Amme İdaresi Dergisi*, 34(2), 89-114.

Bowen G A (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.

Bozdoğan S (2021). 1997'den bu yana ne değişti acaba kadınlar yönetmek istemiyor mu?. *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama*, 4(1), 17-28.

Cumhurbaşkanlığı Kabinesi. <https://www.tccb.gov.tr/kabine.html>. Son erişim tarihi, 16.12.2021

Çelikten M (2004). Okul müdürü koltuğundaki kadınlar: Kayseri ili örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17: 91-118,

Çitçi O (1982). *Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Dezsö C L ve Ross D G (2012). Does female representation in top management improve firm performance? A panel data investigation. *Strategic Management Journal*, 33(9), 1072-1089.

Erkan B vd. (2012). Dünyada ve Türkiye'de Sosyal Bütçeleme (Cinsiyete Duyarlı Bütçe) Yaklaşımı. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 5, 9.

Gençkaya Ö F (2011). Kadın Milletvekillerinin Yasama ve Denetim Faaliyetleri ve Roller. *Yasama Dergisi*, 18, 5-34.

Hoştut S (2020). Türkiye'de Devlet Üniversitelerinin Yönetim Kurullarında Kadın Temsili. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 3(2), 250-269.

İstatistikler. <https://ailevecalisma.gov.tr/cgm/istatistikler>. Html. Son erişim tarihi, 05.03.2021.

KA.DER (Kadın Adayları Destekleme Derneği) (2019). 2019 Yerel Seçimlerine Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Perspektifinden Bakmak. http://ka-der.org.tr/wp-content/uploads/2020/12/KA.DER_Sivil-Dusun_Kitapcik.pdf. html. Son erişim tarihi, 10/01/2021.

Kahraman A B vd. (2015). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Hemşirelik Bölümünde Öğrenim Gören Erkek Öğrencilerin Mesleğe Yönelik Algıları. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 108-144.

Karasar N (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Karatepe S ve Nalcı Arıbaş N (2017) "İş Hayatında Kadın Yöneticilere İlişkin Cinsiyet Ayrımcılığı: Türkiye için bir Değerlendirme." *Yasama Dergisi*, 31: 7-23,

Kaygısız E (2018). Devlet Üniversitelerinde Kadın Yöneticiler. İçinde: R A Wolff vd. (der),

Taşar H H (2022). Millî Eğitim Bakanlığı Merkez Teşkilatı Üst Yönetiminde Kadın Temsili. *813 Mülkiye Dergisi*, 46(3), 794-815.

Kadın Çalışmalarında Güncel Konular, Giresun: Eğitim Yayınevi, 429-440.

Kocacık F ve Gökkaya V B (2005). Türkiye’de Çalışan Kadınlar ve Sorunları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1): 195, 196, 201.

MEB (Millî Eğitim Bakanlığı) (2015). Millî Eğitim Bakanlığının Kısa Tarihçesi, <http://www.meb.gov.tr/milli-egitim> bakanliginin-kisa-tarihcesi/duyuru/8852. Html. Son erişim tarihi, 10/05/2021.

MEB (Millî Eğitim Bakanlığı) (2019). Strateji Geliştirme Başkanlığı. Resmî İstatistikler Raporu. <http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64>. Html. Son erişim tarihi, 05.01.2020.

Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) (2020). Kadın İstihdam Oranları, <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=64196#>. Html. Son erişim tarihi, 10/01/2021.

Örücü E vd. (2007). Cam Tavan Sendromu ve Kadınların Üst Düzey Yönetici Pozisyonuna Yükselmelerindeki Engeller: Balıkesir İli Örneği. *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi Yönetim ve Ekonomi*, 14(2), 117- 135.

Ryan M K ve Haslam S A (2007). The glass cliff: Exploring the dynamics surrounding the appointment of women to precarious leadership positions. *Academy of Management Review*, 32(2), 549-572.

Sağlam A Ç ve Bostancı A B (2012). Milli Eğitim bakanlığı merkez ve taşra örgütleri yönetim pozisyonlarında kadınların temsil edilme düzeyine yönelik yönetici görüşleri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2),140-155.

Sak R vd. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256.

Sar E (2021). Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı ve Türkiye’de Yansımaları. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1): 20-40.

Savaşkan E (2019). Kadın yöneticiler açısından toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerine kavramsal bir çalışma. *AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2).

Seçkin-Halaç D ve Meşe G (2021). Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısından Türkiye’de Kadın Girişimciliğinin Durumu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 68. 255-270.

Şahin K vd. (2018). Yönetim Kurullarında Kadın Yönetici Temsili: Türkiye’de Yönetim Kurulları Yapısının Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(4), 1147-1166

Şentürk B (2015). Çokuz Ama Yokuz: Türkiye’deki Kadın Akademisyenler Üzerine Bir Analiz. *ViraVerita E-Dergi*, 2, 1-22.

Tahtalıoğlu H (2016). Türkiye’de Yükseköğretim Kurumlarında Cam Tavan Sendromunun Kadınlar Üzerindeki Etkileri. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt IX, sayı 2,101.

- Tok T N ve Yalçın N (2017). Okul Yöneticileri Gözünden Kadın Okul Yöneticileri. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 28(28):353-366
- Toksöz G (2011). *Kalkınmada Kadın Emeği*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Tuncer S (2019). Cinsiyetlendirilmiş Bir Kurum Olarak Akademi: Türkiye’de Akademinin Cinsiyet Kültürüne Bakmak. *Kültür ve İletişim*, 22(44), 173-208.
- Tunç A (2016). Türk Kamu Personel Yönetiminde Yönetici Kadınların Oranı: Devlet Üniversiteleri Açısından Bir İnceleme. *Yasama Dergisi*, (32), 64-80.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2020). İstatistiklerle Kadın. Ankara: TÜİK.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı (2018). Cumhurbaşkanlığı teşkilatı hakkında cumhurbaşkanlığı kararnamesi (Kararname Numarası: 1), Resmî Gazete, 30474 (11.12.2020).
- Ulucan D (2013). Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı: Özel S., ss. 369-383.
- Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) (2016). Yeni ILO Raporuna Göre Küresel İşgücü Piyasasındaki Büyük Cinsiyet Açığı Sürüyor. https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_458132/lang-tr/index.html. Son erişim tarihi, 14/03/2021.
- Utma S (2019). Kadına Yönelik Cinsiyet Ayrımcılığı ve Cam Tavan Sendromu. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 11(1), 44-58.
- Wirth L (2001). Breaking through the glass ceiling: Women in management. 1st ed. Geneva: International Labour Office.
- Yaman-Öztürk M (2010). Ücretli İş ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Ekseninde Kadın Emeği: 1980’lerden 2000’lere, S Dedeoğlu ve M Yaman-Öztürk (der), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- YASED (2016). *Kadınların üst yönetimde temsilinin artırılmasına yönelik uygulamalar ve öneriler*. <https://www.yased.org.tr/ReportFiles/2016/YASEDKadinRaporu.pdf>, Son erişim tarihi, 18.12.2017.
- Yaylı H ve Eroğlu G (2015). Yerel Katılım Bağlamında Türkiye’de Kadın Temsili. *International Journal of Science Culture and Sport*, Özel Sayı 3: 504-524.
- Yeşilorman M (2001). Toplumsal Eşitsizlikte Kör Nokta: Kadın Eşitsizliğine Genel Bir Bakış. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:11, Sayı:2.
- Yıldırım A ve Şimşek H (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel araştırma Yöntemleri* (5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Batı-Merkezciliğin Eleştirisi: Eleştirel Teorinin Sınırlılıkları ve Kapasitesi

Engin Sune, Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0002-7107-167X

E-posta: enginsune@hacettepe.edu.tr

Özet

Uluslararası İlişkiler (Uİ) disiplini kuruluşundan bu yana Batı'nın sorunları, kavramları ve politikaları ekseninde şekillenmiştir. Batı dünyasının disiplin üzerindeki bu hâkimiyeti, her ne kadar eleştirel teoriler tarafından sorunsallaştırılmış olsa da bu teoriler disiplinin Batılı olmayan bir kimlik kazanması hususunda yeterince katkı sunamamışlardır. Bu çalışma, Bağımlılık Okulu, Dünya Sistemi Teorileri, Post-kolonyalizm ve Bileşik Eşitsiz Gelişme Kuramı gibi Uİ'de Batı-merkezciliği eleştiren teorileri analiz ederek bunların Batı-merkezciliği aşma hususundaki girişimlerini ve sınırlılıklarını tartışmaktadır. Bu girişimler, Batı-merkezciliği aşma hususunda sınırlı olsalar da bu çalışma genel olarak eleştirel teorinin Batı-merkezciliğin aşılmasına dair önemli bir teorik çerçeve sunduğunu önermektedir. Özellikle eleştirel teorinin materyalist kanadının Uİ'de yapı-fail ilişkisine dair analizi, Batı-merkezciliğin maddi temellerini ve küresel yapıların failerin stratejik eylemleri sonucu nasıl farklı biçimler aldığını ortaya koyarak Batı-merkezciliği aşabilecek bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu nedenle bu çalışma, Bhaskarcı bilimsel realist felsefenin ve bu felsefi anlayışın yapı-fail kavramsallaştırmasının, Uİ disiplinine hâkim Batı-merkezciliğin incelenmesi ve aşılması noktasında önemli bir katkı sunduğunu iddia etmektedir. Bu bağlamda, bu makale öncelikle Uİ disiplinine hâkim Batı-merkezciliği analiz etmekte, ardından eleştirel teorinin bunu aşma hususunda geliştirdiği teorik çerçevenin olanaklarını ve sınırlılıklarını incelemekte ve son olarak bilimsel realist felsefenin yapı-fail diyalektiği kavramsallaştırmasını kullanarak eleştirel teorinin Batı-merkezciliği nasıl aşılabileceğini tartışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Batı-merkezcilik, Bağımlılık Okulu, Post-Kolonyalizm, Bileşik Eşitsiz Gelişme, Bilimsel Realizm.

Critique of Western-Centrism: Limitations and Capacity of the Critical Theory

Abstract

Since its establishment, International Relations (IR) discipline has been shaped around the problems, concepts and policies of the West. Although this Western dominance over the discipline has been problematized by critical theories, they have not contributed enough for the discipline to gain a non-Western identity. This study analyzes theories

that criticize Western-centrism in IR, such as the Dependency School, World-System Theories, Post-colonialism, and Uneven and Combined Development Theory, and discusses their attempts and limitations to overcome Western-centrism. Although these attempts are limited, this study proposes that critical theory offers an important theoretical framework for overcoming West-centrism. In particular, the analysis of the materialist wing of critical theory on the structure-agent relationship in IR provides a theoretical framework that can transcend West-centrism by revealing the material foundations of West-centrism and how global structures take different forms as a result of the strategic activities of agents. Therefore, this study claims that scientific realist philosophy of Bhaskar and structure-agency conceptualization of this philosophical understanding make an important contribution to the examination and overcoming of Western-centrism that dominates the IR discipline. In this context, this study firstly analyzes the West-centrism that dominates the IR discipline, then examines the possibilities and limitations of the critical theory to overcome it, and finally discusses how critical theory can overcome West-centrism by using the structure-agent dialectic conceptualization of scientific realist philosophy.

Keywords: Western-centrism, Dependency School, Post-colonialism, Uneven and Combined Development, Scientific Realism.

Giriş

Uluslararası İlişkiler (Uİ), sosyal bilimlerin bir alt-disiplini olarak ortaya çıktığından beri Batı'nın sorunları, kavramları, dili, gündemi ve politikaları ekseninde gelişmiştir. Bu durum Uİ'nin, temel olarak Batılı entelektüeller ve kurumlar tarafından belirlendiği ve Batı dışındaki deneyimlerin, perspektiflerin, yorumların dışlandığı bir bilim dalına dönüşmesine yol açmıştır (Grovgui, 2006: 6). Bu yüzden Uİ'nin genel olarak bir Batı disiplini olduğu inancı yaygındır (Acharya ve Buzan, 2007). Ana akım Uİ teorileri de bu bakış açısını yansıtarak Batı'yı ve Batı medeniyetini uluslararası alanın tek, en yüksek ve ideal referans nesnesi olarak ele almaktadır. Bu anlatı içerisinde Batı dünyası, akıl, bilim, ilerleme ve evrensellik gibi değerlerle yüceltilmekte ve nesnellik iddiası altında alternatif/eleştirel yorumlar engellenmektedir (Yalvaç, 2017: 40). Alandaki bu baskın anlayış, Batı'nın filtresinden geçemeyen herhangi bir teorik yaklaşımın disiplin içerisinde kendisine yer bulmasını neredeyse olanaksız kılmaktadır.

Bu sistematik dışlanmaya rağmen, Uİ'de Batı-merkezciliği sorunsallaştıran, eleştiren, reddeden ve deşifre etmeye çalışan bir dizi teoriden bahsetmek mümkündür. Marksizm, özellikle de Bağımlılık Okulu ve Dünya Sistemi Teorileri, Batı egemenliğini sömürgecilik ve emperyalizm gibi kavramlarla ele alarak uluslararası ilişkilerin küresel ölçekte incelenmesi girişiminde bulunmuşlardır. Batı'nın özgünlüğünü reddeden Bileşik ve Eşitsiz Gelişme Kuramı, küresel ölçekli etkileşimin uluslararası toplumsal gelişime etkisini inceleyerek Batı dışındaki toplumların failliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Benzer bir şekilde, 1990'lardan

bu yana küresel güç ilişkilerini sorgulayan Post-kolonyal yaklaşımlar da, egemen Uİ teorilerinin Batı-merkezci varsayımlarını sorunsallaştırarak Küresel Güney'in faillliğini tartışmaya açmıştır. Özellikle Soğuk Savaş'ın bitiminden bu yana, Batılı olmayan Uİ teorisi oluşturma hususunda Asya, Afrika, Orta Doğu gibi birçok farklı coğrafyada gerçekleşen girişimlerden de bahsetmek mümkündür (Acharya ve Buzan, 2010).¹

Farklı epistemolojik ve ontolojik varsayımları olan ve farklı teorik geleneklerden gelen tüm bu teorik yaklaşımların ortak noktası, hiçbirinin Uİ'deki Batı-merkezçiliği aşacak bütünsel bir teorik yaklaşım geliştirememiş olmasıdır. İlerleyen satırlarda da ortaya konulduğu gibi, ilgili teorik çalışmalar her ne kadar Batı-merkezçiliği sorunsallaştırmış olsalar da Uİ'de Batı-merkezci yorumlar hâkimiyetini korumuş ve Batı-merkezci olmayan bütünlüklü bir Uİ teorisi geliştirilmemiştir. Üstelik 1970'lerden bu yana şekillenen küreselleşme süreci, uluslararası alanın toplumlar üzerindeki etkisinin artmasına yol açarak yeni bir evrensellik biçimi yaratmıştır. Küreselleşme sürecine içkin ekonomik, politik ve düşünsel dönüşümler, uluslararası alanda belirlenen politikaların ve benimsenen değerlerin önemini daha da arttırmıştır. Bu evrensellik görünümü altında Batı-merkezçilik de yeni bir biçim almış ve dolayısıyla Uİ'de Batı-merkezçiliği tartışan teorik yaklaşımların da analizlerini gözden geçirmeleri zorunlu bir hal almıştır.

Bu eksikliğe rağmen bu çalışma eleştirel teorinin bilimsel realist kanadının Uİ'ye hakim olan Batı-merkezçiliği doğru bir şekilde kavramsallaştıran, sorunsallaştıran ve aşma kapasitesine sahip teorik bir çerçevenin nüvelerini sunduğunu öne sürmektedir. Bu bağlamda Bhaskarcı bilimsel realist felsefenin kapasitesi, uluslararası alanın incelenmesinde kullanılarak Batı-merkezci Uİ teorisinin aşılma olanakları ele alınmaktadır. Çalışma boyunca ortaya konulan iddialardan biri, Batı-merkezçiliğin uzun siyasal pratikler sonucu inşa edildiği ve bu yüzden salt teorik olarak aşılamayacağıdır. Bu bağlamda da özellikle bilimsel realist felsefenin yapı-fail diyalektiğinin Batı-merkezçiliğin maddi temellerini deşifre ettiği iddia edilmektedir. Eleştirel teorinin bilimsel realist bir bakış açısı ile yapı-fail diyalektiğini doğru bir şekilde kavramsallaştırmasının, Batı-merkezçiliğin maddi temellerinin kabulü/eleştirisi ve ötesine geçilmesi hususunda olanaklar yarattığı düşünülmektedir. Bu felsefi yaklaşım çerçevesinde, uluslararası yapının muhteviyatının Batı tarafından belirlenmesi ve onun hâkimiyetinde yürütülmesi ile Uİ disiplinin de kaçınılmaz olarak Batılı bir kimlikte şekillendiği ortaya konulmaktadır. Batının Uİ alanındaki ve uluslararası yapıdaki bu hâkimiyetine rağmen bilimsel realist felsefenin faile yaptığı vurgu ise, Batı-merkezci analizlerin evrensellik iddiasını sarsarak uluslararası yapının faillerin stratejik eylemleri tarafından dönüştürülerek yerel özgünlükler kazandığını

ortaya koymaktadır. Kısacası bu çalışma, eleştirel teorinin Batı merkezliliği aşma hususundaki girişimlerini inceleyerek bilimsel realist bir Uİ anlayışının bu bağlamda açacağı teorik olanakları tartışmakta ve Uİ’de Batı-merkezci olmayan bir analizin bu felsefi anlayış altında geliştirilebileceğini iddia etmektedir.

Bu noktadan hareketle bu çalışma öncelikle eleştirel teorinin farklı varyasyonlarının Batı-merkezliliği aşma noktasında sunduğu teorik olanakları ve sınırlılıkları ele almaktadır. Bu kapsamda, ilk bölüm Uİ’deki Batı-merkezliliği tartışmaya açacaktır. Özellikle pozitivist teorilerin ve evrensel bilgi iddialarının Uİ tarihi boyunca eleştirel teorinin atıl kalmasına yol açtığı ve böylece Batı-merkezliliğin sürekliliğini sağladığı ortaya konulacaktır. İkinci bölümde ise Uİ’deki eleştirel teorilerin Batı-merkezlilik eleştirisi analiz edilerek bu yaklaşımların saptamaları ve sınırlılıkları incelenecektir. Bu bölümde, her türlü tahakküm ilişkisini deşifre etmeyi hedefleyen ve teoriye özgürleştirme misyonu atfeden eleştirel teorinin, Uİ’de Batı-merkezliliği aşacak bir teorik yaklaşım geliştirememesinin nedenleri de ele alınacaktır. Son bölümde ise eleştirel teorinin günümüz Batı-merkezliliğini tartışmayı olanaklı kılacak kavramsal çerçevesi değerlendirilecektir. Özellikle diyalektik materyalist yöntemin toplumsal yapıları bir bütün olarak ele alıp bunlar içerisindeki çelişkileri ortaya koyan analiz kapasitesinden faydalanılacaktır. Bu bağlamda Bhaskarcı bilimsel realist felsefenin analiz çerçevesi içerisinde küresel yapı ile fail ilişkisinin yeniden sorgulanmasının günümüz Batı-merkezliliğinin daha doğru bir şekilde kavranmasını mümkün kıldığı ortaya konulacaktır. Böylece bu çalışma, günümüz Uİ disiplinine egemen olan Batı-merkezliliğin teorik düzeyde aşılmasının olanaklarını ve sınırlılıklarını, eleştirel teorinin bilimsel realist bir felsefe benimseyen kanadının yapı-fail ilişkisi kavramsallaştırmasına odaklanarak incelemektedir.

Uİ’de Batı-merkezlilik ve Eleştirel Teorinin Dışlanması

Uİ disiplininin çalışma alanı, gündemi, odaklandığı coğrafyalar ve analiz dışı bıraktığı konular belirli güç ilişkileri etrafında şekillenmiştir. Egemen teorilerin disiplin tarihi anlatısı, bu süreçte oluşturduğu mitler, verili kabul ettiği gerçekler ve Uİ’yi ontolojik olarak devletler arası güç ilişkilerine indirgeyen anlayışı, alternatif her türlü teorik kurgu imkânını daraltarak Batı-merkezliliği yeniden üretmiştir. Bu kapsamda bu bölüm, Uİ disiplininin doğuş mitlerini ve pozitivistimin elli yıllık hâkimiyetini inceleyerek nasıl eleştirel teorilerin atıl bırakıldığını ve disiplinin Batı-merkezci düşünsel sınırlar tarafından belirlendiğini ortaya koymaktadır.

Uİ’nin bir disiplin olarak ortaya çıkışı, egemen söylem tarafından iki dünya

savaşı arası dönemde gerçekleştiği varsayılan İdealizm-Realizm tartışmasına dayandırılmaktadır. Uİ'deki hâkim kanı, bu tartışmanın Uİ'nin epistemolojik büyük patlaması olduğu (De Carvalho vd., 2011: 745) ve Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Uİ'nin bilimsel bir alan olarak ortaya çıktığıdır. Bu iddia üç temel önerme üzerine kuruludur: disiplinin 1919'da doğmuş olduğu, Birinci Dünya Savaşı'nın disiplinin doğmasına yol açtığı ve son olarak İdealizm'in İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ile birlikte Realizme yenik düştüğü (De Carvalho vd., 2011: 745-746; Linklater, 2000: 1-2; Schmidt, 2002). Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın ve ilk büyük tartışmanın Uİ'nin miladı olduğu ön kabulleri disiplini daha başından Batı-merkezci yorumlarla sınırlamıştır. Bu durum Uİ'de Batı-merkezciliğin hâkimiyeti ve eleştirel teorinin dışlanması açısından iki farklı etki yaratmıştır. Birincisi, İdealist teorinin ortaya çıkışının Uİ'nin başlangıç noktası olarak alınması, İdealizm öncesi üretilen her türlü teorik çalışmayı Uİ disiplininin dışına atmıştır. Woodrow Wilson ve Alfred Zimmern'in çabalarıyla liberal Uİ çalışmalarının artması yaygın olarak disiplinin miladı olarak kabul edilmiş (van de Haar, 2009: 143), bu durum da Uİ'nin Anglo-Sakson bir kimlikte sabitlenmesine yol açarak daha kuruluş aşamasında disipline Batı-merkezci bir öz sağlamıştır (Özlük, 2014: 104). İkincisi, Uİ'nin asıl meselesinin kitlesel savaşların önlenmesi olduğu ön kabulünü yaratarak farklı ontolojik geleneklere sahip ve farklı konular üzerinden Uİ'ye odaklanan teorik yaklaşımların dışlanmasına sebep olmuştur. Disiplinin kuruluş amacının savaşın önlenmesi ve barışın tesisi olduğu iddiası Uİ'nin ontolojik temelini oluşturarak farklı ontolojik yaklaşımların dışlanmasına yol açmıştır.

Bu noktada Uİ'nin bir disiplin olarak problem çözücü teorik yaklaşımların hâkimiyetinde geliştiğini iddia etmek de yanlış olmayacaktır (Cox, 1981: 129). Hem İdealizm hem de Realizm'in savaşın önlenmesine dair önermeleri sistemsel bir değişimin olanaklarını reddetmiş ve mevcut sistem içerisinde barışçıl bir düzenin kurulma olanaklarını tartışmıştır. Bu iki okulun da Anglo-Sakson bir gelenekten gelmesi, Uİ alanının teorik sınırlarının da savaştan galip gelen Batılı devletler tarafından çizilmesine olanak tanımıştır. Barışın sağlanması konusunda sistem içi çözümlerin aranması, özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesinde üretilen ve sistemik değişimin gerekliliğine vurgu yapan eleştirel teorik yaklaşımların göz ardı edilmesine yol açmıştır. Bu durum, disiplinin ortaya çıktığı varsayılan dönemdeki emperyalizm teorilerinin alandan dışlanması örneğinde kendini göstermektedir. İlk kuşak emperyalizm literatürüne baktığımızda 1910 yılında Rudolf Hilferding'in (1981) *Finans Sermaye*, 1913 yılında Rosa Luxemburg'un (1972) *Sermaye Birikimi*, 1914 yılında Karl Kautsky'nin (2007) *Ultra-Emperyalizm*, 1917 yılında Nikolai Bukharin'in (1971) *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* ve son olarak yine 1917 yılında Lenin'in (1999) *Emperyalizm: Kapitalizmin En*

Yüksek Aşaması çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Disiplinin ilk teorik okulunun İdealizm olduğu varsayımı, Marksist teorinin küresel yapıları incelerken ortaya koyduğu bu çalışmaların Uİ disiplininin dışına itilmesine yol açmıştır.

Oysa dönemin emperyalizm teorileri incelendiğinde ortaya çıkan sonuç, bu çalışmaların da ağırlıklı olarak savaşın nedenleri üzerinde durduklarıdır. Fakat problem çözücü teorilerin aksine emperyalizm teorileri, küresel eşitsizliklerin ve emperyalistler arası savaşın sistemsel nedenleri üzerine odaklanmışlardır. Bu noktada, savaş devletler arası çıkar çatışmasına ve anlaşmazlıklara indirgeyen geleneksel Uİ teorilerinin aksine, emperyalizm çalışmaları savaşın nedeni olarak merkez kapitalist devletlerde tekellerin yükselişini ve bunun yol açtığı emperyalistler arası rekabeti işaret etmişlerdir (Sune, 2021: 52). Böylece emperyalizm teorileri, devletler arasındaki rekabeti tarih dışı bir güç ilişkisine dayandırmak yerine ekonomi-politik temeller üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Geleneksel Uİ teorilerinin savaşın nedenlerine ve çözümlerine dair geliştirdikleri yaklaşımlar ise mevcut sistemin muhafaza edilerek sorunlarının çözülmesine yönelik öneriler getirmişlerdir. Uİ disiplinin sınırlarının Birinci Dünya Savaşı'ndan galip gelen devlet tarafından çizildiği düşünüldüğünde, sistemsel değişimi öneren teorilerin alanın dışına itildiğini görmek şaşırtıcı değildir. Zira problem çözücü geleneksel teorilerin aksine emperyalizm literatürü, savaş doğrudan kapitalist sistemin bir sonucu olarak görmekte, bu yüzden de küresel sistemin topyekûn dönüşümünü önermektedir. Eleştirel teori için teorinin asıl amacı yalnızca dünyayı açıklamak değil, mevcut düzen içerisindeki baskıcı pratikler ve kurumların da ortaya konulmasıdır. Böylece eşitlik ve adalet prensipleri üzerine kurulu alternatif bir toplumsal yapının olanaklarını da tartışmaya açmaktadır (Yalvaç, 2015). Fakat Uİ disiplininin öncelikle İngiltere, İkinci Dünya Savaşı sonrası ise ABD ekseninde gelişmesi sonucu, Batılı güçler Uİ disiplinin sınırlarını belirleyebilmiş ve devletler arasındaki somut ilişkilerin de hangi kurallar ve prensipler ekseninde tatbik edileceğini kendi çıkarlarına hizmet edecek bir biçimde şekillendirmiştir. Kısacası küresel güç ilişkileri, ilk dönem Marksist çalışmaların alan dışına itilmesine ve Uİ disiplinin Batı -ve hatta Transatlantik- bir kimlik ekseninde şekillenmesine yol açmıştır. Batı-merkezciliği sorunsallaştırma kapasitesini haiz eleştirel teorinin, Uİ disiplininden dışlandığı bu ilk süreç, ilerleyen aşamalarda da devam etmiştir. 1950'lerde Davranışsalçı devrimin yarattığı yöntembilimsel tartışma, ABD'de pozitivist Uİ'nin hâkim olmasına yol açmıştır. Pozitivizmin bilim anlayışı ve epistemolojik yaklaşımı, tek bir evrensel gerçeklik anlatısı çizerek yine alternatif kurgu biçimlerinin dışlanmasına ve Batı-merkezciliğin yeniden üretilmesine olanak tanımıştır. Davranışsalılık, bilimsel çalışmayı, iyiyive doğruyu arayan felsefi yaklaşımdan ayırarak bilimin asılamacının evrensel gerçekliği ortaya koyma olduğunu iddia etmiştir. Buna göre, toplumsal

dünya da fiziksel dünyada olduğu gibi determinist kanunları olan, değişmez, zaman ve mekandan bağımsız evrensel yasalar ekseninde işlemektedir. Bilimin amacı, bu kanunları deşifre ederek sistemin işleyiş mekanizmalarını ortaya koymak ve bu eksenle geleceği şekillendirilebilmektir. Evrensel bilgi de ancak pozitivist bir yöntem ile -yani deney, gözlem, test etme, ölçme gibi pratiklerle- ortaya konulabilir. Böylece bilgi üretimi, araştırmacının kimliği, kişiliği ve değer-yargılarından bağımsız, nesnel bir süreç olarak resmedilmiştir. Bu açıdan pozitivist bilgi üretim süreci dört temel argüman ekseninde şekillenmiştir: doğa ve sosyal bilimlerin bütünlüğü (bilimsel yaklaşımın tek bir biçimi olduğu); değer yargıları ile gerçekliğin ayrışması ve gerçekliğin teorik perspektife göre değişmeyeceği; toplumsal dünyanın da doğada olduğu gibi belirli düzenlilikler içerdiği ve bilimin amacının bu düzenliliklerin ortaya konulması olduğu; ve son olarak bilimsel iddiaların kanıtlanması için objektif gerçekliğin ortaya konulması gerekliliği (Smith, 2001: 14).

Davranışsalığın biçimlendirdiği bu bilim tartışması, U1 teorilerine nüfuz ederek 1945 sonrasında disiplin içerisinde epistemolojik bir dönüşümün kapılarını aralamıştır. Soğuk savaş döneminde egemen olan neo-realist ve neo-liberal teori de U1 alanının bilimsel olarak çalışılması gerekliliğine vurgu yapmıştır. Teorinin değerden bağımsız evrensel kanunlar üzerinden pozitivist tanımını yapan Waltz (1979) devletlerin, kültürel ya da kimliksel farklılıkları önemsiz olan bir birim olarak ele alınması gerektiğini önermiştir. Hobson'un da (2012: 18) belirttiği gibi, kültürel ve etnik farklılıkları yok sayan değerden bağımsız ve evrensel bir bilim anlatısı, Batı medeniyetini uluslararası politikanın en yüksek ve ideal referans nesnesine büründürmektedir. Şüphesiz bu hususta neo-realizmin anarşiyi tarih dışı bir gerçeklik olarak ele alması ve anarşinin tüm devletlerin benzer şekilde davranmasına yol açtığı iddiası merkezîdir. Devletlerin üzerinde bir siyasi otoritenin olmadığını ifade eden anarşik örgütlenme modeli, uluslararası sistem içerisindeki köklü hiyerarşileri yok saymaktadır. Hobson'un da (2012: 205) ifade ettiği gibi, 1648'de modern devlet egemenliğinin bir prensip olarak kabul edilmesinden bu yana var olan ulus devletlerin anarşik uluslararası düzen içerisinde ilişkilendiği iddiası, Realizm'in 1648 öncesi ve sonrası uluslararası yapıya egemen birçok hiyerarşi biçimini yok sayarak Batı-merkezciliği doğallaştırmasına yol açmıştır. Bu bakımdan Waltz'a (1990: 29) göre uluslararası yapı iki temel unsur tarafından belirlenmektedir: düzenlenme prensibi (anarşi) ve askeri kapasitenin farklı birimlere göre dağılımı. Burada birim olarak bahsi geçen unsur her ne kadar devletlere işaret etse de askeri unsurların dağılımına olan vurgu, analizi büyük güçler arasındaki ilişki biçimleriyle sınırlı tutmaktadır. Neo-realist teoriye göre, askeri olarak güçlü olan büyük devletler görece zayıf devletlerin hareket edecekleri dünya düzeninin kurallarını belirlemektedir

(Waltz, 1979: 72). Bu bakış açısı, Batı dışındaki devletleri uluslararası sistem üzerinde iradeleri olmayan pasif failer olarak resmederek ve Uİ'yi Batılı devletlerin ilişkileri ve aktiviteleriyle sınırlayarak Batı-merkezciliği pekiştirmiştir.

Neo-realist teori ile epistemolojik ve ontolojik bağlamda derin benzerlikler barındıran neo-liberal teori de gerek evrensellik vurgusu gerekse pozitivist bilim anlayışı ile Soğuk savaş dönemi boyunca Batı-merkezciliğin sürekliliğine katkıda bulunmuştur. Neo-liberal teorinin önemli temsilcilerinden biri olan Robert Keohane'nin çalışmalarında da değerden bağımsız pozitivist bir teori vurgusunu tespit etmek mümkündür. Her ne kadar teorisini gelişmiş Batılı devletleri ve Japonya'yı gözlemleyerek geliştirdiğini ifade etse de, bu durum Keohane'ni (1984) neo-liberal teorinin evrensel bilgi ürettiği iddiasında bulunmaktan alıkoymamıştır. Üstelik devletler arasındaki karşılıklı bağımlılığın küresel düzlemde ziyade temel olarak Batı'da hâkim olduğu iddiası (Keohane, 1989: 9), işbirliği kavramını Batılı devletlere için 'süper-rasyonalite'ye indirgeyerek Batı medeniyetini yüceltmektedir (Hobson, 2013: 1047). Bu noktadan hareketle Keohane için liberal kapitalist değerlerin yayılması, Batı rasyonalitesinin de dünyanın geri kalanına genişlemesine yol açarak dünya barışını olanaklı kılacaktır. Bu anlatı yalnızca Batılı değerleri ön plana çıkarmakla kalmamakta, liberal değerlerin yayılmasının kamu yararına olacağını ifade ederek sürece için baskıcı/sömürücü unsurları da yok saymaktadır.

Kısacası neo-realizm ve neo-liberalizm gibi geleneksel Uİ teorilerinin özellikle pozitivism ve evrensel bilgi vurgusu, disiplin içerisinde oluşacak alternatif teorik çalışmaları sınırlamakta ve Batı-merkezci bakış açısını pekiştirmektedir. Yukarıda ortaya konulan bu egemen teorik çalışmalar, Wallerstein'in (1997) belirttiği tarih yazımı, evrensellik iddiası ve medeniyet vurgusu gibi unsurlar üzerinden disipline Batı-merkezci bir kimlik kazandırmışlardır. Böylece, disiplinin sınırları ve kapsamı ana akım ve Batı-merkezci teoriler tarafından belirlenmiş ve bunu sorunsallaştıran düşünce biçimleri disiplin dışına itilmiştir. Fakat bu kısıtlamaya rağmen, gerek Batı'nın dünya üzerindeki hâkimiyetini gerek Batı-merkezciliğin Uİ disiplinine etkisini gündeme alan ve bunu aşmaya çalışan teorik yaklaşımlardan bahsetmek mümkündür. Her ne kadar başarılı olup olmadıkları tartışmalı olsa da bir sonraki bölüm eleştirel teorinin ana akım yaklaşımların Batı-merkezciliğini aşma yönündeki girişimlerini ele almaktadır.

Eleştirel Teori ve Batı-merkezcilik Eleştirisi

1980'lerden bu yana yukarıda bahsi geçen ana akım Uİ kavramsallaştırmalarını eleştiren ve alternatif dünya düzeni biçimlerini tartışan bir dizi teorik yaklaşımdan bahsetmek mümkündür. Her ne kadar eleştirel teori geniş ve heterojen bir grup

teorik yaklaşımı barındırıyor olsa da bu teorilerin ortak noktası dünya düzeninin değişmezliğini ve egemen güçlerin hâkimiyetini sorguluyor olmalarıdır (Özekin ve Sune, 2021: 269). Eleştirel teoriler, mevcut toplumsal düzenin kökenlerini ve güç dengelerini sorunsallaştırarak (Cox, 1981: 126) Batı'nın küresel ölçekli ve Uİ disiplini içerisindeki egemenliğinin sorgulanmasına da zemin hazırlamıştır. Şüphesiz Uİ disiplini açısından eleştirel teori, Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma ve araçsal aklın eleştirisinin (Adorno ve Horkheimer, 2010) kaynaklık ettiği bir dizi teorik okulu içeren genel bir tanımlamadır. Bu açıdan bir yanda Marksizm ve Bağımlılık Okulu, Dünya Sistemi Yaklaşımları, Bileşik ve Eşitsiz Gelişme Kuramı gibi Marksist tartışmalardan filizlenen teoriler, diğer yanda Sosyal İnşacılık, Feminizm, Post-modernizm, Post-kolonyalizm, Uluslararası Siyasal Sosyoloji gibi pozitivizm eleştirisinden filizlenen post-pozitivist çalışmaların bulunduğu geniş bir yelpazeden bahsetmek mümkündür.

Bu geniş külliyata karşın bu çalışmanın kapsamı altında yalnızca egemen güç ilişkilerinin Batı dışındaki aktörleri dışlamasını ve ana akımın yalnızca merkez ülkeler arasındaki ilişkilere odaklanmasını eleştiren ve uluslararası yapıların çevre ülkeler üzerindeki etkisini sorunsallaştıran eleştirel teorik çalışmalara odaklanılacaktır. Başka bir ifadeyle, bu çalışmanın kapsamı altında Uİ'de doğrudan Batı-merkezciliği gündeme alan ve onu tartışan eleştirel teoriler üzerine odaklanılmakta ve bu bağlamda Bağımlılık Okulu, Dünya Sistemi Kuramı (DSK), Eşitsiz Gelişme Kuramı (BEG) ve Post-kolonyal yaklaşımlar doğrudan alana hakim Batı-merkezciliği sorgulayan teoriler olarak diğerlerinden daha ön plana çıkmaktadır. Buradan hareketle bu çalışma öncelikle Bağımlılık Okulu'nun Uİ'nin merkez kapitalist ülkeler arasındaki ilişkilerle sınırlı tutulan inceleme alanı eleştirileri ve bu teorinin Batı-merkezciliği aşma noktasındaki yetersizliği ele alınacaktır. Bunu takiben DSK'nın Uİ'yi farklı hiyerarşik yapıları ve işbölümlerini barındıran bütüncül bir sistem olarak ele alan yapısal analizinin Batı-merkezciliği aşma noktasındaki girişimleri ve sınırlılıkları incelenecektir. Ardından Post-kolonyal yaklaşımın Batı-merkezcilik ve sömürgecilik eleştirileri üzerinden küresel güneydeki devletlerin failliğini ortaya koyma girişimleri tartışılarak teorinin açtığı kavramsal olanaklar ve sınırlılıklar ele alınacaktır. Son olarak da BEG'in Batı istisnacılığını eleştiren, Batı'nın gelişim düzeyini kümülatif insanlık tarihinin bir ürünü olarak kavramsallaştıran ve Batı-merkezci olmayan bir küresel sistem analizi geliştirme girişiminde olan teorik çerçevesi analiz edilecektir.

Her ne kadar bütüncül bir Uİ teorisi olmasa da Bağımlılık Okulu küresel eşitsizlikleri, Kuzey-Güney ayrımını ve uluslararası sistemin işleyiş mekanizmasını sorgulayarak Uİ'de Batı-merkezcilik eleştirisinin şekillenmesine kaynaklık

etmiştir. 1960'lar ve 1970'ler boyunca Latin Amerika'da gelişip dünyanın geri kalmış diğer bölgelerinde de büyük bir yankı uyandıran Bağımlılık Okulu tartışmaları, Uİ teorisyenlerinin ilgisini küresel ölçekli eşitsizliklere ve asimetrik güç ilişkilerine çekerek Batı'nın küresel düzlemdeki hâkimiyetini sorunsallaştıran ilk teorik külliyatı oluşturmuştur (Frank, 1969; Baran, 1968).

Bağımlılık Okulu'nun bu noktada en önemli katkısı, Batı'nın gelişim düzeyini ideal referans nesnesi olarak alan ve Batı'nın iktisadi-politik yapılarının bir model olarak dünyanın geri kalan ülkelerine reçete gibi sunan liberal modernleşme teorilerine dair geliştirdiği eleştirilerdir (Kay, 2011). Geleneksel toplumların modernleşmesi için çeşitli aşamalardan geçmeleri gerektiğini savunan ve bunun da en kaba haliyle ileri Batı toplumlarının tarihsel gelişim süreçlerinin taklit edilmesiyle mümkün olduğunu ifade eden modernleşme teorisine karşın (Rostow, 1990), Bağımlılık Okulu Avrupa'nın gelişiminin ve dünyanın geri kalanının kalkınma sorununun küresel ölçekte anlaşılması gerektiğini savunmuştur. Bu anlamda Bağımlılık Okulu'nun Uİ'nin sadece Batılı merkez kapitalist ülkelere odaklandığı eleştirisi, yalnızca ana akım teorilere yöneltilmemiştir. Bağımlılık Okulu ayrıca geleneksel Marksist teorilerini ve emperyalizm çalışmalarını da Batı-merkezli olmakla eleştirmiştir (Munck, 1999). Marksist teorinin modernleşme tartışmalarının aşamalı gelişim iddialarıyla ortaklaştığı ve kapitalizmi Batılı -özellikle de İngiltere- örnekler üzerinden incelediği iddiasıyla eleştirirken, emperyalizm teorilerini de yalnızca merkez kapitalist devletler arasındaki ilişkilere odaklandığı için eleştirmişlerdir (Özekin, 2021). Böylece Uİ disiplininin merkez ülkeler arasındaki ilişkilerden ziyade küresel ölçekli toplumsal ilişkilere odaklanan bir zemine çekilmesi çağırısında bulunmuşlardır.

Batı deneyimini Üçüncü Dünya ülkeleri için bir prototip olarak sunan evrimci-liberal modernleşme teorilerinin aksine, Raul Prebisch'in (1950) başını çektiği Bağımlılık Okulu, geri kalmışlığın bu ülkelerin sosyo-politik ve sosyo-kültürel yapılarına içkin koşullardan kaynaklandığını ifade eden içselci açıklamaları reddetmiştir. Böylece geri kalmış toplumların analizini 'gelişmiş', 'modernleşmiş', 'aydınlanmış' ve 'rasyonel' Batı medeniyetini ideal referans nesnesi olarak ve onunla karşılaştırarak gerçekleştiren Batı-merkezci analizlerin aksine küresel merkezli bir analizin kapıları açılmıştır.

Merkez kapitalist ülkelere ziyade geri kalmış toplumlardaki kapitalist ilişkilere odaklanan Bağımlılık Okulu, Marksist ekonomi politik, geleneksel sosyoloji ve emperyalizm teorileri gibi bir dizi teorik çalışmadan faydalanarak serbest ticaret ve karşılaştırmalı üstünlük tartışmalarını sorunsallaştırmıştır (Palma,

1978). Böylece Uİ'nin odağını da gelişmiş Batılı devletler arasındaki ilişkilerden, merkez-çevre arasındaki eşitsiz ilişki biçimlerine çevirmiştir. Azgelişmişliğin sürekliliğini küresel hiyerarşik güç ve mübadele ilişkilerinde bulan Bağımlılık Teorisi, uluslararası sistemi bir yanda metropol merkezler diğer yanda geri kalmış çevreler yaratan tek bir süreç olarak kavramsallaştırmıştır. Merkez ülkelerin siyasi müdahale, ticaret, teknolojik üstünlük ve artı değer transferi ile çevre ülkeler üzerinde tahakküm kurarak geliştiğini öne sürerek, ana akım teorilerin anarşik dünya düzeni tasvirlerini reddetmekte ve hiyerarşik örgütlenmiş ticari ve üretim ilişkilerine dikkat çekmektedirler. Hiyerarşik ve emperyalist sistem vurgusu ile Batı kapitalizminin dünyanın geri kalanına yayılmasının herkes için kalkınma sağlamadığı ifade edilmiş ve 'Güney' ülkelerinin merkez ülkelerin ekonomik ve politik güdümünde kalarak geri kaldığı öne sürülmüştür.

Bu açıdan çevre ülkelerin farklılığına, eşitsiz küresel ticaret sistemine ve geri kalmışlığa odaklanan Bağımlılık Okulu, doğrudan 'küresel güney'den filizlenen ilk teorik girişim olarak Uİ disiplini içerisinde öncü bir statü kazanmıştır (Özekin, 2021: 74). Bu girişim üçüncü dünya ülkelerinde geniş bir kitleye ulaşmış olsa da, Kuzey Amerika ve Avrupa akademisinde Bağımlılık teorisinin tezleri yeteri kadar yankı yaratmamıştır. Buna rağmen, Kuzey ve Güney düzleminde cereyan eden küresel güç ve iktisadi bölüşüm asimetrilerine dikkat çeken Bağımlılık Okulu, Uİ'nin söylemsel ve mekânsal algısını genişleterek disipline farklı bir boyut kazandırmıştır. Sömürgeciliğin mirası ve sürekliliğine dikkat çekerek Batı-merkezci teorilerin Uİ'yi güvenlik çalışmalarına sıkıştırması sorunsallaştırılmış ve böylece uluslararası ekonomi politiğe dair çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Ayrıca Batılı merkez ülkeler arasındaki ilişkilerin çevre üzerindeki etkisine dikkat çekerek disipline daha küresel bir yapı da kazandırmıştır.

Bu bağlamda Bağımlılık Okulu'nun Batı-merkezciliğin eleştirisi ve aşılması açısından en önemli katkısı Batı'nın üstünlüğünün maddi temellerini küresel bir ölçekte ortaya koymuş olmasıdır. İleride de tartışılacağı gibi Batı-merkezciliğin aşılması açısından bu üstünlüğün maddi temellerinin kabulü ve eleştirisi önem arz etmektedir. Batı'nın dünyanın merkezi haline gelmesinin diğerlerinin sömürülerek geri kalması pahasına gerçekleştiğinin ortaya konması, Uİ'de temel inceleme nesnesinin Batı olmasının aşılması hususunda ilk adımı atmaktadır. Bu anlatı içerisinde merkez kapitalist devletler sömürücü toplumsal pratikler ve kurumlar aracılığıyla münferit küresel güney devletlerini 'çevre ülkeler' olarak tek bir kategoriye dönüştürmektedir. Böylece 'Batı-merkezli' Uİ çalışma alanının odağı, 'Batı merkezi-çevre' ilişkisinin analizine doğru evirilmiştir.

Uİ'nin merkez ülkeler arasındaki ilişkilere odaklanmasının aşılması, Batı'nın

diğerlerinin örnek alması gereken ideal toplum modeli olduğunun eleştirisi ve Batı'nın merkez olmasının maddi temellerinin ortaya konulması, Bağımlılık Okulu'nun Batı-merkezciliği aşma noktasında önemli katkılar sunduğunu ortaya koymaktadır. Buna rağmen bu katkının Batı-merkezciliğin aşılması noktasında çok sınırlı bir etki yarattığını belirtmek gerekir. Öncelikle Bağımlılık Okulu kendinden mütevellit bir Uİ teorisi olmaması nedeniyle doğrudan ana akım Uİ teorileri ile bir diyaloga girmemektedir. Bu yüzden Bağımlılık Okulu teorisyenleri ne Uİ teorilerindeki Batı-merkezciliği aşma ne de Batı merkezli olmayan bir Uİ teorisi geliştirme niyetinde değildir. Bu açıdan Bağımlılık Okulu'nun Batı-merkezcilik eleştirisi, Batı-merkezli olmayan bir teorisi geliştirme ile sonuçlanmamıştır. Üstelik ana akım Uİ teorilerinin yalnızca 'büyük güçler' arasındaki ilişkilere odaklanan yaklaşımına karşın Bağımlılık Okulu da tek tip bir merkez ve tek tip bir çevre ülke kategorisi çizerek merkez ya da çevre ülkelerin kendi içerisindeki ayrışmaları görmezden gelmiştir. İleride de tartışıldığı gibi Batı-merkezciliği aşma noktasında atılacak önemli adımlardan biri, uluslararası yapı ve fail arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde konumlandırılarak küresel bir düzlemdeki farklı ulusal örgütlenme biçimlerinin ortaya konulmasını zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan Bağımlılık Okulu Batı-merkezciliğin aşılması hususunda sınırlı bir perspektif sunmaktadır.

Bağımlılık Okulu'yla derin teorik ortaklıklara sahip DSK da Uİ'nin temel odak noktasını merkez ülkeler arasındaki ilişkilerden ziyade farklı işbölümlerini ve ülke kategorilerini içeren tek bir mega sistemin analizine kaydırmıştır. Fernand Braudel (1972), Immanuel Wallerstein (1974) ve Samir Amin (1974) gibi önemli düşünürleri barındıran DSK, genişleyen kapitalist dünya ekonomisinin egemen devletlerin kontrolünde farklı bir ilişki biçimi ve işbölümü yaratma sürecini incelemiştir. Bu analiz kapsamı altında, ilgili düşünürler sermaye birikimi, uluslararası mübadele ve emperyalizm teorilerine odaklanarak Batı-merkezciliğin ötesine geçen bir teorik çerçeve yaratmaya çalışmışlardır.

Bağımlılık Okulu gibi DSK da, Avrupa'daki politik ve iktisadi/kapitalist yapıların dünyanın geri kalanına yayılmasının küresel ölçekte kalkınma yaratacağı iddiasını eleştirerek modernleşmeye ulaşmanın birçok farklı yolu olduğunu belirtmiştir (Martin, 1994: 148). Bu kapsamda modern dünyanın Batılı ve Batılı olmayanlar, modern ve geleneksel olanlar gibi ikili kategoriler üzerinden anlaşılamayacağını önermekte ve böylece izole devletler arasındaki ilişkilerden ziyade tüm dünya sistemine odaklanarak bu eksikliği aşmayı hedeflemektedir. Tek bir dünya sisteminin mevcudiyetine yapılan vurgu, dünyanın geri kalanının Batı'ya referansla anlaşılmasının ötesine geçerek Batı-merkezci çalışmaların sorunsallaştırılmasına da zemin hazırlamıştır.

Bu noktada DSK, Batı'da gelişen kavramsal çerçevenin merkez dışındaki ülkelerin analizinde işe yaramadığını, hatta merkezin kendi yapısıyla ilgili de yanıltıcı bilgi verdiğini iddia ederek merkez ülkelerdeki sosyal bilim anlayışının ve kavramsal çerçevesinin aşılması gerekliliğine vurgu yapmıştır (Martin, 1994: 51). Wallerstein (1977: 6-7), İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Asya, Afrika ve Latin Amerika'da yeni ülkelerin ortaya çıkışıyla birlikte, Batı'nın 'Oryantal' çalışmalarının dünyanın geri kalanının anlaşılmasında yetersiz kaldığını ve böylece Batı'da ortaya çıkan teorilerin gelişen dünya ekonomisini ve bunun yarattığı toplumsal etkileri anlamakta yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Bu yetersizliği bertaraf etmeye çalışan farklı teorik yaklaşımların da Batı-merkezciliği yeniden üretmek için farklı suretlerine dönüştüğünü ifade eden Wallerstein (1997), bu yüzden asıl olanın Batı-merkezciliği oluşturan unsurların doğru bir şekilde ortaya konulması olduğunu ifade etmiştir. Düşünürüne göre, Batı-merkezcilik tarih yazımı, oryantalizm, evrensellik iddiaları, ilerlemecilik fikriyatı ve Batı medeniyeti önermeleriyle kendini var etmekte ve yeniden üretmektedir. Bu unsurlar üzerinden Batı'nın gelişmesi ve dünyanın merkezi haline gelmesi olumlanmakta ve böylece bu sürecin dünyanın geri kalanında yarattığı yıkım görmezden gelinmektedir. Bu yüzden DSK aracılığıyla Wallerstein, Batı'nın yükselişinin tek bir dünya sistemi içerisinde anlaşılmasına olanak tanıyarak Uİ'nin odağının Batı'dan dünya geneline kaydırmaya çalışmıştır.

Benzer bir şekilde, Samir Amin (2009) de Batı-merkezciliğin eleştirilmesinin yeterli olmadığını, Batı-merkezci teorilerin ancak eskisinin hatalarını taşımayan yeni bir teorik çerçevenin ortaya çıkmasıyla mümkün olduğunu ifade etmiş ve bu noktada DSK'nın kapasitesini ortaya koymuştur. Amin'e göre Batı-merkezciliğin aşılması için atılması gereken ilk adım kapitalizmin Avrupa'da doğuşunun eşitsiz gelişme kavramı çerçevesinden açıklanmasıdır. Amin (2009: 221), bu kavramın sosyal bilimlere içkin olan Batı modernleşmesinin evrenselliği iddiasını çürüterek Batı-merkezci olmayan bir teorik inşaya olanak tanıyacağını ifade etmiştir. Yazara göre atılması gereken ikinci adım ise kapitalizmin dinamiklerinin açıklanmasında değer üretiminin küresel yapısına odaklanmaktır. Kapitalist ekonominin tüm dünyaya yayılmasının küresel düzlemde benzer (modern) yapılar yaratmasının aksine, artı değer üretim süreçlerinin küresel yapısı merkez ve çevre gibi kutuplaşmalara yol açmaktadır. Amin'e (2009: 219) göre bunun ortaya konulması sosyal bilimlere Batı-merkezci dünya yorumlarından kurtararak yeni bir teorik çerçevenin oluşmasına da olanak tanıyacaktır.

Kısacası DSK'nın önemli düşünürleri Uİ'nin analiz odağını izole devletler arasındaki ilişkilerden ziyade tek bir dünya ekonomisinin yarattığı küresel sisteme çekerek Batı-merkezciliği aşmaya çalışmışlardır. Bu noktada DSK da

Bağımlılık Okulu gibi Batı'nın dünyanın merkezi olmasının maddi temellerini ortaya koymuştur. Fakat bu önemli katkıya rağmen DSK da Batı-merkezci kavramları aşma noktasında başarısız olmuştur. Öncelikle 'dünya ekonomisi' kavramı her ne kadar küresel ölçekli bir şekilde yeniden inşa edilmeye çalışılsa da, küresel kapitalizmin yönetişimi Batılı merkez kapitalist ülkeler tarafından sağlandığından analizin odağını doğrudan büyük güçlere kaydırmaktadır. Bu açıdan merkez ülkeler üzerinden geliştirilen küresel üretim zincirleri gibi kavramlar da, ücretli emeğin Batı'daki gibi gelişmediği Avrupa dışı ülkelerin incelenmesinde zorluk yaratmaktadır (Martin, 1994: 160). DSK bu noktada Batılı modernleşme teorilerine içkin olan modern/geleneksel ikilemini kapitalist/prekapitalist kavramları etrafından yeniden üretmektedir. DSK, küresel işbölümü üzerinden yeniden ürettiği bu tür kategoriler ile kapitalizmin gelişiminin ve Batı'nın yükselişinin yalnızca Batı'ya özgü unsurlarda aranmaması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu her ne kadar Batı-merkezçiliğe bir eleştiri olarak sunulsa da onu aşma noktasında hiçbir katkı sunmamaktadır. Aksine Batı'nın yükselişinin içsel unsurlardan ziyade küresel dinamikler üzerinden aktarılması, "Batı merkezçiliğin doğulu kökenleri" olduğu iddiasının ötesine geçememektedir. Başka bir deyişle, bu anlayış Batı'nın merkez olmasını değil, bu merkeze çevrenin katkısının görülmemesini sorunsallaştırmaktadır.

Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi, DSK Batı'da oluşan düşünsel yapıların ve kavramsal çerçevenin ötesine geçmek için Marx'ın sermaye birikim kavramını küresel ölçekli analiz eder. Bu noktada da Anievas ve Nişancıoğlu'nun (2020: 49) belirttiği gibi, DSK Marksizm'in kapitalizmin kökenlerine ilişkin Avrupa merkezci varsayımlarını yeniden üretmektedir. Batı-merkezçiliğin tarihsel öncelik ve içselci çözümlene gibi uğrakları olduğunu ifade eden düşünürler, Wallerstein'ın da kapitalizmi Avrupa sınırları içinde ortaya çıkan özerk ve eşsiz bir süreç olarak ele aldığını ifade etmişlerdir (Anievas ve Nişancıoğlu, 2020: 33-42). Böylece DSK da Batı'yı temel referans nesnesi olarak ele alıp Batılı olmayanın tarihini Batı tarihi içine dâhil ederek anlatmıştır. Bu bakış açısı Batı'yı küresel sistemin etken faili kılarken az gelişmiş çoğunluğun tarihini ve failliğini edilgen kılmıştır. İleride de tartışılacağı üzere, eleştirel teorinin Batı-merkezçiliği aşma konusunda başarılı olabilmesi için küresel yapılar ile yerel failer arasındaki diyalektik ilişkinin doğru bir şekilde konumlandırılması gerekmektedir.

Bu noktada merkez dışındaki ülkelerin küresel failliğini ortaya koymaya çalışan Post-kolonyal yaklaşımlardan bahsetmek faydalı olacaktır. Post-kolonyal yaklaşımlar, kolonyal ve emperyal pratiklerin sosyal bilimler ve bilgi üretim süreçlerine etkisini sorunsallaştıran teorik yaklaşımlara verilen genel bir isimdir (Grovgui, 2006: 241). Post-kolonyal düşünürlere göre genel olarak sosyal

bilimler, özel olarak da Uİ disiplini, Batı'nın düşünce yapıları ve deneyimleri üzerine kurulu bir alandır ve bu yüzden dünya siyasetinde Batı dışındaki devletlerin tecrübelerini görmezden gelmektedir (Grovoqui, 2006: 6). Bu noktadan hareketle, Post-kolonyal yaklaşımlar Uİ'deki yerleşik kavramları ve kategorileri sorgulayarak bunları az gelişmiş ulusların gözünden yeniden ele almaktadır (Seth, 2013: 2). Bu açıdan, Post-kolonyal yaklaşımlara göre Üçüncü Dünya devletleri ya da 'Küresel Güney', Batı'nın maddi ve ideolojik tahakkümünde hareket eden pasif aktörler değildirler. Aksine, direnme ve hareket kabiliyeti olan devletler olarak Batı'nın kolonyal hâkimiyetine karşı çıkmaktadırlar (Chowdhry ve Nair, 2002: 15). Böylece Post-kolonyal yaklaşımlar, 'Küresel Güney'in bakış açısını, kavramsal çerçevesini ve failliğini ortaya koyarak egemen söyleme ve güç ilişkilerine karşı anlatılar geliştirip Batı-merkezciliği aşma girişiminde bulunmuştur. Zira onlara göre, Uİ alanına hâkim eşitsizlikler Batı dışında üretilen çalışmaların disiplin içerisinde yeterince temsil bulamamasına yol açmaktadır.

Başka bir deyişle, Post-kolonyalizm Uİ ana akım teorilerini Batı-merkezci olmakla suçlamakta ve bunu aşmak için de Batı dışında kalanların aktif failliğini ve kavram çerçevesini tartışmaya açmaktadır. Post-kolonyal düşünürlerden Rutazibwa ve Shilliam (2018: 2), Uİ teorilerine hâkim olan iki farklı tip Batı-merkezcilikten söz etmektedirler. Bunlardan ilki 'hayali Batı-merkezciliktir'. Düşünürlere göre bu kavram, 'Küresel Kuzey' ya da Avrupa'nın üstünlüğü ve istisnailiğinin ön kabulü ile farklı düşünce biçimlerinin önlenmesi anlamına gelmektedir. Bu bakımdan, Bağımlılık Okulu ve DSK'nın Batı'nın gelişmesinin dünyanın geri kalanından izole bir halde gerçekleştiği iddiasını sorunsallaştırması, 'hayali Batı-merkezciliğe' karşı bir duruştur. İkinci tip Batı-merkezcilik ise 'metodolojik Batı-merkezciliktir'. İsmi de anlaşılacağı üzere bu tip Batı-merkezcilik, Batı'nın üstünlüğünün Uİ'nin incelenmesinde kullanılan yöntem ve kavram seti tarafından sistematik olarak yeniden üretilmesini ifade eder. Bu tip Batı-merkezcilik Batılı düşünürlerin, sorunların, teorilerin ve kavramların, kısacası Batı deneyiminin referans nesnesi olarak alınıp Batı dışında kalanların incelenmesi ve anlaşılmasında kullanılmasıdır. Post-kolonyalizm ise Batı'nın kavramsal çerçevesinin dünyanın geri kalanını anlamakta yeterli olmadığını, zira bunların evrensel olmaktan ziyade Batılı düşünürlerin perspektifini ve sorunlarını yansıttığını iddia eder. Özellikle kolonyal ilişki biçimlerinin ve güç ilişkilerinin 'Küresel Güney'den müteşekkil düşünce yapılarını alan dışına ittiğini ifade etmektedir. Bu açıdan da Post-kolonyal teoriler, Avrupa-dışı devletlerin uluslararası politikayı etkilemedeki failliğini ve bu failliği ifade edecek kavramsal çerçeveyi aramıştır. Fakat burada altı çizilmesi gereken husus, Post-kolonyal yaklaşımların asli amacının da Batı-merkezci olmayan bir teorik çerçeve yaratmak olmadığıdır.

Post-kolonyal Uİ yaklaşımları, Batı-merkezci olmayan bir Uİ yaratma girişiminin de günün sonunda bir Uİ teorisi olacağı ve bu yüzden de Küresel Güney'in anlaşılmasını olanaklı kılmayacağını ifade ederek Batı-merkezci olmayan bir Uİ teorisi yaratma girişiminden imtina etmiştir (Küçük, 2021: 159).

Buradan hareketle Post-kolonyal yaklaşımların Batı-merkezciliği aşma hususunda sınırlı kaldığını ve Batı-merkezci olmayan bir teorik çerçeve üretmediğini ifade etmek doğru olacaktır. Anievas ve Nişancıoğlu'nun da (2020: 50) belirttiği gibi, Post-kolonyalizm, her ne kadar sosyal bilimlere Avrupa merkezci önyargılarından arındırmaya çalışsa da günün sonunda mevcut ve önceden varsayılmış bir kapitalist modernitenin Avrupa dışı bağlamlarda incelemesini yapmaktadır. Bu açıdan Post-kolonyal yaklaşımlar, Avrupa modernitesinin nasıl Batılı olmayan bir ötekiye karşı ve bu ötekinin tabi kılınması yoluyla kurulduğunu vurgularken, 'öteki'ye söz vererek madunların tecrübelerinin Avrupa-merkezci tarihi alt-üst edeceği inancını taşımaktadır. Fakat Küresel Güney'in failliğinin ortaya konulması, Uİ teorisine hâkim olan Batı-merkezciliği aşma hususunda sınırlı bir katkı sunmaktadır. İleride de tartışılacağı üzere, uluslararası sistemde devletlerin failliğin tartışılması Batı-merkezciliğin aşılması hususunda önem arz etmektedir. Fakat bu durum bilimsel realist felsefenin yaptığı gibi faillerin yapı ile olan diyalektik ilişkisinin doğru bir şekilde konumlandırılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan Post-kolonyal yaklaşımlar Batı dışındaki faillerin, biçimi Batılı devletler tarafından belirlenen uluslararası sistem içerisinde hareket etmelerinin etkilerine dair çok sınırlı bir teorik çerçeve sunmaktadır. Başka bir deyişle, Post-kolonyal yaklaşımların yaptığı gibi uluslararası sistemin yalnızca büyük devletlerden oluşmadığı ve diğer küçük devletlerin de sistemin aktif failleri olduğunun ortaya konulması önemlidir. Fakat günün sonunda özellikle bağımlı devletlerin ne şekilde davranacağını, içeriğini büyük kapitalist devletlerin oluşturduğu uluslararası sistem belirlemektedir. Bu bakımdan Küresel Güney'deki devletler faaliyetlerini sınırsız özgürlükler alanında gerçekleştirmemektedir. Post-kolonyal yaklaşımların gözden kaçırdığı husus, Küresel Güney'in failliğinin de uluslararası yapının sınırları dahilinde meydana geldiğidir. Uİ'de Batı-merkezciliğin aşılması için ise uluslararası yapının maddi temelleri ve dayatmış olduğu küresel ilişki biçimlerinin ortaya konulması hayattır.

Aslında Bağımlılık Okulu gibi Post-kolonyal yaklaşımlar da toplumsal gelişmenin tek bir (Batılı) biçimi olmadığını belirterek uluslararası alanın heterojenliğine vurgu yapmıştır. Batı-merkezciliğin eleştirisi hususunda bu yaklaşım Batı tarihinin evrensel olmadığını ortaya koyarak çok çizgili ve Avrupa-merkezci olmayan bir anlatı geliştirmeye çalışmıştır. Fakat ileride de tartışılacağı üzere,

Post-kolonyal yaklaşımlar bu açıdan Batı-merkezciliğin aşılması noktasında önem arz eden Batı'nın merkez olmasının maddi temellerini ve etkilerini görmezden gelmektedir. Özellikle de küreselleşmiş bir dünya düzeninde farklı toplumların gelişim çizgisi rastgele bir heterojenlik üzerine kurulu değildir. Aksine, toplumsal yapılarıdaki farklılaşmalar Batı'daki egemen yapıların yerel failer tarafından biçimlenerek yeni bir form kazanması sürecidir. Bu açıdan asıl olan rastgelelik değil, failin küresel yapıyla girdiği ilişkinin ortaya çıkardığı diyalektiktir. Post-kolonyal teori ise Avrupa kapitalizmini, aydınlanmasını ve modernitesini temel alarak diğer toplumların farklı olduğunu, yine bu kavramların eleştirisi ekseninde incelemektedir (Anievas ve Nişancıoğlu, 2020: 51). Oysa küreselleşmenin yarattığı evrensellik ve Batı kapitalizminin genişleme sürecinin karşılaştığı jeopolitik engeller, Batı'da gelişen yapıların özgünlük kazanarak farklı toplumsal yapılara nüfuz etmesine ve ülkesel farklılıkları yaratmasına yol açmaktadır. Başka bir deyişle, ülkesel farklılıklar içerisinde de evrenselliğin varlığını tespit etmek mümkündür. Post-kolonyal yaklaşımlar ise toplumsal farklılıklar içerisindeki evrenselliğin anlaşılması hususunda sınırlı bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Bu bakımdan BEG kuramı toplumsal farklılaşmaların etkileşim içerisinde diyalektik bir şekilde geliştiğini ortaya koyarak farklılıklara gömülü olan evrenselliğin anlaşılması hususunda önemli bir katkı sunmuştur. Temelleri Troçki (2008) tarafından 1930'lı yıllarda atılan BEG, 1990'lı yıllarda Justin Rosenberg (1996) tarafından geliştirilerek bütünsel bir Uİ teorisi olarak yeniden kavramsallaştırılmıştır. Rosenberg'e (2013) göre, Waltz'un neo-realizminin başını çektiği ana akım Uİ teorileri uluslararası ya da jeopolitik alanı incelerken bunu toplumsal ve iktisadi süreçlerden izole bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. Buna karşın, sosyal bilim teorileri de çok sayıda toplumun bir arada var oluşunun ve bunlar arasındaki etkileşimin toplumsal gelişmeye etkisini göz ardı ederek 'uluslararası sorunu' olarak tabir edilebilecek bir eksiklikle karşı karşıya kalmıştır. BEG kuramına göre bu sorun, metodolojik içselciliğe yol açarak sosyo-tarihsel değişimin itici gücü olarak Avrupa'yı temel referans nesnesi haline getirmektedir (Anievas ve Nişancıoğlu, 2020: 59). Bu durum Avrupa'ya tarihsel öncelik tanıyarak çizgisel bir gelişim algısı (tek tip bir modernite) yaratmakta ve evrensel olan belirli gelişim aşamalarına işaret etmektedir. Bu yüzden BEG'in asıl amacı, uluslararası alanı kavramsallaştırarak dünyanın eşitsiz (birçok farklı toplumsal formasyondan oluşması) olmasının ve toplumlar arasındaki karşılıklı etkileşimin Uİ üzerine etkisinin ortaya konulmasıdır. Rosenberg'e (2016) göre bu açıdan BEG, ana akım teorilerin şeyleşmiş, tarih-dışı ve toplum ötesi 'uluslararası' algısına karşı alternatif bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

BEG, Uİ alanını sosyolojik bir bakış açısıyla incelemek için evrensel eşitsizlik prensibine vurgu yaparak, çoğulluğun ve farklılığın anlaşılmasının önemine işaret etmektedir (Rosenberg, 2013: 185). Troçki'den aldığı 'dış gereksinimlerin kırbacı' kavramı üzerinden, Rosenberg farklı coğrafyalarda örgütlenmiş toplumların birbiriyle etkileşim halinde olmalarının ve bunun dayattığı askeri/ekonomik/kültürel gerekliliklerin toplumların içsel yapılarını belirlediğini belirtmiştir. Bu açıdan hiçbir toplumsal yapı saf halde bulunmamaktadır. Aksine toplumsal süreçler bir toplumdan diğerine aktarılmakta ve toplumsal yapılar etkileşim sonucunda belirlenmektedir. Bu bakımdan BEG'e göre Batı'nın kazanımları ve gelişim düzeyi Avrupa'nın kendi iç dinamikleriyle açıklanamaz zira bu gelişim yerel olanla yabancı olanın, içerideki yapılarla dışarıdakilerin birleşimiyle oluşmaktadır. Örneğin Anievas ile Nişancıoğlu (2020: 71), modern kapitalist dünyanın eşitsiz de olsa Batı ile 'Geri Kalanlar' tarafından müşterek bir şekilde yaratıldığını iddia ederek, bu eş-kuruculuğu farklı toplumlar arasındaki etkileşime bağlamıştır. Bu açıdan Avrupa-merkezci gelişme mefhumlarını sorunsallaştırarak ve Avrupa dışı failliğin oynadığı rolü göstererek Batı-merkezci olmayan evrensel bir tarih anlatısı yaratmaya çalışmaktadırlar. Anievas ve Nişancıoğlu, 13. yüzyılda Moğollar'ın failliğini, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu ya da 17. yüzyılda Güneydoğu Asya coğrafyasını inceleyerek bunların uluslararası sisteme etkisini sorunsallaştırmakta; böylece kapitalizmin Batılı değil, enternasyonalist bir tarih yazımını yapmayı hedeflemektedirler. Benzer bir şekilde Kamran Matin de, BEG'i kullanarak İran devriminin Batı-merkezci olmayan ve Batı modernleşmesini temel referans nesnesi olarak almayan bir okumasını yapmaya çalışmıştır (Matin, 2019). Bu bağlamda düşünür, teorinin odağını İran'ın bileşik ve eşitsiz gelişimi sonucu, yani yerel ile uluslararası olanın birleşimiyle oluşan sosyo-politik ve kültürel çelişkiler yumağına çekerek İslami devriminin modernite karşısı bir gelişim olarak anlaşılmasının yanlışlığını ortaya koymuştur (Matin, 2019: 117).

Kısacası BEG, öncelikle Batı'nın gelişiminin Batı'ya özgün koşullardan kaynaklanmadığını, aksine diğerleriyle etkileşimin bir ürünü olduğunu ortaya koyarak Batı-merkezciliği aşmaya çalışmıştır. Bu açıdan Uİ'nin Batı-merkezcilikten kurtarılmasında kilit olan hususun eşitsizliğin ve eşitsizlik içerisindeki etkileşimin kuramsallaştırılması olduğu ifade edilmektedir. Böylece salt içsel faktörlere odaklanan, bireyselci ve metodolojik ulusalcı teorilerin aksine, BEG toplumsal yapıların arkaik olanla güncel olanın, yerel ile yabancı olanın bileşimi sonucu doğduğunu ifade ederek Batı tarihi içerisine Doğu'yu yerleştirmiş, Batı-merkezci analiz yerine de etkileşimi temel alan küresel ölçekli bir tarih anlatısı gerçekleştirmiştir. Fakat tüm bu girişimlere rağmen BEG'in de Uİ'de Batı-merkezciliği aşma hususunda sınırlı kaldığını vurgulamakta fayda var.

Öncelikle BEG her ne kadar kapitalizmin enternasyonalist bir tarih yazımını yapma girişiminde bulunsa da Batı-merkezciliğin aşılması noktasında somut bir adım atmamaktadır. Batı kapitalizminin diğeriyle etkileşim halinde geliştiği ve sürece Batı dışındakilerinin de katkı sunduğunun ifadesi Batı-merkezciliğin ötesine geçme girişimi olmaktan uzaktır. Burada asıl yapılan, çoğu Batı-merkezci olmayan teori geliştirme girişiminin yeniden ürettiği gibi, Batı-merkezciliğin doğulu kökenlerinin ortaya konulmasıdır. Başka bir deyişle, BEG de Batı-merkezciliğin ötesine geçmek için Batı'nın gelişiminin ve merkez haline gelmesinin Batı'nın içsel unsurlarının bir ürünü olmadığını, aksine farklı toplumların katkı sunduğu kümülatif bir birikimin sonucu olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, Batı'daki 'üstün' yapıların küresel etkileşimin bir yansıması olduğunu söylerken kapitalizmin yapısına dair Avrupa deneyimini temel alan bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Bhambra'nın (2011: 675) da ifade ettiği gibi, her ne kadar kolonyal ve emperyal sosyal ilişkiler kapitalizm ile birlikte var olmuş olsa da BEG bunları kapitalist modernitenin dışsal bir uzamı olarak ele almaktadır. Üstelik BEG'deki eşitsizlik kavramı, toplumlar arası bir etkileşimin ürünü olmaktan çok, farklı toplumların içsel olarak farklı üretim biçimlerine sahip olduklarını ifade etmektedir. Bu açıdan BEG her ne kadar farklılığı, kalkınmayı ve geri kalmışlığı küresel bir bağlama oturtmuş olsa da kapitalizmi Batı deneyimini temel alarak anlatmakta, böylece Batı-merkezciliği aşma hususunda sınırlı kalmaktadır.

Yine de, yukarıda bahsi geçen diğer eleştirel teorilere nazaran BEG temel olarak Avrupa-merkezciliği sorunsallaştırdığı için bunun ötesine geçilmesi hususunda daha önemli katkılar sunmuştur. Özellikle Uİ disiplininin Batı deneyiminden sıyrılarak evrensel bir alan haline gelmesi noktasında Avrupa dışı aktörlerin rolünün tartışılması ve kapitalizmin kökenlerine ilişkin toplumlar arası bir anlatı geliştirilmesi dikkate değerdir. Fakat günün sonunda bu girişim Batı'nın merkeziliğini aşmaktan çok bunun farklı toplumsal yapıların etkileşiminden kaynaklanan kümülatif bir gelişim modelinin ürünü olduğunu iddia etmektedir. Bunu yaparken de bireyselci bir ontolojik yaklaşımla sınırsız sayıdaki aktör arasında gelişen sınırsız sayıdaki etkileşimden bahsetmektedir. Kısacası BEG, Uİ'ye hâkim Batı-merkezciliğin toplumlar arası etkileşimin sonuçlarına odaklanarak aşılabileceğini önermektedir. Oysa ilerleyen satırlarda da tartışıldığı gibi, eleştirel teorinin Batı-merkezciliği aşması için yapı-fail ilişkisinin doğru bir şekilde kavramsallaştırılması gerekmektedir. Bu açıdan BEG'in iddiasının aksine aktörler arasındaki etkileşim sınırsız sayıda farklı toplumsal yapı yaratmamaktadır. Aksine aktörlerin davranışları ve tutumları yapı tarafından belirlenmektedir. Bu açıdan coğrafi farklılıklar tek bir uluslararası yapının farklı varyasyonları olarak kavramsallaştırılmalıdır. Tek bir yapının coğrafi olarak farklılaşması, sürece yerel

aktörlerin girerek yapıyı farklı şekillerde biçimlendirmesi ve bu açıdan yapının sınırsız sayıda farklı varyasyonun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Tek bir küresel yapı içerisinde hareket eden devletlerin varlığı, Batı-merkezciliğin maddi temellerinin ortaya konulması ve eleştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan Batı-merkezciliğin aşılması noktasında da faillerin devreye girerek Batı'da gelişip büyük bir hızla dünyanın geri kalanına yayılan kapitalist toplumsal yapıların nasıl farklı şekillere büründüğünün kuramsallaştırılması gerekmektedir.

Bilimsel Realizm, Yapı-Fail Diyalektiği ve Batı-merkezciliğin Ötesi

Yukarıda da görüldüğü üzere, Uı'de birçok eleştirel teori Batı-merkezciliği sorunsallaştırmış ve bunun ötesine geçmek için alternatif teori biçimleri geliştirmiştir. Bu teorik çalışmalar Batı-merkezci olmayan bir teorik çerçeve geliştirme hususunda önemli katkılar sunmuş olsalar da günün sonunda eleştirel teori Uı'de Batı-merkezciliği aşamamıştır. Fakat bu durum eleştirel teorinin Batı-merkezciliği sorunsallaştıracak ve Uı alanının küresel bir şekilde yeniden kuramsallaştırılmasına olanak sağlayacak teorik kapasiteden yoksun olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bölüm, Batı-merkezciliğin sorunsallaştırılmadan önce Batı'nın küresel sistemin merkezi olduğunun kabulünün ve bu merkeziliğin eleştirisinin gerekliliğini öne sürmektedir. Bu açıdan eleştirel teorinin yapısalcı kanadının yapı-fail kavramsallaştırmasına odaklanarak Batı'daki egemen yapıların bir üretici mekanizma olarak farklı coğrafyalarda benzer toplumsal yapılar oluşturduğu, fakat bu yapıların yerel failer tarafından biçimlenerek özgünlük kazanıp ulusal farklılıklar yarattığı tartışılacaktır. Bu açıdan Batı-merkezcilik sadece teorik ya da düşünsel alanda kendini var etmemiş, somut toplumsal ilişkiler tarafından belirlenmiştir. Bu yüzden de Batı-merkezciliğin aşılması yalnızca söylemsel ya da teorik düzlemde mümkün görünmemektedir. Bu bakımdan bu merkeziliği yaratan toplumsal eşitsizliklerin ortaya konulması ve bu yapıların oluşturduğu evrenselliğin faillerin stratejik davranışları tarafından biçimlenerek ulusal farklılıklar yarattığının tartışılması hayatidir.

Uı'de yapı-fail arasındaki ilişki gerek neo-realizm gibi ana akım teoriler tarafından gerekse yukarıda bir kısmı incelenen eleştirel teoriler tarafından farklı şekillerde kavramsallaştırılmıştır. Örneğin Waltz (1979), bir alanın bilimsel olarak çalışılabilmesi için onun diğerlerinde izole edilebilen ve belirli düzenlilikler içeren bir sistem oluşturması gerekliliğine vurgu yapmıştır. Fakat Waltz'un yapı kavramsallaştırması, faili (yani realistlere göre devleti) etkisizleştirerek yapı/fail diyalektiğini tek taraflı bir ilişki biçimi olarak ele almaktadır. Waltz'a (1979: 80-81) göre yapı, onu oluşturan birimlerin düzenlenişinden ve etkileşiminden doğarak bağımsız bir ontolojik biçim kazanmaktadır. Bu açıdan 'şeyleşen' yapı, failin davranışını belirleyen ve failin yapıyı dönüştürme kapasitesini yok sayan

bir içeriğe bürünmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi askeri gücün farklı birimler arasındaki dağılımı üzerine kurulu neo-realist yapı anlayışı, Uİ'yi büyük güçlerin analizine çekerek disipline Batı-merkezci bir kimlik kazandırmıştır. Hem failin etkisiz olduğu anlayışı hem de gücün dağılımına yapılan vurgu, özellikle Batı dışındaki öznelerin farklılığını ve failliğini görünmez kılmaktadır.

Uİ'de gerek yapının sosyal içeriğinin yok sayılarak şeyleşmesini sorunsallaştıran gerekse tek taraflı yapı/fail ilişkisinin bütünlüklü bir eleştirisini yapan önemli bir çalışma Alexander Wendt (1987) tarafından üretilmiştir. Wendt, toplumsal yapıların failer arasındaki etkileşimi belirlediğini kabul ederken, faileri de gündelik pratikleri ile yapıyı yeniden üreten özneler olarak ele almaktadır. Giddens'ın yapılanmacı teorisinden hareket eden Wendt (1999), bu açıdan yapıların failerden bağımsız bir ontolojik yapısı olduğunu reddederek yapısalcılıktan ayrılmaktadır. Wendt'in sosyal inşacılığının bu yapı-fail kavramsallaştırması üzerinden gidecek olursak, devletler gündelik pratikleri ile uluslararası anarşiyi üretirken anarşinin varlığı ya da var olduğu algısı devletlerin gündelik eylemlerini doğrudan belirlemektedir. Bu bakımdan Wendt'e göre uluslararası sistem temelde paylaşılan anlamlar olduğu için, kültürel (Kolasi, 2016: 159). Bu öznelerarası yapı kavramsallaştırması uluslararası yapının failerden bağımsız ontolojik bir biçim kazandığını reddederken, onu idealist bir biçimde düşünsel bir varlığa indirgemektedir. Şüphesiz uluslararası yapı failerin yokluğunda varlığını sürdüremez ama salt onların ürünü de değildir (Kolasi, 2016: 217). Bu açıdan Wendt'in iddia ettiği gibi uluslararası yapı yalnızca devletlerin zihinlerinde var olan ve onların gündelik pratikleriyle yeniden ürettikleri düşünsel biçimler değildir. Aksine aşağıda ortaya konduğu gibi, uluslararası yapı belirli tarihsel eşitsizlikler üzerine kurulu ve belirli (Batılı) failer tarafından belirlenen üretici mekanizmalardır. Yapılar, ya da Cox'un (1996: 514) deyişiyle tarihsel yapılar, kolektif insan eylemi sonucu oluşan ve dönüştürülen kalıcı kalıplardır. Burada yapıların tarihselliğine yapılan vurgu onların dönüştüğünü, kalıcı kalıplara yapılan vurgu ise failerin eylemlerinin geçmişten aktarılan toplumsal yapılar (kültürel yapılar indirgenemeyecek) tarafından belirlendiğini ifade eder.

Uİ'deki farklı teorik yaklaşımların farklı yapı-fail kavramsallaştırmalarının bu çalışma kapsamında geniş bir şekilde ele alınması mümkün değildir. Bu kapsamda bu çalışma eleştirel teorinin bilimsel realist bir bakış açısı ile yapı-fail diyalektiğini doğru bir şekilde kavramsallaştırmasının Batı-merkezciliğin maddi temellerinin kabulü/eleştirisi ve ötesine geçilmesi hususunda geniş bir yelpaze sunduğunu ortaya koyacaktır. Bilimsel realizmin yapısal unsurlara önem veren materyalist ontolojik anlayışının (Yalvaç, 2010: 4), hem Uİ'de Batı-merkezciliğin

aşılması hususunda hem de eleştirel teorinin çalışma boyunca ortaya konulan eksikliklerinin giderilmesi noktasında önemli bir teorik çerçeve sunduğu düşünülmektedir. Bilimsel realist felsefenin materyalist yapı kavramı, Uİ'deki Batı-merkezciliğin salt düşünsel düzeyde inşa edilmediğini ortaya koyarak Batı'nın Uİ disiplini ve küresel siyaset üzerindeki egemenliğinin maddi temellerinin analizine ve eleştirisine olanak tanımaktadır. Bu açıdan Roy Bhaskar'ın bilimsel realist felsefesi ve bunu Uİ'de yapı-fail ilişkisinin kavramsallaştırması açısından kuramsallaştıran Jonathan Joseph'in çalışmaları ekseninden inşa edilen yapı-fail diyalektiğinin Uİ'de Batı-merkezciliğin sorunsallaştırılması açısından olası katkılarını tartışmak anlamlıdır.

Bhaskar (1989) toplumsal yapıları, sosyal pratikler için gerekli olan ve onlar tarafından yeniden üretilen üretici mekanizmalar olarak ele almaktadır. Toplumsal yapılara özel bir vurgu yapan bu analiz her ne kadar faillerin eylemleri aracılığıyla toplumsal yapıların yeniden üretildiğini iddia etse de bu eylemlerin belirli sınırlılıklar tarafından belirlendiğini de ifade eder. Marx'ın (2012: 13) ifadesiyle 'İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil; kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar.' Bu açıdan yapılar, görünürdeki eylemleri belirleyen ve arka planda işleyen bir toplumsal ilişkiler setidir. Bilimsel realizmin bu kavramsallaştırmasına göre toplum dediğimiz olgu, toplumsal yapılar, pratikler ve üretici mekanizmalar arasındaki karmaşık etkileşiminden oluşur. Bu yapılar, her ne kadar insan eylemine bağımlı olsa da bizim ona dair algımızdan bağımsız bir şekilde var olurlar (Joseph, 2008: 110). Bu açıdan Bhaskar'ın bakış açısı Wendt'in idealist yapı kavramının aksine, toplumsal yapılara düşünsel/öznelarası bir ontoloji atfetmemektedir.

Bu kapsamda uluslararası yapılar da onun içerisinde faaliyet gösteren faillere önceldir. Yapılar, faillerin eylemlerini belirleyen üretici güçlere sahiptir. Uluslararası yapı da faillerin hareket edecekleri koşulları belirleyerek onları sınırlar. Bu açıdan faillerin bilinçli eylemlerinin bilinçsiz sonucu olarak yapı yeniden üretilirken, en başında bu eylemler de yapı tarafından belirlenmektedir. Bu durum faillerin bilinçli eylemleri aracılığıyla yapıyı dönüştürme kapasitesini de ortaya koymaktadır (Joseph, 2008: 116). Bu açıdan yapılar faillere önceldir; hukuki yapılar ya da dil sistemleri gibi etkileşim haline geçtiğimiz dünyanın özelliklerini belirlemektedir. Toplumsal yapılar bazı durumları olanaklı kılma ya da kısıtlama gücüne sahiptir. Örneğin zenginliğin küresel ölçekli dağılımı içerisinde farklı ülkesel konumlanmalar, bu ülkelerin uluslararası yapılar içerisinde bazı eylemlerini mümkün kılarken bazılarını da olanaksız hale getirmektedir. ABD 1945 sonrası uluslararası ekonomik ve politik yapıların

özelliğini belirleyebilirken İkinci Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığını kazanan ve sisteme eklenen sömürge ülkelerinin küresel faaliyetleri bu ekonomi-politik yapıların kısıtlamaları ekseninde şekillenmektedir. Bu açıdan toplumsal yapılar, failleri işlevsel olarak farklılaştıran görece dayanıklı özelliktedirler (Carter ve New, 2004: 5). Belirli düşünce kalıpları, materyal koşullar ve kurumlar tarafından belirlenen bu yapılar, devletlerin kendilerini içerisinde buldukları (kimi zaman da eleştirip karşı çıktıkları) belirleyici ve üretici mekanizmalardır (Cox, 1987: 395).

Bu yapı-fail formülasyonu içerisinde hegemonya, yukarıdaki ABD örneğinde de görülebileceği gibi, yapı ile fail arasındaki ilişkide hayati bir aracı rol oynamaktadır (Joseph, 2008: 115). Hegemonya, toplumsal yapıların yeniden üretilmesi ve bu yapıların bilinçli bir şekilde dönüşmesi ya da dönüştürülmesinin engellenmesi sürecinde aracı bir role sahiptir. Hegemonya ya da hegemonik projenin failleri, yapının belirlenmesinde diğer faillere göre ayrıcalıklı bir role sahiptir. Bu açıdan uluslararası yapı ve fail arasındaki ilişki incelenirken de Batı hegemonyası ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Hegemonya, yapı ve fail üçlüsü arasında kurulan bu ilişki, uluslararası yapıların Batı tarafından belirlendiğini ve uluslararası teorinin de bu eşitsiz güç ilişkileri üzerinden Batı-merkezci bir biçim kazandığını ortaya koymaktadır. Buradan hareketle çalışmanın asıl odağına geri dönmek gerekirse, yapı-fail arasındaki ilişkinin bu şekilde konumlandırılmasının Uİ’de Batı-merkezciliğin anlaşılması açısından önemini tartışmakta fayda vardır. Bu açıdan Uİ’deki yapı kavramının nasıl ele alınması ve bunun Batı-merkezcilik ile olan ilişkisinin analizi, iyi bir başlangıç noktasıdır. Avrupa’da temelleri atılan kapitalist sistem, 15. yüzyıldan bu yana gerek merkantilist ticaret ilişkileri gerekse küresel üretim ağları üzerinden eşitsiz bir uluslararası yapının temellerini atmıştır. Eşitsizlik üzerine kurulan uluslararası sistemin yapısı Batı’nın biçim belirleme kapasitesi etrafında gelişerek hiyerarşik bir dünya sistemi üretmiştir. Başka bir deyişle, Avrupa’nın 16. yüzyılın başında Amerika’yı kolonileştirme, Afrikalıları köleleştirme ve tarımsal artı değerini Avrupa’ya taşınması süreci, biçimini Batı’nın belirlediği küresel ticaret sistemi üzerinden gerçekleştirmiştir. Benzer bir şekilde, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başı itibarıyla Asya ve Afrika kıtalarının sömürgeleştirilmesi, Batı’nın belirlediği uluslararası hukuk normları ve modernleşme ideolojileri ekseninde gelişmiştir. Bu süreç aslında modernleşmeyi başlatan Avrupa’nın yeni dünyanın merkezi olmasıyla birlikte “sahip oldukları sanayi gücü, demir yolları, makinalı tüfekler, savaş gemileri, yeni bürokratik, siyasi örgütlenme biçimleri ve ilerleme ideolojileri sayesinde bu güç kaynaklarına sınırlı bir erişimi olan veya olmayanlara karşı belirgin bir üstünlük” kazanarak uluslararası yapının içeriğini belirlemesiydi (Kolasi, 2016: 228). Bu açıdan Amin’in (2001) de altığı çizdiği gibi küresel

sistem başından beri emperyalist sömürü ekseninde belirlenmiştir. Bu sistem içerisinde Batı dışındaki toplumlar Batılı devletlere göre ikincil derecede bir statü kazanırken eşit egemenlik prensibi ve onun liberal ideolojisi kapsamında bu eşitsizlik gizlenmiştir.

Bu noktada, uluslararası yapı karmaşık politik, ekonomik ve ideolojik yapıları barındıran ve içeriği Batı tarafından belirlenen bir görünüm kazanmıştır. Kapitalist dünya sisteminin oluşumuyla ortaya çıkan küresel yapılar bu yüzden kaçınılmaz olarak Batılı aktörler, onların sorunları, kavram seti ve çıkarları ekseninde şekillenmiştir. Bu yüzden Uİ alanına odaklanan teorik çalışmalar da Batı merkezci bir surete bürünmüştür. Eleştirel teorinin yapı-merkez analizi, bu bağlamda küresel yapıların Batı tarafından belirlendiğinin kabulüne ve bu küresel üstünlüğünün eleştirisine olanak tanımaktadır. Örneğin küresel yapıların ve coğrafi eşitsizliklerin emperyalist sömürü ilişkileri ve Batı'nın hegemonyası ekseninde belirlendiğinin ve geliştiğinin analizi, eleştirel teorinin yapı-fail diyalektiği üzerinden daha anlamlı bir hal almaktadır. Ayrıca gerek küresel yapıların Batı tarafından belirlenmesi gerekse küresel sistemin Batı'da oluşan ekonomik, politik ve ideolojik yapıların eşitsiz bir şekilde yayılmasıyla oluşması, Batı dışından çıkan Uİ yaklaşımlarının da zorunlu olarak (ve kısmen) Batı-merkezci bir biçim almasına yol açmıştır. Modern bir ulus devlet, kapitalist bir ekonomik model ve liberal-demokratik bir ideolojik/kültürel yapı tüm coğrafyalara yayılan benzer bir toplumsal biçim yaratmıştır. Bu sistem içerisinde hiyerarşik katmanlaşmalara ve devletlerin işlevsel olarak farklılaşmasına rağmen, Batı'da oluşan toplumsal biçimler küreselleşerek hem uluslararası sistemin yapısını belirlemiş hem de farklı coğrafyalarda benzer toplumsal yapılar yaratmıştır. Bu bakımdan da Batı'nın merkeziliği yalnızca ideolojik/düşünsel alanda inşa edilmemiş, somut maddi eşitsizlikler üzerine kurulmuştur. Bu yüzden Batı-merkezcilik salt ideolojik ya da teorik bir girişimle aşılamaz. Başka bir deyişle, Batı'nın uluslararası yapıda politik, ekonomik ve ideolojik olarak üstünlüğü, uluslararası alanı inceleyen ve Batılı olamayan teorik çalışmaların dahi Batı'yı merkeze alan bir analiz geliştirmelerini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu açıdan yapı-fail diyalektiği Batı'nın merkeziliğinin kabulü/eleştirisini ve bu merkeziliğin eşitsiz bir gelişimin ürünü olduğunun analizine olanak tanımaktadır. Batı'daki yapıların dünyanın geri kalanına eşitsiz bir şekilde yayılması sonucu birbiriyle dışsal ilişki kurmuş bağımsız toplumsal formasyonların varlığından bahsetmek mümkün değildir. Emperyalist tahakküm ve bağımlılık ilişkileri sonucu Batılı yapılar, kendilerini bağımlı toplumsal formasyonlarda, oranın yerel koşullarına özgü bir şekilde yeniden üretirler. Poulantzas'ın (1975: 43) da belirttiği gibi bu süreç tüm toplumları emperyalist metropollere bağlarken, yerelliğin ve evrenselliğin diyalektik ilişkisi küresel yapıların her toplumda farklı

bir biçim almasına yol açmıştır. Bu açıdan her ne kadar Uı'nın Batı-merkezli bir alan olduğu kabul edilse de, faillerin stratejik davranışları sonucu bu evrensellik her coğrafyada farklı bir biçim almaktadır. Bu açıdan da neo-realist yapı kavramsallaştırmalarının aksine uluslararası sistemin failleri devletler değil, toplumsal öznelerdir. Devlet, bir sosyal yapı olarak içinde konumlanan faillerinin güçlerini uygulamalarına olanak tanıyan kurumsal bir bütündür. Bu yüzden eylemde bulunan devletin kendisi değil, onun içerisinde konumlanan toplumsal sınıflardır. Bu açıdan failler toplumsal olan ve gücünü sosyal konumundan alan insan ögeleridir. Joseph'in (2014: 4) de belirttiği gibi, Uı açısından aktör ile failler arasında bir ayırım yapmak zaruridir. Yalnızca bilinçli hareket eden insanlar ya da insan grupları faillik nosyonuna sahiptir, bu yüzden de devletin fail kabul edilebilmesi için bir organizma olarak ele alınması gerekmektedir. Bu açıdan içinde bulunduğu toplumsallıktan bağımsız bir varlığı olmayan devlet bir fail değil, aktör olarak ele alınmalıdır.

Bu noktadan hareketle, Batı'da gelişen ve onların hegemonyasında dünyanın geri kalanına yayılan politik, ekonomik ve ideolojik yapılar, Bhaskarcı anlamda 'üretici mekanizmalar' olarak kavramsallaştırılmalıdır. Biçimi Batı tarafından belirlenen bu evrensellik bir yanda her yerde benzer yapılar yaratırken diğer yanda farklı coğrafyalardaki toplumsal failler, stratejik eylemleri aracılığıyla bu yapılara farklı ulusal biçimler vermektedirler. Bu açıdan Batı evrenselliği farklı coğrafyalarda başkalaşmakta ve oranın toplumsal dinamiklerine göre biçim almaktadır. Yapı-fail diyalektiğinin bu şekilde kavramsallaştırılması Batı'nın ideal referans nesnesi olarak alınıp diğer coğrafyaların bu referans nesnesi temel alınarak ya da ona göre konumlandırılarak analizini önlemektedir. Başka bir deyişle, Batı'daki devlet biçimi, gelişim düzeyi, ideolojik yapılar ve kurumsal düzeyler temel alınarak dünyanın geri kalanının anlaşılması mümkün değildir. Çünkü Batı hegemonyasında gelişen küresel yapılar, eşitsiz bir dünya düzenine yerleşmekte ve faillerin stratejik eylemleri sonucu her toplum için farklı bir etki yaratmaktadır. Bu bakımdan, farklı coğrafyalarda üretilen Uı teorileri,² bu evrenselliğin katmanlaşmasını ve farklılaşmasını temel aldıkları takdirde, Batı-merkezciliği sorunsallaştırma ve aşma olanağına sahiptirler. Batı'daki toplumsal yapılar evrensel değildir, fakat bir üretici mekanizma olarak farklı coğrafyalarda benzer yapıların oluşmasına yol açmıştır. Eleştirel teorinin yapı-fail kavramsallaştırması bu açıdan uluslararası yapının Batı tarafından belirlendiği ve onların emperyalist/sömürgeci pratikleri ekseninde dünyanın geri kalanına hiyerarşiler yaratarak yayıldığını gösterme kapasitesini haizdir. Öte yandan toplumsal sınıfların stratejik eylemlerine odaklanan fail kavramsallaştırması, bu evrenselliğin farklı coğrafyalarda aldığı biçimsel dönüşümü de anlatmaktadır. Evrenselliğin küresel olarak katmanlaştığının/farklılaştığının, Batı'daki yapıların

eşitsiz bir dünya düzeni üzerinde hareket ettiğinin ve ulusal failerin stratejik eylemleri sonucu uluslararası (Batı'nın) farklı biçimlere büründüğünün analizi, ancak bu kavramsallaştırma altında mümkündür. Bu durum hem Batı'nın merkeziliğinin kabulüne, hem bu merkeziliğin eşitsiz bir dünya düzeninde sömürü pratikleri üzerine kurulu olduğunun ifşasına hem de bu biçimlerin failerin eylemleri sonucu farklı coğrafyalarda farklı biçimler aldığı ortaya konulmasına olanak tanıyarak, Uı'de Batı-merkezciliğın anlaşılmasına/aşılmasına katkı sunmaktadır.

Sonuç

Uı'nın bir disiplin olarak Batı'nın sorunları, kavramsal çerçevesi ve bakış açısı ekseninde geliştiğı tartışmasız bir olgudur. Özellikle küresel hiyerarşik güç ilişkilerini sorgulamayan ana akım teoriler, statükonun korunması adına Batı-merkezci yaklaşımlara bilimsellik ve evrensellik atfederek disiplin içerisinde hâkimiyet kurmuşlardır. Buna ek olarak, Batılı Uı teorileri Gramşiyen anlamda hegemonik bir statü kazanarak, diğeri teorik yaklaşımların da bilinçsiz olarak Batı-merkezciliğı yeniden üretmelerine yol açmaktadır (Acharya ve Buzan, 2007: 17). Bu durum Buzan ve Little'ın (2010: 201) 'özselleştirilmiş Avrupa-merkezcilik' olarak tanımladıkları sürecin oluşmasına yol açmaktadır. Başka bir deyişle, Uı'de egemen olan kavramların ve konuların eleştirel bir epistemolojik ve ontolojik mercek altına alınmadığı teorik çalışmaların çoğı istemsiz dahi olsa özselleştirilmiş Batı-merkezciliğeye mahkûm olmaktadır.

Buna rağmen Uı'de Batı-merkezciliğı sorunsallaştıran ya da aşmaya çalışan bir dizi teorik çalışma ortaya konmuştur. Bu teorik çalışmaların temel amacı her ne kadar doğrudan Batı-merkezciliğı sorgulamak olmasa da, Uı disiplinin daha küresel bir perspektif geliştirmesi hususunda önemli katkıları olmuştur. Çalışma boyunca tartışılan eleştirel teoriler öncelikle uluslararası alanın Batı'nın statü olarak üstte bulunduğu hiyerarşiler üzerine kurulu olduğunu ve devletlerin eşit egemenlik prensibinden ziyade çeşitli katmanlaşmalar etrafında örgütlendiğini ortaya koyarak Batı-merkezciliğeye ilk ontolojik karşı çıkışı gerçekleştirmişlerdir. İkinci olarak Batı-merkezciliğın Batı'nın küresel hiyerarşilerdeki ayrıcalıklı konumuna ve küresel toplumsal ilişkileri belirleme kapasitesine dayalı maddi temellerini ortaya koyarak, bu merkeziliğın salt söylemsel düzeyde inşa edilmediğini açığa çıkarmışlardır. Son olarak da Uı'de yalnızca merkez kapitalist devletleri temele koyan bir teorik yaklaşımdan ziyade, geri kalmış ve sömürgeleştirilmiş toplumların da tecrübelerini ve perspektiflerini tartışan bir teorik çerçeve geliştirmişlerdir. Fakat bu önemli katkılara rağmen, bu çalışmalar Batı-merkezciliğın ötesine geçecek bir Uı teorisi ortaya koyamamışlardır. Bu eksiklik eleştirel teorinin epistemolojik ve ontolojik

yaklaşımının Uİ'de Batı-merkezciliği sorunsallaştıracak ve aşacak kapasiteden yoksun olduğu anlamına gelmemektedir. Fakat burada Batı-merkezciliği aşmak, Batı'yı merkeze almayan bir Uİ yaklaşımının geliştirilmesi değildir. Uİ alanında yapı-fail diyalektiğinin bilimsel realist bir felsefe altında doğru bir şekilde konumlandırılması ortaya koymaktadır ki uluslararası yapının muhteviyatının Batı'nın belirleyiciliğinde oluşması, bu alanı inceleyen her çalışmanın kaçınılmaz olarak Batı'ya odaklanmasını gerektirmektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarında yerel kaynaklara dönerek Batı-merkezci olmayan bir Uİ teorisi geliştirme girişimi, Uİ'de Batı-merkezciliği yalnızca teorik/düşünsel zeminde aşmaya çalışmaktadır. Oysa yapı-fail diyalektiğinin ortaya koyduğu gibi, yapılar faillerin hareket edecekleri toplumsal çevrenin koşullarını belirleyen üretici mekanizmalardır. Bu üretici mekanizmalar 15. yüzyıldan bu yana Batı'nın kapitalistleşmesi, modern siyasi kurumları inşa etmesi, bunlarla uyumlu bir ideolojik yapı kurması ve bunun iktisadi tahakküm, istilalar, savaşlar ve ideolojik araçlar ekseninde dünyanın geri kalanına yayılması süreciyle gelişmiştir. Eleştirel teorinin yapı-fail diyalektiği bu açıdan uluslararası yapıların uzun tarihsel pratikler ve eşitsiz güç ilişkileri tarafından belirlenerek Batı-merkezci bir biçim kazandığını ortaya koymuştur. Böylece bu Batı-merkezci yapıların gerek küresel (ve geri kalmış toplumlar üzerine) etkilerini gerekse salt söylemsel düzeyde kurulmadığı için teorik anlamda aşılamayacağını ortaya koymaktadır. Bu noktada Batı tarafından belirlenen küresel yapıların uluslararası alanın failleri ile olan diyalektik ilişkisinin ortaya konulması, Batı'daki politik, iktisadi ve ideolojik yapıların referans nesnesi olarak alınıp dünyanın geri kalanın bu kapsamda incelenmesini önlemektedir. Uluslararası yapının Batı'nın egemenliğinde belirlenmesi, Uİ'nin yalnızca Batılı büyük güçlerin ilişkisine odaklanmasını gerektirmemektedir. Aksine uluslararası yapılar belirlenirken ve dönüşürken her ne kadar Batı'nın hiyerarşik üstünlüğünden bahsedilebilse de bu ayrıca tüm toplumların müdahil olduğu bir mücadele alanıdır. Bu açıdan günümüzdeki eşitsiz küresel ilişkilerde sömürgeciliğin belirleyiciliği kadar kolonilerdeki bağımsızlık mücadelelerinin de etkisi olmuştur. Bu açıdan küresel yapılarda Batı'nın daha belirleyici olduğu ifade edilse dahi, küresel failliğin doğru konumlandırılması Uİ'yi salt Batılı devletlere ve onların toplumsal yapılarına odaklanan bir disiplin olmaktan kurtarmaktadır. Ayrıca tek bir küresel yapının üretici bir mekanizma oluşundan bahsedilse dahi, Batılı yapılar evrensel bir biçimde her yerel toplumda aynı etkiyi üretmemektedir. Bu açıdan da farklı toplumlardan ortaya çıkan Batı-merkezci olmayan teoriler aslında bu küresel yapının farklı yerel etkilerini ve bu etkilerin Uİ alanına dair farklı bir perspektif geliştirilmesi hususundaki katkısını görmek açısından değerlidir. Fakat bu çalışmaların bütünlüklü bir Batı-merkezci olmayan Uİ teorisi geliştirebilmeleri için öncelikle Batı-merkezciliğin maddi temellerinin sarsılmasına yönelik faillerin eylemleri hayatidir. Modern uluslararası sistemin

inşasından bu yana bu temellerin yapısının korunması, Uİ'de Batı-merkezci olmayan bütünlüklü bir teorinin eksikliğinin de temel sebeplerinden biridir. Bu açıdan günümüzde küresel güç dengelerinin sarsıldığı bir dünya düzeninde, Uİ disiplinine hâkim Batı-merkezciliğin de aşılması hususunda önemli bir potansiyel vardır.

Sonnotlar

1 Bu çalışmaların bazı örnekleri için bkz: (Chen, 2011); (Lavelle, 2005); (Tickner, 2003).

2 Bu teorilerin örnekleri için bkz: (Aydınlı ve Mathews, 2008); (Moshirzadeh, 2018); (Xinning, 2001); (Malaquias, 2001).

Kaynakça

Acharya A ve Buzan B (2007). Why is there no non-Western International Relations Theory? An Introduction. *International Relation of the Asia-Pacific*, 7, 287-312.

Acharya A ve Buzan B (2010). *Non-Western International Relations Theory: Perspectives on and beyond Asia*. New York: Routledge.

Adorno T W ve Horkheimer M (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Amin S (1974). *Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press.

Amin S (2001). Imperialism and Globalization. *Monthly Review*, 53 (2).

Amin S (2009). *Eurocentrism*. New York: Monthly Review Press.

Anievas A ve Nişancıoğlu K (2020). *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu? Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri*. Ankara: Yordam.

Aydınlı E ve Mathews J (2008). Periphery Theorising for a Truly Internationalised Discipline: Spinning IR Theory out of Anatolia. *Review of International Studies*, 34 (4), 693-712.

Baran P (1968). *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press.

Bhambra G (2011). Talking among Themselves? Weberian and Marxist Historical Sociologies as Dialogues without 'Others'. *Millennium Journal of International Studies*, 39 (3), 667-681.

Bhaskar R (1989). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. Hemel Hempstead: Harvester Press.

Braudel F (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II*. New York: Harper and Row.

Bukharin N (1971). *Imperialism and World Economy*. Londra: Merlin.

Buzan B ve Little R (2010). World History and the development of non-Western International Relations Theory. İçinde: A Acharya ve B Buzan (der.), *Non-Western International Relations Theory: Perspectives on and beyond Asia*. New York: Routledge, 197-121.

Carter B ve New C (2004). *Making Realism Work: Realist Social Theory and Empirical Research*. New York: Routledge.

Chen C (2011). The Absence of Non-western IR Theory in Asia Reconsidered. *International Relations of the Asia-Pacific*, 11, 1-23.

Chowdhry G ve Nair S (2002). Introduction: Power in a Postcolonial World: Race, Gender, and Class, International Relations. İçinde: G Chowdhry ve S Nair (der.), *Power, Postcolonialism and International Relations: Reading Race, Gender, and Class*. Londra: Routledge, 1-32.

Cox R (1981). Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations. *Journal of International Studies*, 10, 126-155.

Cox R (1987). *Production, Power and World Order*. New York: Columbia University Press.

Cox R (1996). *Approaches to World Order*. Cambridge: Cambridge University Press.

De Carvalho B vd. (2011). The Big Bangs of IR: The Myths That Your Teachers Still Tell You About 1648 and 1919. *Millennium*, 39 (3), 735-758.

Frank A G (1969). *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.

Grovogui S N (2006). *Beyond Eurocentrism and Anarchy: Memories of International Order and Institutions*. Londra: Palgrave MacMillan.

Hilferding R (1981). *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*. Londra: Routledge.

Hobson J (2012). *Eurocentric Conception of World Politics: Western International Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hobson J (2013). Part 1 – Revealing the Eurocentric Foundations of IPE: A Critical Historiography of the Discipline from the Classical to the Modern Era. *Review of International Political Economy*, 20 (5), 1024-1054.

Joseph J (2008). Hegemony and the Structure-Agency problem in International Relations: a Scientific Realist Contribution. *Review of International Studies*, 34, 109-128.

Joseph J (2014). Combining Hegemony and Governmentality to Explain Global Governance. *Spectrum: Journal of Global Studies*, 6 (1), 1-15.

Kautsky K (2007). *Ultra-Imperialism*. Marlborough: Adam Matthew Digital.

Kay C (2011). *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*. Londra: Routledge.

Keohane R O (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political*

Economy. Princeton: Princeton University Press.

Keohane R O (1989). *International Institutions and State Power*. New York: Routledge.

Kolasi K (2016). *Uluslararası Politikanın Yapısal Teorisi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Küçük M N (2021). "Postcolonial Approaches in International Relations", içinde: M K Özekin ve E Sune (der.), *Critical Approaches to International Relations: Philosophical Foundations and Current Debates*, Leiden: Brill, 157-174.

Lavelle K C (2005). Moving in from the Periphery: Africa and the Study of International Political Economy. *Review of International Political Economy*, 2(2), 364-379.

Lenin V I (1999). *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*. Sidney: Resistance Books.

Linklater A (2000). *International Relations, Critical Concepts in Political Science, Volume I*. Londra: Routledge.

Luxemburg R (1972). *The Accumulation of Capital: an Anti-Critique*. Londra: Routledge.

Malaquias A (2001). Reformulating International Relations Theory: African Insights and Challenges. içinde: Dunn K ve Shaw T (der.), *Africa's Challenge to International Relations Theory*. Londra: Palgrave, 11-28.

Martin W G (1994). The World-Systems Perspective in Perspective: Assessing the Attempt to Move Beyond Nineteenth-Century Eurocentric Conceptions. *Review*, 17 (2), 145-185.

Marx K (2012). *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*. Ankara: Sol Yayınları.

Matin K (2019). The Iranian Revolution in the Mirror of Uneven and Combined Development, içinde: J Christie ve N Degirmencioglu (der.), *Cultures of Uneven and Combined Development From International Relations to World Literature*. Leiden: Brill, 114-137.

Moshirzadeh H (2018). Iranian Scholars and Theorizing International Relations: Achivements and Challenges, içinde: Aydınlı E ve Biltekin G (der.), *Widening the World of International Relations: Homegrown Theorizing*, NY: Routledge, 83-103.

Munck R (1999). Dependency and Imperialism in the New Times: A Latin American Perspective. *European Journal of Development Research*, 11(1), 56-74.

Özekin M K ve Sune E (der.) (2021). *Critical Approaches to International Relations: Philosophical Foundations and Current Debates*. Leiden: Brill.

Özekin M K (2021). The Achievements of Dependency Approach as a Critical IR Theory, içinde: M K Özekin ve E Sune (der.), *Critical Approaches to International Relations: Philosophical Foundations and Current Debates*. Leiden: Brill,70-94.

Özlük E (2014). Uluslararası İlişkiler Disiplininin Doğuşu, Kimliği ve Sorunları. Ş Kardaş ve A Balcı (der.), *Uluslararası İlişkilere Giriş, Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, İstanbul: Küre Yayınları, 103-118.

Palma G (1978). Dependency: A Formal Theory of Underdevelopment or a Methodology

for the Analysis of Concrete Situations of Underdevelopment. *World Development*, 6, 881–924.

Poulantzas N (1975). *Classes in Contemporary Capitalism*. Londra: NBL.

Prebisch R (1950). The Economic Development of Latin America and its Principal Problems. *Repositorio*. https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/30088/S4900192_en.pdf. Son erişim tarihi: 22.05.2022.

Rosenberg J (1996). Isaac Deutscher and the Lost History of International Relations. *New Left Review*, 215, 3-15.

Rosenberg J (2013). Kenneth Waltz and Leon Trotsky: Anarchy in the Mirror of Uneven and Combined Development. *International Politics*, 50 (2), 183–230.

Rosenberg J (2016). Uneven and Combined Development: ‘The International’ in Theory and History. İçinde: A Anievas and K Matin (der.), *Historical Sociology and World History: Uneven and Combined Development over the Longue Durée*, Maryland: Rowman and Littlefield, 17–31.

Rostow W W (1990). *The Stages of Economic Growth: A non-communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rutazibwa O ve Shilliam R (2018). *Routledge Handbook of Postcolonial Politics*. Oxon: Routledge.

Schmidt B C (2002). On The History and Historiography of International Relations. İçinde: Carlsnaes, W., Risse-Kappen, T., Risse, T., & Simmons, B. A. (der.), *Handbook of International Relations*, Londra: Sage, 6-29.

Seth S (2013). *Postcolonial Theory and International Relations: a Critical Introduction*. Londra: Routledge.

Smith S (2001). Positivism and Beyond. İçinde: S Smith, K Booth ve M Zalewski (der.), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, 11-45.

Sune E (2021). Imperialism as a Critical Theory of IR. İçinde: Özekin M K ve Sune E (der.) *Critical Approaches to International Relations: Philosophical Foundations and Current Debates*, Leiden: Brill, 48-69.

Tickner A (2003). Hearing Latin American Voices in IR. *International Studies Perspectives*, 4(4), 325-350.

Trotsky L (2008). *The History of the Russian Revolution*. Chicago: Haymarket Books.

Van de Haar E (2009). *Classical Liberalism and International Relations Theory*. Londra: Palgrave MacMillan.

Wallerstein I (1974). *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Wallerstein I (1977). The Tasks of Historical Social Science: An Editorial. *Review*, 1 (1),

3-7.

Wallerstein I (1997). Eurocentrism and Its Avatars: The Dilemmas of Social Science. *Sociological Bulletin*, 46 (1), 21-39.

Waltz K (1979). *Theory of International Politics*. California: Adison Wesley Publishing.

Waltz K (1990). Realist Thought and Neorealist Theory. *Journal of International Affairs*, 44 (1), 21-37.

Wendt A (1987). The Agent-Structure Problem in International Relations Theory. *International Organizations*, 41 (3), 335-370.

Wendt A (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Xinning S (2001). Building International Relations Theory with Chinese Characteristics. *Journal of Contemporary China*, 10 (26), 61-74.

Yalvaç F (2010). Eleştirel Gerçekçilik: Uluslararası İlişkiler Kuramında Post-Pozitivizm Sonrası Aşama. *Uluslararası İlişkiler*, 6 (24), 3-32.

Yalvaç F (2015). Critical Theory: International Relations' Engagement with the Frankfurt School and Marxism. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-109>. Son Erişim: 08.06.2022.

Yalvaç F (2017). Karl Marx: Marksizm ve Uluslararası Tarihsel Sosyoloji. İçinde: Faruk Yalvaç (der.) *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika, 11-42.

Marksizm ve ‘Özne Sorunu’: Gerçek Soyutlama, Yöntem ve Politika İlişkisi üzerine Bir Deneme¹

Emek Önder Ünlü, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

ORCID: 0000-0002-6187-9245

E-posta: emekunlu@mu.edu.tr

Özet

Marksist sınıf çözümlerinde özne tartışması oldukça önemli bir yer işgal etmektedir. Söz konusu tartışmaların oluşturduğu literatür düşünüldüğünde daha çok bir ‘özne sorunu’ndan bahsetmek mümkündür. Bu sorun sosyal bilimlerde genellikle yöntemsel yönü belirgin bir yapı-özne ikiliği biçiminde tartışılmaktadır. Bu tartışmadaki öznenin doğası ise çoğunlukla ‘tekil’ niteliktedir. Bu nedenle temel sorun ‘tekil öznenin’ kuramsal konumu ile ilgilidir. Lakin aynı hususta Marksizmin tartışma eksenini yöntem ve politika ilişkilerinde düğümlemektedir. Zira bu ilişkiler temel kuramsal tartışmaların felsefi boyutları ile sınıf mücadelesi perspektifini ve politikayı birbirine bağlamaktadır. Yani buradaki özne, öncelikle politik ‘kolektif’ bir özneye atıf yapmaktadır. Dolayısıyla Marksizm söz konusu olduğunda özne sorunu, sosyal bilimdeki ‘yapısal-işlevselcilik ve metodolojik bireycilik’ karşıtlığından daha farklı biçimde ele alınmalıdır. Başka deyişle Marksizmde özne sorununun bir tür politik-metodoloji ile ilişkili olduğu söylenebilir. Bu durumun bir diğer boyutunda sosyal bilimdeki ‘tekil öznenin’ kafa emeği ve kol emeği biçiminde bir bölünmenin konusu olması bulunmaktadır. Bilindiği gibi bu bölünme, toplumsal işbölümünün hiyerarşik örgütlenmesi ile doğrudan ilişkilidir. Ayrıca söz konusu bölünme, gerek toplumsal sınıflar arası ilişkilerle gerekse de işçi sınıfı-İçerik farklılaşmalarla bağlantılıdır. Kafa emeği-kol emeği bölünmesinin önemli bir diğer boyutu soyutlama yetisinin ya da zihinsel kategorilerin gelişimi tartışmasıyla da doğrudan bağlantılı olmasıdır. Dolayısıyla sosyal bilimdeki özne tartışmalarının önemli bir bölümü, tekil niteliği ile hem ‘bölünmüş bir özne’ye atıf yapar hem de soyutlama yetisini aslen zihinsel bir meseleye dönüştürme eğilimi taşır. Marksizm ise doğrudan bu bölünmenin hem eleştirisini hem de aşılması hedefini içermesi anlamında özne sorununa farklı bir yerden bakmaktadır. Bu nedenle öncelikle bölünmüş bir özne anlayışının kökenine dair genel bir tartışma yürütülmelidir. Bu çalışmada söz konusu bölünmenin ve kavramsal soyutlama yetisinin gelişiminin insanların tarihsel bir süreç içerisinde kurdukları belirli toplumsal ilişkilerde ortaya koydukları eylemlerden şekillenen bir köken ile ilişkili olduğu fikri temel alınmaktadır. Soyutlama sürecini zihinsel yetilerin gizemli gelişimine değil de toplumsal ilişki ve eylemlerin tarihine bağlayan böylesi bir yaklaşım, zihin emeği ve kol emeği arasında ‘bölünmemiş bir özneyi’ ve ‘kolektif özne’nin oluşumunu

birlikte düşünmek için uygun bir kuramsal zemin yaratmaktadır. Nihayetinde bu çalışmada yöntem ve politika ilişkisi bağlamında tartışılan özne sorunu, zihin emeği-kol emeği bölünmesi ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkide özne, “*gerçek soyutlama*” ve mekân kavramları üzerinden ele alınmış ve ‘bölünmemiş bir özne’ anlayışı üzerine tartışma yürütülmüştür. Son olarak bu tartışmanın somutlaştırılması için Bertell Ollmann’ın “*eylemci araştırma*” [activist research] üzerine denemesi değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Marksizm, Özne Sorunu, Gerçek Soyutlama, Zihin Emeği Ve Kol Emeği, Yöntem, Eylemci Araştırma.

Marxism and ‘The Subject Problem’: An Essay on the Relationship between Real Abstraction, Method and Politics

Abstract

In Marxist class analysis, the controversy over the term ‘subject’ is significant. Instead, based on the literature generated by these arguments, the subject could be viewed as a ‘problem’. In social science, this dilemma is commonly described as a structure- subject duality with a distinct methodological aspect. On the other hand, the character of the subject in this dialogue is ‘singular’. As a result, the primary issue is the theoretical position of the ‘singular subject’. However, on the same topic, Marxism’s discussion axis is tangled up in method and politics linkages. Because these relations connect the philosophical features of major theoretical disputes to the standpoint of class struggle and politics. To put it another way, the subject here essentially refers to a political ‘collective’ actor. As a result, when it comes to Marxism, the subject problem should be treated differently than the social science antagonism between “structural-functionalism and methodological individualism.” To put it another way, the subject problem in Marxism is linked to a type of politico-methodology. Another feature of this predicament is that in social science, ‘the singular subject’ is a division in the form of mental and manual labor. This division, as is well known, is linked to the hierarchical arrangement of the social division of labor. Furthermore, the distinction is linked to both social class relations and differences within the working class. Another key feature of the mental-manual division of labor is that it is intimately linked to the issue of scientific abstraction and cognitive categories. As a result, a major portion of the subject discussions in social science, due to their unique or individual nature, both refer to a ‘divided subject’ and tend to turn scientific abstraction ability into a purely cognitive issue. Marxism, on the other hand, approaches the problem of the subject from a unique perspective, in that it incorporates both the critique of this divide and the goal of transcending it. As a result, a general examination of the origins of the

understanding of a divided subject should be conducted first. This essay is founded on the hypothesis that the divide in question, as well as the development of conceptual abstraction capacity, have a common origin that is formed by people's behaviors in certain social relationships that they have built through time. Such an approach, which connects the process of abstraction to the history of social relations and actions rather than the mysterious development of mental faculties, provides a suitable theoretical ground for considering both the notion of an 'undivided subject' between mental and manual labor and the formation of 'collective subject' simultaneously in Marxism. Finally, the subject problem has been associated to the division of mental and manual labor, which is examined in this study's context of the interaction between methodology and politics. In this relationship, the subject was discussed in relation to the concepts of "real abstraction" and a certain understanding of space, as well as the concept of an 'undivided subject'. Finally, Bertell Ollmann's essay on "activist research" method was assessed in order to bring this topic to a close.

Keywords: Marxism, Subject Problem, Real Abstraction, Mental Labour And Manuel Labour, Method, Activist Research

Giriş

Sosyal bilimlerde özne tartışmalarının temel boyutlarından biri zihinsel etkinlik biçimleri ve maddi etkinlik biçimleri arasındaki mutlak bölünme meselesi ile ilişkilidir ve bu sorun ele alınmadan özne tartışması ciddi oranda eksik kalacaktır. Ayrıca söz konusu durumun önemli yöntemsel sonuçları da olduğu eklenmelidir. Söz konusu eksiklik ise belirli bir tekrara dayanır. Özneye dair metodolojik bireyci açıklamaların² ekseriyetinin düşünce ve iş arasında gerçekleştirilen 'kadim' ontolojik bölünmeye referans veren argümanları, nihayetinde 'gizemli' bir zihinsel yeti olarak bilinç ile bu gizemli yetinin doğrudan sonucu olarak kabul edilen maddi etkinlik arasında döngüsel bir harekete benzemektedir. Örneğin, sosyal bilimlerde yapı-özne geriliminin salt felsefileştirilmiş biçimi de bu döngüsellik içinde düşünülebilir. Dolayısıyla kendini tekrar eden argümanlar içinde zihinsel ve maddi etkinlik biçimleri arasında bölünmeye uğratılmış bu 'özne'nin nereden geldiğine ya da farklı bir ifadeyle bu bölünmenin tarihsel ve toplumsal kökenlerine dair bir soruşturma devre dışı bırakılmış olur. Yani zihin emeği ile kol emeği arasına yerleştirilen mesafe, insan varoluşunun bir tür tarih-ötesi niteliği gibi görünür³. Hatta şu ya da bu türden metodolojik bireyci yaklaşımın ikna ediciliğinde, genel eğilim olarak sözü edilen soruşturmanın devre dışı bırakılmış olmasının önemli payı olduğu dahi iddia edilebilir. Bu tartışmanın devre dışı bırakılması süreci ise, sosyal bilimde yöntem ve politika ilişkisinin hem tarihsel hem de güncel anlamda merkezi niteliğinden koparılması ile ilişkilidir. Bu durum Marksizmin sosyal bilimde yarattığı kapsamlı etkileri sınırlandırma

çabası biçiminde tezahür eden ‘politik’ süreçlerle (sınıf mücadeleleri ile) yakından ilişkilidir. Zira Marksizmin sınıf çözümlemesi, kendi sorun alanlarının ötesinde, yöntem (ve nihayetinde bilim) ve politika ilişkisine dair bir tartışma ve iddia olarak düşünülebilir⁴. Bu anlamda örneğin bir ‘sosyolojik toplum’ eleştirisi olma niteliği, ‘sosyolojik bir toplumu’ aşma çabasından ayrılmaz. Dolayısıyla, eleştirinin pratiği işaret etmesi, önce bilip sonra müdahale eden bir mantıktan ziyade, soyutlamalar ile eylemler arasında mutlak bir mesafe koymayan bir tür eş zamanlılık içermektedir. Yani bilirken müdahalecidir, müdahale ederken bilir ve bu durum bir süreç olarak kavranır. Bu açıdan Marksizmin bilim, felsefe ve nihayetinde sosyal bilimler için bugün de önemini koruyan temel özelliği, sorun alanlarını yalnızca eleştirel olarak kurması değil; eleştirinin sözü edilen bir çift yönlülük içermesindedir. Sözün özü, Marksizm içinde yönetsel sorunlar ile sınıf mücadelesi sorunlarını doğrudan ilişkilendirmeye çalışan eğilimler, Marksizmin gelişim çizgisinde belirleyici olmuşlardır. Başka bir ifadeyle, çoklu hatlara sahip bu gelişim sürecinde temel tartışmalar, hâlihazırda bulunan kuramsal zaafarla ilgili olmaktan öte, sınıf mücadelesinin pratik sorunlarının kuramsallaştırılması hakkındadır. Bu nedenle Marksizmdeki kuramsal tartışmaların yönetsel olarak stratejik bir içeriği de olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Lakin bu durumun tersine, Marksizm dışında sosyal bilimlerde hâkim yaklaşımlarda, yöntemin politik niteliğine ilişkin tartışmaların genellikle böyle bir niteliğin reddiyesi üzerine kurulu olduğu söylenebilir⁵. Velhasıl bu durum karşısında Marksizmin yönelimine, sosyal bilimde örtük olanı ya da örtük bırakılanı –deyim yerindeyse- siyasallaştırarak nesnelleştirme mücadelesi olarak bakılabilir.

Bunun yanında yöntem ve politika ilişkisi, felsefe ve sosyal bilimin çelişkilerle yüklü tarihsel oluşum ve gelişim sürecine hâlihazırda içkindir. Bu ilişkinin en belirgin biçimde kendini açığa vurduğu konu ise doğrudan ya da dolaylı olarak toplumsal sınıflar ya da toplumsal sınıfların yanında yöresinde şekillenen meselelere ilişkindir. Zira sınıflar üzerine tartışmak, ilkin felsefi daha sonra bilimsel olan ve politik olan üzerine yürütülen tartışmaların ve pratiklerin her daim temel gerilimlerini içermiştir. Bu temel gerilimlerin kökeni, Antik Yunan felsefesi ve hatta İon (İyon) felsefesine dek götürülebilir. Örneğin Doğa filozoflarının kozmolojisi, Sokrates’in çelişkili mirası, Platon’un idealizmi ve toplumsal düzenin/hiyerarşinin siyasal metafiziği, Aristoteles’in *Metafizik*’i ile *Politeia*’sı; bugünün ifade biçimleri ile bilim-politika ilişkisinin ilk ontolojik ve epistemolojik tartışma formları olarak ele alınabilir⁶. Zira felsefe tarihindeki bu temalar, gerçekliğin bütüncül bilgisi ile toplumsal yaşamın düzenlenmesi ya da gerçekliğin düşünsel olarak üretildiğine öncelik vererek insanların toplumsal yaşamının düzenlenmesinin bütüncül bilgiye dayanamayacağına vurgu yapılması arasında gidip gelen, geniş bir tartışma alanına yaslanmaktadır. Bir diğer deyişle

yöntem ve politika ilişkisi ‘özne’ tartışmasına ve dolayısıyla ‘özne sorunu’na yönelimlidir. Dahası, aydınlanma ve bilimsel devrimin kapitalist toplumsal düzenin oluşumu sürecinde biçimlendirdiği modern bilim tartışmalarında da en önemli safhalardan biri; ‘bilim’ tartışmasına sosyal bilimlerin meşru biçimde dâhil olması ve ontolojik, epistemolojik, metodolojik tartışmalarda kendi yerini açmasıdır. Bu uzun tarihsel süreçteki tartışmalarda kendi yerini alan sosyal bilim, (kanımca kısmen ‘döngüsel’ bir nitelik de oluşturan) bilim-değer ilişkisinin niteliğinden nesnel bilimsel bilginin imkânına uzanan bir tartışma hattına sahip olmuştur. Bu hattın eleştirisi üzerinden ise bilimsel bilginin üretiminin koşulları ve politika-ideoloji etkisine dair tartışmalarla birlikte, bilimin toplumsal işlevi, sermaye ve iktidar ilişkisi sorgulanmıştır. Nihayetinde bilimin diğer toplumsal bilgi biçimlerinden (gündelik deneyim, sağduyu, tarihsel ve kültürel sözlü-yazılı aktarımlar, din ya da folklor) ne oranda farklı ya da ayrıcalıklı olabileceğine uzanan, bugüne miras, epey çetrefilli bir tartışma ve pratik hattı oluşmuştur. Dolayısıyla bugün kadim bilim felsefesi tartışmaları ile sosyal bilimlerde yöntem sorunlarını, politika ve ideoloji meseleleri ile birbirine bağlayan bilim sosyolojisi, bu tartışmaların güncel gelişmelerle paralel biçimde ve sistematik olarak yapıldığı bir alan olarak belirmektedir (bkz. Balkız ve Öğüt, 2010). Hatta günümüz kapitalizminin hâlihazırda derinleşmekte olan çok yönlü kriz ortamında bu meseleler, sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelesi dinamikleri üzerinden, emekçi sınıflar nezdinde daha dolayimsız politik ve ideolojik sorun ve mücadelelerin konusu olarak vuku bulmaktadır⁷. Yani başka bir deyişle, öznenin sorunsallaştırılması, yöntem ve politika ilişkisine dair tartışmalara yönelimlidir.

Nihayetinde sosyal bilimlerde yöntem sorunları dünyanın ‘bilinebilir’ oluşuna dair daha temel bir sorun ile ilişkilidir ve bu sorunda özne ve öznelik tartışması kaçınılmaz olarak devreye girecektir. Zira Aslan’ın (2022: 272) Bhaskar’a (2008) referansla tartıştığı gibi, “dünyanın ‘bilinebilir olması’ tespiti, ilk bakışta dünyaya ait bir özellik olarak anlaşılmaktadır ve bu nedenle kimi önemli tartışmalara yol açması kaçınılmazdır. Bilinebilir olma durumu, dünyanın *kendisine* ait bir özellik değildir; bilinebilirlik, bilen özneyi varsayar. Ama buradaki en önemli konu, bilinebilirlik durumunun, insanın bilme kapasitesiyle sınırlı olması; dolayısıyla nesneye atfedilmiş bu özelliğin, bilme eylemine içkin oluşudur”. Dolayısıyla yöntem sorununu, belirli disiplinlerin metodolojik tartışma alanlarının sınırları içinde kalarak değil de bizzat o disiplinlerin kendi belirlediği sınırları aşan bir içerikte tartışmak zorunlu görünmektedir⁸.

Sosyal bilimde özne⁹ meselesine hem Marksizmin temel tartışma konularından hem de özneye dair farklı bir tartışma hattından ilerlemeyi öneren bu çalışma ise kimi metodolojik ilkeler türetmek için bir çerçeve oluşturma denemesidir.

Dolayısıyla burada zihin ve kol emeği ayrımının güncel toplumsal biçiminin nasıl bir köken ile ilişkili olabileceği üzerine bir değerlendirmeden hareket eden; sosyal bilimlerde yöntem ve politika alanları arasında yöntemsel paralellik kuran kolektif bir özne anlayışına ağırlık veren; böylece mekân kavramının belirli bir biçimiyle ilişkilenebilir ve nihayetinde tüm bunları sosyal bilim araştırması ile ilişkilendiren bir yol tutturulmaya çalışılacaktır. Zira sözünü ettiğimiz bölünme iktisadi, politik, ideolojik ve gündelik toplumsal ilişki ve belirlenimlere şu ya da bu ölçüde içerilmiştir ve inatçı bir karakter taşır.¹⁰ Öyleyse bu durumun toplumsal eylem ve ilişkilerden müteşekkil bir toplumsal tarihi olmalıdır. Böylesi bir kabul ve bu toplumsal tarihe dair bir tartışmanın ise -aynı *mekânda* bulunması imkânsız *maddi* ve *toplumsal* niteliklerin belirli toplumsal ilişkiler vasıtasıyla üretilebilmesinin deneyimi olarak da ifade edilebilecek-kapitalist üretim ilişkilerinin 'özne'sinin, zihin ve kol emeği şeklindeki ontolojik bölünmeye maruz bırakılmadan neye benzeyebileceği hakkında bazı ipuçları sunduğu düşünülmektedir. Bu nedenle mevzu bahis ipuçlarından yola çıkarak Marksizmin sınıf çözümlemesi perspektifinin genel metodoloji tartışmaları alanında kendi sorunsalına has biçimde önerebileceği farklı kimi argümanlar öne sürmek mümkün görünmektedir. Nihayetinde bu argümanlar, Marksist bir sınıf araştırması modeli örneğinde değerlendirilebilir.

Bölünmüş Özne ve Kolektif Özne

Zihin Emeği-Kol Emeği Ayrımı ve "Gerçek Soyutlama"

Bilindiği gibi zihin emeği ve kol emeği arasındaki ayrım aynı zamanda bilimsel soyutlama faaliyeti ile maddi üretim faaliyetlerinin birbirinden bağımsız gerçekliklere tekabül ettiği toplumsal işbölümünün örgütlenmesinde temel biçimlerden biridir. Burada soyutlama faaliyeti asıl olarak tek tek insanlarda bulunan, bağımsız ve bu anlamıyla bir miktar da gizemli, zihinsel bir yetiyi ifade eder. Kol emeği ise toplumsal yeniden üretim için gerekli fiziksel ve bu anlamıyla duyumsal kimi faaliyetlerin, yine bağımsız bir alanını oluşturmaktadır. Örneğin sağduyuda, taş kıran işçilerin faaliyetleri ile bu kırılan taşları kullanarak bir kule inşa edecek mühendisin matematiksel hesaplama faaliyetleri, nitelik olarak birbirinden farklı 'öz'lere sahip olarak düşünülür. Zira biri 'basit' fiziksel bir iştir diğeri ise fiziksel nesnelere arasındaki ilişkileri ortak özellikler ya da farklılıklar temelinde soyutlamaya dayalı karmaşık zihinsel bir yetidir. Genel toplumsal işleyişte soyutlama faaliyeti ile ilişkili işler yani çeşitli bilimsel uzmanlıklar, taş kırmak gibi basit görünen (karmaşık bir zihinsel yeti gerektirmediğinin düşünülmesi anlamıyla basit ama kuvvet gerektirmesi açısından zor) fiziksel nitelikli işlerden üstün olarak kabul edilir. Hatta bunlara yüklenen anlam, toplumsal bir hiyerarşinin ya da eşitsizliklerin politik bir metafizik biçiminde meşrulaştırılmasına da çok eski zamanlardan beri konu edilirler¹¹. Dolayısıyla

zihin ve kol emeği arasındaki ayrımın güncel toplumsal kanıda taşıdığı bu üstesinden gelmesi zor hiyerarşik anlamın, bizzat da bu nedenle, tarihsel temellerinin tartışma konusu edilmesi bir gereklilik olarak görülmelidir. Mesela bu hususta nadir sayılabilecek bir eğilimin örneği olarak Kant (2003), zihin emeği-kol emeği ayrımının tarihsel olarak bir yerlerde bir kökeninin olduğuna özellikle değinerek (lakin bu konuda kapsamlı bir soruşturmaya girmeden), zihinsel faaliyeti (ya da beceriyi) insan zihninin *a priori* kategorisi olarak ifade eder. Bilindiği gibi bu belirleme modern bilimin epistemolojisine önemli bir temel sağlamıştır. Bu durumda kavramsal soyutlamanın tarihsel ve toplumsal pratiklerden gelen, dolayısıyla salt düşünsel değil maddi bir kökeni olup olmadığı ve varsa bunun nasıl olduğu sorusu önemli bir soru olmaktadır. Zira bu sorunun, öznenin zihinsel faaliyet ve maddi faaliyet arasında mutlak biçimde bölünmesinin oluşturduğu ikiliklere dair de imaları bulunacaktır. Bu soruyu sosyal bilim anlayışının kurucu sorusu olarak ele alan Sohn-Rethel (2011), söz konusu tartışmada zihinsel soyutlama kategorilerinin pratik toplumsal ilişkilerle bağlantılı bir kökeninin bulunduğu yanıtını vermektedir ve açıklamasında bu tarz “kategorilerin kökeni itibarıyla tarihsel, doğası itibarıyla toplumsal olduğunu” ileri sürmektedir (2011: 22). Yani soyutlama yetisinin ya da zihinsel kategorilerin ve dolayısıyla zihin emeği ve kol emeği arasındaki bölünmenin, insanların tarihsel bir süreç içerisinde kurdukları belirli toplumsal ilişkilerde ortaya koydukları eylemlerden şekillenen bir kökeni bulunmaktadır. Bu kökenin bağlantılı olduğu toplumsal ilişki ise ona göre meta mübadelesidir. Yani Sohn-Rethel’e (2011) göre “mübadele kaynaklı soyutlamayı oluşturan öğeler ile meta üretiminin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan bilme yetisinin kavramsal öğeleri arasında bariz bir benzerlik olduğu görülür” (2011: 21). Burada işaret edilen husus, meta mübadelesi ile insanların girdikleri toplumsal ilişkilerden belirli soyutlamaların ortaya çıkmış olmasıdır ve buradaki soyutlamalar, esas olarak insanların girdikleri toplumsal ilişkilerin zihinsel ifadeleri olmaları anlamında ‘düşünsel’ değildir. Çünkü “bilincin soyutlama yoluyla oluşumu tamamen bilincin kendisini ilgilendiren bir mesele ise, bilincin biçimleri ile bunların varlık tarafından belirlenimi arasında bir gedik açılmış olur” (Sohn-Rethel, 2011: 33). Burada açılan gediğin toplumsal bir karşılığı vardır ve bu, zihin emeği ile kol emeği arasındaki bölünmenin temellendiği ve yeniden üretildiği toplumsal örgütlenme biçimlerine denk düşmektedir. Bu denk düşme hali, sınıflı toplumlar ve onların farklı biçimleri ile ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla burada, tarihsel olarak farklı toplum biçimlerinde çeşitli sınıflar arasında oluşan karşıtlıkların, o toplumlara tekabül eden kafa ve kol emeği biçimleri ile içsel ilişkileri olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Meta mübadelesi yoluyla girilen çeşitli toplumsal ilişkilerden türeyen

soyutlamalar, eğer düşünsel soyutlamalar değilse (ki bu zihne, zihinsel bir köken atfetmek gibi bir toloji olacaktır), bunların ne türden soyutlamalar olduğu ve bunların ifadesinin ne olabileceği sorusu gündeme gelmektedir. Sohn-Rethel (2011), kullanım ve mübadele arasındaki ayrımlara dikkat çektikten sonra Şöyle devam etmektedir:

Buradaki asıl nokta, kullanım ve mübadelenin yalnızca tanım gereği birbirinden farklı ve birbirine karşit olmayıp zaman bakımından da birbirini dışlıyor oluşudur. Bu iki tür etkinlik birbirinden ayrı olarak, farklı zamanlarda gerçekleşmelidir. Bunun nedeni mübadelenin yalnızca mülkiyetin el değiştirmesine, yani sahip olunan bir mülk olarak metanın salt toplumsal statüsündeki bir değişime hizmet etmesidir. Mutabakata dayalı bir anlaşma temelinde bu değişimi mümkün kılmak için metanın fiziksel durumu, yani maddi statüsü sabit kalmalı ya da bunun her hal k rda sabit kaldığı varsayılmalıdır. Mübadele ile kullanım arasındaki bu ayrıma kati biçimde uyulmadık a meta mübadelesinin kabul görmüş bir toplumsal kurum olarak gerçekleşmesi olanaksızdır. İnsanın ilk duyuşta kabul edeceği bu gerçeği, üzerinde geniş kapsamlı sonuçlar inşa etmeye elverişli bir zemin olarak görüyorum. (Sohn-Rethel, 2011: 38)

Bu geniş kapsamlı sonuçlar için  ne sürülen elverişli zemin ise Marx'ın (2011) meta soyutlaması hakkındaki yorumları temel alınarak değerlendirilir. Sohn-Rethel (2011), meta soyutlamasını değerlendirirken, bu soyutlamanın temel niteliğinin düşünsel kaynaklı olmadığını, yani insanların zihinlerinden değil toplumsal eylemlerinden kaynaklandığı vurgulamaktadır. Soyutlamanın toplumsal eylemlerden kaynaklanması demek, söz konusu meta mübadelesinde fiziki dünyada aynı anda geçerli olması mümkün olmayan durumların, gerçek anlamıyla mübadele eyleminin kendisinden dışlanarak karşılıklı eylemlerin gerçekleştirilmesi demektir. Bir diğer ifade ile meta mübadelesinde soyutlama, bizzat eylemin gerçekleştirilmesi tarafından belirli durumların dışlanmasıyla, mecazi değil "gerçek bir soyutlama" (*real abstraction*) olarak ele alınmalıdır. Kapitalist iktisadi değer kavramının kökeni, Sohn-Rethel nazarında, meta mübadelesinin tarihsel olarak gelişen bu *gerçek soyutlamalarındadır* (Sohn-Rethel, 2011: 34).

Peki, modern kapitalist değer kavramının kökeni olan bu gerçek soyutlamaların mübadele ilişkisinde gerçekleşmesi derken tam olarak ne kast edilmektedir? Sohn-Rethel (2011) mübadele eylemindeki varsayımlar üzerinden örneklendirir:

Örneğin belli bir fiyat biçilmiş bir metanın, fiyatının sabit kaldığı süre boyunca mutlak bir değişmezlik içinde donup kaldığı varsayılır. Üstelik bu b y  yalnızca insan etkinliklerini bağlamakla kalmaz. Doğanın kendisinin dahi bu

metanın gövdesinde herhangi bir yıkıma neden olmaktan kaçınması, insanın bu toplumsal işi uğruna adeta nefesini tutması beklenmektedir. Görünüşe bakılırsa, kullanımın mübadele alanından kovulması insan-dışı doğayı bile etkilemektedir. (Sohn-Rethel, 2011: 40)

Bu örnekte de görüldüğü gibi mübadele eylemi ile insanlar, metaların maddi nitelikleri ve fiziksel olarak el değiştirmesi sırasında, maddi dünyanın nedenselliklerinde bulunmayan ve ancak toplumsal ilişkiler vasıtasıyla üretilebilen bir durumu, gerçek eylemlerini bağlayıcı bir ilke haline getirmişlerdir. Bir bakıma bu durum zorunlu görünmektedir; zira mübadelelerin ortak bir mantığı olabilmesi ve düzenli toplumsal ilişkiler yaratabilmesinin bir yolu, bu tarz bir soyutlama gibi görünmektedir. Burada vurgulanan, meta mübadelesinin örneklenen mantığıdır; kuralları değildir zira mübadelenin kuralları toplumsal olarak değişebilir. Sohn-Rethel (2011), bunu şu biçimde açıklar:

Öyleyse mübadelenin soyutluğundan söz ederken bu terimi alışverişte bulunan aktörlerin bilinciyle ilişkilendirmemeye dikkat etmeliyiz. Onlardan beklenen, gördükleri malların kullanımıyla alakadar olmalarıdır, fakat bu yalnızca tahayyülleriyle sınırlı kalmalıdır. Soyut olan mübadele eylemidir, yalnızca bu eylemin kendisi. Kişilerin bilinçleriyle eylemleri mübadele sırasında birbirinden ayrılır ve farklı yönlere gider. (Sohn-Rethel, 2011: 40-41)

Burada zihin ve eylemin farklı yönlere gitmesi ifadesinden kastedilen sanırız şu biçimde yorumlanabilir: Mübadele eyleminde, kullanımın biçimsel ve pratik bir aracı olarak özel bir önem atfetmeksizin, yalnızca metanın satın alınabilmesi ve kullanılabilmesi için somut alış-veriş eylemi sırasında uygun koşulların oluşturulmasıyla ilgilenilir. Bu sağlanırken aktörler, mübadelenin kendisinin dayandığı varsayımları ve bu eylemin zorunlu olarak bütün benzeri mübadele biçimlerinde aynı kuralları işletmeye zorlamasını değil; mülk transferi ve kullanıma dair tahayyülleri düşünürler. Böylece eylem, benzeri eylemler için (kullanım alanından tamamen soyutlanmış olması nedeniyle) biçimsel eşitlenmeye doğru yönelen bir toplumsal eğilimi oluştururken; zihinler, mübadelenin zaman ve mekân ile sınırlı alanlarında tamamen kendilerine özgü bir süreç şeklinde bunu deneyimlerler.

Bu deneyimlerin toplumsal ilişkilerde bir istikrar kazanması için gerçek soyutlamada ortaya çıkan toplumsal biçimin temsil edilmesine ihtiyaç olacaktır. Yani burada sözü edilen toplumsal ilişkinin maddi dünyanın nedensellikleri ile buluşturulabilmesi için aynı zamanda belirli bir nesnede de temsil edilmesi gerekmektedir. Bu anlamda para formunun gelişimi bu temsilin gerçekleşmesidir.

Zira para, meta mübadelesinde metaya maddi biçimiyle atfedilemeyecek özelliklerin toplumsal ilişkiler vasıtasıyla atfedilmesi örneği ile paralel, ikili bir özellik taşımaktadır. Yani somut olarak hem bir maddedir hem de maddesine içkin olmayan toplumsal niteliklerin taşıyıcısı ve simgesidir. Bu anlamda somut olarak farklı para birimleri olsa da soyut olarak para biçimi tektir. Zira böyle olmasa idi, mübadelenin evrensel bir niteliği olamazdı. Para biçimi ise nesnelere arası ilişkilerin belirli niceliklere indirgenerek zihinsel bir soyutlama ile yine bu nesnelere arası ilişkilere uygulanmasını mümkün kılan faaliyetler için temel oluşturmaktadır. Bu faaliyetlerin ilk biçimi ise matematiksel düşünüşün ilk formları ile benzerlik taşımaktadır. Yani paranın ortaya çıkışı ile soyut matematiksel işlemlerin ortaya çıkışı tarihsel olarak birbiri ile ilişkili olmalıdır. Sohn-Rethel (2011)'in iddiası da budur:

Bu iddiaya göre matematiksel akıl yürütme, meta mübadelesinin toplumsal sentezin aktörü haline geldiği; para basımının ortaya çıkışının ve basılı paranın dolaşıma girmesinin damgasını vurduğu bir tarihsel evrede ortaya çıkmış olmalı. Matematiksel düşüncenin tümdengelim niteliğini ilk kez Pythagoras'ın kullandığını, Pythagoras'ın bu fikri M.Ö. yedinci ve altıncı yüzyıllarda yaygınlaşan para basımını takiben ortaya attığını ve M.Ö. 540 dolaylarında Samos'tan göç ettiği Kroton'da bir para sisteminin kurulmasında bizzat aracı rolü üstlendiğini görmek ilginç. (Sohn-Rethel, 2011: 61)¹²

Böylece Sohn-Rethel (2011), para formu ile ilişkilendirdiği zihinsel soyutlama faaliyetlerinin, pratik toplumsal ilişkilerden ve kol emeği faaliyetleri ile doğanın ilişkisinden edinilen bilgiden bağımsızlaştığını ve ayrı bir bilgi kaynağı olarak "saf düşünce" fikrine kaynaklık ettiğini söylemiş olmaktadır. Yani zihin emeği ve kol emeği arasındaki ayrım, meta mübadelesinin gelişimine dayalı toplumsal örgütlenmelerin yarattığı koşulların bir sonucu olarak, toplumda farklı bireylerin farklı toplumsal işleri yerine getirmesinin 'doğal' görüldüğü bir toplumsal sınıf örgütlenmesi biçimine denk düşmektedir. Tahmin edilebileceği gibi bu durum günümüzdeki mutlak biçimini, iktisadi değer nosyonunun giderek hâkim kılındığı ve bu doğrultuda sınıf mücadeleleri ile şekillenmiş kapitalizmin oluşum süreci ile birlikte kazanmıştır. Bu durum aynı zamanda hem modern bilim düşüncesinin epistemolojisinde (bilimsel soyutlama özü gereği, mutlak olarak gündelik toplumsal pratikten soyutlanmış bağımsız düşünsel bir süreci içermelidir düşüncesi), hem de bilimin toplumsal işbölümünün ayrıcalıklı bir faaliyeti olarak konumlandırılması için gerekli pratik toplumsal örgütlenmelerde de karşılığını bulmaktadır (Sohn-Rethel, 2011: 61-87). Sonuç olarak Sohn-Rethel'in iddiaları ile zihin emeği-kol emeği arasındaki ayrıma dayanan toplumsal hiyerarşiler birlikte düşünüldüğünde, bunlar arasında gerçekten de

makul bir paralellik olduğu görülmektedir.

Şu durumda konumuz açısından zaruri olmadığı düşünülmediğinden, Sohn-Rethel'in (2011) aktarılan çözümlemesini temellendirmeye çalışırken kullandığı tarihsel bilgilere dair detaylı bir tartışma yapılmayacaktır. Zira tartışmamız açısından ağırlık verdiğimiz husus geleneksel zihin ve kol emeği bölünmesine dayanmayan bir özne kavrayışının neye benzeyeceği ve bunun yönetsel imaları olduğundan Sohn-Rethel'in kurduğu paralelliğin anlamlı bir başlangıç için önemli ipuçları sağlaması yeterli görülmektedir. Yine de ilgili tarihsel referansların temel vurgusuna kısaca değinebiliriz ki böylece zihinsel soyutlama faaliyetinin bağımsızlaşması ile mübadele ve para formuna dayalı etkinliklerin tarihsel gelişiminin ilişkisi arasında kurulan paralelliğin tartışmalı olsa bile 'keyfi' sayılamayacağı vurgulanmış olsun. Sohn-Rethel (2011) bu görüşlerini tarihsel olarak temellendirirken büyük oranda Thomson'un (1997)¹³ antik tarih incelemelerinden yararlanmıştı. Bununla birlikte, para formunun gelişimi ile bilimsel bilginin soyut kategorilerinin gelişimi arasında Sohn-Rethel'in tarihsel olarak kurduğu paralelliklerin bir bölümü, kullandığı bilgilerin muğlaklığı yüzünden mantıksal olarak gerçekleştirilmiştir ve kendisi de bunu özellikle belirtmiştir. Yine de Sohn-Rethel, daha geçerli olduğu düşünülen ya da mutabık olunan tarihsel bilgiler üzerinden ortaya koyduğu iddiaların kendi temellendirmesini yeteri ölçüde makul kıldığını düşünmektedir. Biz de makul kabul ettiğimiz bu noktadan tartışmayı devam ettirebiliriz; lakin öncelikle şerh koyulan bir hususu da önceden vurgulamalıyız: Sohn-Rethel'in (2011) bu ilginç iddiaları ve çözümlemesi aynı zamanda Marx'ın soyut emek tartışmasından da ayrılan yönleri sahiptir. Zira ona göre toplumsal ilişkileri soyutlama niteliği emek ile ilgili değil mübadele ile ilgilidir asıl olarak. Sohn-Rethel'de (2011) emek her zaman doğa ile ilişkili somut faaliyetlerle özdeşleştirilmiştir. Yani emek, her zaman kullanım değerleri ile ilişkili bir kavram olarak düşünülmektedir. Bu nedenle toplumsal ilişkilere dayalı soyutlamalar üretim sürecinde değil değişim sürecinde ya da piyasa ilişkilerinde geçerli bir durum gibi ele alınmıştır. Dolayısıyla Sohn-Rethel (2011) Marx'ın soyut emek kavramını kabul etmemektedir ve bu nedenle eleştirilmektedir. Zira toplumsal niteliklere sahip olma durumunu üretim sürecinden dışlamıştır ve sadece dolaşım sürecine atfetmiştir (Jappe, 2013: 8). Aynı zamanda bu durum kanımızca, mübadele ilişkisi üzerinden zihin ve kol emeği faaliyetlerinin bölünmesinin yarattığı toplumsal örgütlenmelerde, emeğin ve emekçilerin sınıf mücadeleleri üzerinden tarihsel etkilerini göz ardı etmektedir. Bu nedenle, emek kavramını kapitalizmin oluşumu ve gelişimi açısından merkezi konumundan indirmektedir ve kapitalizme, mübadele ilişkilerinin bir biçiminin tedrici gelişiminin belirli bir tarihsel dönemde hâkim olması türünde evrimsel bir anlam yüklemeye eğilimli bir kavramsal çerçeve

yaratmaktadır. Sohn-Rethel'in (2011) soyutlama sürecine tarihsel toplumsal bir temel kazandırma yönündeki bu anlamlı çabası, yukarıdaki anılan çerçeve nedeniyle, farklı kuramsal yönelimlere de kaynaklık etmiştir (O'Kane, 2020)¹⁴.

Lakin çalışmamız açısından Sohn-Rethel'in (2011) çözümlenmelerinden, burada ele aldığımız toplumsallık ve özne sorunu bağlamında, yukarıda vurguladığımız gibi, faydalanabileceğimiz kimi çıkarımlar bulunmaktadır. Öncelikle anılan çözümlenmelerde, zihin emeği ve kol emeği ayrımının, birbirinden bağımsız faaliyet biçimlerine bölünmesi üzerinden ortaya çıkarılan felsefi ikiliklere dair salt düşünce tarihi içinde kalmayan ve bu bölünmeyi toplumsal ilişkilerin gerçek faaliyetlerinin tarihinde arayan bir çabanın bulunması önemlidir. Zira bu çaba, bilgi ve bilimin gelişiminin sınıfsal tarihine ilişkin bir arayışı epistemolojik sorunlarla bağlantılı olarak gerçekleştirmeye çalışması anlamıyla, Marksist sınıf çözümlenmesinin hem yetkinleşme hem de ayrışma çizgilerinde kanımızca belirleyici bir ağırlığı olan 'yöntem-politika' ilişkisini yeniden merkeze çekebilmeyi mümkün kılan bir çerçeve de sağlamaktadır. Bunun yanında söz konusu çözümlenmelerde, gerçek soyutlama ve para formunun toplumsal ilişkiler olarak tarif edilmesi ve bunun tarihsel gelişiminin, soyutlama faaliyetinin gelişimi ile ilişkisinin olduğu vurgusu da önemlidir. Tabiri caiz ise gerçek soyutlamalar bilimsel bilginin üretilmesi sürecinde de işbaşındadır. Daha doğrusu kapitalist toplumsal örgütlenmelerde, araştırmacılar ile araştırılanlar arasında kurulan ilişkinin ve üretilen bilginin gerçek toplumsal etkisi, bizzat bu eylemlerin gerçekleşmesi sürecindeki pratiğin kendisi ile o pratiğin zihinsel sürecinin birbirinden soyutlanmasına dayanmaktadır. Bu ayrılma hem mekânsal (bilimin kurumsal yerleri ile bilimsel bilginin kullanım alanları arasındaki toplumsal dolayimler), hem sınıfsal (bilimsel bilgi ve bilim üretme pratiğinin piyasa rekabetine tabi kılınması) ve hem de öznelere dairdir (*bilimsel bilgi üretme eylemi toplumsaldır ama bilim insanının zihni şahsidir*)¹⁵. Böylelikle birbiri ile bağlantıları ancak bağımsız gerçeklikler olarak kurulabileceği düşünülen ekonomi-politik, bilimsel ve politik faaliyetler arasında ortak bir tarihsel ontoloji inşa edilmeye çalışılarak, bu ilişkilerin dönüştürülmesi ya da aşılabilmesinin içkin potansiyeline vurgu yapılabilmektedir. Bu ise hem bilimsel faaliyet düzleminde hem de politik faaliyet düzleminde müdahaleci bir özne fikrine kuramsal olarak alan açmaktadır. Zira böylece, hem bilimsel bilginin üretiminde ve bunun sürecinin pratik örgütlenmesinde (araştırmacıların işçi sınıfı ile toplumsal etkileşimi) ve hem de sınıf mücadelesinde işçi sınıfı öznelliğinin örgütsel biçimleri (sendikal ya da politik örgütlenmelerin işçi sınıfı ile etkileşimi) hakkında yürütülen tartışmalarda, müdahaleci bir kolektif özne fikri, zorunlu olarak bir 'ikamecilik' anlamı taşımayacaktır¹⁶. Çünkü toplumsal ilişkilerle tanımlı öznellikler, temelde tek tek bireylerin bilinç durumlarına

değil, gerçek toplumsal ilişkilerine bağlı olduklarından, burada tasavvur edilen özne için müdahalenin biçimi örgütsel, müdahalenin yönelimi ise bireylerin bilinçlerine değil toplumsal ilişkilerine doğrudur. Oysa politik bir kolektif özneye otomatik biçimde 'ikamecilik' atfedilebilmesi ancak zihin ve kol emeği arasındaki ayrımın tarihsel-toplumsal gerçek temellerini araştırmayı göz önüne almayan ve bu nedenle de gizemli bir zihinsel yeti ile eylemler arasında bölünmüş tekil bireylere yaslanmak zorunda kalan bir yaklaşım içinde (örneğin metodolojik bireycilik) mümkündür. Çünkü burada gerçeklik atfedilebilecek tek unsur bireydir ve dolayısıyla 'kolektif olanın' (örneğin kurumların) bireylerin bu 'gerçekliğini' nasıl 'soyutladıkları' ve o gerçekliğin yerini nasıl aldıkları kuramsal bir sorun haline gelir.

Benzeri biçimde, bir sosyal bilim araştırmasının tüm hazırlık sürecine bakıldığında da bunun, bizzat araştırma sürecinin öncesinde son derece yapılaşmış olduğu görülecektir. Yani kuramsal, kavramsal, metodolojik ya da ampirik ilke ve araçlar, araştırmanın kendisinden önce, herhangi bir toplumsal belirlenim ve toplumsal örgütlenme sürecinden *bağımsızmış varsayımıyla*, bilim insanları tarafından sistemli hale getirilirler. Bir başka deyişle bilgi üretimi sürecinde, örgütlü ve müdahaleci bir kolektif özne oluşumunun bir biçimi hâlihazırda zaten bulunmaktadır. Dolayısıyla burada önerilen özne kavrayışı, sınıf mücadelesinin bilgi üretim süreci içinde de farklı bir müdahaleci kolektif özne biçiminde örgütlenebileceği fikri ilişkilidir. Yani öncelikli sorun doğru ya da yanlış bilginin kuramsal koşulları değil, bizzat bilgi üretim sürecinin çeşitli biçimlerde yeniden üretebildiği sınıfsal ve toplumsal eşitsizlikler ya da hiyerarşilerin nasıl aşılabileceği sorunudur.

Bölünmüş Özne'nin 'Mekân'

Yukarıda ifade edilen iddialar ve sorunlar bağlamında Sohn-Rethel'in (2011) çözümlemesinden yola çıkarak özne sorununa dair başka bir değini yapmak da mümkündür ve bu tartışmamızda ele alınan sorunun kapsamı konusunda daha net bir izlenim yaratacaktır. Söz konusu değini meta mübadelesi sırasında ortaya çıkan gerçek soyutlamanın içerdiği varsayımlardan biri ile ilgilidir ve bizi mekân kavramına götürür:

Mübadele, zaman ve mekânın maddi içeriklerini boşaltarak onlara kişilerin ve şeylerin toplumsal statüsünden kaynaklanan, salt insani anlam taşıyan birer içerik yükler. İnsan kendi yapımı olan bu içerik üzerinde sınırsız denetim uygulayabilecektir. (Sohn-Rethel, 2011: 62)

Mübadele eylemi süresince toplumsal ilişkilerin nesnelere atfedebildiği insani

içerik sınırsız bir denetim imkânı sunabiliyor ise bu içeriğin yarattığı imkânı, söz konusu ilişkiler vasıtasıyla yapılaşmış insan eylemlerini belirleyebiliyor oluşuna bağlamamız yanlış olmayacaktır. Bir tür sınırsızlık alanı varsa ortadaki açık sonuçlardan biri de bu alandaki ilişkilerin ancak dışsal olarak belirlenime uğramasıdır ya da başka bir deyişle gerçek maddi koşul ve niteliklerin çeşitli toplumsal ilişkiler vasıtasıyla dışsallaştırılması söz konusudur. Örneğin, Adam Smith “ahlak yasası”ndan (Smith, [1759] 2018) “doğa yasası”na (Smith [1776] 2010) taşıdığı “görünmeyen el” adlandırması ile serbest piyasaya çıkarları dengeleme ve herkesi mutlu etme kudreti atfederken, burada yalnızca ‘ideolojik’ bir müdahalede bulunmuyordu (Perelman, 2000). Smith’in piyasa toplumuna dair kendi açıklaması için “görünmez ya da görünmeyen el” adlandırmasını çok nadir kullandığı ve özel bir önem atfetmediği bilinir. Serbest piyasaya ilişkin bu ifade, homo-economicus ve benzeri pek çok ifade gibi, daha sonraları başka liberal iktisatçılar tarafından yaygınlaştırılmıştır. “Görünmeyen el” ifadesinin geçtiği bir pasaj, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda şöyle yazılmıştır Smith tarafından:

Dünya, üzerinde yaşayanlar arasında nasıl bölüşülecekse *zengin de görünmez bir el sayesinde ve bilmeden her bir şeyi insanlar arasında aynı şekilde bölüştürür ve bunu yaparken toplumun ilerlemesini, türler çoğalırken hepsinin karnının doymasını sağlamayı amaçlamaz aslında* [vurgu bize aittir]. (Smith, 2018: 268)

Bu ahlak yasası *Milletlerin Zenginliği* yapıtında ise ‘bilimselleşir’ yani artık bir tür doğa yasasıdır:

O çalışmayı, ürünü en büyük değerde olacak biçimde yönetmekle de, yalnız kendi kazancını düşünür; bunda, *birçok başka hallerde olduğu gibi, görünmeyen bir el onu, hiç aklından geçmeyen bir amacı gütmeye iter olur* [vurgu bize aittir]. (Smith, 2010: 485)

Bu sınırlı kullanımlardan görülebileceği gibi, serbest piyasaya dair bu popüler açıklamanın yaygınlığı ona harcanan yoğun kavramsal mesaiye ya da analitik derinliğine bağlanamayacaktır. Hatta deyim yerindeyse mitolojik karakterde açıklamaların meşrulaştırma ve yayılma gücüne örnek teşkil eden bir manzara ile karşı karşıya olduğumuz dahi söylenebilir. Lakin durum aslen, liberalizmin yeni bir toplumsal düzen tasavvuru olarak radikal bir politik proje biçiminde savunulması ve bu doğrultuda politik mücadeleler yürütülmüş olması ile ilişkilidir. Smith ona atfedilen ve çalışmalarının ağırlık noktasını oluşturduğuna inanılan bu yaygın terimlere gerçekte pek takılıp kalmamış olsa bile hem ahlak yasasının hem de doğa yasasının devreye sokulduğu bu diğerlerine

göre önemsiz görünen ifadeler, liberal politik projenin muktedir hale gelmesi sürecinde verilen esas olarak politik mücadelelerin ideolojik düsturlarıdır. Yani söz konusu olan kapitalist ilk birikim sürecinde, devlet iktidarının da merkezi olduğu acımasız ve katı bir mülksüzleştirme sürecine maruz bırakılarak proleterleştirilen kitlelerin, yeni düzene dair duydukları şüphe ve endişelerden “gizlenmiş bir el” dir (Perelman, 2000: 9). Nihayetinde Smith de yöntem, politika ve ideolojinin iç içeliğini açıkça sergiliyor görünmektedir. Aslına bakılırsa Smith bir taraftan da toplumsal işbölümündeki konumlarla, piyasa kapasiteleri hangi oranda rasyonel hesaplama yapabildiklerine bağlanmış ve dolayısıyla zihinsel yetileri ile emek biçimleri arasında doğrudan ilişki kurulan insanların ilişkilendirildiği bir serbest (ya da ilke olarak sınırsız) piyasa evrenini tarif ediyordu. Böylece de bu evrenin bölünmüş tekil öznesi olan ‘homo-economicus’un soyut ama nesnel bir varlık kazandığına dikkat çekmiş oluyordu. Bir bakıma burjuva piyasa toplumu doğal bir gelişim olarak sunulurken bir taraftan da dünyanın genişleyen bir sathında emekçilere karşı yürütülen sınıf mücadeleleri gibi ‘doğal’ olarak nitelenmesi pek kolay olmayan kapitalist piyasa toplumunun zor yoluyla inşa edilmesi süreci, homo-economicus’un doğası haline getirilmiş oluyordu. Yani dışsal bir belirleme (görünmez el) ve bölünmüş bir tekil özne (homo-economicus) nihayetinde ‘soyut bir mekânda’ (serbest piyasada) nesnelleşerek dolaşımlarını tamamlıyorlardı. Dolayısıyla -burada bir örnek teşkil etmesi amacıyla sunduğumuz- Smith’in soyut bir mekân olarak piyasa nosyonuna salt zihinsel bir soyutlama olarak yaklaştığımızda, soyut bir mekânın nesnelleşmesi için o mekânın atfı yaptığı düzlem ve mekanizmalardan belirli öznelerin öncelikle ‘gerçekten’ soyutlanması gerektiği gerçeğini göz ardı etmiş oluruz¹⁷. Böylece aynı zamanda toplumsal işbölümünde çeşitli konumlara yerleştirilmiş insanların mevcut konumlarını doğallaştıran zihin ve kol emeği ayırımının bu soyutlama sürecinin temel koşullarından biri olduğu gerçeğini de tartışma dışına itmiş oluruz.

Kanımızca bu vesile ile burada vurgulanması gereken husus yine Smith ve benzeri örneklerde yürütülen tartışmaların aynı anda hem yöntemsel hem de politik oldukları gerçeğidir. Yöntemseldir çünkü zihin ve kol emeği arasında bölünmüş tekil bir özne olmadan metodolojik bireycilik (doğal olarak da neo-klasik iktisat) daha az ikna edici olacaktır ve politiktir çünkü böylece kolektif bir öznenin oluşumu ya da oluşturulmasına giden tek yol tekil bireylerin bilinçlerinin toplamı ile ilgili bir soruna indirgenecektir. Yani diğer bir ifadeyle kolektif özne zihinsel bir soyutlama gibi görülecektir. Bunun yanında söz konusu sorun tartışmayı kendi “keyfi rasyonelitesi” içinde tutacak hem kuramsal hem de pratik bir eğilim yaratacaktır¹⁸. Marksizm açısından ise bu durum sınıf mücadelesinin sınıf hareketinin varlığına; sınıf hareketinin varlığının sınıf bilincine; sınıf bilincinin

tek tek işçi sınıfı üyelerinin bilinçlerinin toplamına yani bölünmüş tekil bir özneye indirgenmesi süreci olarak tezahür edecektir. Doğal olarak bu durumun sonucunda herhangi bir analizde esasında bir soyutlama olan bölünmüş tekil öznenin başlangıç noktası olarak alınması, açık seçik, rasyonel ve aynı anlama gelmek üzere makul görünecektir. Böylece sınıfın esasında 'öznel' bir kategori olduğu itirazının gelmesine bir yol da açılmış olacaktır. Marx ise benzeri bir durumda makul görünenin neden böyle olmadığına dair şu gerekçeleri vurgulamaktadır:

İnsan yaşamının biçimleri hakkındaki düşünceler ve dolayısıyla bunların bilimsel analizi, genel olarak, gerçek gelişmenin tersi bir yol izler. Analize, *post festum* (iş olup bittikten sonra) ve dolayısıyla gelişim sürecinin tamamlanmış sonuçlarıyla başlanır. Emek ürünlerine meta damgasını vuran ve dolayısıyla meta dolaşımı için gerekli olan biçimler, insanların, bu biçimlerin, onların gözünde zaten değişmezlik kazanmış olan tarihsel karakterleri hakkında değilse de içerikleri hakkında bir açıklığa kavuşmaya kalkışmasından önce, toplumsal yaşamın fiziksel biçimlerinin kararlılığını kazanmış bulunur. (Marx, 2011: 85)

Özne ve Soyut Mekân

Serbest piyasaya dair soyut bir mekân atfı yaptıktan sonra Lefebvre 'in (2014) "soyut mekân" kavramı ile açtığı mekân tartışmaları güzergâhına dair bir değininde bulunmak, burada yürütülen tartışma açısından ayrı bir gerekliliktir. Lefebvre (2014) kapitalizmin alametifarikalarından biri olarak "mekânın bir meta olarak üretimine geçiş" in önemi üzerinde ısrarla durur ve şu saptamaları yapar:

Kapitalizm ve Neo-kapitalizm, 'meta dünyası'nı, o dünyanın 'mantığını' ve dünya ölçeğindeki stratejilerini, aynı zamanda da paranın ve politik devletin gücünü kapsayan soyut mekânı üretti. Bu soyut mekân, bankaların, iş merkezlerinin, büyük üretim birimlerinin devasa ağlarına dayanır. (2014: 81)

Burada ikili bir anlam söz konusudur: Üretilmiş bir mekânın da maddi bir kullanım nesnesi olarak gerçekleşebilmesi için önce toplumsal bir ilişki olan değer niteliğinin gerçekleşmesi zorunludur. Dolayısıyla herhangi bir metanın, kullanımından önce gerçekleşmesi gereken değer niteliğinin, bir tür "homojen soyut mekân" varsaydığı söylenebilir (Balaban, 2012). Bu anlamda mekân kavramı öznelerle nesnelere somut bir ilişkisini, öznelerin matematiksel bir tasarımını, toplumsal ilişkilerin üzerinde gerçekleştiği yerleri, meta biçimini ve değerini toplumsal ilişkilerinin soyut mekânını aynı anda ifade eder hale gelmektedir. Bunun anlamı ise kapitalizm koşullarında belirli toplumsal ilişkilerle tanımlanan özneliğin, mekânsal varoluşunun çok boyutlu olmasıdır.

Bu anlamda Balaban (2012), Marx'ın (2011) *Kapital*'in üç ayrı cildinde tarif ettiği kimi eğilimlerin (proleterleşme, oransızlık krizleri, kâr oranının azalma eğilimi yasaı vb.), mekânı farklı şekillerde tarif edip kendilerini ortaya koyduklarını belirtir ve değerin kapitalist toplumun bir fetişı olduğunu vurgulayarak şöyle devam eder:

Yani sermaye birikimini ve dolayısıyla değer fetişini ortaya çıkaran bu eğilimleri, mekânsal mücadeleler olarak anlamak mümkün. Değeri, Aglietta'dan esinlenerek 'homojen bir mekân' olarak tanımlayabiliriz. Bu homojen mekân, bedenlerde, yerlerde ve sembollerde kurulmakta. O zaman, bedenlerin, yerlerin ve sembollerin tarihi, bir homojen mekân olarak değer fetişinin de tarihi olacaktır. (Balaban, 2012: 36)¹⁹

Değerin burada söz konusu edilen fetiş karakterinin aynı zamanda kendi kökenine dair belirli toplumsal ilişki ve eylemlere değil de zihinsel bir soyutlamaya atf yapması anlamına geldiği sanırız söylenebilir. Dolayısıyla burada özne sorununa dair ifade edilmeye çalışılan çerçeve içerisinde, bedenlerde, yerlerde ve sembollerde kurulan bir homojen mekânı kabul ettiğimizde, öznenin bu alanlardaki farklı biçimleri (karşıtlıklar, uzlaşlar ya da ittifaklar) deneyimleyebildiğini de kabul etmemiz gerekecektir. Lakin bu kabul aynı zamanda burada tarif edilen alanları tarihsel ve güncel olarak sınıf mücadelelerinin alanı haline de getirmektedir. Sonuç olarak bu bağlamda bir özne kavrayışı, yukarıda da vurgulamaya çalıştığımız gibi, toplumsal eğilimler ve sınıf mücadeleleri arasındaki gerilim gözetilerek, yönetsel olarak stratejik ve pratik anlamda politik bir kolektif öznenin oluşumu eksenine yerleştirilebilir. Böylesi bir eksen ise bizi bu eksenin en genel metodolojik ilkelerinin üzerine düşünmeye yönlendirecektir. Buradaki bağlamda tarif edilmiş bir özne sorunu için, tek tek bireylerin deneyimlerinin toplamına indirgenmiş toplumsal kategorilerin keşfedilmesinden ve böylesi bir toplamın oluşumunun koşullarına dair analizden kendi pratiğini dışlayan metodolojik ilkelerden farklı bir yönelim amaçlanabilmelidir. Elbette bu Marksist sınıf çözümlemesi açısından ifade edilmektedir. Zira buraya kadar Marksizm açısından esas olarak, sınıf mücadeleleri temelinde şekillenmiş sorunların yönetsel ve politik olanı iç içe geçiren özelliğinin önemli olduğu vurgulanmıştı.

Metodoloji ve Politika İlişkisi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Genel olarak sosyal bilimlerde metodoloji tartışmaları, sosyal bilimin kendine özgü bilgi üretme sürecinin özel alanına bağlı tartışmalar olarak düşünülme eğilimindedir. Bu anlamıyla ilk bakışta genel toplumsal, politik ya da ideolojik bir bağlamla oldukça dolayimli ilişkilere sahip gibi görünür. Bir bakıma metodoloji,

sosyal bilim mesleğine özgü üretim araçlarının (kavramsal ve pratik) geçerli ya da uygun bilgi üretebilmek için nasıl kullanılacağı üzerine bir zanaat gibi de görünür. Örneğin Becker (2014), sosyolojide metodoloji tartışmalarını *Mesleğin İncelikleri* başlığında tartışır ve bu zanaat görüntüsünün sosyal bilimde genel kuramsallaştırma sorunlarına gömülmekten daha verimli olduğunu belirtir:

(...) benim de soyut sosyolojik kuramsallaştırmalara ilişkin derin kuşkularım var; ben bunu en iyi ihtimalle gerekli bir kötülük, işimizi yapmak için ihtiyaç duyduğumuz bir araç ama aynı zamanda kontrolden çıkmaya meyilli, sosyolojik araştırmanın özünü oluşturan, gündelik yaşamın içine dalma pratiğinden oldukça kopuk bir genelleştirici söyleme dönüştürülecek bir araç olarak görüyorum. Kuramı kendi namına; bir püf noktalar bütünü, araştırmalarında somut sorunlarla karşılaşan araştırmacıların biraz ilerleme kaydetmesine yardımcı olabilecek entelektüel süreçler şeklinde görerek evcilleştirmeye çalıştım. (Becker, 2014: 29)

Elbette genel olarak bilim pratiğinin toplumsal örgütlenişi kapitalizmle birlikte kapalı bir zanaat görünümünden modern profesyonelliğe açılmış görünse de metodoloji, bir bilim olarak sürekli kendi varlığının meşruiyetini tartışan sosyal bilimin içinde bir zanaat alanına oldukça benzer bir görünümü sürdürmektedir. Aslında bu görünüme dair bir diğer benzerlik, zanaat örgütlenmelerinin aynı zamanda o zanaatın 'iyi' ve 'kaliteli' yapılmasının güvencesi olarak işlemesi ya da bir tür kolektif denetim oluşturması ile de ilgili olabilir. Zira 'iyi bilim' için de hangi araçların nasıl kullanılacağına titiz bir bilgisini, metodoloji tartışmaları büyük oranda içermektedir. Dolayısıyla topluma sunulan bilginin (ürünün de olabilir) mümkün olduğunca olumlu sonuçlar vermesi, bilginin ne kadar incelikli üretildiği ile ilişkili olarak da düşünülür. Belki bunun bir başka boyutunda, yeterince iyi ve titiz bir bilimsel bilgi üretiminin toplumsal olarak olumsuz kimi sonuçlarla ilişkilendirilmesi durumunda, bilim insanlarını bu sonuçlarda minimum sorumluluk sahibi kılarak, bizzat zanaatı koruma kaygısı da bulunuyor olabilir. Öyle ya da böyle metodoloji tartışmalarına bu tarz bir anlam yüklenmesi, özel olarak sosyal bilimin tarihi ve toplumsal örgütlenmesi göz önüne alındığında normal kabul edilebilir. Çünkü bu metodolojik tablo, hem olağan süreçlerde hem de toplumsal kriz ya da çatışma anlarında doğrudan ya da dolaylı müdahaleler ile karşılaşan sosyal bilimin (dolayısıyla doğru bilgiye yaklaşmakla ilgili bir derdi öyle ya da böyle taşıyor görüntüsü vermek zorunda da olduğundan) kendini koruma süreci için de gerekli görünmektedir.

'İyi Bilim' - 'Kötü Bilim' ve Özne Sorunu

Yukarıda anılan 'kendini savunma' yönlü bu görüntü, mevcut anlamıyla

metodoloji tartışmalarında ‘teknik’ gerekliliklere fazla odaklanmaya neden olabilmektedir. Bu odaklanma, söz konusu tartışmaların zanaat ile ilgili olduğu kadar genel olarak politika ve sınıf mücadeleleri ile ilgili olduğu gerçeğini mutlak biçimde göz ardı etmese de genel refleks, anılan gerçekliklerden ‘bağımsızlığını’ koruma biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bunun elbette sosyal bilim açısından oldukça meşru bir yönü olduğu söylenebilir. Zira sosyal bilimler, bilim olma vasfının sunduğu otorite vasıtasıyla özellikle politik/ideolojik mücadele alanında meşrulaştırılmaya çalışılan pratikler ve söylemler için etkin biçimde kullanılırlar ve doğal olarak bu süreç, kapitalist bir toplumda daha çok emekçi sınıfların zararına işlemektedir. Lakin bunun yanında söz konusu ‘zararın’ daha yaygın tartışılan bir başka boyutuna da dikkat çekilmelidir. Tahmin edilebileceği gibi bu boyut, politik motivasyonların bilgi üretim sürecinde yaratabileceği tahribatlar ya da manipülasyonlarla ilişkilidir. Böylesi bir sorunsal içinde eğilimlerden biri, alınan tutumlar ile ortaya çıkabilecek zararın boyutları arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir örneğin. Buna göre, hâkim toplumsal düzene eleştirel olan sosyal bilimciler, örneğin radikal politik angajmanları lehine, ‘iyi bilim’²⁰ üretme protokollerini bir kenara bırakırlarsa, ortaya çıkacak olumsuz sonuç daha da katlanabilecektir. Zira sosyal bilimler de toplumsal alanın bir parçasıdır ve iyi bilim, radikal politik pratiğe indirgenirse, mücadele edilen toplumsal sorunlar ve güçler lehine alan açılmış olacaktır. Örneğin Becker ve Horowitz (1972) tam da bu tartışmaları besleyen toplumsal mücadelelerin yoğun olduğu bir dönemde, bu soruna değinir ve şu genel sonuca varırlar:

Sosyal bilimler aleyhine bir sövgü ve bağırp çağırma döneminde, çağımızın öncelikleri konusunu tekrar gündeme getirmenin zamanı geldi. Anlamli bir sosyolojinin amacı, toplum ve onun kurumlarının nasıl yargıldığını ve bunların nasıl bir kriz geçirmekte olduğunu göstermektir. Bunu aklımızda tuttuktan ve sosyolojinin toplumun bir parçası olduğunu ve kendi içinde sosyolojinin daha büyük toplumsal görevlerden çok az ayrıştığını kendimize anımsattıktan sonra, radikal sosyoloji anlayışı ve tarzı, mevcut programatiklerini ete kemiğe büründürerek ve bizi *ilk* toplum ve yalnızca *ikincil* olarak diğer sosyologların eleştirisine yeniden davet ederek, bir ihtimal güçlendirilebilir. (Becker ve Horowitz, 1972: 65)

Burada ifade edilen yorumlardan da anlaşılabilirceği gibi, eleştirel sosyal bilimciler açısından, önceliklerin yer değıştirmesinin de olumsuz sonuçları olacaktır. Elbette böylesi sonuçların baskın boyutu, egemen toplumsal düzenin, ‘kötü bilim’den belirgin biçimde faydalanacak toplumsal örgütlenmelere sahip olması durumu olsa da, sorun yalnızca bu boyut ile sınırlı değildir. Zira eleştirel sosyal bilimci açısından toplumsal düzen örgütlenmesinin bu baskın

kötüye kullanıcı boyutunun yaratabileceği tek konum, iyi bilimin özerkliğini ve dolayısıyla eleştirel politik pratiğe faydalı olma eğilimini işaret etmek ile sınırlı olmamalıdır. Nitekim sorun tek başına eleştirel sosyal bilimcinin radikal politik bağlanımlar konusunda tutum ve pratiklerinin ne olması gerektiği ve bunun iyi sosyal bilim üretme pratiği ile ilişkisi sorunu değildir.

Öncelikle egemen toplumsal güçlerin kötü sosyal bilime katkısının, bu konudaki toplumsal örgütlenmelerinin etkisiyle orantılı olduğu akılda tutulmalıdır. Yani eleştirel sosyal bilimcinin kötü biliminden önce, daha kapsamlı toplumsal sonuçlar yaratma potansiyeli, hâkim bilim örgütlenmesinin kötü biliminden yanadır. Dolayısıyla eleştirel sosyal bilimciyi kötü sosyal bilime yönlendirecek kolaylıkların önüne geçmenin bir diğer yolu, protokoller ve tutumlar arasında gidip-gelen tartışmaların sosyal bilim ve sosyal bilimciler nezdinde yaratabileceği sıkışmaları aşmalarını imkân dâhiline alan kolektif örgütlenmeler ve bunların politik biçimleri olabilir. Zira iyi bilim de bu biçimler olmadan toplumsal açıdan olumsuz sonuçlar doğurabilir:

Sözelimi sosyobiolojinin ideolojik öğeler içerip içermediği tartışmasını düşünün. Epistemolojik kavrayışlar keşfedilmeye değerdir; bunula birlikte sorgulanan doktrinlerin en iyi epistemik ölçütlerimize uyduğunu tespit edebilseydik bile, bu durum söz konusu bilginin etkileri açısından ideolojik olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmamalıdır. Argümanımızı vaktinden önce söylersek; olası faillığe dair sorular, bizi ilgilendiren meşruluk anlayışına, kendi başına doğruluk meselelerinden daha uygun düşebilir. İster doğru olsun ister yanlış, bilgi iddiaları güçten düşürücü olabilir ve bu da gösterir ki; ideoloji eleştirisi bilimin ya da daha geniş kamusal anlamın, yalnızca rahatsız edici bulguları reddetmekle yetinmeden, belirtilen iktidar etkilerini en aza indirecek biçimde nasıl değiştirilebileceği üzerine odaklanmalıdır. (Lynch, 2010: 420)

İkinci olarak, eleştirel sosyal bilimci söz konusu olduğunda politik katılım, yukarıda örneklendiği gibi birey olarak tutum almanın ötesinde bir anlama sahiptir. Buna rağmen belirli tutumlara indirgenmiş bir bakış, bilgi üretimini, genel olarak bilgi üretim sürecinin toplumsal örgütlenmesinin dayattığı sınırlılıkların geniş toplumsal sürecinden ayırma eğiliminde olacaktır. Meseleyi bireysel tutumlara indirgeme eğilimi aynı zamanda bilim tarihine ve bilimin gelişimine bakışta istisnai bireylere temel belirleyicilik atfeden yaklaşımlarla da yakından ilişkilidir. Bu yaklaşımlar ise zihin ve kol emeği ayrımı ekseninden yola çıkarak tartıştığımız özne sorunu ile iç içe geçmiştir. Dolayısıyla her durumda bilim insanının politik tutumunun nereye konumlandırılacağı konusuna daraltılmış ve elbette bilgi üretimini kendi sürecinden ayıran bir tartışma, hem

sosyal bilimlerde özne sorununu hem de sınıfsal-toplumsal boyutları, tutum alma meselesine dışsallaştırma eğiliminde olacaktır. Böylesi bir ayırma eğilimi ise her şeye rağmen 'iyi bilim'in dahi olumsuz toplumsal eğilimlerle ilişkilendiği bir yol açabilecektir. Eğer bu türde bir yolun mümkün olduğu kabul ediliyorsa, o zaman buna karşı bilim üretimi sürecinde de toplumsal ve politik katılım sorunu bireysel tutum almanın ötesinde kolektif bir öznenin oluşumu sorunu olarak düşünülebilir. Dolayısıyla, Lynch'in deyişiyle "bilimin ya da daha geniş kamusal anlamın, yalnızca rahatsız edici bulguları reddetmekle yetinmeden, belirtilen iktidar etkilerini en aza indirecek biçimde nasıl değiştirilebileceği üzerine odaklanma"nın (2010: 420) yollarından biri de budur. Elbette sosyal bilim söz konusu olduğunda geniş toplumsal etkilerden, toplumsal süreçlerden ve elbette bilgi üretim sürecinin geniş toplumsal gelişiminden ve hatta bu sürece müdahale edecek bir kolektif özne sorunundan dem vurmak görece daha anlaşılır ve makul görünür. Zira sosyal bilimin ilgisi kendine, yani sosyale ilişkindir. Fakat genel olarak bilim ve temel bilimlerin gelişimini de, bu gelişim sürecinde üretilen bilgilere sağlanmış -genellikle de 'isimsiz' kalmış- katkıların toplumsal ağırlığına dayanarak ele almak pekâlâ mümkündür. Sözgelimi Clifford D. Conner, "*Halkın Bilim Tarihi: Madenciler, Ebeler ve Basit Tamirciler*" [A People's History of Science: Miners, Midwives, and Low Mechanics] ([2005] 2013) isimli çalışmasında bilim tarihine katkıları pek az dikkate alınmış bu isimsiz öznelerin avcı-toplayıcılıktan endüstrileşme sürecine kadar izlerini sürer. Çalışmasında ifade ettiği biçimde bilim tarihinin bir tarafı, "mütevazı insanlardan oluşan adsız kalabalıkların - yani sıradan insanların - bilimsel bilginin ortaya çıkarılmasına ve yayılmasına, aslında ne kadar çok katkıda bulduklarını gözler önüne" sermektedir (2013: 6)²¹. Temel bilimlerde gelişmenin toplumsal kaynaklarını ve kolektif öznelerini dikkate almanın aynı zamanda metodolojik bir ilke olarak önem ve gerekliliğini göstermeyi amaçlayan andığımız çalışmanın her halde 'sosyal' bilim açısından daha açık bir mesajı olduğu söylenebilir. Kanımızca Metodolojik tartışmalarda bir ilke olarak bu tutum, -bu ilkeyi ortaya çıkışından günümüze hâlihazırda farklı biçimlerde bizzat üretmiş olan- Marksist sınıf çözümlenmeleri açısından belirttiğimiz kuramsal ve yöntemsel gelişim çizgisiyle ve bu gelişim çizgisinde öne çıkan politik motivasyonlarla ilişkilendirilebilir. Böylesi bir yaklaşımın da doğası gereği kötü bilime dönüşmesi zorunlu değildir. Çünkü her aşamasıyla kolektif bir toplumsal mücadele alanında, 'doğallaştırılabilir' olandan söz edilebilse de doğal olandan söz etmek oldukça zordur. Dolayısıyla eleştirel sosyal bilimde Marksist çözümlenme söz konusu olduğunda, metodolojinin bir tür politik pratik olarak düşünülmesi, iyi bilim ve kamusal yararın farklı bir koşulu olabilir ya da bu tür koşullar yaratabilir. Aslında buradaki tartışma, ilk bakışta sağlıklı bir metodoloji oluşturma sorunu ile ilgili gibi görünse de içerik bundan daha fazlasını ifade etmektedir. Çünkü metodoloji açısından bağlayıcı

olan ve sosyal bilimlerin ontolojik ve epistemolojik belirlemelerini içeren tüm düzeylerin politik niteliklerden kolaylıkla ayrılamayacağı; hatta bunlarla iç içe olduğu söylenebilir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz durumu, yani bilimin kolektif bir toplumsal mücadele alanı oluşunu, sadece Marksizmin gelişim sürecinde değil, Marksizme karşı geliştirilen eleştirilerin sınıf mücadeleleri içinde yüklendiği belirli politik işlevlerle bağlantılı olarak da gözlemlemek mümkündür. Zira Marksizm açısından sosyal bilim, kuramsal ve metodolojik tartışmalar ile işçi sınıfı mücadeleleri ve kapitalizmde bilimin burjuva toplumsal örgütlenmelerine karşı mücadelelerin birlikte yürütüldüğü bir düzlemde yer almaktadır. Bu tutum ise sosyal bilime karşı temelsiz bir reaksiyonerlik, sekterlik ya da derinlik içermeyen 'kaba' çözümlerle karıştırılmamalıdır. Çünkü kapitalist toplumsal düzenlerin sürdürülmesi için mücadele eden çeşitli burjuva aktörler, ne kadar derinlik içerirse içersin, sosyal bilimi sınıf mücadelesinin etkili bir alanı haline getirmek konusunda hiçbir zahmetten kaçınmamaktadırlar. Dolayısıyla, sosyal bilim ve sosyal bilimcilerin yaratabileceği toplumsal ya da politik etkiler söz konusu olduğunda, bunların temelde öne sürülen kuramsal iddiaların etkinliğinin doğrudan bir sonucu olarak değil, örgütlü politik bir sınıf mücadelesinin parçası olarak ya da parçası haline getirilerek önemli bir etki gücüne sahip olabildikleri sonucunu çıkarmak daha doğru olacaktır. Örneğin Rockhill'in (2017) belirttiği gibi "(f)ildişi kulelerine tünemiş, gerçek dünyadan kopmuş, uzmanlaştıkları çok küçük bir alan içinde anlamsız akademik tartışmalara gark olmuş ya da çetrefil teorilerin içine gömülmüş diye düşünülen entelektüeller, yalnızca siyasi gerçeklikten kopuk bir biçimde resmedilmezler, bu gerçekliğe anlamlı bir katkı verme kabiliyetlerine de şüpheyle bakılır. Ancak ABD'nin Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA) aynı fikirde değil"dir. Zira özellikle Soğuk Savaş döneminde Marksizme karşı yürütülen "kültür savaşları" hatırlandığında, bilimin ve bilim insanlarının politik gücünün, 'hakikatin nesnel bilgisi' ya da 'söylemlerden herhangi bir söylem' olarak bilim hakkındaki *söylemlerin* doğrudan sonuçlarıyla değil, sınıf mücadeleleri ile ilişkili olduğu görülecektir²². Bu nedenle sosyal bilimlerde köklü metodolojik değişim ya da kaymaların, yalnızca sorunlu metodolojik protokollerin bilimsel faaliyete has bir eleştirisinden kaynaklandığını düşünmek pek isabetli olmayacaktır.

Araştırmada 'Teknik' ve 'Politik'

Bilindiği gibi çeşitli *Post-* yaklaşımların sosyal bilimlerde yarattığı etki, metodolojik alanda farklı ve çekişmeli konumlanışların bilimsel kabullerinde belirli dönüşümleri tetiklemiştir. Bu dönüşümler, genelden özele, belirlenimlerden özgül deneyimlere ya da bütünlükten parçallığa doğru bir

vurgu ve tutum kaymasına işaret etmektedir (Özüğurlu, 2002). Böylelikle doğal olarak, nitel araştırmalar bu dönemin hâkim bir metodolojik anlayışını oluşturur görünmektedirler. Bu durum nitel araştırmaların metodolojik kabulleri ile ilişkili olarak, araştırma sürecinde hem yöntemsel hem de araştırma teknikleri açısından çeşitli ama kısmen dağınık bir görüntü oluşturmuştur. Söz konusu görüntü sosyal bilim araştırmaları açısından kimi belirsizliklere işaret etse de metodolojik tartışmaların, kendi içinde sistemli biçimde yürütülmesine engel olmamıştır. Bu anlamda nitel araştırmaların sosyal bilimlerde belirgin bir önem kazandığı ve hatta bu durumunu, çelişkili gibi görünse de, ayrı bir bilim alanı olma ehliyeti ile özdeşleştirdiği söylenebilir. Bu bağlamda, nitel yaklaşımların sosyal bilimlerde yöntem tartışmaları içerisindeki gelişimi, bu gelişimin aşamaları ve buradaki yerine dair tartışmaya açık bir yapısı olsa da bu hususta öne çıkan argümanlar, nitel yaklaşımı sosyal bilim mesleğinin yeni zanaatı olarak sistematik biçimde merkeze yerleştirmeye çalışmaktadırlar (bkz. Punch, 2011; Silverman, 2014; Denzin ve Lincoln, 2018).

Bu eğilimler içinde özellikle etnografik araştırmalar, yukarıda sözü edilen kuramsal ve metodolojik anlayış ve kabullerdeki kaymalar ile metodoloji-politika ilişkisi açısından yerinde örneklerdir. Örneğin, etnografik araştırmaya ilişkin tartışmalarda “*düşünümsellik*” kavramı özelinde bir yoğunlaşma görünmektedir. Bu kavram anlaşılabilirliği kadarıyla temelde bir özne sorunu etrafında şekillenmektedir:

Sıklıkla apolitik olmakla kınansa da düşünümsellik, tersine, alan çalışmasının politik taraflarıyla yüzleşmede ve bilgiyi inşa etmede daha radikal bir özbilince yol açma olarak görülebilir. (...) Düşünümsellik, süregelen bir benlik-analizi ve politik bilinç modu haline gelir. (Callaway, 1992: 33’ten aktaran Nahya ve Harmanşah, 2016: 24)

Buradaki argümana göre düşünümsellik, kısaca araştırmacının alandaki öznelerin politik taraflarının ve kendi faaliyeti ile bu tarafların ilişkisinin *bilincinde* olması sürecidir. Yani bir başka deyişle bu süreç asıl olarak zihinsel bir süreçtir. Dolayısıyla düşünümselliğin yöneliminin, sürekli bir benlik-analizi olması doğaldır çünkü *inşa edilen* bilgi, bu öz bilince bağlıdır. Yani düşünümsellik araştırılan öznelerin mümkün olan en otantik deneyimlerinin doğru anlaşılıp anlaşılmadığını, araştırıcının sahadaki kendi rolünün ve kurduğu ilişkilerin araştırılanlar üzerindeki etkisine dair yine kendinin geliştirdiği öz bilince başvurarak doğrulamaya çalışacaktır.

Görüldüğü gibi bu tarifte, genel bir soyutlama oluşturması zor olan toplumsal

nitelikler, sınırlanmış bir genellik düzeyinde bir bilgi oluşturmak için her durumda araştırmacıyı belirli ölçüde süreçten bağımsızlaşmaya yönlendirmektedir. Bu bağımsızlaşma temel olarak, araştırmacının anlamaya çalıştığı öznelerin deneyimlerinin, araştırmacının varlığı ile farklı biçimler almış olması ihtimalinin farkında olunması vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmaktadır. Yani kısaca araştırmanın üreteceği bilginin imkânı, asıl olarak zihinsel bir sürece bağlı işlemektedir. Böyle olunca, araştırmacı ile araştırılan özneler arasındaki ilişki kendiliğinden (alandaki somut deneyimlerden bağımsız olarak) bir güç ilişkisi sorununa dönüştürülmüştür. Bu güç ilişkisi sorunu, yani araştırmacının bilginin otoritesine sahip görünmesi, araştırılanların bu bilginin ayrıcalıklı olduğuna dair bir varsayıma sahip oldukları fikri ile tamamlanmaktadır. Kanımızca bu fikir, alandaki gerçek deneyimlerden bağımsız biçimde, düşünömsellik fikrinin kendi kendisini zihinsel olarak doğrulaması süreci gibi ele alınabilir. Zira bilimsel bilgi üretim sürecinde sözü edilen güç ilişkisi araştırmacının farkındalığından önce toplumsal olarak vardır. Bu nedenle onun sahadaki varlığının yarattığı güç ilişkisi sorunu bunun bilincinde olunmasıyla giderilemeyecektir. Demek ki düşünömselliğin temel yönelimi *politik* değil *tekniktir*. Çünkü araştırmadaki asıl işlevi inşa edilen bilgiye -temel olarak zihinsel olan- bir statü kazandırmak ile ilgilidir. Politik yönelimli olmak, bir şeylerin farklılığının bilincinde olmaktan kendiliğinden çıkan bir "*bilinç-modu*"na indirgenemez zira araştırma özneleri için de politik olan sadece bir "*bilinç-modu*" olarak deneyimlenmez. İlla bir politik yönelimden söz edilecekse, bu, araştırma sürecinin ötesinde, bilimsel bilgi üretiminin tüm toplumsal sürecinde geliştirilebilecek olan kolektif ve eylem yönelimli bir süreçle ilişkili olmalıdır. Daha öncede ifade edildiği gibi aksi bir durum, politik yönelim tartışmasının, bireysel tutumların bilim sürecinde nereye yerleştirileceğine dönük kapalı bir tartışmaya dönüşmesi anlamına gelebilir. Burada düşünömsellik örneğine, eleştirel perspektifli bir bilimsel araştırma söz konusu olduğunda da güç ilişkilerinin hem kuramsal hem de pratik etkisine karşı gerekli hassasiyetin ve inisiyatifin, öncelikle bilim insanına ya da araştırmacıya yüklendiğini vurgulamak için başvurulmuştur. Bu söz konusu güç ilişkisinde araştırmacı, kendiliğinden, öznelerin karşısına kendini konumlandırır ve bunun etkilerinden kaçınmaya çalışırken alttan alta işleyen varsayım, araştırmacının kendi belirlediği sınırların ötesinde müdahalesinin, mutlaka zararlı ya da olumsuz sonuçlar doğuracak bir 'kudrete' sahip olduğu fikridir. Böylelikle bilimsel bilgi üretiminde, ideolojik yönelimlerin 'yansız' bir biçimde, zarar ya da fayda ölçüsünün bulunduğu ima edilmiş olur.

Kanımızca, Marksist bir perspektiften yürütölecek bir araştırmada daha farklı bir metodolojik pozisyon düşünölebilir. Zira çalışmada buraya kadar geliştirilmeye çalışılan çerçeve içerisinde, bu perspektifin, eylem yönelimli ve müdahaleci

olabileceği vurgulanmıştı. Bu vurgu bağlamında, Marksist sınıf çözümlemesinin gelişim çizgisinde yöntemsel ve politik olanın iç içe olduğu; bu gerilim alanlarının kuramsal ve pratik olarak mekân boyutunda değerlendirilmesinin Marksizmin kuramsal, yöntemsel ve stratejik yönelimleri açısından gerekli olduğu ve nihayetinde bu tartışmaların da özne sorunundaki ‘zihin ve kol emeği arasında bölünmüş tekil özne’ boyutunu sorunsallaştırarak yürütülmesi gerektiği iddia edilmişti. Sonuçta tüm bu iddialardan yola çıkan bir yaklaşımın, temel ağırlığını kolektif bir öznenin oluşumu sorununa vererek, bizzat bilimsel bilgi üretiminin imkânları ile sınıf mücadelesinin imkânlarını bu kolektif özneye buluşturmaya çalışan bir yönelimi olmalıdır. Böyle bir yönelim varsa doğal olarak sosyal bilim araştırmasının yeri ve biçiminin akıbeti sorunu gündeme gelecektir. Öyleyse bu aşamadan sonra konumuz, burada çizilen çerçevenin ilişkilendirilebileceği bir araştırma modelinde neyin, neden ve nasıl çalışılması gerektiğine dair bir tartışma denemesine geçiş yaparak sonuçlandırılmalıdır.

Eylemci Bir Araştırmanın Ana Hatları

“Eylemci Bir Araştırma Modeli: Sınıf Mücadelesini Nasıl Çalışmalı ve Neden Çalışmalı” başlıklı değerlendirmesinde Ollmann (2011: 216-269), özellikle sınıf bilinci kavramı üzerinde durarak, Marksist bir sınıf araştırması için taslak halinde bir model sunmaktadır. Söz konusu değerlendirme, Marksist olmayan sınıf bilinci araştırmalarına dair bir sınıflandırma yapılması; sınıf bilincine dair Marksist içeriğin yeniden değerlendirilmesi; sınıf bilincinin nesnel ve öznel yanlarına işaret eden bir sınıf bilinci nosyonunun geliştirilmesi; bu bağlamda makro ölçekte kapitalizmin genel tarihsel eğilimleri ve güncel çözümler arasındaki ilişkisinin kurulması; sınıf mücadelesi kavramının bu çerçevede içinde tanımlanması ve nihayetinde bu modeldeki bir araştırmada pratik eğilimlerin neler olması gerektiği şeklinde bir doğrultuya sahiptir. Dolayısıyla bu başlıkları gözeterek bir sıra içerisinde Ollmann’ın (2011) görüşlerine yakından bakabiliriz. Marksist olmayan işçi sınıfı araştırmalarının bulguları daha çok işçi sınıfının eylemlerinin, çeşitli kurumsal istatistiklerin, edebi metinlerin, kişisel deneyimlerin, anekdotların ve kendine has bazı olaylara tanıklıkların bir yeniden yorumlamasına ya da yapı bozumuna uğratılmasına dayanmaktadır (Ollmann, 2011). Çalışma ilişkileri ve sosyal politika literatüründe yaygın bir etkiye sahip olmuş Goldtrophe’un (vd. 1989) yaklaşımı, bu tür bir sınıf araştırması anlayışı için temel bir örnek teşkil etmektedir. Bu yaklaşımda yürütülen işçi anketleri, birey işçilerin çeşitli konulardaki duygu, düşünce ve tutumlarının toplamında ortaya çıkan ve ortak bir yönelimi işaret ettiği varsayılan yanıt öbekleri üzerinden, sınıf bilinci ya da sınıf bilincinin sınırları hakkında örüntüler çıkarmak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla araştırmacılar verilen yanıtların zorunlu olarak samimi, benzer yoğunlukta, basit bir biçimde yorumlanabilen ve en önemlisi

görelî olarak istikrarlı olduğunu varsaymak zorundadırlar. Zira aksi durumda sınıf araştırmalarının ortaya koyabileceği belirli bir sosyolojik örüntüden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Kanımızca bu tür yaklaşımlar metodolojik bireyci açıklamalara başvurmak zorunda olmaları ve dolayısıyla işçi sınıfının kolektif bir özne olarak oluşumuna birey işçilerin saptanan tutumları üzerinden ulaşmaya çalışmaları itibariyle belirli sınırlılıklara sahiptirler. Zira bu yaklaşımlarda, birey işçiler açısından sınırsız biçimde genişletilebilecek mikro açıklama setlerine duyulan ihtiyaç nedeniyle sınıf bilinci, ilişkisel, tarihsel ve sınıf mücadeleleri vasıtasıyla kolektif temellerinden soyutlandığından, sınıf hareketindeki değişim ve eğilimlerin saptanması ve açıklanması zorlaşmaktadır. Bu nedenle, kendisi de bu türde birçok araştırmanın verilerinden faydalanmış olan Lipset (1983), hiçbir tutum yoklamasının sınıf bilinci ve sınıf hareketindeki ani değişimleri ya da patlamaları öngörmeye yardımcı olamadığı yorumunu yaparken, aynı zamanda bu türde sınıf araştırmalarının sınırlılıklarını ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle, tüm bu araştırmalar, hem potansiyel araştırmacı hem de potansiyel politik aktör olarak Marksistler açısından işletilebilecek tutarlı bir yöntemden yoksundur. Söz konusu araştırmalar, sınıf bilincini, tutum anketleri, işçilerin eylemlilikler söz konusu olduğundaki bireysel akıl yürütmeleri ya da sınıf-içi mesleki katmanlaşmaların ya da emek sürecinin parçalanmışlığının yarattığı farklılıkların sınıf bilincinin yerine geçmesi türünden tespitlerle ilişkilendirirler. Farklılaşmanın öne çıkması ise beraberinde doğal olarak sınıf bilincinin sınırlandırılmış bir kısmına odaklanmayı beraberinde getirmektedir. Böylelikle daha önemli bir farklılık yani bireysel bilinç ile sınıf bilinci arasındaki ilişki bulanıklaşmaktadır.

Oysa sınıf bilinci, bireylere atfedilen bilinç ile aynı anlamı taşımamaktadır ve dolayısıyla sınıf bilinci bireysel bilinçlerin geniş bir toplamı olarak düşünülmemelidir. Bunun nedeni, sınıf bilinci kavramındaki sınıf ifadesinin, Marksizmde bütünlüklü bir kapitalizm özömlenmesi ile içsel olarak ilişkili olmasıdır. Eğer Marksizm alternatif bir kapitalizm özömlenmesi öneriyorsa ve bu bütünlüklü bir özömlenme ise bu durumda sınıf bilinci de bu bütünlük içindeki anlamıyla yeniden ele alınabilir. Zira Marksizm dışındaki araştırmalarda çoğu zaman sınıf tanımına ilişkin farklı ölçütler belirgindir ve bu nedenle kavramsal bir ayırım oluşturmak gerekli hale gelmektedir. Bunun temelinde ise Marksizmde sınıfın, öncelikle, sistem olarak kapitalizmde ilişkisel bir bütünlüğün özelliği biçiminde düşünülmesi vardır. Dolayısıyla sınıf bu sistemsel özömlenmenin tanımladığı kimi eğilimlerin etkileşim alanında çeşitli boyutlarla birlikte vardır. Kapitalizmdeki yapısal konumlar, toplumsal gruplaşmalar ve yabancılaşmış toplumsal ilişkiler vb. boyutlarıyla sınıf, bunların hem karşılıklı bağımlılığına hem de bu ilişkilerdeki boyutların görelî önemlerinin ele alınan

sorunlar ve bu sorunların ele alındığı dönemler bağlamında değişebildiği etkileşimlere açıktır. Yani sınıfı hem bir sistemsel özellik hem de bir toplumsal gruplaşma olarak kavramak söz konusu olduğundan, sınıf çıkarları anlayışı da bu iki yönde ele alınmalıdır. Sistemsel konuma atıfla tarif edilebilecek çıkarlara “nesnel çıkarlar” ve toplumsal grup ilişkilerine atıfla tarif edilebilecek çıkarlara ise “öznel çıkarlar” denilebilir. Elbette burada özne sınıftır. Dolayısıyla sınıf çıkarı kavramı, sadece toplumsal bir grup olarak gerçek işçilerin kendi çıkarları konusunda ne düşündüklerine değil; ücretli emek olarak sistemsel işlevlerinde işçiler için yararlı pratik ve değişimlerin neler olabileceğine de denk düşmektedir. Zira işçilerin öznel çıkarlarını gerçekleştirmeleri ve ilerletebilmeleri için gerekli yapısal değişikliklerin varlığı, birbiriyle pek ilişkili görünmeyen bu nesnel ve öznel çıkar kümelerini bağlantılı kılmaktadır. Sınıf çıkarlarının bu iki yönlü ya da boyutlu yapısı kabul edilirse, sınıf bilinci üzerine düşünmek, aynı anda hem sınıf bilincinin mevcut durumda ne olduğu ile hem de gerçek işçilerin düşüncesinde bulunmayan bu unsurlar üzerine düşünmek anlamı taşıyacaktır. Bir anlamda, bu biçimde ele alınan sınıf bilinci nosyonu, hem sistemsel konumun hem de toplumsal oluşumun farklı görünümünü bir araya getirmesi nedeniyle, olan ve olması gereken arasındaki diyalektik gerilimi yansıtmaktadır. Dolayısıyla bir sınıfın nesnellğine uygun olan unsurların neler olduğunu anlamaya çalışmak, sınıf bilincinin nesnel yanı olarak düşünülebilir. Yani nesnellikten çıkarsanabilen ve bütünlüklü bir kapitalizm analizine dayanarak atfedilen bilinç, sınıf bilincinin nesnel yanısıdır. Buna “farazi” (*imputed*) sınıf bilinci de denilebilir.

Bununla birlikte, sınıf bilinci aynı zamanda gerçek bir toplumsal kolektifin yaşayış ve düşüncelerine dairdir ve bu deneyimlerin belirli sınıf çıkarlarını ifade etmeye doğru geliştiği dinamik süreç, sınıf bilincinin öznel yanı olarak düşünülebilir. Sınıf bilincinin bu öznel yanı elbette tek tek işçilerin bilincinin toplamından farklı bir alanı ifade etmektedir. Zira öznel sınıf bilincinde, toplumsal kolektif olarak bu sınıfa has durumlarda, bu kolektif içindeki bireylerin birbirileri ile etkileşimi ve karşıt görünen gruplarla etkileşiminin ortaya koyduğu, kolektif düşünce biçimleri ve eylem kalıpları söz konusudur. Aynı zamanda sınıf bilincinin bu yönünde, sınıf içindeki bireylerin tek tek açığa vurdukları çıkarlar değil, nesnel sınıf çıkarları temel referans noktasıdır. Çünkü tek tek bireylerin düşüncesinde daha önce ifade edilen farazi öge, nesnel sınıf çıkarı olarak bir rol oynamaktadır. Bunun yanında tarif edilen sınıf bilinci, verili bazı anlarda tespit edilebilir olmaktan öte bir süreç sorunudur. Başka deyişle, sınıf bilincinin ne olduğu, sınıf bilinci edinme sürecine içsel olarak bağlıdır.

Burada tarif edilen sınıf bilinci nosyonu, aynı zamanda bireysel bilincin politik biçimlerine ya da düzeylerine de indirgenemez, zira bireyselleştirilmiş bilincin

gelişkinliğinin düzeyi ile sınıf bilinci farklı şeyler olarak düşünölmelidir. Bu, bir tür “grup düşünüşü”nü, yani sınıf mensuplarının ortak dünyasını tanıma, adlandırma, kavrama ve bunlara göre hareket etmeye eğilimli kolektif ve etkileşimli yaklaşımları içerir. Bu eğilimler bir bakıma “ortak durumlar için rezervde tutulan, bu durumların kışkırttığı veya harekete geçirdiği ve bireylerin kaderlerinin grubun kaderiyle sınıksız bağlandığı, bir düşünsel hamleler dizisi, bir bilgi ve yargı dağarcığıdır” (Ollmann, 2011: 230)²³. Burada söz konusu olan bireylerden tamamen bağımsız, ayrı bir varlık alanı anlamında gizemli bir ‘düşünüş’ biçimi değildir. İma edilen şey, düşünme biçimlerinin bir kısmının ortaklaşa yapılan bir *etkinlik* olması ve bunu kavramanın en uygun yolunsa tek tek bireysel düşünüşlere değil, bu durumun ortaya çıktığı müşterek sorun ya da koşullara odaklanmayı gerektirmesidir. Bu gereklilik ile birlikte sınıfların, böylesi bir bilinç sürecine katılmayan üyelerinin sayısına ya da yaygınlığına bakılarak nihai bir hüküm verilmesinin doğru olmadığı da ima edilmiş olmaktadır. Zira kolektif süreç olarak sınıf bilinci açısından bireylerin kendi yorumlamaları ve samimi olan davranışlarının ne olduğu, politik bir fark yaratmayacaktır. Farkı yaratan, sınıf üyelerinin ne anladığı ve ne yaptığıdır. Dolayısıyla sınıf bilinci üzerine bir çalışma yapmak, yorumlamalar ve samimiyet ile anlayışlar ve davranışları özdeşleştirmemek ve ilk adımda bunları ayrı tutmak gerekliliğini taşımaktadır. Böylece sınıf bilinci sorununda temel referansın, bireylerin hâlihazırda farkına vardıkları çıkarları değil, sınıfın durumu olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle, sınıf bilinci, bir potansiyel olarak var olur ve bu potansiyel, gerçek insanlar bunu kavramadan önce nesnel olarak var olduğu için gerçektir:

Sınıf bilinci elastik ve değişen bir şeydir; ve potansiyel olarak olabileceği şeye dönüşme süreci içerisindeki tüm safhaları ve aynı zamanda bunun gerçekleşmesi için gereken zamanı içerir. Eğer böyleyse sınıf bilinci belirli bir anda yakalanabilecek veya basit ve düz bir tarifle ifade edilebilecek bir şey değildir. Onun gözlemlenebileceği zaman dilimi bütün seyahatini kapsayacak genişliktedir. Bu seyahat, amaçlı bir seyahattir. (Ollmann, 2011: 233-234)

Böylesi bir çerçevenin karşısında yer alan görüşler ise genel olarak ya sınıf bilincinin şöyle ya da böyle mevcut durumunda kalacağına dair örtük bir kabule sahip olabilirler ya da her türlü rasyonel değişim ihtimalinin eşit derecede geçerli olduğu fikrini taşıyor olabilirler. İlk fikirde temel mantık, sınıf bilincini belirleyen şeyin *mevcut haliyle* sınıf bilinci olduğu ya da sınıf bilincini etkileyen diğer koşulların aynı etkiyi istikrarlı biçimde sürdüreceği kabulüne dayanır ve burada değişim ihtimaline kapalılık söz konusudur. Yani bu çalışma kapsamında tartışılan biçimiyle söz konusu kabulde, zihin ve kol emeği arasında bölünmüş tekil öznenin zihnine yine zihinsel bir köken atfedilmiş olur ve böylelikle değişime

kapalığa ek olarak değişimin mutlak olarak tesadüfileşmesi söz konusu olur.

İkinci fikirde ise bugüne ve geçmişe dair bilinenlerin, olası geleceğe hiçbir yararının olmadığı ve bilinenlerin, sınıf bilincinde değişim ve gelişim açısından daha muhtemel unsurlara dair hiçbir şey göstermediği kabul edilmektedir. Lakin her iki fikirde de ‘mevcut durum’, bir biçimde ‘doğal’ bir görüntü kazanmaktadır ve bu, sınıf bilincinin hâlihazırdaki durumunu “şeyleştirmek” anlamına gelecektir. Marksist sınıf bilinci çözümlemesi açısından bu şeyleşme durumuna karşı önlem, bizzat sınıf bilincinin bir “oluş” olarak kavranmasıdır. Zira bu hem mevcut durumda şekillenecek olası geleceğin bir biçimi olma anlamı taşır, hem de mevcut durumdaki anlayışımızı, nasıl bir bakış geliştirmemiz gerektiğini ve bunları değiştirmek için neler yapılması gerektiğini etkileyen bir durum yaratır. Burada söz konusu olan mevcut an ve gelecek ilişkisi perspektifi, aynı zamanda sınıf bilincine sahip işçilerin örgütlenmeleri, politik eylem hatları ve genel toplumsal muhalefetin durumu ile ilişkili konularda belirli bir süreklilik ve doğrultu perspektifi kazandırmada da etkili olacaktır. Bir bakıma Marksizmde sınıf bilincinin soruşturulması, bu süreklilik ve doğrultu perspektifinin, işçi sınıfının devrimci eylem için gerekli kavrayışı geliştirdiği momentin de perspektifi olarak kabul edilmesiyle ilişkilidir. Yani yine yöntemsel olan ile politik olan aynı anda bir aradadır. Bu perspektif dâhilinde kapitalizmin güncel durumunun ve genel anlamda kapitalizmin tarihsel eğilimlerinin çözümlenmesinden ortaya çıkarılan eğilimler ilişkilendirilmelidir. Zira sınıf bilinci açısından güncel kapitalizmin işçi sınıfının genel toplumsal durumunda yarattığı sınırlılıklar ve sınıfsal bölünmeler, parçalı bir görünüm oluştururken çelişkili etkiler ortaya çıkarmaktadır. Bir diğer ifade ile sermaye birikim sürecinin mekânsal ve zamansal eğilimleri ile güncel kapitalizmde gözlemlenen çelişkili etkilerin nasıl bir ilişkisi olduğu, sınıf bilincinin daha önce ifade edilen nesnel yönünün anlaşılması için de kritiktir. Böylelikle burada sözü edilen ilişkilerin çelişkili düzleminin, aynı zamanda sınıf mücadeleleri düzleminin bir parçası olduğu vurgulanmış olmaktadır. Sınıf mücadelesi perspektifi, kavramın kullanımından çoğunlukla anlaşıldığı gibi amaçları açık seçik ilan edilmiş ve taraflaşmaların netleştirildiği, farklı öznelerin böyle bir bağlamda karşı karşıya geldikleri bir ‘moment’ kurgusunun ötesinde anlaşılmalıdır. Genel anlamda sınıf mücadelesi, sınıf ilişkilerinin, sınıf çıkarları ile bu sınıf çıkarlarının gerçekleşmesinin koşulları ve olanakları üzerinde gerçekleşen etkileşimin içinde ve etkileşim sürecinde nasıl bir biçim aldığı ile ilişkilidir. Bu nedenle sınıf mücadelesi nosyonu, “sınıfların hareket biçimi” olarak tarif edilebilir. Bu aynı zamanda şu anlama gelir: “Sonuç olarak hiçbir toplumsal özellik, eksikliği veya varlığı ile sınıf mücadelesinin gelişimi önünde mutlak bir engel oluşturmaz” (Ollmann, 2011: 245).

Buraya kadar Ollmann'ın (2011) sınıf, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi ekseninde sınıf çıkarları ve sınıf bilinci kavramlarını, çıkarlara ve bilince nesnellik-özelik boyutları yerleştirerek, nasıl tanımladığını özetlemiş olduk. Ollmann'ın (2011) buraya kadar özetlemeye çalıştığımız eylemci araştırma modelinin sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi kavramları etrafında sunulmuş taslağının, çalışmamızda yürütülen değerlendirmeler açısından temel olarak iki başlıkla ilişkili olduğu söylenebilir. İlk olarak, Ollmann'ın (2011) tarifinde nesnel sınıf bilinci, kapitalizmin genel tarihsel eğilimlerinin güncel kapitalist dinamiklerle ilişkisi ve bu ilişkinin sınıfların toplumsal hareket biçimi olarak geniş bir sınıf mücadelesi perspektifinde ele alınmasıyla, sınıf bilincinin mevcut durumuna olası geleceğinden konumlanan bir bakış ile ilişkilendirilmiş oldu. Bu ilişkilendirme bir bakıma nesnellikten doğru geliştirilen 'potansiyel-aktüel' gerilimi olarak düşünülebilir. Bu düzlemde geçerli olan gerilim ise maddi güçlerin gerilimi ve karşılıklı ilişkisi olduğundan elimizde sınıf bilincinin olasılıklarına ve gelişimine dair nesnel bir çıkarsama bulunur.

İkinci olarak, Ollmann'ın (2011) değerlendirmesinde, gerilim hattının diğer tarafında konumlandırılan öznel sınıf bilinci, işçi sınıfının toplumsal etkileşimlerinin ve deneyimlerinin, sınıf bilincinin nesnel yönünün potansiyellerine referansla bir oluş olarak kavranmasına dayandırılmaktadır. Bu yönüyle sınıf bilinci, işçi sınıfının çeşitli toplumsal kaynaklardan oluşan kolektif eğilimlerini (mevcut durumunu, mevcut sınırlılıklarını ve olanaklarını) nasıl anlamamız gerektiğine ve böylece değişimin nasıl sağlanabileceğine ilişkin bir konumlanma sağlamaktadır (Ollmann, 2011: 216-269)²⁴.

Eylemci bir araştırmanın bu metodolojik kabullerinin bir sonucu olarak işçi sınıfı mücadelelerinde 'araştırma süreci'nin, 'araştırmacının' sürecin öznelinin sınıfsal-politik talep ve pratiklerine ortak olduğu bir birlikte deneyimleme ve üretme süreci girişimi olarak gelişmesi olağan olacaktır. Doğal olarak bu süreçte sosyolojik araştırma protokollerinin 'katılımcılığa' dair geleneksel metodolojik sınırlarının aşılmış olmasına ilişkin bir kaygı güdülmemektedir ya da en azından bu durum eylemci araştırmanın bilgi üretim sürecine dair birincil kaygısı olmayacaktır. Dolayısıyla bilgi üretim sürecinde de özel olarak sınıf eylemlilikleri ya da etkileşimlerinin belirgin olduğu durumlara yönelme, burada kolektif etkileşimleri esas alma ve katılımcı bir gözlemciliğin ötesinde işçilerle birlikte hareket etme gibi kabul görmüş metodolojik protokollerin sınırlarının ve kaygılarının dışına çıkan denemelerin yer alması mümkündür. Nihayetinde bu kurguda bilinç sorunu, salt bir bilgi meselesi olarak değil, kolektif bir kapasitenin oluşumu ve bunun örgütsel biçimleri meselesi olarak anlaşılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Marksist sınıf çözümlemelerinde üretilen bilgi, bu bilginin üretilme sürecine potansiyel olarak müdahaleci ve stratejik nitelikler eklenmesi vasıtasıyla eleştirel bir pratik haline gelebilmektedir. Ve bu süreç, çeşitli politik söylemleri ve pratikleri belirli kuramsal pozisyonların doğrudan yansımaları olarak ele alan yaklaşımlardan temel olarak farklıdır. Sınıf çözümlemeleri ele alınırken bu temel farklılık dikkate alınmalıdır. Bu tarz bir kuram ve araştırma gündemi ise hâkim sınıf çalışmalarında gözlemlenen, genel olarak işçi sınıfının toplumsal ilişki örüntülerini, sınıf kimliklerinin farklı sosyal kimliklerle ilişkilerini ve çeşitli işçi sınıfı profillerini ortaya çıkarma yöneliminden farklıdır. Bu çalışmalar sınıfı bir süreç içinde gözlemleyerek, tutumlara, ilişkilere, tipolojilere ya da özgül deneyimlere dair son derece zengin bir birikim oluşturmuş olsalar da işçi sınıfının ve sınıf bilincinin belirli bir durumunu, belirli sınıf kimlikleri içinde temsil etmeye eğilimlidirler. Ve bu, işçi sınıfının belirli bir ‘anını’ olduğundan daha istikrarlı gösterme eğilimi taşımaktadır. Dahası bu tür araştırmalar, -metodolojik tercihlere bağlı biçimde kimi zaman zorunlu olarak- birey işçileri ele alırlar. Daha da önemlisi söz konusu araştırmalarda ele alınan birey işçiler zihin ve kol emeği arasında bölünmüş tekil bir özne anlayışının ilişkili olduğu hiyerarşilere sıkı sıkı bağlıdır. Hatırlanacağı gibi Sohn-Rethel (2011) tam da bu bağın kökenine dair bir tartışma yürütmektedir. Bu tartışmasında özetle, kavramsal soyutlamanın tekil bilince indirgenmesi meselesini meta mübadelelerinde gerçekleşen toplumsal ilişki ve eylemlerin içerdiği ‘gerçek soyutlama’ sürecine bağlayan Sohn-Rethel (2011), bilincin gelişimini yine bilinçle ilgili ‘gizemli’ bir soruna dönüştürdükleri için zihin ve kol emeği ayırımına dayanan epistemolojileri eleştirmektedir. Dolayısıyla benzeri şekilde yalnızca birey işçilere dayanmak zorunda kalan ya da başka deyişle tekil bir bilince indirgenmiş işçilerden sınıf oluşumlarına doğru gelişme sürecini açıklamak durumunda olan çalışmalar da sınıf bilinci sorununu yine bilincin kendisiyle ilişkili ‘gizemli’ bir soruna dönüştürmeye eğilimlidirler. Daha önce de söz edildiği gibi böylesi eğilimlerin olası sonuçlarından biri, sınıf hareketlerinin yükselme/geri çekilme süreçlerinin dinamiklerini kavramanın zorlaşmasıdır²⁵. Zira birey olarak işçilerin ele alındığı ve kolektif olarak işçilere dair fikrin kaynağının bu bireylerin tutum ve algılamaları olduğu araştırmalar, görece durağanlaştırılmış toplumsal anlarla resmedilen işçi sınıfının ani yükselişlerde ortaya koyduğu kolektif canlılık karşısında oluşan tezadı yine bu bireylerin eğilimlerinin toplamında aramaya yönelmektedirler. Dolayısıyla işçi sınıfının hem durağan hem de hareketli dönemlerde gözlemlenebilecek çok yönlü kolektif ilişki biçimlerinin bütün bir süreç içinde oynayabileceği ya da oynamış olduğu roller yeterince incelenememektedir. Örneğin bu hususta işçi sınıfına dair tutum anketlerinden çıkarılan sonuçların çoğu durumda işçi sınıfı bilincinde ortaya

çıkan ani yükselişleri ve sınıfsal hareketlilik patlamalarını öngöremedikleri hatırlanabilir. Nihayetinde bu çerçeve içinde Marksizm açısından kritik olan ise kolektif eğilimlerdir. Bu nedenle işçi sınıfı araştırmalarının genel tablosunun dışında bir metodolojik yaklaşım oluşturarak, anılan türde süreçlerin kavranmasına ağırlık verilmelidir. Bunun için kanımızca Marksizmi temel alan eylemci bir araştırma modelinin geliştireceği deneyci çerçeveler önemli bir katkı sağlayabilir²⁶. Zira bu tür bir modelde bilimsel bilgi üretimi, belirli bir toplumsal hareketlilik içindeki öznelerin arayışlarına kendilerini politik olarak ortak eden araştırmacıların da dâhil olduğu pratik bir süreç örme çabasına bağlanacaktır. Bu süreç ise bilgi üretiminin kolektif politizasyondan soyutlanmaması ve politik hareketin kolektif öznelerinin kendi hareketlerinin bilgisini üretebilmesi açısından önemlidir. Toplumsal yaşamda bilimin zamansal örgütlenmesinin ağırlıklılığı ile politikanın mekânsal örgütlenmesinin tez canlılığı olabildiği ölçüde iç içe geçirilebilmelidir. Ya da başka bir ifade ile sermayenin “mekânı zaman ile imha etmesi” (Harvey, 2010) karşısında sınıf mücadelesinin yani işçi sınıfına has zamansallığın, mekânı yeniden kazanmasının yolları aranabilmelidir. Eğer bulunabilirse, bu tür yollar, aynı zamanda yeni kavrayışlar üretmenin de yolları olacaktır. Dolayısıyla böylesi bir yönelim, bilimin doğru bir kavrayış için ihtiyaç duyduğu adımlar ile sınıf mücadelesinin doğru bir kavrayış kazandıran sıçramalarının eşit derecede önemli olduğu gerçeğinin altını çizmektedir. Daha açığı, Marksist sınıf çözümlemesi temelinde bir işçi sınıfı araştırması yürütürken, bu araştırmada genel olarak sosyolojinin farklı yöntemsel protokollerinin arasındaki gerilimleri ya da tercihleri yansıtılma kaygısı baskın olduğunda, bilim ve politik pratiğin radikal bir biçimde ayrıştırılması normalleşmektedir. Böylece bilgi üretimi süreci, deyim yerindeyse “gerçek soyutlama” işlevi görebilmektedir. Buna karşı tutulacak yollardan biri ise işçi sınıfı araştırmalarını aynı zamanda sınıf mücadelesinin kendi olanaklarını yaratması sürecinin bir parçası kılmanın biçimlerini aramak ve bu arayışı merkeze yerleştirmek olabilir. Nihayetinde, “(h)er devrim arayışı, bilgi teorisinde bir yeniden arayıştır. Doğru bilginin doğuşu, doğrulanması ve doğruluk koşulları, hem bilgi teorisini hem de devrim teorisini ilgilendiriyor” (Küçük, 1992: 14).

Sonnotlar

1 Bu makale, yazarın “*Sınıf, Mekân ve Politika: Marksist Sınıf Çalışmalarına Yöntemsel Bakış*” isimli doktora tezinden üretilmiştir. Bkz. Ünlü E Ö (2021). *Sınıf, Mekân ve Politika: Marksist Sınıf Çalışmalarına Yöntemsel Bakış*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

2 Sosyal bilimlerin kendi nesnesini tarif edebilmesinde öncelikle metodolojik bireyciliğin nasıl yetersiz olduğuna dair kapsamlı ve derinlikli bir kuramsal eleştiri ve bunların

eleştirel gerçekçi bir alternatifi için bkz. (Öğütle, 2013).

3 Bu bölünme tarih-ötesi değildir elbette; lakin çok uzun bir geçmişe dayanır:

En eski medeniyetlerde eğitilmiş okuyazarlar ve okuma-yazma bilmeyen zanaatkârlar arasındaki sınıf farkı MÖ 1100'de Mısırlı bir babanın oğluna meslek seçiminde rehberlik ederken verdiği, "kalbini harflere ada" şeklindeki, fiziksel işçi olmaktan kaçınmasını öğütleyen tavsiyesinde açıkça görülmektedir. "Yanan bir fırının önünde işini yapan bir metal işçisi gördüm." diyerek uyardıydı baba oğlunu. "Parmakları timsahın derisini andırıyordu ve balık yumurtasından da beter kokuyordu. Ve durmadan çalışan marangozlara bak, sabanla toprak işleyen çiftçiden pek de farkları yok, değil mi? " (Conner, 2013:13)

4 Marksizmin tarihsel sürecinde yöntem ve politika ilişkisi, kurucu şahsiyetlerinden başlayarak sınıf mücadeleleri ile içsel bir biçimde ilişkili ve dolayısıyla temel bir mesele olarak kavranmıştır. Bu kavrayışa dair işaret edilebilecek çokça örnekten birinde Engels, felsefenin Almanya serüveninin bir dönemini yargılar. Engels, "1848 devrimi ile birlikte 'kültürlü' Almanya, teoriye yol verdi ve pratiğe geçti (...) kurgu, tapınağını hisse senedi borsasına kurmak üzere filozofun çalışma odasından gitgide daha çok uzaklaştı" der ve birkaç cümle sonra sözlerini şöyle tamamlar: "(b)u bilimin resmi temsilcileri, burjuvazinin ve bugünkü devletin ilan edilmiş ideologları oldular (...) Alman işçi hareketi, klasik Alman felsefesinin mirasçısıdır". (Engels, 1992: 57)

5 Buradaki iddia ve görüşlerin esinlendiği kaynaklar için bkz. (Anderson, 2003; Bhaskar, 2008; Callinicos, 2007; Güney, 2019; Weber, 2006).

6 Farklı bir iddiaya göre Antik Yunan demokrasileri, aslında İonia (İyonya) izonomisinin "yozlaştırılmış" bir biçimine dayanmaktadır (Karatani, 2018: 29). Karatani, anılan bu tartışmasında temelde şunu belirtir: İyonya'da ticaret, politik çatışma ve savaşların yarattığı toplumsal hareketlilik (meta mübadelesi, paranın kullanımı, bunlara bağlı olarak oluşan kozmopolit toplumsal örgütlenmeler bağlamında), coğrafi ve siyasal birim olarak görece küçük ölçekli kent yapılanmaları ve bu yapılanmaların dinamik ilişkisi, bir izonomi yaratmıştır. Karatani için izonomi, "hükmetmenin olmaması anlayışıdır ve yasa önünde eşitlik anlamına gelir. O dönemde demokrasi sözcüğü, ilk olarak izonomiye karşı çıkanlar tarafından türetilmiştir" (Karatani 2018: 29). Ona göre bu izonomiler, Antik Yunan demokrasilerinden daha özgürlükçü ve eşitlikçidirler. Karatani'nin bu sonuca ulaşırken en önemli argümanlarından biri, doğa filozoflarının ve doğa felsefesinin kozmolojik tartışmalarının, aslında ideal bir toplumsal ve siyasal yapı tartışması olarak kavranabileceğini göstermeye çalışan iddialarıdır.

7 Örneğin Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) açıkladığı işsizlik ve enflasyon verilerine dair güncel tartışma ve eleştiriler, sürmekte olan sınıf mücadelesinin boyutlarına dair yeterince fikir vermektedir. Elbette bu konuda AKP iktidarının TÜİK vasıtasıyla kapsamlı iktisadi, politik, toplumsal ve ideolojik bir müdahale gerçekleştirdiği ve öne sürülen verilerin 'gerçeği' yansıtmadığı minvalinde sürdürülen hâkim eleştiriler doğru ve haklı eleştirilerdir. Ancak bu eleştiriler esas konuyu hesaplama 'yöntemi', kullanılan tanımlamalar ve isabetsiz sonuçlar arasındaki ilişkilere doğru yönlendirmektedir ve sermayenin toplumsal iktidarını doğallaştırarak buradaki politik unsuru 'dışsallaştırmaktadır'. Kanımızca, verilerin uygun bir yöntem ile doğru ölçülmesi çok önemli olmakla birlikte buradaki yöntem tartışmasında temel sorun, sermaye sınıfının deneyim ve tahayyül dünyasına indirgenmiş tanımlamalara karşı sınıf perspektifinde düğümlenen, daha köklü bir politik-metodoloji meselesidir.

8 Bu konu üzerinden geliştirilebilecek bir yaklaşımın detaylı bir gerekçelendirmesi için Aslan'ın (2022) sosyal bilimlerde metodolojinin sınırlarını, iktisat metodolojisi, ücret ve fiyat kavramları üzerinden, buradakinden farklı bir bağlamda, önemli ve özlü bir biçimde tartıştığı referans verilen çalışmasına bakılabilir.

9 Belirli toplumsal ilişkilerin yarattığı belirli öznellik biçimlerinin, toplumsal ilişkilerden bağımsız bir görünümü nasıl aldığı üzerine bir değerlendirmeyi, meta ve meta fetişizmi kavramlarının *Kapital*'deki (Marx, 2011) çözümlemesine dayanarak tartışan ve öznellik üzerine kimi önemli çıkarımlar içeren bir çalışma için bkz. (Aslan, 2017).

10 Zihin ve kol emeği arasındaki bölünme, özellikle işçi sınıfı eylemliliklerinin artış gösterdiği dönemlerde ideolojik semptomlarını hızlıca açığa çıkarmaktadır. Bu durumun tipik bir örneği, İstanbul'da CHP'li Kadıköy Belediyesi'nde çalışan işçilerin sendikası olan DİSK'e bağlı Genel-İş Sendikası 1 No'lu Şube'nin 5 Şubat 2021 tarihinde grev kararını asması ile yeniden gündeme geldi. Grev ile ilişkili olarak özellikle öne çıkarılan başlık ise belediye işçilerinin ücret talepleriydi. Hem çeşitli basın organlarında hem de sosyal medyada bu hususun gelip düğümlendiği tartışmalar, özellikle bazı belediyeler üzerinde onları politik olarak zayıf düşürmek için "oynanan oyunlara", işçilerin ücret taleplerinin günümüz koşullarında kabul edilemeyecek kadar yüksek olduğuna ve nihayetinde işçilerin "şımarıklığı ve nankörlüğüne" gelip dayandı. Mesela tanınan bir yazar "İnsanların aç ve işsizlikten intihar ettiği bu günlerde, 5000 TL'ye burun kıvrıp grev yapmak şımarıklıktır!" şeklinde bir tweet attı. Ama en önemlisi, sosyal medyada eğitilmiş beyaz yakalı işsizliğin ağır sonuçları ile mücadele ettikleri anlaşılın insanların 'yüksek lisanslılar, doktoralılar işsizken, çöpçü dediğin 5000 lira para mı alır' şeklinde özetlenebilecek itirazlar yapmasıydı. Zihin emeği ve kol emeği ayrımının mutlaklaştırılmasının toplumsal olarak güçlü olduğunu gösteren bu 'kör olası çöpçüler' tepkisi düşündürücüdür. Başka deyişle düşündürücü olan, belirli işleri yapan insanların

itiraz ve taleplerine 'haddini bilme' ve 'şımarıklık sınırı' çekilirken, bu sınırların insanların ortaya koydukları emek biçimi ile doğrudan ilişkilendirilmesidir. Burada gümbürtüye giden ise işsizlik sorununu deneyimleyenler ile belediye işçilerinin sorunları arasındaki doğrudan ilişki, yani kapitalizm ve kapitalist emek-değer yasası olmuştur. Elbette işçilerin grev yoluyla hak arama mücadelesinde başka çokça sorunun yaşandığı da görülmüştür: Grev kırılcılığı yapmaya zorlanıp kabul etmediği için sürülenler; çöp toplayarak grev kırmaya çalışırken görüntülenen CHP'li parti yöneticileri (söz konusu sınıf mücadelesinde taraf olmak olunca zihin emeği-kol emeği ayrımı da askıya alınabiliyormuş demek ki) ve kendi şubesine bağlı işçilerin iradesini baypas ederek 'uzlaşma sağlayan' sendika genel merkezleri yaşanan çokça sorun arasında ilk sayılabileceklerdendir. Burada aktarılan süreç ile ilgili bilgilere şu haber/yorum sitelerinde yapılacak taramalarla ulaşılabilir: *sol.org.tr; evrensel.net; birgün.net ve sendika.org*.

11 Örneğin Platon'un (2016) ideal devletinde düşünce ve iş birbirinden mutlak biçimde ayrılır ve bu bir gerekliliktir. Çünkü düşünmeye zaman yaratılmalıdır ve iş bu 'ayrılmış zamanın' yaratılması için vardır. Kimlerin bu zamanı yaratacağı ve yaratmayı sürdüreceği ise önceden belirlidir. Bu gerekçelendirme, nesnel zorunluluklardan mitolojik zorunluluklara geçiş yapmaktadır. Bu geçiş ile Platon mitosu, siyasal bir metafizik haline de getirmiştir (Platon, 2016; Ranciere, 2009).

12 Sohn-Rethel (2011) bu ilişkinin mantıksal benzerliğini şöyle açıklamaktadır:

Bir mübadele ediminin ortaya attığı ilişki denklemi, tüm boyutsal ölçümlerin ötesine geçerek boyutsal olmayan bir nicelik alanı yaratır. Nicelik sayılarının bu saf ya da soyut özelliğini tanımlayan tek şey, başka bir nicelikten daha büyük (>) veya daha küçük (<) olma, ya da bu niceliğe eşit (=) olma ilişkisidir. Başka bir deyişle, mübadele eşitliğine dair koyutun yarattığı soyut nicelik, serbest matematiksel akıl yürütmenin temelini oluşturur. (2011: 61)

13 Sohn-Rethel (2011), Thomson'un (1997) da kendisi gibi para formunun gelişimi ile soyut düşüncenin kavramsal araçlarının gelişimi arasında bir bağlantı kurduğunu belirtir. Ona göre Thomson ile iki ayrı yol kat etseler de aynı yere varmışlardır:

George Thomson da Engels'in çalışmasını yalnızca onaylamak ve desteklemekle kalmayıp, incelemeyi daha derinleştirerek yeni sonuçlara varmıştır: 'Bu yeni araç [para] İonya'dan bütün Ege'ye, Aigina, Euboia, Korinthos ve Atina'ya ve kısa süre içinde İtalya ve Sicilya'daki Yunan kolonilerine kadar yayıldı. Böylelikle Yunan toplumu para ekonomisine dayalı ilk toplum haline geldi. Bu gelişmenin önemi pek nadir olarak kavranmıştır'. George Thomson da, benim gibi,

antik Yunan'da meta üretiminin ortaya çıkışını Yunan felsefesinin doğuşuyla ilişkilendirir. (Thomson, 1955: 182'den aktaran Sohn Rethel, 2011: 111)

14 Sohn-Rethel'in görüşlerinin daha detaylı incelemeleri, eleştirileri ve geliştirdiği kavramsal çerçeveyi kullanarak yapılan farklı çözümler için bkz. (Toscano, 2008), (Jappe, 2013), (Bhandar ve Toscano, 2015) ve (O'Kane, 2020).

15 Bu ifadenin mantığı aslında meta mübadelesinde sözü edilen "gerçek soyutlamaya" dayanmaktadır. Lakin kapitalist toplumda, bilimsel bilgi üretme sürecinin toplumsal ve sınıfsal olarak bölünmüş bir faaliyet olarak düşünülmesi mümkündür. Yani burada sözü edilen özneye dair *gerçek soyutlama*, bilim insanının aslen kavramsal soyutlamalara başvurmasının, bu anlamıyla toplumun diğer bireylerinden farklı bir dil kullanmasının, 'sıradan' insanla bilim insanı arasında bir bölünme yaratması değildir. Gerçek soyutlamadan bu bağlamdaki kasıt, tüm bilimsel bilgi üretim sürecinin, bu sürecin sonunda üretilen bilgi biçimlerinin ve bunların olası etkilerinin belirli bir toplumsal örgütlenmesinin, bilim faaliyetini yürüten özneyi bireyselleştirerek toplumsal ilişkilerden soyutlamasıdır. Başka bir ifade ile bu soyutlama, bilim insanının bizzat eylem esnasında bağımsız bir irade gibi görünmesine neden olarak, bilim insanının ürettiği bilginin toplumsal kullanımı konusunda belirli kurumsal örgütlenme biçimlerinin dolayımını zorunluluk haline getirmektedir. Bu anlamda bilginin metalaşması tartışmalarında temel sorun, bilginin alınıp satılmasından önce, bilginin toplumsal örgütlenmesinin meta biçimine bağımlı olmasıdır. Bu yorumlar, Sohn-Rethel'in (2011: 43) "(m)übadele sırasında eylem toplumsaldır, zihinlerse şahsi" deyişinde özetlenen değerlendirilmelerinin bir uyarlamasıdır.

16 Buradaki 'ikamecilik' ifadesi, Lenin'in (1993; 1998) işçi sınıfının öncü partisi ya da özne teorisi bağlamında geliştirdiği katkılar hakkında -özellikle Batı Marksizmi'nde yürütülen tartışmalar ile de ilişkilidir. Bu tartışmaların önemli bir bölümündeki iddiaya göre Lenin'in sınıf mücadelesi ve sınıf bilinci arasındaki ilişkiyi kuramsal anlamda mekanikleştirmesinin doğal sonucu, sınıf mücadelesinde işçi sınıfı hareketinin temel önemdeki yerinin bir 'öncü parti' vurgusu vasıtasıyla ikame edilmesi olmuştur. Velhasıl, memleketimizdeki tabiri ile ortada bir 'vesayetçilik' vardır. Dolayısıyla Sovyet Sosyalizmindeki tüm politik problemler bu iddianın doğrudan sonuçları olarak birbiri ardına eklenebilir hale gelmiştir (örneğin kaba materyalizm, indirgemecilik, elitizm, jakobenizm, otoriterlik ya da politik sekterlik eleştirileri gibi). Bir bakıma Sovyet Sosyalizmi ve Leninizm söz konusu olduğunda kuramsal günahlardan politik günahlara bir tür ekspres hat oluşturulmuştur. Ama bu hususlardaki en büyük gürültü, işçi sınıfına "dışarıdan bilinç taşıma" bahsinde çıkarılmıştır. Oysa "Ne Yapmalı?" çalışmasında Lenin'in öne sürdüğü iddialar "işçi sınıfına dışarıdan bilinç taşıma" meselesine indirgenemeyecek çeşitlilikte ve önemdedir. Hatta Lenin için temel mesele, işçi sınıfı bilincinin gelişimi

merkezinde değil işçi sınıfı iktidarı ve bunun süreci merkezinde ele alınır (Okuyan, 2019). Eleştirilerin bazıları ise Lenin'in Hegel'in *Mantık* çalışması hakkındaki özetlerini inceleyerek 'Hegel okumadan önceki mekanik materyalist Lenin' ve 'Hegel okuduktan sonraki diyalektik düşünür Lenin' biçiminde kabaca özetlenebilecek bir yaklaşım sunarlar. Bunlardan Dunayevskaya'nın "*Philosophy and Revolution* [Felsefe ve Devrim]" çalışmasının (1973) "*The Shock of Recognition and the Philosophic Ambivalence of Lenin* [Sarsıcı Bir Farkına Varış ve Lenin'in Felsefi Tereddüdü]" (1973: 95-120) kısmında Lenin'in politik tez ve pratiklerinin gelişimi, Hegel okumaları ile birlikte derinleşen yeni düşünceler ile eski düşünceler arasındaki geliş-gidişlerle ilişkilendirilir. Kevin B. Anderson'un "*Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi*" [Lenin, Hegel and The Western Marxism] isimli çalışması ise (Anderson, 1995) Lenin'in Hegel okuması ile birlikte dönüştüğü diyalektik düşünürün onu Sovyet Marksizmi'nden daha çok Batı Marksizmi'ne yakın kıldığı iddiasını temellendirmeye çalışır. Kanımızca bu çalışmalar, Lenin'in politik tezlerinin ve pratiklerinin onlara göre daha doğru, derinlikli ve isabetli bir doğrultuya yönelmesi ile Lenin'in düşünsel gelişimi (bu çalışmalar açısından daha çok düşünsel derinleşmesi) arasında doğrudan ya da deyim yerindeyse 'mekanik' sayılabilecek bir ilişki kurulması eğilimini kuvvetlendirdikleri yönünde bir eleştiriye de açıktırlar.

17 Bu göz ardı edilmiş Marx'ın ekonomi-politiği eleştirirken dikkat çektiği temel bir yöntemsel sorun ile ilişkili olarak düşünülebilir. Marx'ın "Gerçek ve somut olanla, fiili önkoşulla, dolayısıyla, örneğin ekonomi politikte, tüm üretim toplumsal eyleminin temeli ve öznesi olan nüfusla başlamak doğru gibi görünür" tespitini yaptıktan sonra, doğru gibi görünen hususun nasıl "bütünün kaotik bir tasarımına" ya da başka deyişle eksik bir soyutlamaya vardığını, *Grundrisse*'de etraflıca açıkladığı kısım, bu açıdan özellikle önemlidir bkz. (Marx, 1999: 37-38).

18 Harvey kapitalist krizlerden yola çıkarak bir tür "*keyfi rasyonalizasyondan*" söz eder ve buna dair şöyle bir çözümleme sunar:

Kapitalist ekonomik sistemin rekabetçi anarşisi içerisinde, başka dengeleyici güçler iş başında olmadığı için, krizlerin önemli bir işlevi vardır: Kapitalist ekonomik gelişmeyi bir çeşit düzen ve rasyonaliteye zorlar. Bu, krizlerin kendisinin düzenli ya da mantıklı olduğu anlamına gelmez; onlar sadece, kapitalist üretim sisteminin bir çeşit keyfi rasyonalizasyonunu zorunlu hale getiren koşulları yaratır. (Harvey, 2019a: 54-55)

Burada sözü edilen '*keyfi rasyonalizasyon*', bu çalışma bağlamında toplumsal öznelliklerin ve bunların biçimlerinin nasıl olacağı temelinde işleyen sınıf mücadeleleri olarak düşünülebilir.

19 Balaban (2012), *Kapital*'in (Marx, 2011) kendi ifade ettiği çerçeveden bir okuması

üzerinden, hem kuramsal bir bütünlük kurulabildiğini hem de kapitalizmde makro eğilimleri saptamak için bir çerçeve oluşturulabildiğini ifade etmektedir. Bu değerlendirmelerin bütünlüklü bir çerçevesi için bkz. Balaban (2011) ve (2012).

20 Marx'ın ekonomi-politiğin yönteminin eksikliğine dair 9. notta anılan eleştirisinde de görülebileceği gibi, esasında Marx, "burjuva iktisatçıların eksik soyutlama yaptığını" (Elibol, 2017) öne sürmektedir. Bu çerçevede de Elibol (2017), Marx'ın bilimsel yöntem ve soyutlama sürecine dair çözümlemesini farklı düşünce ekolleri çerçevesinde karşılaştırarak özetler. Bu bağlamda yöntemsel açıdan "Somut-Soyut-Somut sürecinin (Bhaskar'ın Della volpe ile tartışması/*Gerçekliği Geri Kazanmak*) pozitivistik bir algısı"nın mümkün olduğunu, Eleştirel Gerçekçiliğin bu bahisteki yaklaşımı ve kavram seti ekseninde tartışır. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan 'iyi bilim' (ve karşıtı olarak 'kötü bilim') isimlendirmesi, aktarılan tartışmalardan esinlenerek kullanılmaktadır. Bu kullanımda düzlemlerden birini eksik soyutlama yapıp yapılmadığı oluştururken diğer düzlemi de yine bu çalışmada tartışılan şekliyle söz konusu soyutlama sürecinde bilim insanının politik angajmanlarının bu eksiklik ile ilişkisi oluşturmaktadır. Buradaki amacımız iyi bilimin ne olduğuna ilişkin geçerli bir tanımlar ve ölçütler sistemi oluşturduğumuzu iddia etmek değildir. Daha ziyade amaç, söz konusu tartışmanın geniş toplumsal ilişki ve toplumsal süreçler içine yerleştirilerek ele alınmasına vurgu yapmaktır. Zira tersi bir süreç, sınıfsal-toplumsal ilişkilerden arındırılmış kurallar, bilim insanlarının tutumları ve soyutlama süreci ilişkisinin arasında gidip-gelen, kapalı bir bilim tartışmasına dönüşme eğilimi yaratacaktır.

21 Elbette bu durum "devlerin omzunda yükselenlerin" katkılarını tamamen ikame etmez ya da önemsizleştirmez ve aynı zamanda bilimsel bilginin üretiminde gündelik bilgidен kopuş gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Ama tersi durumda yani sınıfsal-toplumsal özne, ilişki, süreç ve eylemleri ikame eden istisnai zihinlere dayalı bir bakış, nihayetinde zihni gizemli bir bireysel yetiye indirgemek zorunda kalacaktır ve bilimin toplumsal bir tarihine gidecek kuramsal yolu kapatacaktır:

Eğer bilim, en temel anlamıyla, doğaya dair bilgi demekse, bu bilginin doğaya en yakın olan insanlar, yani avcı-toplayıcılar, çiftçiler, denizciler, madenciler, demirciler, şifacılar ve diğer yaşam koşullarından dolayı her gün doğada var olma mücadelesi veren insanlar sayesinde oluştuğunu görmek hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. (Conner, 2013:6)

22 Bu konuda çokça tarihsel örnek bulunmaktadır. Lakin çarpıcı bir örnek ve tartışma olarak Rockhill'in (2017) bu husustaki yazısına bakılabilir. Yazıdan öğrendiklerimize göre; "1985'te yazılan ilginç bir araştırma makalesi Bilgiye Erişim Özgürlüğü Yasası kapsamında küçük değişikliklerle yayımlandı ve CIA ajanlarının Michel Foucault, Jacques Lacan ve

Roland Barthes'ın isimleriyle özdeşleşen karmaşık, uluslararası çapta yankı uyandıran Fransız Kuram'ını (French Theory) mercek altına aldığı ortaya çıktı". Elbette merceği tutan istihbarat servisinin temel ideolojik motivasyonu "kültür ve teoriyi dünyada ABD çıkarlarını korumak için konuşlandırılan en önemli silahlardan biri olarak görüyor" olmalarıydı. Bu motivasyonun sonucu hazırlanan yazının (daha doğrusu raporun) başlığı şöyleydi: "*Fransa: Solcu Entelektüellerin Çekilmesi*". Özetle, bu sofistike işlerden sorumlu köstebekler, "*Marksizmin asıl altını oyan*"nın "*kendilerini Marksizmi sosyal bilimlere uygulayan gerçek Marksistler olarak tanıtan ancak tüm geleneği yeniden ele alıp reddedenler oldu*"ğunu yazıyorlardı. Bunlara göre, "özellikle Annales Okulu'nun tarih yazımı ve yapısalcılığının –özellikle Claude Lévy-Strauss ve Foucault'nun- '*sosyal bilimlerde Marksist etkinin eleştirel bir müdahale ile yıkımına*' yaptığı derin katkı" oldukça önemliydi. Elbette istihbarat servislerinin bu tür çalışmalarının siyasal ve ideolojik sonuçlarından adı geçen düşünürleri sorumlu tutmak doğru değildir. Bu örneğin verilmesi burada adı geçen düşünürler ve onların tutumları ile ilişkili değildir. Asıl mesele sınıf mücadeleleri ve bilgi üretiminin belirleyici ilişkileridir. Yazının detayları için bkz. (<https://medyascope.tv/2019/08/14/sartrea-karsi-foucault-fransada-radikal-solun-cia-destekli-tasfiyesi-yeni>).

23 Ollmann (2011) burada, insanların karşılaştıkları ortak sorunları grupça çözme eğilimlerine atıfta bulunarak, bunun insanların sıkça yaptığı toplumsal bir 'düşünüş' gibi ele alınabileceğini belirtir. Ona göre bu grupça düşünüş "ya yok sayılır ya da böyle bir etkinliğe 'düşünme' payesi verilmez" (2011: 230). Lakin kanımca, "grupça düşünüş" ifadesi, burada söz konusu olan şeyin temel niteliğinin kolektif bir *etkinlik, eylem ve ilişki* olduğu gerçeğini gögelemeye müsaittir.

24 Burada Marksizm açısından özetlenen eylemci yaklaşımdan farklı 'aktivist araştırma' yaklaşımları bulunmaktadır [aradaki ayrımı vurgulamak için 'aktivist' ifadesi seçilmiştir]. Burada genel hatları çizilen eylemci araştırmanın diğer aktivist araştırma yaklaşımlarından temel farklılığı, Marksizm özelinde sınıf mücadelesi perspektifini merkeze alması ve bütünlüklü bir yöntem-politika ilişkisi kurmaya öncelik vermesi ile ilgilidir. Diğer aktivist modeller ise Marksizmin ele aldığından farklı olarak sınıf hareketlerine özel bir öncelik vermeden, kimlik, kültür ya da toplumsal hareket literatürünün içerdiği bir kavramsal çeşitliliğe sahiptir. Burada aktivist bir politik metodoloji daha çok araştırma sürecinin pratik örgütlenmesine ağırlık vermektedir. Bu modele dair genel bir çerçeve ve karşılaştırma için bkz. (Hale, 2001; Choudry, 2014).

25 Bu konuda Türkiye'de işçi sınıfının sadece 2022'nin Ocak-Şubat döneminde uzun yıllardır karşılaşılmayan bir grev dalgası (108 Grev) yaratmış olması karşısında akademinin özellikle (resmi adı Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümleri olan) sosyal politika alanlarının kayda değer bir tartışma başlatmamış görünmesi örnek

verilebilir. Burada sözü geçen grev dalgasına dair ise *Emek Çalışmaları Topluluğu*'nun hazırladığı “2022 Ocak-Şubat Grev Dalgası Raporu” önemli bilgiler sunmaktadır (bkz. https://emekcalisma.files.wordpress.com/2022/03/eccca7t_2022-grev.pdf). Ayrıca, Avrupa Sendika Enstitüsü- ETUI dâhilinde İngiltere'deki Leeds Üniversitesi'nde çalışan araştırmacılar Simon Joyce, Denis Neumann, Vera Trappmann ve Charles Umney'in, 2020 yılında “*A Global Struggle: Worker Protest in the Platform Economy*” adıyla yayınladıkları raporda da benzer bir eğilim görülebilmektedir. Kendi geliştirdikleri endeks ile 65 ayrı dilden küresel ölçekte gerçekleşen eylemlerin verilerinin derlenmesine ve bütünleştirilmesine dayanan bu raporda, 2015-2019 yılları arasında istikrarlı bir artış gösteren 300 eylemin verisi bir araya getirilmiştir. Ayrıntılar için bkz. (<https://www.etui.org/publications/policy-briefs/european-economic-employment-and-social-policy/a-global-struggle-worker-protest-in-the-platform-economy>). Söz konusu rapor ve bu rapor üzerinden dünya işçi sınıfı hareketleri üzerine ayrıca güncel bir değerlendirme için Burçak Özoğlu'nun, özellikle “*Savaşa Yanıt II: 'Nankörler'*” başlıklı yazısına bakılabilir (<https://haber.sol.org.tr/yazar/savasa-yanit-ii-nankorler-328183>).

26 Bu çerçevede, Ankara'da 2009 yılında başlayan işçilerin, Tekel Direnişi sürecinde ve sonrasında üretilen bazı sosyal bilim çalışmalarının bir yanıyla 'eylemci araştırmadan' tezahür ettiğini söylemek ve bu süreci bir örnek olarak vermek sanırım yanlış olmayacaktır. Böylesi bir deneyim içeren çalışmalara örnek olarak bkz. (Yıkılmaz, 2011).

Kaynakça

Anderson K B (1995). *Lenin, Hegel and The Western Marxism: A Critical Study*. Illinois: University of Illinois Press.

Anderson P (2003). *Tarihten Siyasete Eleştiri Yazıları*. Çev. E Gen, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aslan V U (2017). Toplumsalın Yitik Öznesi ya da Metanın Fetiş Karakteri. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 2017 23 (Bahar), 159-178.

Aslan V U (2022). Toplumsal Bilimlerde Metodolojinin Sınırları: İktisat Bağlamında Bir Tartışma. *SBF Dergisi*, 77(2), 267-286.

Balaban U (2011). *A Conveyor Belt of Flesh: Urban Space and The Proliferation of Industrial Labor Practices in Istanbul's Garment Industry*. İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung.

Balaban U (2012). *Sermayenin Sınırları ve Kapital (Çevirmenin Önsözü)*. İçinde: Harvey D, *Sermayenin Sınırları*. Çev. U Balaban, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Becker H S ve Horowitz, I L (1972). *Radical Politics and Sociological Research: Observations on Methodology and Ideology*. *Varieties of Political Expression in Sociology*. 1972 (Vol. 78, No.1 July), 48-66.

Becker H S (2014). *Mesleğin İncelikleri*. Çev. G Metin, B Öztürk, Ş Geniş, L Ünsaldı, H E

Ünlü E Ö (2022). Marksizm ve 'Özne Sorunu': Gerçek Soyutlama, Yöntem ve Politika 887
İlişkisi Üzerine Bir Deneme. *Mülkiye Dergisi*, 46(3), 848-890.

Mescioğlu, Ankara: Heretik Yayıncılık.

Bhandar B ve Toscano A (2015). Race, Real Estate and Real Abstraction. *Radical Philosophy*. 2015 (194 Nov./Dec.), 8-16.

Bhaskar R (2008). *A Realist Theory of Science*. New York: Routledge.

Callinicos A (2007). *Toplum Kuramı*. Çev. Y Tezgiden, İstanbul: İletişim Yayınları.

Choudry A (2014). (Almost) Everything You Always Wanted to Know About Activist Research but Were Afraid to Ask. *The Multidisciplinary Journal of Social Protest*. 2014 (Vol. 1 (2)), 75-88.

Conner C (2013). *Halkın Bilim Tarihi: Madenciler, Ebeler ve "Basit Tamirciler"*, 3. Baskı. Çev. Z Ç Kanburoğlu, İstanbul: Tübitak Yayınları.

Çağla C (2007). *Tocqueville ve Özgürlük*. İstanbul: Belge Yayınları.

Denzin N ve Lincoln Y S (2018). *Handbook of Qualitative Research (Fifth Edition)*. London: Sage.

Dunayevskaya R (1973). *Philosophy and Revolution*. New York: Dell Publishing.

Elibol Ö (t.y.). Soyutlama, İyisi ve Kötüsü: Marx, Althusser, Bhaskar. <https://www.sosyalbilimler.org/soyutlama-iyisi-ve-kotusu-marx-althusser-bhaskar>. Son erişim tarihi: 18.10.2017.

Emek Çalışmaları Topluluğu (2022). 2022 Ocak-Şubat Grev Dalgası Raporu. https://emekcalisma.files.wordpress.com/2022/03/eccca7t_2022-grev.pdf. Son erişim tarihi: 15.3.2022.

Engels E (1992). *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, 3. Baskı. Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları

Hale C (2001). What is Activist Research?. *Social Science Research Council*. 2001 (2.), 13-15.

Harmanşah R ve Nahya Z N (2016). *Kendini ve Ötekini Yazmak: Alan Araştırması ve Deneyim*. İçinde: Harmanşah R ve Nahya Z N (Haz.), *Etnografik Hikayeler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey D (2010). *Postmodernliğin Durumu*. Çev. S Savran, İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey D (2019). *Dünyanın Halleri*. Çev. Kolektif, İstanbul: Sel Yayınları.

Güney A (2019). *Sosyolojinin Marksist Reddiyesi*. İstanbul: Yordam Yayınları.

Jappe A (2013), Sohn-Rethel and the Origin of 'Real Abstraction': A Critique of Production or a Critique of Circulation?. *Historical Materialism*. 2013 (21.1), 3-14.

Joyce S, Neumann D, Trappmann V ve Umney C (2020). A Global Struggle: Worker Protest in the Platform Economy. ETUI Policy Brief. 2020 (N° 2), <https://www.etui.org/publications/policy-briefs/european-economic-employment-and-social-policy/a>. Son erişim tarihi: 9.3.2022.

888 Ünlü E Ö (2022). Marksizm ve 'Özne Sorunu': Gerçek Soyutlama, Yöntem ve Politika İlişkisi Üzerine Bir Deneme. *Mülkiye Dergisi*, 46(3), 848-890.

- Kant I (2003). Arı Usun Eleştirisi. Çev. A Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
- Karatani K (2018). İzonomi ve Felsefenin Kökenleri. Çev. A N Bingöl, İstanbul: Metis Yayınları.
- Küçük Y (1992). Marksist Damar. Ankara: Dönem Yayınevi.
- Lefebvre H (2014) Mekânın Üretimi. Çev. I Ergüden, İstanbul: Sel Yayınları.
- Lenin V İ (1993). Materyalizm ve Ampiryokritisizm. Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Lenin V İ (1998). Ne Yapmalı. Çev. M Erdost, 5. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Lynch W T (2010). İdeoloji ve Bilimsel Bilginin Sosyolojisi. İçinde: Balkız B ve Öğütle V S (Ed), *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 417-451.
- Marx K (1999). Grundrisse: I. Cilt. Çev. A Gelen, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (2011) Kapital: I. Cilt, 2. Baskı. Çev. M Selik ve N Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx K ve Engels F (2014). Komünist Parti Manifestosu, 2. Baskı. Çev. N Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.
- O’Kane C (2020). The Critique of Real Abstraction: from the Critical Theory of Society to the Critique of Political Economy and Back Again. İçinde: Oliva, A., Oliva, A., Novara, I., (Ed.), *Marx and Contemporary Critical Theory*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Okuyan K (2019). “Ne Yapmalı”cılar Kitabı, 8. Baskı, İstanbul: Yazılama Yayınları.
- Ollmann B (2011). Diyalektik Soruşturmalar. Çev. C Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Öğütle V S (2013). Metodolojik Bireyciliğin Eleştirisi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özoğlu B (04.03.2022). Savaşa Yanıt II: ‘Nankörler’. <https://haber.sol.org.tr/yazar/savasa-yanit-ii-nankorler-328183>. Son erişim tarihi: 14.04.2022.
- Özğürlü M (2002). Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları. *Praksis Dergisi*. 2002 (8 Güz), 29-50.
- Perelman M (2000). Invention of Capitalism. Durham: Duke University Press.
- Platon (2016). Devlet. Çev. S Eyüboğlu ve M A Cimcoz. İstanbul: İş bankası Kültür Yayınları.
- Punch K F (2011). Sosyal Araştırmalara Giriş. Çev. Z Akyüz, H B Arslan ve D Bayrak, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Ranciere J (2009). Filozof ve Yoksulları. Çev. A U Kılıç, İstanbul: Metis Yayınları.
- Rockhill G (2017). Sartre’a karşı Foucault: Fransa’da Radikal Solun CIA Destekli Tasfiyesi. Çev. İ Kocael, <https://medyascope.tv/2019/08/14/sartrea-karsi-foucault-fransada-radikal-solun-cia-destekli-tasfiyesi-yeni/>. Son erişim tarihi: 20.12.2019).
- Silverman D (2014). Interpreting Qualitative Data. London: Sage.
- Smith A (2010). Milletlerin Zenginliği, 4. Baskı, Çev. H Derin, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

- Smith A (2010). Ahlaki Duygular Kuramı. Çev. D Kızılay, İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Sohn-Rethel A (2011). Zihin Emeği ve Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi. Çev. A D Temiz, İstanbul: Metis Yayınları.
- Thomson G (1997). İlk Filozoflar. Çev. M H Doğan, 2. Baskı, İstanbul: Payel Yayınları.
- Toscano A (2008). The Open Secret of Real Abstraction. *Rethinking Marxism*. 2008 (20:2), 273-287.
- Weber M (2006). Meslek Olarak Siyaset. Çev. A Timuçin ve M Sert, İstanbul: Chivi Yayınları.
- Ünlü E Ö (2021). Sınıf, Mekân ve Politika: Marksist Sınıf Çalışmalarına Yöntemsel Bakış. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Yıkılmaz G (der.) (2011). Tekel Eylemine Kenar Notları, Ankara: Phoenix Yayınları.

Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı¹

Onur Alp Yılmaz, Işık Üniversitesi

ORCID: [0000-0001-6158-7165](https://orcid.org/0000-0001-6158-7165)

E-posta: onuralp.yilmaz91@gmail.com

Kısa süren akademik yaşantısının ardından, 11 yıla yakın süre, 1960 Müdahalesi'ne kadar siyasetten ve siyasi yazılar yazmaktan uzak duran Boran, Türkiye için de önemli bir dönüm noktasını işaret eden 27 Mayıs'tan sonra yeniden faaliyetlerine başlamıştır. Kısa bir süre yazdığı yazılarla Türkiye Sosyalist Hareketi'ne destek veren Boran, 1962'de Türkiye İşçi Partisi'ne (TİP) katılmıştır. Türkiye İşçi Partisi'nin parlamento'ya 15 milletvekiliyle girdiği 1965 seçimlerinde Urfa'dan milletvekili seçilen Boran, parlamentoda dış politika başta olmak üzere hemen hemen her konuda Türkiye'nin "sosyalist geleceği" ile ilgili bir çerçeve çizmeye çalışmıştır. Partide önce genel sekreter, sonrasındaysa genel başkan olan Behice Boran, ölümüne değin Türkiye sosyalist hareketine hizmet etmiştir. Peki Behice Boran'ın Türkiye akademisine, Türkiye solunun kuramsal tartışmalarına ve pratik siyasete katkıları nelerdir? İşte bu metnin konusu olan Gökhan Atılğan'ın "Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı" kitabı bu sorulara yanıt aramaktadır.

Akademisyen Olarak Behice Boran

Öğretim üyeliği yılları, Boran'ın dönemin temel konuları olan demokrasi, faşizm ve hümanizm gibi konuları sınıfsal bir bakış açısıyla ele aldığı bir dönemdi. Boran, doğrudan Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in aldığı inisiyatifle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne (DTCF) sosyoloji doçenti olarak atandı. Boran, DTCF'deki görevine 31 Mayıs 1939'da başladı. Öğretim üyeliği döneminde Boran'ın toplumsal yapı üzerine yapmış olduğu saha araştırmaları, toplumu anlamaya yarayan yeni bilgiler üretmesini ve bu bilgilere dayalı çözümler geliştirmesini sağladı (Atılğan, 2007: 50-52).

Atılğan'ın iddiasına göre Boran, kürsüsünden koparıldığında akademik kariyerinin zirvesinde bir akademisyendi. Kendisi bu dönemde, American Sociological Society ilk Türk üyesi, American Journal of Sociology'de yazılar yazan ilk Türk sosyologdu (2007: 124). Atılğan'a göre Boran, Türkiye'de toplumun yapıları hakkında hem Marksist hem de sosyolojik alanda somut araştırmaların öncüsü olmuştur. Yaşadığı tüm talihsizliklere rağmen, öğretim üyeliği dönemi, Boran'ın Marksizm ile kurduğu ilişkilerin gitgide derinleştiği,

Türkiye'nin toplumsal yapısını çözümlmeye başladığı ve toplumsal sorunları kavramaya başladığı bir dönem olmuştur. Boran'ın üzerine çalışmalar yaptığı alanları; bilime ve sosyolojiye temel yaklaşımlar, toplumsal yapı ve toplumsal değişme olarak özetlemek mümkündür (2007: 133).

Atılğan, Boran'ın sosyolojik araştırmalara biçtiği rolü şöyle açıklamaktadır: "sosyolojik araştırmaların, tarihsel maddeci bir perspektifle, diyalektik bir perspektifle içinde temel bir yapının ayırt edilebileceği belirli bir toplumun parçası olan olguları toplumsal bütünü parçaları olarak ve toplumsal değişme ekseninde yapılmasının Marksist bir sosyolojinin temeli olacağını düşünüyordu." (Atılğan, 2007: 150)

Atılğan, Boran'ın bu konudaki en önemli bulgularını, Toplumsal Yapı Araştırmaları'nda ortaya koyduğunu ifade ederken, onun yönteminin tarihsel materyalizme dayalı olduğunu altını çizmiştir. Atılğan'a göre bu durum, onun siyasal kuramcı ve sosyolog yönleri arasında bir köprü niteliğindedir (2007: 152).

Atılğan'ın ifadeleriyle, Boran'ın toplumsal yapı analizine göre, toplumsal yapının birimleri birlikte evrilir, bu yüzden yapılar arasında bir önceleme mevzubahis değildir. Ancak bu evrilme süreci içinde toplumsal birimlerden birinin etkisi, diğer birimlere oranla daha fazla olduğundan, aralarında bir asimetri bulunmaktadır. Boran, bu doğrultuda, toplum yapısını oluşturan birimleri kendi içinde parçalara ayırarak, her bir parçanın nasıl değiştiğini, dönüştüğünü ve birbirleriyle nasıl etkileşim kurduğunu analiz etmektedir. Atılğan'a göre, Boran bu çözümlmeyi yaparken, altı kaynaktan hareket eder. Birinci kaynağı, demografik koşullardır. İkinci kaynağı, belirli mekan ve zaman şartlarında yaşayan bir nüfus biriminin, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için işlettiği doğal kaynaklar ve üzerinde oturduğu toprak parçasının coğrafi koşullardır. Üçüncü kaynağı, bu nüfus biriminin, kendi coğrafi şartlarına uygun olarak, doğa kaynaklarını işletirken kullanmakta olduğu teknolojidir. Dördüncü kaynağı, belirli kaynakları, belirli bir teknolojiyle işlemesi sırasında meydana gelen üretim ilişkileridir. Beşinci konumlama noktası, toplumun ayrıştığı birimler, diğer bir değişle toplumsal tabakalardır. Altıncı ve son konumlama noktasıysa, toplumsal tabakalar arasında farklılıklar gösteren sosyal kurumlar ve sosyal değerlerdir (2007: 152).

Boran, sosyal değişim ve gelişimin farklı deneyimlenmesini etkileyen faktörleri analiz edebilmek amacıyla toplumsal birim olarak iki köy tipi seçmiştir. Bu amaç doğrultusunda birbirinden farklı olmakla birlikte, birbirleriyle karşılaştırılma imkanına sahip köyler seçilmiştir. Birinci grupta şehre yakın, ana yolların üzerinde, bereketli toprakların bulunduğu ova köyleri varken; ikinci grupta, şehre uzak,

yolsuz ve bereketsiz toprakların bulunduğu dağ köyleri vardır. Bu iki köyü, yukarıdaki altı kategoride inceleyen Boran, köylerin toprak verimliliği, şehre olan yakınlık-uzaklıkları ve iktisadi durumlarının onların toplumsal dönüşüm ve toplumsal hayatlarında ne gibi farklılar yarattığı sorusundan hareket etmiştir. Atılgan'a göre Boran, dört temel sonuca varmıştır: i) Bir toplumun bütün birimleri, eşitsiz fakat bileşik olarak gelişmiştir. Bu araştırmaya konu olan köylerin, iktisadi ve ekolojik olarak farklılıklarından yukarıda bahsedilmiştir. Ancak bu köylerin belli başlı ortak özellikleri de bulunmaktadır. Her iki köy de daha geniş bir toplumsal perspektiften bakıldığında, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin başladığı bir ülkenin köyleridir ve bu sürecin tamamen dışında, içine kapalı olmaları mümkün değildir. Boran, buradan hareketle, bu sürece tamamen açık ya da tamamen kapalı hiçbir toplumsal birim bulunmadığı çıkarımına varmıştır; ii) Toplumsal birimler arasında değişime açıklık ve değişimin hızı bakımından derecelenme olduğudur. Boran, araştırmasından hareketle, ova köylerinin değişime daha açık ve adaptasyonunun daha hızlı olduğu sonucuna varırken, dağ köylerinde değişimin daha yavaş ve dar kapsamlı olduğu sonucuna varmıştır; iii) Modern haberleşme ve ulaşım araçlarından yoksun olan kapitalizm öncesi toplumlarda, kültürel yayımları merkezden çevreye doğru hareket ederken, kapitalistleşme sürecindeki toplumlarda sıçramalı bir ilişki görülür; iv) Kültürel yayımlar tek yönlü bir süreç değildir. Kültürel yayımlar, tek yönlü olarak yayılıp, toplum tarafından tamamen özümsemmezler. Başka bir ifadeyle kültürel yayımlar iki şekilde vücut bulurlar: İlk olarak, yayılan birimler girdikleri cemiyetin şartlarına göre belli bir değişim gösterirler. İkinci olarak, girdikleri sosyal çevreyi de etkiler ve belli değişimlere sebep olurlar (2007: 153-163).

Boran'ın öğretim üyeliğinden koparılışından sonra, Atılgan'ın değimiyle onun için "kayıp yıllar" başlamıştır. Bu süreç, yukarıda belirtildiği üzere Boran'ın İstanbul'a taşındığı 1949 ortalarında başlamış, 27 Mayıs Müdahalesi'ne kadar devam etmiştir. 1960 Müdahalesi'yle başlayan ve 10 Ekim 1987'de Boran'ın ölümüne kadar devam eden süreç, Boran'ın Türkiye sosyalist hareketinde siyasetçi ve kuramcı kimlikleriyle yer aldığı dönemdir (2007: 164).

Kuramcı Olarak Behice Boran

Atılgan'ın iddiasına göre, 27 Mayıs'tan başlayıp 12 Mart'a kadar uzanan sürece Boran, bir kuramcı ve siyasetçi olarak damga vurmuştur. Boran bu dönemde milletvekilliğinin yanı sıra, Marksist düşünceyle ilgili literatüre geniş katkılar yapan eserlerini kaleme almıştır. Başlarda yeni kurulan Türkiye İşçi Partisi'ne (TİP) Öncü ve Vatan gazetelerinde yazdığı yazılarla destek olmayı tercih eden Boran, yine bunun yanında o günlerde solun en güçlü yayın organı görünümündeki Yön dergisinde çıkan Türkiye üzerinde geliştirilen Marksist

tezlere eleştirel bir yaklaşım geliştiren yazılar yazdı. Atılgan'ın iddiasına göre, Boran'ın bu kuramsal yazıları, TİP'in siyasal perspektifine de yön vermiştir. TİP Genel Sekreterliği Boran'ı TİP'in Etüt ve Araştırmalar Bürosu'nun toplantısına ilk davet edildiği tarih 1962 yılı sonlarına rasgelmektedir. Atılgan, Boran'ın bundan sonraki süreçte TİP içinde üç farklı rolünden bahseder: i) Boran, TİP'in Marksist kuramcısı olmuştur; ii) Boran'ın parlamenter olarak faaliyetleri; iii) Boran'ın Genel Yönetim Kurulu üyeliği, Genel Sekreterlik ve Genel Başkanlığı kapsayan örgütsel rolleri.

Ancak Aydınoglu, Atılgan'ın ilk maddedeki iddiasını sübjektif ve abartılı bulmuştur. Aydınoglu, Atılgan'ın çalışmasının bir sorudan çok, bir yargıyla, yani Boran'ın Türkiye sol literatürüne yaptığı "büyük katkılar"ı keşfetme iddiasıyla ortaya çıktığını belirtmiştir (Aydınoglu, 2008: 305). Atılgan'ın Boran'la ilgili bu sübjektif tavrı dolayısıyla yer yer konjonktürü gözden kaçırdığını ve dolayısıyla Boran'ın ortaya koyduğu tezlerin konjonktürel yanını da bir kenara bıraktığının altını çizmiştir. Aydınoglu'na göre, Atılgan'ın Boran'ın Türkiye sosyalist literatürüne yaptığı en büyük katkı olarak ortaya koyduğu "Sosyalist Devrim Tezi" için de bu durum geçerlidir. Ona göre, Boran'ın bu düşünceyi savunmasının iki temel nedeni vardır. İlk olarak Boran, Mehmet Ali Aybar'ın "hürriyetçi sosyalizm" tezinden kendisini farklılaştırarak onunla yaşadığı ayrılığa bir ilkesel ayırım ortaya koymalıydı. İkinci olarak ise Boran, yine benzer bir mesafe ortaya koyarak, Milli Demokratik Devrim (MDD) tezinin özellikle partinin genç kadrolarında yarattığı etkiye bir alternatif tez geliştirmek istemiştir. Dolayısıyla bu arayışların vardığı menzile de Lenin'in "Nisan Tezleri" ile Troçki'nin "Sürekli Devrim Tezi" olmuştur. Aydınoglu, Boran'ın Sosyalist Devrim Tezi'nin Lenin ve Troçki'nin yazdıklarının "kötü bir kopyası" olmaktan öteye geçemediğini de ayrıca vurgulamıştır. (Aydınoglu, 2008: 311-312). Özetle Aydınoglu'na göre Boran'ın ortaya koyduğu bu tez, kuramsal bir iddiadan çok, politik bir iddianın, kendisini hem Aybar'dan hem de MDD'den ayırıştırma çabasının bir ürünüdür.

Aslında ortada ne Aydınoglu'nun iddia ettiği gibi bir "kötü kopya" ne de Atılgan'ın ortaya attığı gibi Marksist literatüre orijinal bir katkı vardır. İlk olarak, Boran, MDD ve Aybar ekseninde yaşanan ayrışma, basit birer hizip kavgası olmanın ötesindeydi. Bu gruplar arasındaki tartışma, dünyadaki geçmiş örnekler ve tartışmalara bakarak bunlar arasından Türkiye'yi sosyalizme hangi yöntemin taşıyacağıyla ilgiliydi. İkinci olarak, ilkiyle de bağlantılı biçimde, Aybar ve MDD grubunun tezleri de dünya örneklerinden esinlenmişti. Aybar'ın yerlilik iddiasına karşın, Atılgan'ın da ifade ettiği gibi, onun "güler yüzlü sosyalizm" kavramı dünya Marksist literatüründe kullanılan "socialism with a human face"nin bir çevirisiydi (Atılgan, 2003: 29-34). Diğer taraftan ise MDD'nin tezleri Marx,

Engels, Lenin, Stalin ve son olarak da Mao'nun katkısıyla ortaya çıkan ve devrimi demokratik devrim ve sosyalist devrim olarak iki aşamaya bölen fikirlerin bir uzantısıydı. Dolayısıyla Boran'ın başında olduğu harekette dahil olmak üzere bu hareketlerin iddiaları, Marksist literatüre katkı sunmaktan çok, Türkiye'yi sosyalist devrime hangi metotla taşıyabilecekleri üzerinden şekilleniyordu. Başka bir ifadeyle, iddiaları teorik olmaktan çok pratikti ve teorisyen olmaktan ziyade siyaset zemininde pratisyen olarak faaliyet yürütme çabasındalardı.

Siyasetçi Olarak Behice Boran

TİP'in 15 milletvekiliyle parlamentoya girerek grup kurmayı başardığı 1965 seçimlerinde Urfa milletvekili seçilen Boran, Atılğan'a göre, bu dönemde Mecliste yaptığı konuşmalarda ya da Meclis konuşmalarında, adeta Sosyalist Türkiye'nin nasıl yönetileceğini anlatmıştır. Boran, her meseleyi sınıfsal bir bakış açısıyla ele almıştır. Boran'ın milletvekilliği döneminde üstlendiği bir diğer görev de Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu Karma Parlamento Komisyonu üyeliğiydi. Bu yüzden parlamentoda bir çok farklı konuda konuşmuş olmasına rağmen, ağırlığı dış politika konularına vermiştir. Atılğan'a göre, Boran'ın dış politika çözümlerinin iki temel odak noktası vardı: i) Türkiye'nin Atatürk sonrasında Batı ittifakında yer alması vebunun başarısız bir politika oluşu, ii) ilgili politikanın sınıfsal temelleri (Atılğan, 2007: 220-221). Atılğan'a göre, Boran, iç politika ve dış politika arasında bir diyalektik ilişki olduğuna inanmaktaydı. Başka bir deyişle, iç politika stratejileri dış politika yönelimlerini, dış politika yönelimlerinin çıktıkları da iç politikayı etkilemekteydi. Dolayısıyla, dış politika eleştirisi, iç politika eleştirisiyle aynı şeydi ve eleştirilemez bir statüsü olamazdı (2007: 225-226). Atılğan, Boran'ın Türkiye'nin hakim sınıfların çıkarları için ortak pazar üyeliğiyle mali ve iktisadi; NATO'ya üyeliğiyle de askeri olarak Batı'ya bağımlı hâle getirildiğini düşündüğünü belirtmiştir. Bu bağımlılığın ortadan kalkması için: i) NATO'dan çıkmak; ii) Ortak pazardan ayrılmak; iii) Eşitlik ve karşılıklı ilkesinden kaynaklı olarak Türkiye'nin güç ve mevki olarak eşit ya da yakın ülkelerle ittifak yapması gerekliydi (2007: 223-227).

MDD'ciler ve Aybarcıların partiden uzaklaştırılmasının ardından Genel Sekreter olan Boran, Atılğan'ın aktarımıyla, TİP'in de kapatılmasıyla sonuçlanacak olan 12 Mart askeri müdahalesini önceden tahmin etmişti. Boran'a göre, gelen müdahalenin üç ana nedeni vardı: i) "Dışa bağımlı gelişen" kapitalizmin içine düştüğü bunalımı "kısıtlı, dar, biçimsel" demokrasi ortamında aşamadığından ve bu sınıfsal bunalımı atlatmak için anayasal hak ve özgürlükleri kısıtlayarak ve hatta rafa kaldırarak, "asayışı sağlama" bahanesine sığınarak ülkeyi sert bir yönetime sokma çabası; ii) Sermaye sınıfının, yükselen işçi hareketlerinden ve işçi sınıfının haklarını almakla ilgili hareketlerinin politik bir yapıya

bürünmesinden tedirgin olması; iii) Egemen sınıfların Kürtlerin, memurların, öğrencilerin hak mücadelesinden ürkmesi. . Ona göre Kürtlerin demokratik özgürlükleriyle ilgili talepleri egemen sınıflar tarafından şoven bir milliyetçilikle savuşturulmaya çalışılıyordu (2007: 241). Boran 26 Mayıs 1971’de tutuklandı ve 14 Temmuz 1974’e kadar tutuklu kaldı. Ayrıca Anayasa Mahkemesi’nde açılan dava sonucunda TİP 20 Temmuz 1971 yılında kapatıldı.

Boran, hapisten çıkışının ardından TİP’i yeniden kurarken 12 Mart’ta verdiği başarılı sınavın, emekçi kitlelerin 12 Mart’tan öncesinden daha radikal ve kolektif bir hareket olarak ortaya çıkacağına belirtilerinin başlamasının, TİP’in yıllarca tek temsilci olarak emekçi kitleler üzerinde olumlu etki bıraktığı inancının TİP’i başarıya ulaştıracağına inanmıştı. Temmuz 1974’de kuruluş çalışmalarına başlanan TİP, 30 Nisan 1975’te yeniden kurulmuştur.

Boran’a göre, TİP’in başarı hedefini yakalamasının dört yolu vardı: i) disiplinli ve eğitilmiş bir parti örgütü; ii) işçi sınıfının içinde örgütlenmek; iii) solun ana akım hareketi haline gelmek; iv) uluslararası alanda kendini kabul ettirmek (Atılğan, 2007: 272-276). Atılğan, ikinci 1975-1980 arasını kapsayan TİP deneyiminde ulaşılan ve ulaşılamayan hedefleri de değerlendirmiştir. Buna göre, ulaşılan hedefler şu şekildedir: i) Örgütsel hedefler: parti çalışma ekiplerini oturtmak, sınırlı tuttuğu örgütlenme modelini işçilerin yoğun olarak yaşadığı sanayi havzalarına kurmak, parti içi eğitimde sürekliliği sağlamak ve parti yayınlarını düzenli olarak çıkarmak; ii) Uluslararası kabul: Behice Boran ve Nihat Sargın, Ekim Devrimi’nin 60. Yılı kutlamaları için 1977’de SSCB’ye davet edildiler ve TİP bundan sonra TKP ile beraber sosyalist ülkeler tarafından Türkiye işçi sınıfı partisi olarak tanınan iki partiden biri haline geldi (2007: 278-279).

Ulaşılamayan hedefleri ise şu şekilde sıralamıştır: i) Solda ana akımlaşmamak: Bu dönemin sosyalist tipolojisi 1970 öncesinden farklıydı. Artık sosyalist hareket, 1970 öncesinde olduğu gibi kentli aydınların, sendika yöneticilerinin, öncü aydınların ve öğrencilerin yarattığı tipolojiden çok daha farklıydı. Sosyalizm ülkenin her köşesine yayılırken, mahallelerde nöbet tutan ve dayanışma kültürünü örgütleyen bir yapıya evrilmişti. İdeolojik kuram olarak bir önceki kuşağa göre daha yetersiz olan bu kuşak, sosyalizmi halkın gündelik yaşamına ve hayatının her alanına sokmayı başarmıştı. Atılğan’a göre, Türkiye’de sosyalist hareket militanlaşıp, radikalleşirken; TİP beş bin üyesi ve salon toplantılarıyla, seçkin bir görüntü verdi; ii) İşçi sınıfını örgütleyememek: Boran, partiyi kurarken işçi sınıfının sola kaydığını düşünmüştü. Ancak bu sola kayışın aslında sosyal demokrasiye ve yükselen “Karaoğlan efsanesi”ne doğru bir kayış olduğu anlaşıldı. (2007: 279-284). Dolayısıyla başarı için dört temel hedefle ortaya

çıkan TİP, bunlardan ikisini başarırken ikisinde ise başarısız olmuştur.

“Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı”, güçlü ve özgün argümanları olan bir kitap. Türkiye sol literatürüyle ilgili geniş bilgisi olan bir yazarın kaleminden çıkan bu kitapta, yazarın Boran’la kurduğu ilişki yer yer duygusallaşabiliyor. Özellikle Boran’ın politikacılık yıllarında ortaya koyduğu kuramların Marksist literatüre özgün katkılar sunduğu argümanı son derece keskin ve Boran’ın asıl amacını, pratik olanı, yani devrime ulaşma iddiasını gölgeliyor. Ancak bu duygusallaşma, yine de çok kapsamlı bir arşiv ve literatür taramasına dayanan bu kitabı önemsizleştirecek bir unsur değil. Öte yandan, Boran’ın sosyalizmi güçlü bir örgütlü yapıyla ülkeye taşımak için yaptığı siyasi girişimlerin kuramsal katkısından çok daha fazla olması, kitabın bir zaafı olarak beliriyor.

Sonnot

1 Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı, Gökhan Atılğan, Yordam Yayınları, 2007

Kaynakça

Aydinoğlu E (2008). “Sol Hakkında Her Şey” mi?. İstanbul: Versus.

Satılğan, N (2003). Avrupa Komünizmi ile Klasik Marksizm Arasında Mehmet Ali Aybar. İçinde: Vassaf G (der), Mehmet Ali Aybar Sempozyumları 1997-2002. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Anayasa'nın İki Defadan Fazla Cumhurbaşkanı Seçilememe Kuralı Üzerine

Kemal Başak, Bağımsız Araştırmacı
ORCID: 0000-0002-0049-6961
E-Posta: kemalbasak90@gmail.com

Giriş

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, 9 Haziran 2022 günü Twitter üzerinden yaptığı açıklamayla seçimlerin önümüzdeki yıl Haziran ayında yapılacağını ve kendisinin Cumhur İttifakı'nın Cumhurbaşkanı adayı olduğunu duyurması, Anayasa'nın 101. maddesi ile ilgili tartışmaları yeniden alevlendirmiş görünüyor. Anayasa'nın 101. maddesi ikinci fıkrası şu hükmü içeriyor: *"Cumhurbaşkanının görev süresi beş yıldır. Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir."* Genel kural bu olmakla birlikte, Anayasa'nın 116. maddesinin üçüncü fıkrasında özel bir düzenleme bulunuyor. Buna göre, *"Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi halinde, Cumhurbaşkanı bir defa daha aday olabilir."*

Recep Tayyip Erdoğan, Cumhurbaşkanlığı internet sitesindeki özgeçmişinde de belirtildiği üzere *"10 Ağustos 2014 Pazar günü, Türk siyasi tarihinde ilk kez doğrudan halkın oylarıyla¹ ve ilk turda 12. Cumhurbaşkanı seçildi. (...) 24 Haziran 2018 Pazar günü yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde %52.59 oy oranıyla yeniden Cumhurbaşkanı seçildi. 16 Nisan 2017'de kabul edilen Anayasa değişikliği ile hayata geçirilen Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi'nin ilk Cumhurbaşkanı olarak 9 Temmuz 2018 tarihinde yemin ederek görevine başladı."*²

Somut duruma bakıldığında Recep Tayyip Erdoğan'ın iki kez Cumhurbaşkanı seçildiği konusunda bir tereddüt bulunmamaktadır. Bunu kabul ediyorsak, Erdoğan'ın yeniden Cumhurbaşkanı seçimine girebilmesinin mümkün olması, ancak Anayasa'nın 116. maddesinde belirlendiği üzere seçimlerin Meclis tarafından yenilenmesine karar verilmesi durumunda söz konusu olabilir. Dolayısıyla 9 Haziran tarihli açıklamada belirtildiği gibi, seçimler zamanında yapılırsa, bir başka deyişle seçimler TBMM'nin kabul edeceği bir kararla (ya da kanunla) zamanından önce yenilenmezse, Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı adayı olamaması gerekir. Gerçi Erdoğan'ın Twitter'daki açıklamasında *"seçim önümüzdeki yıl haziran ayında yapılacak"* ifadesi kullanılıyor. Bu ifade

seçimlerin zamanında yapılacağını açıkça belirtmiyor. Meclis seçimlerin 2023 yılı Haziran ayı içinde yenilenmesi yönünde bir karar alırsa Erdoğan'ın yeniden Cumhurbaşkanı adayı olabileceği konusunda bir kuşku yok. Fakat söz konusu açıklamayı, seçimlerin herhangi bir kararla ya da kanunla yenilenmeyeceği, seçimlerin Anayasa'nın 77. maddesinin birinci fıkrası uyarınca (*Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri beş yılda bir aynı günde yapılır.*) zamanında yapılacağı şeklinde anlarsak Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı seçimine katılmayacağını söylemek gerekiyor.

Tartışmalar tam da bu noktada düğümleniyor. Bir görüş, Erdoğan'ın ikinci kez Cumhurbaşkanı seçilme sürecinin yeni bir hükümet sisteminin yürürlüğe girdiği döneme denk geldiğini, bu yeni sistemdeki "Cumhurbaşkanı"nın önceki sistemdekinden farklı bir nitelik taşıdığını, buna bağlı olarak eski sistemdeki Cumhurbaşkanı seçimlerinin yeni sistemde dikkate alınmayacağını ileri sürüyor. Buna göre, Erdoğan'ın parlamenter hükümet sistemi dönemindeki Cumhurbaşkanlığını, Anayasa'nın 101. maddesinin ikinci fıkrasındaki iki defa seçilememe kuralının uygulamasında hesaba katmamak, bu kuralın uygulamasını sadece yeni sistem parantezi içinde gerçekleştirmek gerekiyor. Bu görüş izlenirse, bugünden bakıldığında parantezin içinde sadece bir Cumhurbaşkanı seçimi (2018 Seçimi) kalıyor. Dolayısıyla Erdoğan da, kuralın uygulanması bakımından sadece bir kez Cumhurbaşkanı seçilmiş oluyor. Öyleyse, seçimin zamanından ve yenilenme biçiminden bağımsız olarak Erdoğan'ın bir kez daha Cumhurbaşkanı seçimine katılması mümkün hâle geliyor. Seçimi kazanması durumunda, Cumhurbaşkanlığı görev süresi içinde seçimlerin Meclisçe yenilenmesi hâlinde ise, Anayasa'nın 116. maddesine göre bir kez daha Cumhurbaşkanı adayı olma olanağı doğuyor. Bu görüşü, bu gerekçelerin yanı sıra başka dayanaklar da sunarak en sistemli biçimde savunan kişi, Anayasa değişikliği sürecinde bizzat bulunmuş, dönemin Anayasa Komisyonu Başkanı ve bugün Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı olan Prof. Dr. Mustafa Şentop gibi görünüyor. Şentop, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*'nin Nisan 2022 tarihli 50. sayısında "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde İki Defadan Fazla Cumhurbaşkanı Seçilememe Kuralı" başlıklı bir makale yayımlayarak konuya ilişkin görüşlerini ayrıntılı olarak ortaya koydu. Çalışmamız, bu alandaki en kapsamlı ve sistemli görüş açıklaması niteliğini taşıması itibarıyla Şentop'un söz konusu makalesindeki tezlerin tartışılmasını amaçlıyor. Makalemiz yöntem olarak, geleneksel anlamıyla diyalektik bir çerçeve içinde geliştirilecek, bu kapsamda Şentop'un makalesindeki tezlerin tartışılması eksenini üzerinde eleştirel bir bağlamda yürütülecektir. Konu daha önce Anayasa hukukçularınca tartışılmış olduğundan bu tartışmalar içinde billurlaşmış başlıca tezlerin olabildiğince az yinelenmesine çalışacağız. Bunun için söz konusu tezlere yeri

geldikçe yüzeysel olarak değinmekle yetinip üzerinde durulmamış alanlara yönelmeyi ve Şentop'un tezlerinden yanıt verilmemiş olanlarına yoğunlaşmayı amaçlıyoruz.

Anayasa'daki "Cumhurbaşkanı" İbaresinin Anlamının Değiştiği Tezi

Şentop'un makalesinde, 6771 sayılı Kanun ile yapılan Anayasa değişikliği öncesindeki "Cumhurbaşkanı" ile sonraki arasında bir ayırım olduğu, gündelik dilde olmasa bile Anayasa hukuku terminolojisi bağlamında değişiklikten önceki Cumhurbaşkanı ile sonraki Cumhurbaşkanı'nın aynı olmadığı ileri sürülüyor. Bu ayırım vurgulanarak iki defadan fazla seçilememe kuralının iki ayrı "Cumhurbaşkanı" terimi için ayrı ayrı uygulanması gerektiği belirtiliyor. Makalede bu görüş şöyle özetleniyor:

6771 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesinden önce seçilen Cumhurbaşkanlarının Devlet başkanı olmakla birlikte (tek başlarına) yürütme erki olmadıkları, sadece yürütme gücünün kullanılmasına sınırlı ölçüde katıldıkları bilinmektedir. Bu durumda "Cumhurbaşkanı" kelimesinin hukuki (terim) anlamı esas alınarak lafzî yorum metodu izlendiğinde; 6771 sayılı Kanun'la Anayasa değiştirilmeden önce parlamenter hükümet sistemi döneminde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanı seçimlerinin, Anayasa'nın 6771 sayılı Kanun'la değişik 101'inci maddesi anlamında bir "Cumhurbaşkanı yani yürütme erki seçimi" olarak kabul edilemeyeceği ve dolayısıyla bu seçimlerin, bugün itibarıyla ikiden fazla seçilememe kuralı kapsamında dikkate alınamayacağı sonucuna ulaşılmaktadır (Şentop, 2022: 8).

Şentop bu görüşünü gerekçelendirirken Anayasa'nın bugün yürürlükte olan biçiminde yer alan "Cumhurbaşkanı" ibarelerinin terim anlamını belirliyor:

"Cumhurbaşkanı" kelimesi bir Anayasa Hukuku terimi olduğundan, Anayasa'nın 101'inci maddesinin ikinci fıkrasına anlam verilirken bu kelimenin günlük hayattaki anlamı yerine Türk Anayasa Hukuku'ndaki terim anlamının diğer bir ifadeyle hukuki anlamının esas alınması gerekmektedir. Kelimenin terim anlamı tespit edilirken ise mevcut Anayasa'nın yürürlükte olan hükümlerinin dikkate alınması kaçınılmazdır. Bu noktada "Cumhurbaşkanı" kelimesinin terim anlamı için Anayasa'nın farklı maddelerinden hareketle farklı tanımlamalar yapılabilmesi mümkün olsa da, başta 8'inci ve 104'üncü maddeleri olmak üzere yürürlükteki Anayasa'nın bütünü esas alındığında Cumhurbaşkanı kelimesinin, "Devleti oluşturan erklerden yürütme erki, yürütme yetkisinin sahibi olan Devlet başkanı" anlamlarına geldiği görülmektedir (Şentop, 2022: 6). (vurgular bana ait: vba.)

Öyleyse Şentop'un görüşüne göre, Anayasa'da gördüğümüz "Cumhurbaşkanı" ibarelerini "Devleti oluşturan erklerden yürütme erki, yürütme yetkisinin sahibi olan Devlet başkanı" olarak anlamamız gerekiyor. Makalede, bir kimsenin en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebileceğine ilişkin kuralı içeren 101. maddenin ikinci fıkrası hükmü aynı biçimde korunmasına rağmen 6771 sayılı Kanun ile maddenin tümüyle değiştirilmesi yolunun izlenmesi de bununla ilişkilendiriliyor:

Nitekim 6771 sayılı Kanun'un 7'nci maddesi ile Anayasa'nın 101'inci maddesinin bir bütün olarak değiştirilmesi, özellikle ikinci fıkradaki "bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir" kuralının, önceki hükümlerle aynı kelimelerden oluşmuş olmasına rağmen yeniden yazılarak düzenlenmiş olması da, "Cumhurbaşkanı" kelimesindeki bu anlam ve içerik değişikliği sebebiyledir (Şentop, 2022: 8)

Şentop'un görüşünü izlemememiz durumunda, Anayasa hükümlerinin nasıl yorumlanacağı, Cumhurbaşkanı ile ilgili hükümler bağlamında içinden çıkılmaz bir hâl alıyor. Bir örnekle açıklayalım. Şentop'un deyimiyle *Anayasa'nın bütünü esas alındığında* Cumhurbaşkanı kelimesi "Devleti oluşturan erklerden yürütme erki, yürütme yetkisinin sahibi olan Devlet başkanı" anlamını ifade ediyorsa, Anayasa'da "Cumhurbaşkanı" ibaresinin geçtiği yerlere söz konusu anlamı atfetmemizde bir sakınca olmasa gerek. Dolayısıyla Anayasa'da artık "Cumhurbaşkanı" ibaresini gördüğümüzde bunu "Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin Cumhurbaşkanı" olarak anlamamız, parlamenter hükümet sistemi dönemi cumhurbaşkanlarını bu anlam çerçevesinin dışında varsaymamız gerekiyor. Bu varsayımları izlersek, sözgelimi Anayasa'nın 105. maddesinde düzenlenen Cumhurbaşkanı'nın cezai sorumluluğuna ilişkin usulleri parlamenter hükümet sistemi dönemindeki cumhurbaşkanları için işletmek olanaksız hâle geliyor.

105. maddenin birinci fıkrasının birinci cümlesi "*Cumhurbaşkanı hakkında, bir suç işlediği iddiasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının salt çoğunluğunun vereceği önergeyle soruşturma açılması istenebilir.*" hükmünü içeriyor. Şentop'un görüşüne göre bu hükmü, "[Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi döneminde seçilen] *Cumhurbaşkanı hakkında, bir suç işlediği iddiasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının salt çoğunluğunun vereceği önergeyle soruşturma açılması istenebilir.*" şeklinde okumamız gerekiyor. Söz konusu 105. maddenin izleyen hükümleri, bu temel kural çerçevesinde Cumhurbaşkanı'nın cezai sorumluluğuna ilişkin hukuksal sürecin nasıl işletileceğini düzenliyor. Maddenin son fıkrası, içerdiği "*Cumhurbaşkanının*

görevde bulunduğu sürede işlediği iddia edilen suçlar için görevi bittikten sonra da bu madde hükmü uygulanır.” hükmüyle sorunumuzu çözümüyor. Çünkü Şentop’un tezine göre bu son fıkradaki “Cumhurbaşkanı”nı da yeni hükümet sistemindeki Cumhurbaşkanı olarak anlamamız gerekiyor. Özetle, Şentop’un makalesinde belirlenen kavramsal çerçeve içinde, Anayasa’nın yürürlükteki 105. maddesi, parlamenter hükümet sistemi dönemindeki cumhurbaşkanları için herhangi bir hüküm içermeyen, bu dönemde görev yapmış cumhurbaşkanları için TBMM eliyle soruşturma açılmasını ve cezai sorumluluk hükümlerinin işletilmesini olanaksız kılan bir mahiyet kazanıyor.³

Aynı bakış açısı içinde Anayasa Mahkemesinin Yüce Divan sıfatıyla yapacağı yargılamanın alanı da muğlaklaşıyor. Anayasa’nın 148. maddesinin altıncı fıkrası Anayasa Mahkemesinin Yüce Divan sıfatıyla yargılayacağı kişileri belirliyor:

Anayasa Mahkemesi Cumhurbaşkanını,⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanını, Cumhurbaşkanı yardımcılarını, bakanları, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay Başkan ve üyelerini, Başsavcılarını, Cumhuriyet Başsavcivekilini, Hâkimler ve Savcılar Kurulu ve Sayıştay Başkan ve üyelerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan sıfatıyla yargılar. (vba.)

Bu hükme göre, Anayasa Mahkemesinin Yüce Divan sıfatıyla yargılayabileceği “Cumhurbaşkanı” hangisidir? Şentop’un makalesindeki tanımlamayı izlersek, bu sorunun yanıtı, “Devleti oluşturan erklerden yürütme erki, yürütme yetkisinin sahibi olan Devlet başkanı” ya da diğer ifadesiyle Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi döneminde seçilen cumhurbaşkanı/cumhurbaşkanlarıdır. Hükmün amacının bu olmadığı açıktır. Hiçbir Anayasa hukukçusunun da bu türden bir yorumu izleyeceğini sanmıyoruz. Hükmün parlamenter sistem-cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ayrımı gözetmeksizin tüm cumhurbaşkanlarını kapsadığı açıktır. Öyleyse Şentop’un 101. maddeye yönelik tezlerine dayanak bulmak için geliştirdiği yeni “Cumhurbaşkanı” tanımı, Anayasa’nın sistemli bütünlüğü ile bağdaşmamaktadır. Bu tanımın esas alınması Anayasa hükümlerinin yorumu bakımından belirgin çıkmazlara yol açmaktadır.

Pozitif hukuk, anayasa hukuku teorisindeki hükümet sistemi soyutlamalarına dayanarak yorumlanamaz, yapılacaksa tam tersi doğrudur: Hükümet sistemi soyutlamaları pozitif hukuk düzenlemelerinin sözüne ve esasına dayanarak geliştirilmelidir. Anayasa’nın herhangi bir hükmünde “Cumhurbaşkanı” ibaresi kullanılıyorsa, anayasa hukuku soyutlamalarından yola çıkarak, bu ibarenin anlamını yorumlamak, onu daha önceki anlamının dışında bir anlamla ele almak hukuksal belirliliği zedeler. Kaldı ki bir siyasal sistemin hangi dereceden

sonra parlamenter sistemden yarı başkanlık sistemine yakınlaştığını, hangi dereceden sonra başkanlık sistemi olarak nitelenebileceğini saptamak da güç ve tartışmalıdır.⁵ 2007 yılında yapılan Anayasa değişikliği sonrasında Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi yönünde düzenleme yapıldığında, Anayasa'nın 104. maddesindeki geniş yetkileri de düşündüğümüzde sistemin parlamenter sistemden köklü bir uzaklaşma ve yarı başkanlık sistemine yaklaşma yaşadığı söylenemez mi? Öyleyse bu değişiklikten önce ve sonraki Cumhurbaşkanı'ları da mı birbirinden ayırmamız gerekir? Böyle tartışmalı bir soyutlamalar düzleminin Anayasa'nın sözünü anlamlandırmak için temel referans kaynağı kılınması, pozitif hukuk hükümlerinin ortak anlam çerçevesini yok etme tehlikesini bünyesinde barındırmaktadır.

Kanun Tekniği ve Tarihsel Yorum Kapsamındaki Tezler

Değişiklik Yönteminden Hükümün İçeriğine Yönelik Sonuç Çıkarma Çabası

Şentop'un makalesinde, Anayasa'daki "Cumhurbaşkanı" ibaresinin anlamının değiştiği yönündeki sözel yorumun, tarihsel yorum araçları ile de desteklenmek istendiği görülüyor. Makalede bu bağlamda ilk olarak yukarıda kısaca işaret ettiğimiz kanun tekniği ile ilgili boyut işleniyor. Buna göre, Anayasa'nın 101. maddesinin ikinci fıkrası (*Cumhurbaşkanının görev süresi beş yıldır. Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir.*) herhangi bir değişikliğe tabi tutulmamasına karşın, bu fıkrayı da kapsayacak biçimde 101. maddenin tümüyle değiştirilmesi, en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilme kuralının yeni hükümet sisteminde yeni bir kapsam içinde uygulamaya sokulduğunu, bunun hükümet sistemi değişikliği öncesindeki Cumhurbaşkanı seçimlerini kapsamadığını gösteriyor:

(...) gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir nokta, 6771 sayılı Kanun'un kabulü aşamasında kanun koyucunun tercih ettiği yasama yöntemidir. Bu noktada 6771 sayılı Kanun'un 7'nci maddesi, 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 101'inci maddesini değiştirirken, eski maddede yer alan bazı fıkra, cümle ya da ibareleri ilga edip yerlerine yenilerini koyma veya bazı fıkra, cümle ya da ibareleri yenileriyle değiştirme usulünü tercih etmemiştir. Bunun yerine kanun koyucu, 6771 sayılı Kanun'un 7'nci maddesinde "*2709 sayılı Kanunun 101 inci maddesi başlığıyla birlikte aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir*" şeklinde bir düzenleme öngörerek, 101'inci maddeyi tamamen yeniden kaleme alma yolunu izlemiştir. Bu tercihin hukuki sonucu ise, bazı fıkraları aynı hükümleri içerse dahi, 6771 sayılı Kanun'un yürürlüğü öncesinde ve sonrasında hukuk âleminde iki ayrı 101'inci maddenin varlığıdır (Şentop, 2022: 22). (vurgular metnin kendisinde)

Anayasa veya kanunların maddeleri, fıkraları, bentleri, cümleleri ya da ibareleri değiştirilirken, bu değişikliklerin yapılış *biçiminden* değişiklik sonunda oluşan hükümlerin *anlamına ya da özüne* yönelik sonuçlar çıkarmanın Anayasa hukuku alanında kabul görmüş hangi yorum yöntemi ile bağdaştığını bilmiyoruz. Bu türden bir yorumun pozitif hukuk ile bağdaşabileceğini düşünmüyoruz. Bir pozitif hukuk hükmü, nihai olarak aynı sonuca ulaşmak üzere çok farklı biçimlerde değiştirilebilir. Örneğin yürürlükteki bir kanun maddesinde yer alan herhangi bir ibarenin değiştirilmesi amaçlanıyorsa; (1) sadece bu ibareyi değiştirme, (2) ibarenin içinde yer aldığı cümleyi değiştirme, (3) ibarenin içinde yer aldığı fıkrayı, hatta (4) ibarenin içinde yer aldığı maddeyi tümüyle değiştirme seçeneklerinden herhangi biri izlenebilir. İzlenen yolun, hükmün oluşturulmak ya da pozitif hukukta etki doğurması istenen yeni biçiminin içeriği, anlamı, özü, yorumu bağlamında herhangi bir etkisi yoktur.

Somut bir örnekle açıklayalım. Anayasa'nın 75. maddesinin 1982 yılında yürürlüğe giren ilk şekli şöyleydi:

A. Kuruluşu

MADDE 75- Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletçe genel oyla seçilen dörtyüz milletvekilinden kurulur.

Bu hüküm ilk kez 1987 yılında 3361 sayılı Kanun'un 2. maddesi ile değiştirildi. Değişiklik getiren söz konusu madde hükmü şöyle formüle edilmişti:

MADDE 2- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 75 inci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

Madde 75- Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletçe genel oyla seçilen dörtyüzelli milletvekilinden kurulur.

Görüldüğü gibi 3361 sayılı Kanun ile yapılan değişiklik, Anayasa'nın 75. maddesindeki "dörtyüz" ibaresinin "dörtyüzelli" şeklinde değiştirilmesinden ibarettir. Oysaki bu Kanun'da 75. maddeyi bütünüyle ele alan bir değişiklik yöntemi izlenmiştir. Değişiklik yapan kanun hükmü, maddenin tümü değiştirilmek yerine ibareyi esas alan aşağıdaki biçimlerden herhangi biriyle de yazılabilirdi:

*MADDE 2- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 75 inci maddesinde yer alan "dörtyüz" ibaresi "dörtyüzelli" şeklinde değiştirilmiştir.

**MADDE 2- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 75 inci maddesinin birinci fıkrasında yer alan "dörtyüz" ibaresi "dörtyüzelli" şeklinde değiştirilmiştir.

*** MADDE 2- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 75 inci maddesinin birinci fıkrasının birinci cümlesinde yer alan “dörtüz” ibaresi “dörtüzelli” şeklinde değiştirilmiştir.

Bu yöntemlerden herhangi biri yerine maddenin tümü esas alınarak yapılmış olan değişikliğin pozitif hukuk yönünden geçerli bir anlamı ya da sonucu yoktur. Anayasa'nın 75. maddesi, bu yöntemlerden hangisi izlenirse izlensin aynı biçimi alacak, aynı anlama gelecekti.

75. maddedeki izleyen değişiklik 1995 yılında 4121 sayılı Kanun'un 8. maddesi ile yapılmıştır:

MADDE 8- 7.11.1982 tarihli ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 75 inci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

A. Kuruluşu

Madde 75- Türkiye Büyük Millet Meclisi genel oyla seçilen beşüzelli milletvekilinden oluşur.

Bu değişiklikte, TBMM üye sayısının beşüzelliye çıkarılmasının yanında maddede yer alan “milletçe” ibaresinin de çıkarıldığını görüyoruz. Bu değişiklik yapılırken yine maddenin (bu kez yine herhangi bir değişikliğe konu olmayan madde başlığı da dâhil) tümünü ele almak yerine, sadece “milletçe” ibaresinin metinden çıkarıldığına ve “dörtüzelli” ibaresinin “beşüzelli” şeklinde değiştirildiğine yönelik bir ifade biçimi izlenebilirdi:

MADDE 8- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 75 inci maddesinde yer alan “milletçe” ibaresi madde metninden çıkarılmış ve “dörtüzelli” ibaresi “beşüzelli” şeklinde değiştirilmiştir.

Maddedeki son değişiklik, hükümet sisteminde değişiklik getiren 6771 sayılı Kanun'un 2. maddesi ile gerçekleştirilmiştir:

MADDE 2- 2709 sayılı Kanununun 75 inci maddesinde yer alan “beşüzelli” ibaresi “altüz” şeklinde değiştirilmiştir.

Görüldüğü gibi, bu son değişiklikte maddenin tümü ele alınmamış, sadece ilgili ibarenin değiştirilmesi yoluna gidilmiştir. Önceki değişikliklerde olduğu gibi maddenin tümü ele alınıp fiilen sadece ilgili ibarenin değiştirilmesi yolunun izlenmesi de olanaklıydı. Kanunla yapılmak istenen değişikliği Anayasa metnine işlediğimizde nihai olarak aynı madde metnine ulaşıyorsak,

TBMM'nin kuruluşu ile ilgili maddeyi bütünüyle değiştiren bir düzenleme ile sadece ilgili ibareyi değiştiren bir düzenleme arasında hiçbir fark yoktur. Madde tümüyle değiştirilmiş olsa, nasıl ki "yeni hükümet sistemindeki yeni TBMM" ya da "yeni hükümet sisteminde yasama yetkisinin bir kısmını Cumhurbaşkanlığı kararnamelemleri yönüyle yürütme ile paylaşan TBMM" gibi bir kavrayışa ulaşmamız gerekmiyorsa, sadece bir ibare değişikliği yapıldığında da sırf buradan yola çıkarak TBMM'nin kuruluşunun ve siyasal sistem içindeki konumunun değişmeden kaldığı sonucuna varamayız.

Anayasa'nın 101. maddesinin değişiklik öyküsüne dönersek; yukarıdaki örnek vesilesiyle de gösterdiğimiz gibi, 6771 sayılı Kanun'un 7. maddesinin şu iki biçimi arasında hüküm değeri yönünden herhangi bir fark yoktur:

MADDE 7- 2709 sayılı Kanunun 101 inci maddesi başlığıyla birlikte aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

"A. Adaylık ve seçimi

MADDE 101- Cumhurbaşkanı, kırk yaşını doldurmuş, yükseköğrenim yapmış, milletvekili seçilme yeterliliğine sahip Türk vatandaşları arasından, doğrudan halk tarafından seçilir.

Cumhurbaşkanının görev süresi beş yıldır. Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir.

Cumhurbaşkanlığına, siyasi parti grupları, en son yapılan genel seçimlerde toplam geçerli oyların tek başına veya birlikte en az yüzde beşini almış olan siyasi partiler ile en az yüzbin seçmen aday gösterebilir.

Cumhurbaşkanı seçilen milletvekilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sona erer.

Genel oyla yapılacak seçimde, geçerli oyların salt çoğunluğunu alan aday, Cumhurbaşkanı seçilir. İlk oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, bu oylamayı izleyen ikinci pazar günü ikinci oylama yapılır. Bu oylamaya, ilk oylamada en çok oy almış iki aday katılır ve geçerli oyların çoğunluğunu alan aday, Cumhurbaşkanı seçilir.

İkinci oylamaya katılmaya hak kazanan adaylardan birinin herhangi bir nedenle seçime katılmaması halinde; ikinci oylama, boşalan adaylığın birinci oylamadaki sıraya göre ikame edilmesi suretiyle yapılır. İkinci oylamaya tek adayın kalması halinde, bu oylama referandum şeklinde yapılır. Aday, geçerli oyların salt çoğunluğunu aldığı takdirde Cumhurbaşkanı seçilir. Oylamada, adayın geçerli oyların çoğunluğunu alamaması halinde, sadece Cumhurbaşkanı seçimi yenilenir.

Seçimlerin tamamlanamaması halinde, yenisi göreve başlayıncaya kadar mevcut Cumhurbaşkanının görevi devam eder.

Cumhurbaşkanlığı seçimlerine ilişkin diğer usul ve esaslar kanunla düzenlenir.”

MADDE 7- 2709 sayılı Kanununun 101 inci maddesinin başlığı “A. Adaylık ve seçimi” şeklinde; birinci, üçüncü ve dördüncü fıkraları aşağıdaki şekilde değiştirilmiş ve maddeye aşağıdaki fıkralar eklenmiştir.

“Cumhurbaşkanı, kırk yaşını doldurmuş, yükseköğrenim yapmış, milletvekili seçilme yeterliliğine sahip Türk vatandaşları arasından, doğrudan halk tarafından seçilir.”

“Cumhurbaşkanlığına, siyasi parti grupları, en son yapılan genel seçimlerde toplam geçerli oyların tek başına veya birlikte en az yüzde beşini almış olan siyasi partiler ile en az yüzbin seçmen aday gösterebilir.

Cumhurbaşkanı seçilen milletvekilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sona erer.”

“Genel oyla yapılacak seçimde, geçerli oyların salt çoğunluğunu alan aday, Cumhurbaşkanı seçilir. İlk oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, bu oylamayı izleyen ikinci pazar günü ikinci oylama yapılır. Bu oylamaya, ilk oylamada en çok oy almış iki aday katılır ve geçerli oyların çoğunluğunu alan aday, Cumhurbaşkanı seçilir.

İkinci oylamaya katılmaya hak kazanan adaylardan birinin herhangi bir nedenle seçime katılmaması halinde; ikinci oylama, boşalan adaylığın birinci oylamadaki sıraya göre ikame edilmesi suretiyle yapılır. İkinci oylamaya tek adayın kalması halinde, bu oylama referandum şeklinde yapılır. Aday, geçerli oyların salt çoğunluğunu aldığı takdirde Cumhurbaşkanı seçilir. Oylamada, adayın geçerli oyların çoğunluğunu alamaması halinde, sadece Cumhurbaşkanı seçimi yenilenir.

Seçimlerin tamamlanamaması halinde, yenisi göreve başlayıncaya kadar mevcut Cumhurbaşkanının görevi devam eder.

Cumhurbaşkanlığı seçimlerine ilişkin diğer usul ve esaslar kanunla düzenlenir.”

Yukarıda yer verdiğimiz ilk düzenleme, 6771 sayılı Kanun’dan aynen aktarılmıştır. İkinci düzenleme tasarımı ise, Anayasa’da aynı değişikliğe bir başka yoldan ulaşmaktadır. İkinci değil de birinci yöntemin tercih edilmesi muhtemelen, birinci yöntemin daha kolay anlaşılır ve sade olmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de Anayasa maddesinde öngörülen değişiklikler çok sayıda olduğu için bunların tek tek belirtilmesi yerine maddenin bütünüyle değiştirilmesi yoluna gidilmesi daha pratik bir yöntem olarak görünmektedir. Diğer kanunlardan veya düzenleyici işlemlerden buna benzer sayısız örnek bulunabilir.

Değiştirme yöntemlerinden herhangi birinin izlenmesine bağlı olarak değiştirilen hükmün esasına dair birbirinden farklı çıkarsamalar yapılamaz.

Esasa yönelik sonuçlara ancak Anayasa metninin kendisi temelinde ulaşabiliriz. Öyleyse, Şentop'un makalesinde yapılanın aksine, Anayasa hükümlerinin anlamını, onlarda değişiklik yapan kanun hükümlerinin teknik özelliklerinde ya da biçimlerinde değil, değişiklik sonucunda oluşan metinlerin sözünde, özünde ve Anayasa hükümlerinin sistematik bütünlüğünde aramamız gerekir. Yukarıda gösterdiğimiz iki değişiklik yönteminden hangisi izlenirse izlensin, Anayasa'nın 101. maddesinin ikinci fıkrası hükmünün aynı hüküm olacağı gerçeği değişmemektedir: "*Cumhurbaşkanının görev süresi beş yıldır. Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir.*" Hüküm açıkken, madde metninde hükümet sistemindeki değişikliğe bağlı bir unvan farklılaştırması yapılmamışken (örneğin "Cumhurbaşkanı" ibaresi yerine "Başkan" ya da "Devlet Başkanı" ibaresinin kullanılması gibi) ve geçici bir madde ile özel bir hüküm ihdası yoluna gidilmemişken; 6771 sayılı Kanun'daki kanun tekniği tercihinden, somut hükmün kapsamını sınırlayacak içerikte dayanaklar bulma çabasının hukuken geçerli bir argüman oluşturmadığını kabul etmek gerekir.

Kanun Teklifi'nin Gereçesi

Şentop'un tarihsel yorum yöntemi bağlamında başvurduğu bir diğer kaynak, 6771 sayılı Kanun olarak kabul edilen *Kanun Teklifi'nin gereçesidir*. Makalede şu görüş savunuluyor:

Görüleceği üzere, Anayasa değişikliği kanununun ilgili maddesinin gereçesinde, Anayasa değişikliğinin yürürlüğe girdiği 2018 yılından önce seçilen Cumhurbaşkanlarının "*en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilme*" kuralının kapsamına dâhil olup olmadıkları konusuna doğrudan temas eden bir ifadeye yer verilmemiştir. Bununla birlikte gerekçede yer alan "*... beş yıl olarak belirlenmekte*" ve "*... hüküm altına alınmaktadır*" ifadelerinin konuya dolaylı olarak temasta bulunduğu ifade edilebilecektir. Bu çerçevede Anayasa koyucu, 6771 sayılı Kanun'la yapılan değişiklik öncesinde Anayasa'nın 101'inci maddesinde zaten Cumhurbaşkanının görev süresi beş yıl olarak belirlenmiş olmasına ve yine bir kimsenin en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebileceği öngörülmüş bulunmasına rağmen, diğer bir ifadeyle 6771 sayılı Kanun bu iki konu hakkında Anayasa'nın 101'inci maddesinde kullanılan kelimeler bakımından bir değişiklik yapmamasına rağmen; teklifin 8'inci maddesinin gereçesinde bu konuları ilk defa düzenlediği anlamına gelen ifadeleri kullanmış, böylece Anayasa değişikliği öncesindeki ve sonrasındaki Cumhurbaşkanı seçimlerinin, hukuki bir süreklilik içinde birbirlerinin devamı niteliğinde seçimler olmadığı yönündeki iradesini ortaya koymuştur. Gerçekten Anayasa koyucu, 6771 sayılı Kanun'a ilişkin teklifin 8'inci maddesinin gereçesinde aynen aynı teklifin 14'üncü maddesinin gereçesinde yaptığı

gibi “Yürütme istikrarı bakımından Cumhurbaşkanının görev süresinin beş yıl olacağı ve bir kişinin en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebileceği ilkesi korunmaktadır” şeklinde bir ifade tarzı benimseyebileceken bunu tercih etmemiş ve beş yıllık görev süresi ile en fazla iki defa seçilebilme esaslarını, yeni kurduğu hükümet sistemi için ilk defa tespit edilen (“belirlenen” ve “hüküm altına alınan”) prensipler olarak ifade etmiştir (Şentop, 2022: 10-1). (vurgular metnin kendisinde)

Kanun Teklifi’nin gerekçesinde 101. maddeyle ilgili düzenlemeye ilişkin olarak “beş yıl olarak belirlenmekte” ve “hüküm altına alınmaktadır” gibi ibareler tercih edilirken “bir kişinin en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebileceği ilkesi *korunmaktadır*” ibaresinin kullanılmamasının, Şentop’un tezini destekleyip desteklemediğini görmek için Kanun Teklifi’nin gerekçesine bir bütün olarak bakmak gerekmektedir. Bu perspektif içinde gerekçeyi, Kanun Teklifi metni ile olan ilişkisi içinde çözümlenmek gerekir. Böylece Kanun Teklifi’ni hazırlayanların sözcük tercihlerinin, hükümlerin özü bakımından anlamlı bir örüntü oluşturup oluşturmadığını saptamamız mümkün olacaktır.

Kanun Teklifi’nin 4. maddesi, Anayasa’nın 77. maddesinin tümüyle değiştirilmesini öngörmektedir. Ancak 77. maddenin değişiklik öncesi ve sonrası metinlerini karşılaştırdığımızda bir cümlenin değişmeden kaldığı görülmektedir. Bu durum, 101. madde ile ilgili değişiklikte gerçekleşen durumun bir benzeridir. Değişmeyen cümle şudur: “*Süresi biten milletvekili yeniden seçilebilir.*” Bu cümle, değişiklik öncesinde Anayasa’nın 77. maddesinin ikinci fıkrasının ikinci cümlesi olarak yer alırken, değişiklikten sonra aynı içerikle 77. maddenin ikinci fıkrası olarak düzenlenmiştir. Kanun Teklifi’ni hazırlayanların korunan hükümler ile ilgili herhangi bir duyarlılığı bulunsaydı, 77. maddedeki bu hükmün korunduğuna ilişkin bir ifadeye, bu maddeyi değiştiren Teklif maddesi gerekçesinde yer vermeleri gerekirdi. Ancak Teklif’in 4. maddesinin gerekçesine baktığımızda korunan hükme ilişkin herhangi bir ifadeye rastlamıyoruz.

Kanun Teklifi’nin 5. maddesi, Anayasa’nın 78. maddesini başlığı ile birlikte bütünüyle değiştirmeyi öngörmektedir. 78. maddenin değişiklik öncesi biçiminde birinci fıkra hükmü şöyle idi: “*Savaş sebebiyle yeni seçimlerin yapılmasına imkân görülmezse, Türkiye Büyük Millet Meclisi, seçimlerin bir yıl geriye bırakılmasına karar verebilir.*” Kanun Teklifi’nin getirdiği değişiklik metnine bakıldığında, savaş sebebiyle seçimlerin yapılmasına imkân görülemediği hâllerde Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin bir yıl süreyle ertelenmesi olanağının yanı sıra bu ertelemeye ilişkin olarak Meclisin karar verme yetkisinin korunduğu, ayrıca, bir yenilik olarak Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin erteleme kapsamına dâhil edildiği

görülmektedir. Şentop'un makalesindeki akıl yürütmeye göre, bu maddenin gerekçesinin şöyle yazılması gerekirdi: "Ayrıca savaş sebebiyle seçimlerin yapılamadığı hâllerde, Meclis seçimlerinin bir yıl süreyle ertelenmesine ve ertelemeye karar verme yetkisinin Meclise ait olduğuna ilişkin Anayasa hükümleri *korunmakta*, bunun yanı sıra yeni sistemde Cumhurbaşkanı seçimleri ile Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin birlikte yapılması öngörüldüğünden Cumhurbaşkanlığı seçimleri de savaş sebebiyle ertelenebilecek seçimler arasına alınmaktadır." Maddenin gerekçesine baktığımızda ise, yinelenen ya da korunan hükümler ile ilgili herhangi bir duyarlılık izine rastlamıyoruz: "(...) Ayrıca savaş sebebiyle seçimlerin yapılamadığı hallerde seçimlerin belli bir süreyle ertelenmesine imkân tanınmaktadır." Buradaki "imkân tanınmaktadır" ifadesi, Şentop'un 101. madde için kullandığı deyimle "bu konunun ilk defa düzenlendiği" izlenimini doğurmaktadır, oysaki durumun böyle olmadığı Kanun Teklifi metni ile Anayasa'nın 78. maddesi karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir.

Aynı yönde bir başka örneği, Kanun Teklifi'nin 18. maddesi ile yapılan düzenlemeye bağlı olarak Anayasa'nın 161. maddesi için de vermek mümkündür. Kanun Teklifi'nin 18. maddesi kapsamında değiştirilmesi öngörülen Anayasa 161. maddesinde yer alan bütçenin görüşülmesi ve değiştirilmesi ile kesinhesap kanunlarına yönelik hükümlerin birçoğu, değişiklikten önceki 161., 162., 163. ve 164. madde hükümlerinden aynen aktarılmıştır. Diğer bir deyişle Anayasa'nın zaten var olan birçok düzenlemesi sadece yerleri değiştirilerek ve 161. madde içinde toplanarak korunmuştur. Buna karşın, Kanun Teklifi'nin 18. maddesinin gerekçesinde korunan hükümlere yönelik herhangi bir ifadeye yer verilmemiştir.

Sonuç olarak, 6771 sayılı Kanun'a kaynaklık eden Kanun Teklifi'nin imza sahiplerinin ya da hazırlayıcılarının, değişiklik yapılırken korunan Anayasa hükümleri hususunda sistemli ve tutarlı bir duyarlılık taşımadıkları, böyle bir duyarlılık taşıyorlarsa da bunu Kanun Teklifi'nin gerekçesine tutarlı bir şekilde yansıtamadıkları görülmektedir. Dolayısıyla Kanun Teklifi'nin *gerekçesinde*, Anayasa'nın 101. maddesinin ikinci fıkrası ile ilgili olarak daha önce yürürlükte bulunan hükümlerin korunduğuna yönelik bir ibareye yer verilmemiş olmasının, bilinçli bir tercihin ürünü olarak değerlendirmenin ve bunu Anayasa koyucunun (bu bağlamda var olmadığı anlaşılan) iradesi ile ilişkilendirmenin somut bir dayanağı bulunmamaktadır.

Komisyon Raporu

Şentop'un makalesinde tarihsel yorum yöntemi çerçevesinde kullanılan son kaynak, Anayasa değişiklik teklifini görüşen Anayasa Komisyonu raporunda

konumuzla ilgili yer verilen açık ifadelerdir.

Şentop, çalışmasının bir yerinde, Anayasa hükmünü kendisinden farklı yorumlayan yazarların Anayasa Komisyonu raporundaki belirlemelere neden değinmediğini haklı olarak eleştiriyor:

İlginçtir ki, parlamenter hükümet sistemi döneminde gerçekleştirilen seçimlerin ikiden fazla Cumhurbaşkanı seçilememe kuralının uygulanmasında dikkate alınması gerektiği kanaatinde olan yazarların hiç birisi, konuyla ilgili Anayasa değişikliği kanununun komisyon raporunda yer verilen bu açık iradeye çalışmalarında değinmemişlerdir. Oysa kanun koyucunun Anayasa değişikliğinin hazırlık aşamasında açığa vurduğu iradesinin, konuyu ele alan çalışmalarda asgari düzeyde de olsa değerlendirilmeyi hak ettiği açıktır (Şentop, 2022: 13, dp. 38).

Şentop'un işaret ettiği bu eksikliği gidermek için bu konuya değinmeyi zorunlu görüyoruz. Şentop'un makalesinde Anayasa Komisyonu raporundaki ifadeyle ilgili temel tez şöyle belirlenmiş:

(...) söz konusu komisyon raporu parlamenter hükümet sistemi döneminde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin “bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir” kuralının uygulanmasında dikkate alınıp alınmayacağı noktasında hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak kesin bir değerlendirmeye yer vermektedir. Anayasa Komisyonu raporundaki konuyla ilgili ifadeler şöyledir: “Yine, yürürlükteki ve Teklif’te yer alan Anayasa hükümlerinde ‘Cumhurbaşkanı’ ifadesi aynen kullanılmakla beraber, mevcut hükümlere göre Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri ile yürütme içindeki konumu Teklif’le getirilen hükümlerde esaslı bir şekilde değiştirildiği ve bütünüyle farklı bir hükümet sistemi içinde Cumhurbaşkanının düzenlendiği açık bir husus olduğu için, Teklif’in kanunlaşması ile getirilen iki dönem seçilebilme imkânında bu düzenlemenin yürürlüğe girmesinden önce görev yapmış Cumhurbaşkanlarının görev dönemlerinin hesaba katılmayacağı tartışmasızdır”.

Bu bağlamda kanun koyucunun bu çalışmanın konusunu oluşturan hukuki sorun hakkındaki iradesini, 6771 sayılı Kanun’un esas ihtisas komisyonu olarak görüşüldüğü Anayasa Komisyonu tarafından düzenlenen ve Genel Kurul görüşmelerine dayanak alınan komisyon raporunda tartışmaya yer bırakmayacak şekilde, gerekçesiyle birlikte ortaya koyduğu görülmektedir. Bu bağlamda tarihi yorum yöntemi kapsamında kanun koyucunun, Anayasa’nın 2017 yılında değiştirilen 101’inci maddesinde yer alan “bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir” hükmü uygulanırken değişiklik öncesinde,

parlamentar hükümet sisteminde seçilen Cumhurbaşkanlarının görev dönemlerinin dikkate alınmamasını amaçladığı konusunda herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır (Şentop, 2022: 12-3). (vurgular metnin kendisinde)

Anayasa hükmü açıkça “*Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir.*” hükmünü içerirken ve hükümet sistemi değişikliğini getiren Anayasa değişikliğinde Devletin başı olarak nitelenen makamın adı yönünden herhangi bir fark bulunmazken,⁶ Anayasa’nın ikiden fazla kez Cumhurbaşkanı seçilmeyi yasaklayan hükmünün yorumu için Anayasa Komisyonu raporuna başvurma gereksinimi olup olmadığını tartışmayı uygulamacılara bırakıyoruz. Anayasa hükümlerini uygulayan mercilerin, Anayasa hükümlerinin kabul sürecindeki rapor ve tutanakları ancak yardımcı kaynaklar olarak ele aldıklarını, esasen yürürlükteki Anayasa hükmünün sözüyle bağlı olduklarını biliyoruz. Yasama organı bir düzenleme yaparken, belli bir amaç güdüyorsa bunu yardımcı belgelere değil, pozitif hukuk hükmünün kendisine yansıtmalıdır. Yasama sürecinin çıktısı olan bir kanun, kanunu kabul eden heyetin iradesini yansıtmayacak biçimde uygulanıyorsa ya da ne şekilde uygulanacağı konusunda tereddüt oluşuyorsa, bundan biri tespit edici, diğeri fiilî nitelikte şu iki sonucu çıkarabiliriz: (1) Yasama organı, nitelikli bir yasama süreci işletmemiş, kabul ettiği kanunu tereddüde mahal bırakmayacak şekilde düzenleyememiştir. (2) Yasama organı, kabul ettiği kanunun, iradesi hilafına uygulandığını tespit ediyorsa, bu durumu değiştirmek için ilgili kanunu tekrar ele alıp değiştirmeli ve iradesini açıklığa kavuşturup tereddütleri gidermelidir.

Biz Anayasa Komisyonu raporundaki ifadelerin, Anayasa hükmünün uygulanmasında karar alıcı organlarını ne ölçüde bağladığı ve sorunun çözümü için bir Anayasa değişikliği gerekip gerekmediği tartışmasını bir tarafa bırakıp çözümlememizi teknik düzeyde sürdürmek istiyoruz. Bunun için Şentop’un makalesini izleyerek 6771 sayılı Kanun’un Meclisteki kabul sürecine eğileceğiz.

Bildiğimiz kadarıyla Meclisteki komisyon raporları, komisyonlarca tartışılan konuların genel bir özetlerinin sunulduğu ve bu tartışmalar sonucunda ilgili komisyon çoğunluğunca benimsenip karara bağlanan hususları gösteren yasama belgeleridir. Nitekim TBMM internet sitesinden birçok kanuna ilişkin komisyon raporunu incelediğimizde bu raporların genel yapısının şu temel öğelerden oluştuğunu görüyoruz: Kanun teklifinin içeriğine ve amacına yönelik özet bilgiler, kanun teklifinin komisyondaki görüşmeleri sırasında lehte ve aleyhte ileri sürülen görüşler, komisyondaki görüşmeler ve oylamalar sonucunda komisyonun kabul ettiği değişiklikler ve bu değişikliklerin gerekçeleri. Bu şekilde biçimlendirilen komisyon raporlarının ekinde, Komisyonun kabul ettiği metne

katılmayan, bir başka deyişle komisyon çoğunluğunun kararına muhalefet eden komisyon üyelerinin yazmış olduğu muhalefet şerhleri (karşı oy yazıları) yer almaktadır.

6771 sayılı Kanun ile gerçekleştirilen Anayasa değişikliğine dayanak oluşturan Anayasa Komisyonu raporuna baktığımızda “*Teklifin Metni Üzerinde Değerlendirmeler*” başlıklı bir bölüme rastlıyoruz. Bu bölüm, Komisyon görüşmelerinde izlenen usuller ile ilgili itirazlara ve bu itirazlar karşısında Komisyonun benimseyip izlediği usullerin savunusuna yönelik anlatımlar ile başlıyor. Anayasa Komisyonu Başkanlığının, Komisyon görüşmeleri sırasında tartışma konusu olmuş ve belli bir biçimde sonuca bağlanmış usul meseleleri ile ilgili tutumunu gerekçelendirmesi ve bunu Komisyon raporuna yansıtması doğal ve olağandır. Fakat sorun bu bölümün sonunda doğuyor. Burada bölümün başında aktarılan usul itirazları ile hiçbir ilgisi bulunmayan ve metnin akışına da uymayan, doğrudan doğruya Anayasa değişiklik teklifinin maddelerine yönelik yorumlar başlıyor:

Hukuki düzenlemeler (mesela olağanüstü hal kanun hükmünde kararnameleri) çıkarıldıkları tarihte yürürlükte bulunan anayasal usul ve esaslara göre hukuki varlık kazanmaktadır. Bu bağlamda Komisyonumuzca kabul edilen çerçeve 12’nci maddede yapılan değişikliğin yürürlüğe girdiği tarihten sonra çıkarılacak kanun hükmünde kararnameleri etkileyeceği, uygulamada ortaya çıkabilecek tereddütleri gidermek açısından ise hâlihazırda yürürlükte bulunan kanun hükmünde kararnamelerin üç aylık süreden etkileneceği mevcut Anayasa’nın amir hükmünün uygulanacağı açıktır.

Yine, yürürlükteki ve Teklif’te yer alan Anayasa hükümlerinde “Cumhurbaşkanı” ifadesi aynen kullanılmakla beraber, mevcut hükümlere göre Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri ile yürütme içindeki konumu Teklif’le getirilen hükümlerde esaslı bir şekilde değiştirildiği ve bütünüyle farklı bir hükümet sistemi içinde Cumhurbaşkanının düzenlendiği açık bir husus olduğu için, Teklif’in kanunlaşması ile getirilen iki dönem seçilebilme imkânında bu düzenlemenin yürürlüğe girmesinden önce görev yapmış Cumhurbaşkanlarının görev dönemlerinin hesaba katılmayacağı tartışmasıdır.⁷

Görüldüğü gibi ikinci paragraf, yukarıda Şentop’un makalesi vesilesiyle aktardığımız 101. madde ile ilgili “varsayımı” içeriyor. Bu noktada akla gelen soru şudur: Anayasa Komisyonu raporunda yer verilen ve Teklif hükümlerinin nasıl uygulanması gerektiğine yönelik görüşler içeren bu iki paragraf hangi iradeyi yansıtmaktadır? Komisyon Başkanı’nın iradesini mi, yoksa Komisyonun (Komisyon çoğunluğunun) iradesini mi?

Komasyon raporları komasyon başkanlıklarınca hazırlanmalarına rağmen, bu metinlerin Komasyon iradesini yansıması gerektiği, en azından Komasyonda yürütölmüş olan bir tartışmaya ilişkin olması gerektiği hususunda bir şüphe olmasa gerek. Peki komasyonların belli bir konudaki iradesinden hangi durumlarda söz edilebilir? Ancak komasyonda tartışma konusu yapılmış olan ve tartışma sonunda oylama ile karara bağlanan durumlarda.

Anayasa Komasyonu raporunda yer alan ve bir kişinin en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebileceği kuralının nasıl yorumlanması gerektiği konusunda yön gösterme amacıyla yazıldığı anlaşılan paragraftaki tezler için Komasyonda bir tartışma ve karar alma süreci işletilmiş midir? Bu sorunun yanıtını yine Şentop'un makalesinde görüyoruz:

*Üstelik kanun koyucunun Anayasa Komasyonu raporuna yansıyan bu iradesinin aksi yönünde bir değerlendirmeye söz konusu raporun muhalefet şerhlerinde yer verilmediği gibi, **komasyondaki ve Genel Kurul'daki tartışmalarda da bu doğrultuda bir görüş ileri sürölmemiştir.** Bu anlamda parlamenter hükümet sistemi zamanında gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yeni hükümet sisteminde ikiden fazla Cumhurbaşkanı seçilememe kuralı uygulanırken dikkate alınmayacağı hususunda, o dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bulunan siyasi parti grupları ile milletvekilleri arasında herhangi bir ihtilaf, hatta tereddüt bulunmadığı da kaydedilmelidir (Şentop, 2022: 13). (vba.)*

Şentop'un da belirttiği üzere Anayasa'nın 101. maddesinin ikinci fıkrası hükmü kapsamında bir kimsenin en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebileceği ile ilgili hükmün nasıl uygulanacağı sorunu hakkında komasyondaki tartışmalarda herhangi bir görüş ileri sürölmemiş ise, bu konuda yargı bildiren bir görüş açıklamasının Anayasa Komasyonu iradesini yansıttığı nasıl ileri sürülebilir? Bunun mümkün olmadığı açıktır. Dolayısıyla burada söz konusu olan durum, Komasyon iradesini yansıtmayan, fakat Komasyon Başkanı'nın görüşünü yansıttığı anlaşılan bir metnin (Komasyon, sorunu tartışmadığı ve oylama ile karara bağlamadığı için bu bağlamda bir iradesinin varlığından söz etmek mümkün değildir), Komasyonun iradesi imiş gibi Komasyon raporuna eklenmesinden ibarettir. Bu türden bir metnin, "kanun koyucunun iradesi" olarak nitelenmesinin olanaksızlığı bir tarafa, kanun koyucunun iradesinin araştırılması bağlamında bir referans kaynağı bile olamayacağı açıktır.

Bu noktada, muhalefet şerhlerinde konuya neden değinilmediğini, Anayasa Komasyonu Başkanı'nın Komasyon raporuna yansıttığı kişisel görüşlerine karşı

neden karşı çıkılmadığını da sorgulamak gerekir. Anayasa değişikliğinin dayandığı yasama belgelerini (Sıra Sayısı: 447) incelediğimizde Anayasa Komisyonu raporunun 4 Ocak 2017 tarihli olduğunu, muhalefet şerhlerinin ise 2 Ocak 2017 tarihini taşıdığını görüyoruz. Komisyon raporu üzerine yazılan tarihin Komisyon raporunun düzenlendiği tarihi mi yoksa raporun TBMM Başkanlığına gönderim tarihini mi gösterdiğini bilmiyoruz. Burada sormamız gereken asıl soru şudur: Muhalefet şerhleri, Anayasa Komisyonu raporu görülerek mi yazılmıştır, yoksa Komisyon raporu görülmeden sadece Komisyon görüşmeleri sonucunda oluşan Kanun Teklifi metni esas alınarak mı yazılmıştır? Bir başka deyişle, Anayasa Komisyonu Başkanlığı, düzenlendiği Komisyon raporunu, son hâlini verip TBMM Başkanlığına göndermeden önce, *muhalefet şerhlerinin yazımı sürecinde* ilgili Komisyon üyelerine iletmış midir? Sürecin içinde bulunmadığımız için bu sorunun yanıtını bilmiyoruz. Ancak Şentop'un "muhalefet şerhlerinde Komisyon raporundaki bu ifade ile ilgili herhangi bir itiraz yok" tezi ancak dönemin Anayasa Komisyonu Başkanı sıfatıyla rapor metnini muhalefet partilerinin üyesi olan Komisyon üyelerine iletmış olması durumunda geçerli olabilir. Anayasa Komisyonu'nun muhalefet şerhi yazan üyeleri Komisyon raporunu, muhalefet şerhlerini yazdıktan sonra görmüşlerse muhalefet şerhlerinde bu konuya değinme olanaklarının bulunduğu da söylenemez.

Öte yandan, muhalefet şerhlerinin yazımı aşamasında Komisyon raporunun görülüp görülmemesi sorunundan bağımsız olarak, Komisyon raporundaki Başkan görüşlerine karşı muhalefet şerhi yazılmamış olmasını, kanun koyucunun iradesi ile ilişkilendirmek de hatalıdır. Muhalefet şerhi yazmak, Komisyon raporundaki belli bir görüşün Anayasa hükmünün yorumunda dikkate alınıp alınmamasını belirleyecek pozitif bir yükümlülük ya da harekete geçme zorunluluğu olarak nitelenemez. Bu anlamda şöyle bir mantık zinciri kurmak yanlıştır: "Komisyon raporundaki tezler, asıl hükmün nasıl yorumlanması gerektiğini gösteren işaretleri belirler, bu işaretlerden muhalefet şerhi ile yadsınmayanlar, kanun koyucunun iradesini gösterir ve bunlar hükmün anlamını yansıtan temel referans kaynaklarıdır."

Muhalefet partileri muhalefet şerhi yazmak konusunda ihmalkâr davranabilirler, herhangi bir komisyon raporundaki tüm tezleri karşılayacak argümanlar üretmemiş, üretememiş, üretmek istememiş olabilirler ya da Teklifi ve Komisyon görüşmelerini boykot edip hiç muhalefet şerhi yazmayabilirler. Tüm bu durumlar, yine de Komisyon raporundaki bir ifadenin Anayasa'nın belli bir hükmünün anlam çerçevesini belirleyen temel referans kaynağı olarak nitelenmesini gerektirmez. Yürürlüğe giren kanun hükmünün sözü ve uygulayıcı kamu otoritesinin bundan ne anladığı esastır. Komisyon raporunda yer alıp

muhalefet şerhi ile karşı çıkılmayan her tez, Komisyonun ortak görüşü veya kanun koyucunun iradesi olarak gösterilemeyeceği gibi, muhalefet şerhi yazmamak da Komisyon raporundaki görüşlerin tüm Komisyon üyelerince benimsendiği anlamına gelmez.⁸ Üstelik somut olayda, muhalefet partileri temsilcilerinin belli varsayımlar altında bilinçli olarak bu konuya değinmek istememiş oldukları da düşünülebilir. Öyle ki Anayasa değişikliği kapsamında öngörülen siyasal sistem değişikliğine bütünsel olarak, toptan karşı olan siyasal aktörlerin bu siyasal sistemin uygulama ayrıntılarını tartışmasını beklemek anlamsızdır. Yine, değişiklik görüşmelerinin yapıldığı dönem, Recep Tayyip Erdoğan'ın ilk Cumhurbaşkanlığı dönemidir, dolayısıyla sorun henüz belirmemiştir ve Erdoğan'ın bir kez daha Cumhurbaşkanlığı seçimine girebileceği konusunda bir tereddüt veya tartışma bulunmamaktadır. Konuyu Erdoğan'ın konumu üzerinden gündeme getirmek de, değişiklik sonrası yapılacak ilk seçimlerde yine Erdoğan'ın seçileceği varsayımını örtülü olarak kabul etmek anlamına gelir ki, muhalefet partileri o dönemde bu konumdan bilinçli olarak uzak durmaya çalışmış olabilirler.⁹ Sorulması gereken soru, Komisyon raporundaki yoruma karşı muhalefet şerhlerinde neden herhangi bir ifadeye yer verilmediği değil, Komisyon raporunda yer verilecek kadar önemsenen bir konunun neden açık bir hüküm olarak kanun metnine yansıtılmadığıdır.

Komisyon raporundaki yoruma yönelik sessizlikte saikin ne olduğunun pek de bir önemi yoktur. Hatta başlı başına bu sessizliğin dahi bir önemi olduğunu düşünmüyoruz. Önemli olan Komisyonun görüşüp tartışmadığı bir görüşün Komisyonun görüşü gibi sunulup buradan geçerek bunun kanun koyucunun iradesi gibi yansıtılmaya çalışılmasının yanlışlığıdır. Komisyon kararına konu olmamış bir görüş, bir şekilde Komisyon raporunda yer almış olsa bile, Anayasa hükmünün yorumu için veri teşkil edemez.

İki Ayrı 101. Maddenin Varlığı Tezi

Yukarıda Şentop'un kanun değiştirme tekniği ile ilgili tercihlerden kanun hükümlerinin anlamına yönelik sonuçlar çıkarma çabasını ele almıştık. Şentop'un makalesinde, 6771 sayılı Kanun'da Anayasa'nın 101. maddesinin bütünüyle değiştirilmesine yönelik bir yazım biçimi tercih edilmesinin sonucu olarak iki ayrı 101. maddenin ortaya çıktığı savunuluyor. Buna göre, 6771 sayılı Kanun'un Anayasa'nın 101. maddesi ile ilgili hükmü yürürlüğe girmeden önceki 101. madde ile yürürlüğe girdikten sonraki 101. madde iki ayrı madde niteliği taşıyor. Şentop'un makalesinde bu görüş işlenirken, yine içeriği ve yönü tartışmalı olan "kanun koyucunun iradesi" tezi de yardıma çağrılıyor:

(...) kanun koyucu, 6771 sayılı Kanun'un 7'nci maddesinde "2709 sayılı Kanunun 101 inci maddesi başlığıyla birlikte aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir" şeklinde bir düzenleme öngörerek, 101'inci maddeyi tamamen yeniden kaleme alma yolunu izlemiştir. Bu tercihin hukuki sonucu ise, bazı fıkraları aynı hükümleri içerse dahi, 6771 sayılı Kanun'un yürürlüğü öncesinde ve sonrasında hukuk âleminde iki ayrı 101'inci maddenin varlığıdır. Cumhurbaşkanı seçim usulüne ilişkin bu iki maddeden birincisi 31.05.2007 tarihli ve 5678 sayılı Kanun'la kabul edilmiş, 31.10.2007 tarihinde yürürlüğe girmiş ve 6771 sayılı Kanun'un yürürlüğe girdiği 30.04.2018 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır. İkinci 101'inci madde ise 21.01.2017 tarihli ve 6771 sayılı Kanun'la kabul edilmiş, 30.04.2018 tarihinde yürürlüğe girmiş olup; halen yürürlüktedir.

Herhangi bir cümleyi ya da bir kelimeler dizisini, sıradan bir metin olmanın ötesinde "kanun hükmü" yapan şey, kanun koyucunun bu noktadaki iradesidir. Herhangi iki kanun hükmünü birbirinden farklı kanun hükümleri kılan şey ise kanun koyucunun bu hükümleri yasalaştırma iradelerindeki farklılıktır. Dolayısıyla iki hukuk kuralının aynı kelimelerden oluşması, bu kuralları kanunlaştıran yasama organı iradesinin farklı olması durumunda, bu kuralların farklı hukuk kuralları olarak nitelendirilmesine mâni olamaz. İşte öğretilerde Anayasa'nın 101'inci maddesine 2007 yılında eklenen "Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir" kuralının 2017 tarihli Anayasa değişikliği ile değiştirilmediğini söyleyen yazarların gözden kaçırdıkları hayati nokta budur (Şentop, 2022: 22-3). (vurgular metnin kendisinde)

Maddeyi değiştirme biçimine ilişkin tercihin hukuki bir sonucunun olmadığını, bunun hüküm içeriğini ilgilendiren bir boyut taşımadığını yukarıda ayrıntılı olarak ortaya koymuştuk. Şentop, herhangi bir cümleyi ya da bir kelimeler dizisini, sıradan bir metin olmanın ötesinde "kanun hükmü" yapan şeyin, kanun koyucunun bu noktadaki iradesi olduğunu belirtiyor, fakat bu iradenin nihai olarak metnin sözü içinde cisimleşmesi gerektiğini göz ardı ediyor. Somut metne, yani kanun hükmüne gereğince yansıtılmamışsa; kanun hükmünün sözünün dışında soyut bir irade araştırma yoluyla hükmün sözünün yönünü değiştirmeye çalışmak hukuk mantığı içinde ne ölçüde himaye görebilir? Kanun koyucu, kanun hükmü ile konuşur; bundan sonra onun kanun hükmü ile cisimleşen sözü, artık uygulamacıların eliyle yürütülür, somutluk kazanır. Nitekim yasama organının bir kanunu kabul ettikten sonra, bu kanun hükümlerinin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda bağlayıcı nitelikte görüş bildirme yetkisi (tefsir ya da Meclis yorumu) dahi yoktur. Bu yetki, 1924 Anayasası'nın yürürlükten kalkması ile birlikte mevzuatımızdan çıkmıştır. Dolayısıyla, yürürlükteki bir kanunun yorumu konusunda belirsizlik varsa ya da uygulama istenenin dışında bir yön

kazanmışsa, kanun koyucu, kanunu tekrar değiştirme yolunu tutma dışında bir araca sahip değildir.

“Kanun koyucunun iradesi” gibi sınırları belirsiz ve herkesçe farklı şekillerde yorumlanabilecek muğlak soyutlamalar, uygulamacılar için mutlak bir ölçüt oluşturmaz. Bunun için bir kanun teklifinin gerekçesindeki, ilgili komisyon raporundaki belirlemeler ya da Meclisteki görüşmeleri sırasında dile getirilen açıklamalar, kanun hükümlerinin sözü ve uygulayıcı organların yorumu karşısında bağlayıcı nitelikte herhangi bir etkiye sahip değildir. Uygulamacı isterse bunları gözetebilir, ama dilerse dikkate almayabilir. Meclis görüşmeleri sırasında kanun hükmünün anlamını belirlemeye dönük belirgin görüş açıklamaları ve irade beyanları olsa dahi, bunların ne zaman, hangi koşullarda “kanun koyucunun iradesi” niteliğini kazanacağını belirlemek de oldukça güçtür. Kaldı ki yasama organının kendini belli eden bir iradesinin oluştuğunu varsaysak dahi, bu irade kabul edilen kanun metnine yetkinlikle yansıtılmamışsa, yani kanun hükmünde kendini göstermemişse uygulamacının gözünde herhangi bir referans değeri taşımayacaktır. Şentop’un makalesinde “kanun koyucunun iradesi” tezine çok sık başvurulmuş olmasını, ilgili kanun hükmünün -en azından kendilerinin egemen kılmak istedikleri yorumu açısından- yetkinlikle düzenlenmemiş olmasının bir belirtisi olarak değerlendiriyoruz.

Şentop’un makalesini semptomatik bir okumaya tabi tuttuğumuzda, “kanun koyucunun iradesi” gibi, üzerinde anlaşma sağlanması olanaksız belirsizlik alanlarına yönelme eğiliminin yanı sıra kavramsal belirsizlikler ya da anlam kaymaları da dikkat çekmektedir. Şentop, iki defadan fazla Cumhurbaşkanı seçilememe kuralını iki ayrı hükümet sistemi için ayrı ayrı işletmek istediği için, Anayasa’nın 101. maddesinin varlığını zaman yönünden parçalamaktadır: 6771 sayılı Kanun’dan önceki 101. madde ve 6771 sayılı Kanun’dan sonraki 101. madde ayrımı. Ayrımın madde hükümlerinin değişen içeriği yönünden yapılmasında bir sakınca yoktur, çünkü madde 6771 sayılı Kanun ile değiştirilmiştir. Fakat sorun *iki ayrı 101. maddenin varlığının* savunulması noktasında düğümlenmektedir.

Kanun tekniğinde bir maddenin tümüyle değiştirilmesi (yani “Anayasa’nın 101. maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir” gibi bir değiştirme yönteminin izlenmesi), o maddenin değişiklik öncesi varlığı ile değişiklik sonrası varlığı arasında bir kesilme yaratmaz. Madde, kanunun sürekliliği içindeki varlığını sürdürmektedir, biçimsel yönüyle aynı maddedir, sadece içerdiği hükümler değişmiştir. Bu bakımdan “değişiklik öncesi madde ile değişiklik sonrası madde, iki ayrı maddedir” tezi kanun tekniği düzeyinde geçerli değildir. Maddede çok sayıda değişiklik yapılabilir; örneğin maddenin tümü ya da belli bir ibaresi,

cümlesi, fıkrası değiştirilebilir. Tüm bu durumlarda madde farklı düzeylerde değişiklik geçirir.¹⁰ Fakat her hâlde maddenin sürekliliği esastır. Maddede bir başka kanunla değişiklik yapılmak istendiğinde “X sayılı Kanun ile değiştirilmiş Y maddesi” gibi bir atıf yöntemine bile başvurulmamaktadır. Maddenin sürekliliği esas alınarak doğrudan “Y maddesi” ibaresi kullanılmaktadır. Örneğin bugün Anayasa’nın 101. maddesi değiştirilmek istense “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 101. maddesinin 6771 sayılı Kanunla değişik biçimi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir” gibi bir kalıp kullanılmayacaktır; maddenin sürekliliği ve değişen hükümlerinin birikimli yapısı veri alınarak “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 101. maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir” ifadesi kullanılacaktır.

Şentop, kendi tezini desteklemek için iki ayrı 101. maddenin varlığını kanıtlamaya çalışırken ısrarlı olarak, 101. maddenin eski biçiminin 6771 sayılı Kanunla “*yürürlükten kaldırılıp*” yenisinin yürürlüğe konulduğunu belirtmektedir. Şentop’un makalesinde 101. maddede yapılan son düzenleme ile ilgili olarak sekiz yerde “yürürlükten kaldırma”, bir yerde “ilga”, dört yerde “mülga” ibaresi kullanılmaktadır. Bir başka deyişle, Şentop, saptayabildiğimiz tam on üç yerde 6771 sayılı Kanun’un Anayasa’nın 101. maddesinde yaptığı işlemin, maddeyi yürürlükten kaldırıp yerine yenisini ikame etmek olduğunu söylüyor. Oysaki bu işlem için yürürlükten kaldırma nitelemesinin kullanılması kanun tekniği yönünden doğru değildir. Buradaki işlem 6771 sayılı Kanun’un 7. maddesinde de açıkça belirtildiği üzere “maddeyi değiştirme” işlemidir.¹¹ Yürürlükten kaldırılan hükümler, kanunların yürürlükteki güncel biçimlerinin gösterildiği Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi’nde parantez içinde yazılan özel ibareler ile açıkça gösterilmektedir. Bu sisteme bakıldığında Anayasa’nın 101. maddesinin yanında, örneğin 102. maddenin yanında yazdığı gibi “mülga” ibaresi değil “değişik” ibaresi kullanılmıştır. Teknik açıdan hatalı olan “yürürlükten kaldırma” nitelemesine başvurulmuş olmasının nedenini ayırt etmek güç değildir. Burada, teknik açıdan birbirinden farklı olan “değiştirme” ve “yürürlükten kaldırma” işlemleri arasında bir anlam kayması yaratılarak (yani “değiştirme” işlemi, eski hükmün “yürürlükten kaldırılması” gibi sunularak) 5678 sayılı Kanun’un kabul edildiği 2007 yılından bu yana değişmeden kalan “Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir.” hükmünün tarihsel sürekliliği, maddenin tarihsel sürekliliği parçalanmak suretiyle kesintiye uğratılmaya çalışılmaktadır. Bu nedenlerle, iki ayrı 101. madde yaratma çabasının teknik düzeyde bir karşılığı yoktur. 101. madde, 1982 Anayasası’nın sürekliliği içindeki varlığını, belli başlı hükümleri değişse de korumaktadır. İki ayrı 101. madde yoktur, 5678 sayılı Kanun ve 6771 sayılı Kanun ile değişikliğe uğramış (ancak konumuzu ilgilendiren hükmü aynı kalmış olan) tek bir 101. madde vardır.

Zaman Bakımından Uygulanmayla İlgili Tezler ve Anayasa Mahkemesi İctihadiyla İlişki Kurma Çabası

Şentop'un makalesinde, 6771 sayılı Kanun ile yapılan Anayasa değişikliğine atıfla iki ayrı 101. maddenin varlığı tezi, "bu iki maddenin" zaman bakımından uygulamasının ayrı ayrı gerçekleştirilmesi gerektiği görüşü ile desteklenmeye çalışılıyor. Bu bağlamda zaman bakımından uygulama ile ilgili tezler büyük ölçüde, yukarıda geçerli olmadığını ileri sürdüğümüz iki ayrı 101. madde görüşünün uzantısı olarak işlenmiş görünüyor. Burada özetle, 5678 sayılı Kanun ile değiştirilen 101. maddenin uygulanacağı zaman aralığı ile 6771 sayılı Kanun'la değiştirilen 101. maddenin uygulanacağı dönemin birbirinden ayrıştırılması amaçlanıyor.

Farklı kanunlarla yapılan değiştirme işlemi sonucunda Anayasa maddesinde değiştirilmeden bırakılan hükümler (iki defadan fazla seçilememe kuralı) ve adlandırma biçimleri ("Cumhurbaşkanı" kavramının korunması, sistem değişikliğine bağlı olarak yeni bir unvan adı tercih edilmemesi) olmasaydı, bir başka deyişle 101. maddenin konumuzu ilgilendiren hükmü ve terimsel içeriği değişmiş olsaydı, zaman bakımından uygulama ile ilgili yukarıdaki tezin geçerli olacağı konusunda bir kuşku olmayacaktı. Ancak somut durumun böyle olmadığı açıkça görülüyor.

Şentop zaman bakımından uygulama konusundaki tezlerini bir Anayasa Mahkemesi kararına dayanarak desteklemeye çalışıyor. Bu bağlamda kanun hükümlerinin geçmişe yürütülmesi düzlemine yöneliyor. Burada özetle şu görüş işleniyor: İki ayrı 101. madde olduğuna göre, yeni 101. madde rejimi uygulanırken, eski 101. madde rejimine göre seçilmiş, bu rejime tabi olup bundan etkilenmiş kişilerin yeni rejimin kısıtlamalarına da tabi kılınması, bir bakıma yeni rejimi getiren hükmün geriye yürütülmesi anlamına geliyor. İstisnai hâller dışında kanunların geçmişe yürütülmesi hukuk güvenliğini zedelediğinden, söz konusu geçmişe yürütme hâli hukuk devleti ilkesine, dolayısıyla da Anayasa'ya aykırı bir boyut taşıyor:

(...) Anayasa Mahkemesi de seçimle iş başına gelinen görevlerde adayların seçilmesi bakımından sayı sınırlaması getiren kanunların zaman bakımından uygulanmasında, kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce seçilen (ve bu kapsamda yine kanunun yürürlük tarihinde görev yapmakta olan) kişilerin durumunun, "mevcut hukuki durum" kapsamında olmadığı kanaatinde. Bu çerçevede Anayasa Mahkemesi, belirli bir göreve seçilme konusunda sayı sınırlaması getiren bir kanun hükmünün, yürürlük tarihinden önce yapılan seçimlerde bu göreve seçilmiş bulunan kişiler açısından yürürlük tarihinden

itibaren uygulanmasını “derhal etki ilkesi” kapsamında değil, “geçmişe etki yasağı” kapsamında değerlendirmiştir. Mahkeme’ye göre, yürürlüğünden önce yapılan seçimleri de kapsamına almak suretiyle belirli bir göreve seçilmede sayı sınırlaması getiren kanun, hukuk devleti ilkesine aykırı şekilde geçmişe etki etmekte ve dolayısıyla Anayasa’ya aykırılık oluşturmaktadır (Şentop, 2022: 28).

Şentop’un makalesinde atıfta bulunulan Anayasa Mahkemesi kararı, 18 Mayıs 2011 tarihli E.2008/80, K.2011/81 sayılı karardır. Kararın konumuzu ilgilendiren boyutu, 3568 sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu’nda değişiklik yapan 5786 sayılı Kanun’un birbiriyle bağlantılı iki düzenlemesi hakkındadır. Bu düzenlemelerden ilki, 3568 sayılı Kanun’un 22. maddesine “Odalarda üst üste iki seçim döneminde iki defa Yönetim Kurulu başkanlığına seçilmiş olanlar, aradan iki seçim dönemi geçmedikçe Yönetim Kurulu üyeliğine seçilemezler.” cümlesinin eklenmesini öngörüyordu. Buna paralel olarak 3568 sayılı Kanun’un 35. maddesine, benzer içerikte bir hüküm ekleniyor ve 22. maddede Oda yönetim kurulları için getirilen koşul, Birlik yönetim kuruluna da yansıtılıyordu. İkinci düzenleme ise, Oda ve Birlik yönetim kurulları için yapılan söz konusu düzenlemelerin uygulanma biçimine yönelik bir geçiş hükmü niteliği gösteriyordu. Bu düzenleme 3568 sayılı Kanun’a bir geçici madde ekliyor (geçici madde 10) ve “1/4/2008 tarihinden sonra yapılan seçimlerden itibaren üst üste iki seçim döneminde iki defa oda veya Birlik Yönetim Kurulu başkanlığına seçilmiş olanlar, aradan iki seçim dönemi geçmedikçe Yönetim Kurulu üyesi olarak seçilemezler.” hükmünü getiriyordu. 5786 sayılı Kanun, 26 Temmuz 2008 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmişti. Dolayısıyla bu ikinci düzenlemede, seçilme hakkı ile ilgili sınırlamaya ilişkin hesabın “1 Nisan 2008” tarihinden başlatılması, Kanun hükmünün geriye yürütülerek uygulanması anlamına geliyordu.

Anayasa Mahkemesi, birinci düzenleme ile ilgili olarak iptal istemini reddetmiş, odalarda üst üste iki seçim döneminde iki defa Yönetim Kurulu başkanlığına seçilmiş olanların, aradan iki seçim dönemi geçmedikçe Yönetim Kurulu üyeliğine seçilememeleri yönündeki kuralı kanun koyucunun takdir yetkisi içinde görmüştür. Mahkemenin odaklandığı esas nokta, seçim yasağı ile ilgili kısıtlamayı geriye doğru yürüten geçici madde düzenlemesi olmuştur. Söz konusu düzenleme, Anayasa’nın 2. maddesine aykırı görülüp iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesinin Şentop’un makalesine de aktarılmış olan iptal gerekçesi şöyledir:

Anayasa’nın 2. maddesinde yer alan hukuk devleti ilkesinin vazgeçilmez

unsurlarından birisi kanunların hukuk güvenliğini sağlaması, bu doğrultuda geleceğe yönelik, öngörülebilir kurallar içermesi gerekliliğidir. Bu nedenle, hukuk devletinde güven ve istikrarın korunabilmesi için kural olarak kanunlar, yürürlüğe girdikleri tarihten sonraki olaylara uygulanırlar. Kanunların geriye yürümezliği ilkesi uyarınca, kanunlar kamu yararı ve kamu düzeninin gereği, kazanılmış hakların korunması, mali haklarda iyileştirme gibi kimi ayrık durumlar dışında ilke olarak yürürlük tarihlerinden sonraki olay, işlem ve eylemlere uygulanmak üzere çıkarılırlar. Yürürlüğe giren kanunların geçmişe ve kesin nitelik kazanmış hukuksal durumlara etkili olmaması hukukun genel ilkelerindedir.

3568 sayılı Kanun'da değişiklikler öngören 5786 sayılı Kanun 26.7.2008 günü Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Oysa dava konusu Geçici 10. maddede belli koşullarda seçimlerde aday olma yasağı öngören yeni kuralların 1 Nisan 2008 tarihinden sonra yapılan seçimlerden itibaren uygulanacağı hükme bağlanmıştır. Dolayısıyla yaklaşık olarak dört aylık geriye doğru uygulanma söz konusudur. Kişilerin seçilerek, koşulları kanunla belirlenmiş bir göreve getirildikten sonra geriye dönük düzenlemelerle haklarının, hukuki istikrar ve güvenlik gözetilmeden kısıtlanması hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmaz.

Görüldüğü gibi Anayasa Mahkemesi, oda yönetim kurulu üyeliklerine seçilme hakkını ilgilendiren düzenlemeyi, sadece hükmün geriye yürütülmesine yönelik düzenleme temelinde iptal etmiştir.

Şentop'a (2022: 31) göre, Anayasa'nın 101. maddesi ile ilgili sorumuz, Anayasa Mahkemesinin yukarıda ele alınan kararına konu hukuki sorunla "*tamamen aynı mahiyettedir*". Şentop'un bu tezinin yerindediğini sorgulamak için, Anayasa'nın 101. maddesi bağlamındaki sorumuzun yukarıda ele alınan Anayasa Mahkemesi kararına konu sorun ile aynı nitelikte olup olmadığını çözümlenmek gerekiyor.

3568 sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu'nda değişiklik yapan 5786 sayılı Kanun'un getirdiği düzenlemeler, oda ve Birlik yönetim kurullarına seçilmeye ilişkin olarak *yeni* bir kısıtlayıcı koşul getiriyordu. 3568 sayılı Kanun'un 22. maddesinin birinci fıkrasının değişiklik öncesi biçimi şöyleydi:

Yönetim Kurulu üyeleri, Odaya kayıtlı en az beş yıl kıdemli olan üyeler arasından seçilir. Üye sayısı yüzden az olan odalarda beş yıllık kıdem şartı aranmaz. Süresi biten üye yeniden seçilebilir.

Fıkranın değişiklikten sonraki biçimi ise şöyle olmuştur:

Yönetim Kurulu üyeleri, kayıtlı olduğu meslek odasında en az üç yıl kıdemli olup serbest veya bir işyerine bağlı olarak bu Kanun hükümlerine göre fiilen mesleki faaliyette bulunanlar arasından seçilir. Üye sayısı yüzden az olan odalarda üç yıllık süre şartı aranmaz. Odalarda üst üste iki seçim döneminde iki defa Yönetim Kurulu başkanlığına seçilmiş olanlar, aradan iki seçim dönemi geçmedikçe Yönetim Kurulu üyeliğine seçilemezler.

3568 sayılı Kanun'un 35. maddesinin birinci fıkrasının değişiklikten önceki şekli şöyleydi:

Birlik Yönetim Kurulu, Birlik Genel Kurulu üyeleri arasından iki yıl için seçilen dokuz asıl ve dokuz yedek üyeden kurulur. Yönetim Kurulu üyelerinden beşinin yeminli mali müşavir olması zorunludur. Üyeler arasında yönetim kuruluna seçilecek yeminli mali müşavir yoksa, onlara ait noksan serbest muhasebeci mali müşavirden tamamlanır.

5786 sayılı Kanun ile yapılan değişiklik sonrasında fıkraya şu biçimi almıştır:

Birlik Yönetim Kurulu, kayıtlı olduğu meslek odasında en az üç yıl kıdemli olup serbest veya bir işyerine bağlı olarak bu Kanun hükümlerine göre fiilen mesleki faaliyette bulunan Birlik Genel Kurulu üyeleri arasından üç yıl için seçilen dokuz asıl ve dokuz yedek üyeden oluşur. Yönetim Kurulu üyelerinden beşinin yeminli mali müşavir olması zorunludur. Üst üste iki seçim döneminde iki defa Birlik Yönetim Kurulu başkanlığına seçilmiş olanlar, aradan iki seçim dönemi geçmedikçe Yönetim Kurulu üyeliğine seçilemezler.

Yukarıda aktardığımız kanun hükümlerinde eğik yazı ile gösterdiğimiz kısımlarda görüldüğü gibi, 5786 sayılı Kanun'un getirdiğı düzenlemeler, oda ve Birlik yönetim kurulu üyeliklerine seçilme yeterliliğini ilgilendiren, seçilme koşullarını değişiklik öncesi duruma göre güçleştiren nitelikte *yeni ölçütler* getirmektedir. Bu yeni ölçüt belirlemelerinin, kanun değişikliğinin yürürlüğe girdiğı tarihten önceki hukuksal durum içinde seçilme yeterliliğini sağlayan kimi üyelerin, değişiklik sonrasındaki yeni hukuksal durumda söz konusu yeterliliği yitirmelerine yol açacağı açıktır. Hukuksal statüdeki bu dönüşümün, özellikle kanun değişikliğinin yürürlüğe girdiğı tarihten önce oda veya Birlik'te üst üste iki kez yönetim kurulu başkanlığına seçilmiş olanlar yönünden kritik olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumun hukuk güvenliği, hukuksal öngörülebilirlik ve en genel düzeyde hukuk devleti ilkesi ile bağdaşır bağdaşmadığı tartışılabilir. Ancak

bizi ilgilendiren boyut, buradaki durumun 6771 sayılı Kanun ile yapılan Anayasa değişikliği bağlamında “bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir” kuralının uygulanması bakımından nasıl sonuçlar doğuracağıdır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Şentop, buradaki durumun, Anayasa’nın 101. maddesinde yapılan değişiklik sonrası beliren hukuksal sorun ile tamamen aynı mahiyette olduğunu ileri sürüyor. Buradan geçerek Anayasa Mahkemesi kararını referans alıyor ve parlamenter hükümet sistemi dönemindeki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin Anayasa değişikliği sonrasında beliren yeni hukuksal durum bakımından dikkate alınamayacağı sonucuna varıyor:

Bu çerçevede 6771 sayılı Kanun’a konu ve 30.04.2018 tarihinde yürürlüğe giren “bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir” kuralının uygulanması noktasında açığa çıkan hukuki sorun, Anayasa Mahkemesi’nin yukarıda özetlenen 18.05.2011 tarihli kararına konu hukuki sorunla tamamen aynı mahiyettedir. Dolayısıyla parlamenter hükümet sistemi döneminde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin konu bakımından bu kuralın¹² kapsamı içinde kaldığı kabul edilse dahi; 30.04.2018 tarihinden önce yapılan bu seçimlerin, kanunların zaman bakımından uygulanmasına ilişkin kuralları yorumlayan yukarıdaki Anayasa Mahkemesi kararı uyarınca, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi döneminde iki defadan fazla Cumhurbaşkanı seçilme yasağının uygulanmasında dikkate alınamayacağı sonucuna ulaşılmaktadır (Şentop, 2022: 31).

Burada iki durum “tamamen aynı mahiyette” olarak değerlendirilmesine karşın, bir temel ayrım noktası gözden kaçırılmış görünüyor. Anayasa Mahkemesi kararına konu olan 3568 sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu’nun 22. maddesi, 35. maddesi ve geçici 10. maddesi hükümleri, 5786 sayılı Kanun ile yapılan değişiklikten önce de bu Kanun’da yer alan hükümler değildir. Üst üste iki seçim döneminde iki defa oda veya Birlik yönetim kurulu başkanlığına seçilmemiş olma, daha önce bir seçilme yeterliliği koşulu olarak Kanun’da yer almamaktaydı. Seçilme yeterliliğine yönelik dava konusu hükümler, yukarıda açıkça gösterdiğimiz üzere 5786 sayılı Kanun’un getirdiği yeni düzenlemelerdir. Bunların hukuksal öngörülebilirlik bakımından tartışılması ve kişiler yönünden hak kayıplarına yol açmayacak biçimde yorumlanmaya çalışılması olağandır.

6771 sayılı Kanun’un Anayasa’nın 101. maddesinde yarattığı durum ise bundan tamamıyla farklıdır. Aynı gerçeğe üç ayrı ifadeyle işaret edelim: (1) Anayasa’nın 101. maddesinde 6771 sayılı Kanun ile yapılan değişiklikten önce de, seçilme

yeterliliğine ilişkin koşullardan biri olarak iki defa Cumhurbaşkanı seçilmemiş olma koşulu, madde içinde düzenlenmişti. (2) 6771 sayılı Kanun'un yaptığı değişiklikten önce de sonra da madde hükmü "bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir" kuralını içermekteydi. (3) 6771 sayılı Kanun'un ilgili hükmünün yürürlüğe girmesinden önce (2007 yılındaki Anayasa değişikliğinden 2017 yılında yapılan Anayasa değişikliğinin yürürlüğe girdiği tarihe kadar olan süreçte) Cumhurbaşkanı olanlar ya da Cumhurbaşkanı adayları bakımından kural neyse (iki defadan fazla Cumhurbaşkanı seçilememe kuralı), 6771 sayılı Kanun'un ilgili hükmünün yürürlüğe girmesinden sonra da kural aynıdır.

Özetle, buradaki durum, Anayasa Mahkemesi kararına konu olan durum ile "tamamen aynı mahiyette" olma bir yana, bütünüyle farklıdır. Burada hukuksal öngörülebilirlik ya da hukuk güvenliğini ilgilendiren bir sorun alanı yoktur. Çünkü değişiklikten önce de sonra da aynı Anayasa hükmü geçerliliğini sürdürmektedir. *Bir varsayım olarak*, Anayasa "bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir" hükmünü içerirken, bu hüküm bir Anayasa değişikliği ile "bir kimse iki defa Cumhurbaşkanı seçilemez" ya da "bir kimse en fazla bir defa Cumhurbaşkanı seçilebilir" şeklinde değiştirilmiş olsaydı, bu değişiklikten önce Cumhurbaşkanı seçilmiş olanlar bakımından Anayasa Mahkemesi kararına konu olan ve Şentop'un makalesinde referans alınmak istenen hukuksal durumun doğduğundan söz edilebilirdi. 6771 sayılı Kanun ile yapılan Anayasa değişikliği bağlamında böyle bir durumun olmadığı açıktır. Anayasa'nın 101. maddesinin ikinci fıkrasında 2007 yılından bu yana yer alan "bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir" hükmünün tarihsel sürekliliği 6771 sayılı Kanun ile kesilmemiştir, dolayısıyla hükmün zaman bakımından uygulanması ile ilgili bir sorun alanı yoktur. Burada 6771 sayılı Kanun ile gerçekleştirilen değişiklik hükmünün geçmişe yürütülmesi gibi bir durum da söz konusu değildir, zira Anayasa'nın ilgili hükmü 2007 yılından bu yana zaten yürürlüktedir.

Sonuç

Anayasa'nın 101. maddesinin ikinci fıkrasında düzenlenen "bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir" kuralının nasıl yorumlanacağı ve uygulanacağı konusunun daha uzun süre tartışmalara yol açacağı anlaşılıyor. Türkiye Büyük Millet Meclisi, seçimlerin 2023 yılı Haziran ayındaki normal zamanından önce yenilenmesi yönünde bir karar alsa dahi (yani tartışma götürmez şekilde Anayasa'nın 116. maddesinin üçüncü fıkrası uyarınca Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın bir kez daha Cumhurbaşkanı adayı olma hakkı doğsa dahi), tartışmanın bir sonraki seçim dönemine taşınması ihtimal dâhilindedir. Bu senaryoda Erdoğan Cumhurbaşkanı seçilse de seçilemese de, bir sonraki Cumhurbaşkanlığı seçiminde aday olup olamayacağı yine hukuksal bir sorun

alanı olarak gündeme gelecektir.

Hukuk literatüründe, “bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir” kuralının nasıl yorumlanacağı konusunda kesin bir biçimde birbirinden ayrılan iki bakış açısı dikkat çekmektedir. Kuralın, parlamenter hükümet sistemi ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ayrımı temelinde ele alınması gerektiğini ve uygulamanın parlamenter hükümet sistemi dönemindeki Cumhurbaşkanlığı seçimleri dikkate alınmadan yapılması gerektiğini ileri süren görüşler içinde, hukuk teorisi ve yasama tekniği birlikte gözetilen en kapsamlı çalışma TBMM Başkanı Prof. Dr. Mustafa Şentop’un çalışması olmakla birlikte, bu çalışmada ileri sürülen tezlerin de söz konusu bakış açısını doğrulayıp kanıtlamak bakımından ikna edici olmadığını kabul etmek gerekir.

Şentop’un 2017 yılında yapılan Anayasa değişikliği sonucunda hükümet sisteminin değişmesine bağlı olarak Anayasa’daki “Cumhurbaşkanı” sözcüğünün anlamının değiştiğini, dolayısıyla 101. maddenin ikinci fıkrasında 6771 sayılı Kanun ile yapılan değişiklikten önceki “Cumhurbaşkanı” ibaresi ile sonraki (hâlihazırda yürürlükte olan) “Cumhurbaşkanı” ibaresinin birbirinden ayrı içerikte olduğunu savunan yaklaşımı, Anayasa’nın sistemli bütünlüğü ile bağdaşmamaktadır. Bu yaklaşım, Anayasa’nın diğer maddelerindeki “Cumhurbaşkanı” ibarelerine yansıtıldığında, hükümlerin içeriklerinde sapmalar yaşandığı, hükümler ile bunların terimsel zeminleri arasında uyumsuzlukların doğduğu, kısacası Anayasa sistematigi içinde bir karmaşanın baş gösterdiği görülmektedir.

Öte yandan, 6771 sayılı Kanun ile Anayasa’nın 101. maddesinin bütünüyle değiştirilmiş olması, yani iki defadan fazla Cumhurbaşkanı seçilememe ile ilgili hüküm korunmasına karşın 6771 sayılı Kanun hükmünün Anayasa maddesinin tümünün değiştirildiği şekilde kaleme alınmış olması, ilgili Anayasa hükmünün esasına yönelik bir çıkarsama yapmaya olanak sağlamamaktadır. Bir başka deyişle, Anayasa’nın 101. maddesi için izlenen değiştirme yönteminin biçimi, söz konusu madde hükümlerinin yorumu bakımından bir dayanak noktası oluşturamamaktadır.

Şentop tarafından kanun koyucunun iradesi olarak sunulan Anayasa Komisyonu raporundaki yorumların da, “bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir” kuralının uygulaması bakımından referans oluşturamayacağı; zira, rapordaki bu yorum ya da varsayımların Komisyondaki tartışmaların ve karar alma süreçlerinin bir ürünü olmadığı, Komisyonun değil Komisyon Başkanlığının iradesini yansıttığı anlaşılmaktadır. Anayasa değişikliği teklifinin

gerekçesindeki kimi ifadelerin, yorum aracı olarak yardıma çağrılması çabası da, gerekçede tutarlı bir anlatım örüntüsünün bulunmadığı anlaşıldığında sonuçsuz kalmaktadır.

Aynı sonuçsuzluk hâli, Anayasa Mahkemesi içtihatlarına dayanma çabası için de geçerlidir. Şentop'un makalesinde Anayasa hükmünün uygulanması sorununun çözümü için atıfta bulunulan Anayasa Mahkemesi kararına konu düzenlemelerin, bütünüyle farklı bir hukuksal duruma karşılık geldiği ortaya konulduğunda, hukuksal durumları birbirine özdeş kılmaya çalışan argümanın da çözümlü işlevsiz kaldığı görülmektedir.

Özetle, Cumhurbaşkanlığı seçimlerini hükümet sistemi değişimi temelinde birbirinden ayırmaya çalışangörüşlerin hukuksal ve teknik dayanaklarının oldukça zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Bu koşullar altında Anayasa'nın 101. maddesinin ikinci fıkrasındaki "bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir" kuralının, hükümet sistemi ayrımı gözetmeden tüm Cumhurbaşkanlığı seçimleri birlikte ele alınarak uygulanması gerekmektedir. Kanun koyucunun iradesinin farklı yönde olduğu düşünülüyorsa, uygulamanın bu doğrultuda gerçekleştirilebilmesi için, bu yöndeki iradenin Anayasa hükmüne yansıtılmasından başka seçenek görünmemektedir. Bunun için yapılması gereken ise bellidir: Anayasa'ya geçici bir madde eklenmeli, yani bir Anayasa değişikliği yapılmalıdır.

Sonnotlar

1 İlk kez doğrudan halkın oylarıyla seçilme hususu tartışmalıdır. Anayasa'nın geçici 1. maddesinin birinci fıkrası şu hükmü içermektedir: "*Anayasanın, halkoylaması sonucu, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası olarak kabul edildiğinin usulünce ilânı ile birlikte, halkoylaması tarihindeki Millî Güvenlik Konseyi Başkanı ve Devlet Başkanı, Cumhurbaşkanı sıfatını kazanarak, yedi yıllık bir dönem için, Anayasa ile Cumhurbaşkanına tanınan görevleri yerine getirir ve yetkileri kullanır. 18 Eylül 1980 tarihinde Devlet Başkanı olarak içtiği and yürürlükte kalır. Yedi yıllık sürenin sonunda Cumhurbaşkanlığı seçimi Anayasada öngörülen hükümlere göre yapılır.*" Bu hüküm, 7 Kasım 1982 tarihli halkoylamasının konusunu oluşturan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 18 Ekim 1982 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan nüshasında açıkça yer alıyordu, dolayısıyla halkoylamasına katılan ve "Evet" oyu veren vatandaşlar, Anayasa ile birlikte dönemin Millî Güvenlik Konseyi Başkanı ve Devlet Başkanı Kenan Evren'in Cumhurbaşkanı sıfatını kazanmasına da "Evet" oyu vermişlerdi. Buradaki durum başka adayların katılımının, dolayısıyla adaylar arası rekabetin söz konusu olmaması nedeniyle, günümüzdeki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden oldukça farklı bir nitelik taşımakla birlikte, "halkın oylarıyla" seçilme özelinde bir ortaklaşma olduğunu ve "halkın oylarıyla" Cumhurbaşkanı sıfatı kazanan ilk kişinin Kenan Evren olduğunu yadsımak güçtür.

2 Biyografi. <https://www.tccb.gov.tr/receptayyiperdogan/biyografi/> Son Erişim Tarihi, 26/07/2022.

3 TBMM İçtüzüğü'nün 114. maddesi de sorunun çözümüne yardımcı olacak içerikte değildir. Bu maddenin birinci fıkrasında “*Görevde bulunan veya görevden ayrılmış olan Cumhurbaşkanı hakkında...*” şeklinde bir ibare kullanılmış, ayrıca İçtüzüğü'nün 107. ve 108. maddelerinde başbakan ve bakanlar için yapıldığı gibi “parlamentar hükümet sistemi döneminde görev yapmış olanlara” yönelik özel bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Şentop'un yorum çerçevesi içinde İçtüzüğü'nün 114. maddesini Anayasa'nın 105. maddesi ile birlikte okuduğumuzda “görevden ayrılmış olan Cumhurbaşkanı” ibaresini Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi parantezi içinde anlayıp sadece bu sistem döneminde görevinden ayrılmış cumhurbaşkanları olarak yorumlamamız gerekiyor.

4 Anayasa'nın 148. maddesindeki bu “Cumhurbaşkanı” ibaresinde 6771 sayılı Kanun ile herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Şentop'un makalesinde 101. madde için yapılan akıl yürütmeye göre, “Cumhurbaşkanı” kelimesinin anlamı yeni sistemde değiştiği için, bu ibare yeni hükümda aynen yinelense bile ibarenin içinde yer aldığı madde, fıkra ya da cümlelerin bütünüyle değişikliğe konu edilmesi gerekirdi. Böylece bunun yeni sistemin Cumhurbaşkanı olduğunu anlamış olurduk. Peki, böyle yapılmadığına, parlamenter hükümet sistemi döneminden süregelen ibare aynen korunduğuna göre, bunu yeni sistemle nasıl bağdaştıracağız? Hüküm bugün yürürlükte olduğuna göre, yeni sistemdeki cumhurbaşkanlarını da kapsadığından şüphe etmemek gerekir. Ancak Şentop'un makalesini izlersek, Anayasa'nın iki ayrı “Cumhurbaşkanı” kavramı kullandığını varsaymamız gerekiyor: 1- İbare olarak aynen korunsu bile değişiklik yapılan bir maddenin parçası olması yönüyle yeni hükümet sisteminin Cumhurbaşkanı (101. maddedeki “Cumhurbaşkanı”), 2- Değişikliğe konu edilmemesi yönüyle parlamenter sistemde ve yeni sistemde görev yapmış/yapan cumhurbaşkanlarını birlikte kapsayan “Cumhurbaşkanı”. Görüldüğü gibi “Cumhurbaşkanı” ibaresinin tanımı üzerinde, sistem değişikliği öncesi ve sonrası ayrımı temelinde bir muğlaklık yaratmak, Anayasa hükümlerinin yorumunda içinden çıkılmaz karmaşalara yol açıyor.

5 Hemen belirtelim ki, 6771 sayılı Kanun'un Anayasa'nın incelememizin konusunu oluşturan 101. maddesinde yaptığı değişiklik söz konusu Kanun'un 18. maddesinin (b) bendi uyarınca “birlikte yapılan ilk Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerine ilişkin takvimin başladığı tarihte” yani 30 Nisan 2018 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş tarihi ise, “birlikte yapılan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonucunda Cumhurbaşkanı'nın göreve başladığı tarih” olan 9 Temmuz 2018 tarihidir. Yani, 6771 sayılı Kanun ile yapılan değişikliğe bağlı olarak bir kimsenin en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebileceğine yönelik hüküm, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi döneminde değil, henüz parlamenter

hükümet sistemi döneminde yürürlüğe girmiştir. Şentop'un siyasal sistem dönüşümüne bağlı "Cumhurbaşkanı" tanımı ayrıştırmasını izlersek, 30 Nisan 2018 ile 9 Temmuz 2018 tarihleri arasında Anayasa'da iki ayrı "Cumhurbaşkanı" kavramının bulunduğunu varsaymamız gerekiyor. Bir hukuk metninde aynı sözcüğün iki ayrı anlam ifade etmesi söz konusu olamaz.

6 Anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanı'nın siyasal sistem içindeki konumu ve yetkileri esaslı bir dönüşüm geçirmiş olsa da Cumhurbaşkanı'nın Devletin başı olarak tanımlanması yönünden bir değişiklik olmamıştır. Anayasa'nın 104. maddesinin ilk cümlesi, Anayasa değişikliğinden önce de sonra da aynı içeriktedir: "*Cumhurbaşkanı Devletin başıdır.*" Yine, Anayasa'nın 103. maddesinde düzenlenmiş bulunan Cumhurbaşkanı'nın yemin metninde de sistem değişikliğine bağlı herhangi bir değişiklik yapılmadığı görülmektedir. Tüm bu unsurlar, Cumhurbaşkanlığı makamındaki tarihsel ve anayasal sürekliliği destekleyici niteliktedir.

7 Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/1504) ve Anayasa Komisyonu Raporu, Sıra Sayısı: 447 (içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D.26, C.31, Y.2, B.53, 9.1.2017): 39-40.

8 Yine de, dönemin muhalefet partileri temsilcilerinin, Anayasa Komisyonu raporundaki yorumla ilgili itirazlarını, en azından usul yönünden (yani Komisyonun tartışıp karara bağlamadığı bir hususun Komisyon görüşüymüş gibi Komisyon raporuna yazılması bakımından) Genel Kurul aşamasında neden dillendirmediklerini anlamak güçtür. Bunun siyasal içerikli bir gerekçesi yoksa akla gelen tek neden, yasama belgelerini dikkatli okuma konusunda ihmalkârlık gibi görünüyör.

9 Benzer şekilde, Komisyon raporundaki ifadelerden iki defadan fazla seçilme kuralı ile ilgili bir hukuksal tartışmanın doğabileceğini öngörmüş olduğu anlaşılan iktidar bloğu bileşenlerinin, benimsedikleri yorum doğrultusunda açık bir hükme (bir geçici madde düzenlemesine) yer verme konusundaki sessizliklerinin nedeni de sorgulanabilir. Kanımızca bu noktadaki eylemsizliğin ya da sessizliğin nedeni, yapılan sistem değişikliğinin belli bir kişiye yönelik olarak yapıldığı yönündeki iddiaları güçlendirecek nitelikte bir düzenlemeden kaçınma kaygısıdır.

10 Bu arada bazı durumlarda maddenin en küçük birimi olarak ibare değişiklikleri dahi maddenin tümünün belli biçimlerde değiştirilmesinden daha büyük hüküm farklılıklarına yol açabilir. Dolayısıyla biçimsel olarak maddenin tümünün değiştirilmesi yolunun izlenmiş olmasının, içerikle ilgili özel bir anlamı yoktur.

11 Aslında Şentop, makalesinin birkaç yerinde "değiştirme" kavramını da kullanıyor,

ancak anlam kaymasını desteklemek için “değiştirme” kavramını “yeniden kaleme alma” olarak anladığını da (sanki maddenin eski hükmü yürürlükten kaldırılıp madde “yeniden düzenleniyormuş”, madde baştan yazılıyormuş gibi) belirtmek ihtiyacını hissediyor. Makalenin sonuç bölümünde iki yerde bunu açıkça görmek mümkün: 34. sayfada “Anayasa’nın 101’inci maddesinin 6771 sayılı Kanun’la değiştirilmiş (yeniden kaleme alınmış) metninde”, 37. sayfada ise “Anayasa’nın 101’inci maddesinin 6771 sayılı Kanun’la tamamen değiştirilmesi (yeniden yazılması) sonucunda” kalıbı yer alıyor. Kanun tekniğinde “yeniden düzenleme” ile “değiştirme” birbirinden farklı kavramlardır. Terimsel içeriği ile “yeniden düzenleme” (24 Şubat 2022 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanan Mevzuat Hazırlama Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 19. maddesinin üçüncü fıkrasında belirtildiği üzere) sadece daha önce yürürlükten kaldırılmış olan veya Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmiş olan hükümlerin düzenlendiği durumlar için kullanılmaktadır. Bu özel durumlar dışında yapılan ve yürürlükteki maddelerin hükümlerini değiştiren düzenlemeler teknik olarak “yeniden düzenleme” değil, “değişiklik”tir. Şentop’un makalesinde, 6771 sayılı Kanun metninde açıkça “değişiklik” olarak belirlenmiş olan işlemin, bilinçli ya da bilinçsiz olarak “yeniden yazma”, “yeniden kaleme alma” gibi ifadeler kullanılmak suretiyle “yeniden düzenleme” bağlamına kaydırıldığı dikkat çekmektedir. Bu yönelim, Anayasa’nın 101. maddesinin tarihsel sürekliliğini kesintiye uğratmaya yönelik (bizce doğru olmayan) çabanın belirgin bir semptomudur.

12 Burada söz konusu olan kural, Anayasa’nın 101. maddesinin ikinci fıkrasında yer alan “Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir” kuralıdır.

Kaynakça

Biyografi. <https://www.tccb.gov.tr/receptayyiperdogan/biyografi/> Son Erişim Tarihi, 26/07/2022.

Şentop M (2022). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde İki Defadan Fazla Cumhurbaşkanı Seçilememe Kuralı. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 50, 1-40.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/1504) ve Anayasa Komisyonu Raporu, Sıra Sayısı: 447 (içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Yasama Dönemi: 26, Cilt: 31, Yasama Yılı: 2, Birleşim: 53, Birleşim Tarihi: 9.1.2017).

Metin Çulhaoğlu'nun Hiç Girmedığı Akademiye Mirası

Cenk Saraçoğlu, Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü
ORCID: 0000-0002- 4797- 4879

E-posta: cenksaracoglu@gmail.com

Bir sosyal bilimler dergisinin giriş sayfalarında akademik yaşamın içerisinde hiç bulunmamış bir siyasal figüre yönelik bir anma yazısının yer alması ilk başta tuhaf gelebilir. Kuşkusuz bu durumun Mülkiye Dergisi'nin sıradan bir dergi, Çulhaoğlu'nun da sıradan bir siyasetçi olmaması ile ilgisi var. Nihayetinde *Mülkiye*, ağırlıklı olarak Marksizmden mülhem akademik çalışmalara yer veren bir dergi, Çulhaoğlu'da devrimci siyasal yaşamı içerisinde Marksist teorik üretim içerisinde bulunmuş örgütlü bir sosyalisttir. Fakat, Çulhaoğlu'nun bu derginin sayfalarında yer almasının tek nedeni yalnızca bu 'perspektif' ortaklığı değildir. Bunun yanında, Çulhaoğlu, hem fikri üretiminin yöntemi ve niteliği hem de çalışma tarzı/ahlaki itibarıyla eleştirel bir sosyal bilimciye yol gösterecek kuşatıcı bir düşünsel mirasa sahip olduğu için de bu derginin sayfalarında yer almaktadır. Ben, bu anma yazısında, Metin Çulhaoğlu'nun düşüncesinin özellikle bu yanını yani onun düşünce dünyasının akademik bilgi üretim sahasını besleyebilecek yönlerini vurgulayacağım.

Çulhaoğlu'nun değeri elbette bu yönüyle sınırlı değil. O, aynı zamanda hem pratik sosyalist siyasete hem de ideolojik mücadele alanında Türkiye'de eşine az rastlanır bir derinliğe ve yaratıcılığa sahipti. O'nun kendi doğal sahasındaki bu 'ayrışıklığının' ve eşsiz değerinin farklı yönlerini 16 Ağustos'taki ölümünün ardından mücadele arkadaşları, dostları ve hatta sosyalist hareket içerisindeki muarızları, sayfalar dolusu yazılarla incelikli bir şekilde anlattılar. Benim bu yazıda merkeze yerleştireceğim onun akademik dünyaya ilişkin yönleri olacak. Çulhaoğlu'nun teorik üretiminden akademik sahaya aktarılabilecek 'düşünsel gıdanın' bugün gittikçe kuraklaşmakta olan akademik dünya için belki her zamankinden daha önemli olduğunu düşünüyorum. Bunun özellikle toplumsal sorunları Marksizmin teorik önermeleri ve kavramları ile anlamaya çalışan genç sosyal bilimciler için geçerli olduğunu söyleyebilirim. Hatta bana kalırsa kafasındaki herhangi bir ana sorunsala Markist bir yöntemle cevap oluşturmaya çalışan tez aşamasındaki bir sosyal bilimcinin Çulhaoğlu'nun 1997 yılında kaleme aldığı *Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu* (Bundan sonra *Binyıl Eşiğinde* olarak geçecek) isimli kitabıyla tanışması, oradaki yönlemsel-teorik önermeleri eleştirel süzgeçten geçirmesi önemlidir. Çulhaoğlu'nun bu çalışması, 'algılama, sonra çözümleme ve ardından da yeniden kurgulama' süreçlerinde genç bir

sosyal bilimciyi zorlayacak pek çok 'kilidin' açılmasını sağlayabilir. Bu pratik fayda dışında Çulhaoğlu'nun bu kitabı bir sosyal bilimci adayının özel alanlarda uzmanlaşmaya dayalı sığ bir teknisizmin girdabına kapılmasını engellemeye yönelik uyarılar barındırmaktadır. Bu yazı da Çulhaoğlu'nun akademiye taşan mirasını değerlendirirken onun tüm yazdıklarını - sevdiği ifadeyle- "içerip aşan" *Binyıl Eşiğinde* kitabına odaklanacak.

Çulhaoğlu'nun üretiminin, kendisi bunu özel olarak amaçlamasa da akademi sahasına uzanan yönlerinin olması hem yazılarından hem de tanışıklığımdan yola çıkarak söyleyebilirim ki kendisi için de önemliydi. Zira o, yazılarında ve konuşmalarında belirttiği gibi Türkiye sol hareketinin ve Marksizmin gelişimini, siyasal örgüt temsilcilerinin etkinlikleriyle sınırlı olmayan ve Marksist akademisyenleri de içerisine alan kolektif bir uğraş olarak görüyordu. Bu minvalde çokça cebelleştiği 'aydın' kategorisinin içerisine akademisyenleri de yerleştiriyordu. Çulhaoğlu için akademi yalnızca politik bir mücadele sahası değil, egemen yönelim ne kadar ters yönde olursa olsun, aynı zamanda politik mücadeleyi besleyecek bulgu ve fikirlerin üretilmesi gereken bir alandı. Kendi sözleriyle "siyasetin kendi başına bir bilim olmaması, siyasetin nesnesine ilişkin bilimsel bilgi edinme zorunluluğunu kesinlikle ortadan kaldırmaz. Siyaset bilim değildir; ama içinde bulunduğu ortamın bilgisiyle olabildiğince donanmak durumundadır". (1997: 175).

Peki Çulhaoğlu'nun hangi önermeleri bugün eleştirel/Marksist sosyal bilim araştırmalarında karşılaşılan bazı sorunlar üzerinde düşünmeyi sağlayacak bir tartışma düzlemi oluşturmaktadır? Öncelikle en genel düzeyde Çulhaoğlu'nun Marksizmin sosyal bilimsel faaliyetteki anlamı ve yerini belirginleştirmeye yönelik önemli girdiler sunduğunu düşünüyorum. Bu bağlamda, Çulhaoğlu 'akademik Marksizmde' görülen hem Marksizmi hem de akademik üretimi kuraklaştıran karşıt kutuplardaki iki eğilimi karşısına almıştır. Bunlardan birincisi Marx ve Engels'in klasik metinlerini ya da Marksist düşüncenin önde gelen düşünürlerini birer araştırma nesnesi yapmakla yetinen, kendisini Marksizmin 'orijinal olarak neyi söylemekte' olduğunu ortaya çıkarmakla sınırlı tutan akademik eğilimdir. Marx'ın ve onun önde gelen takipçilerinin yakın okumasına dayalı bir doğru yorumlama çabasının pek çok çarpıtmaya ve karikatürleştirmeye maruz kalan Marksizmin doğru temeller üzerinden anlaşılması açısından önemli olduğu kesin. Öte yandan, bununla sınırlı bir akademik uğraşın Marksist bir sosyal bilim faaliyeti olmaktan ziyade, illa ki Marksist olmayı gerektirmeyen bir 'Marksologluğa' karşılık geleceğini belirtmek gerekir. Bu eğilim Marksist akademisyenleri kendi iç tartışmalarına gömülmüş kapalı bir cemaat haline getirme riski taşır. İkinci eğilim ise özel bir alanda

araştırma yürüten bir akademisyenin Marx'ın ve onun takipçilerinin sadece o alanda ne söylediklerine bakmakla ve aktarmakla yetinmesidir. Bu eğilimde de Marksizm çalışmanın bütününe içrek gömülü bir yöntem ve felsefe olarak değil bir alıntı havuzu olarak karşımıza çıkar. Böyle olduğunda Marksizmin bir araştırma sorusunun formüle edilmesinden başlayıp, ona yönelik oluşturulmuş cevabın kamuya sunulmasına kadar araştırmanın bütün safhalarında sunacağı yaratıcı katkıdan mahrum kalınmış olunur. Bu iki eğilimin Marksizmin sosyal bilim sahasındaki potansiyeline ket vurması karşısında Çulhaoğlu tarihsel materyalizmin öncelikle “yeni olguların ve durumların irdelenmesine yönelik bir bakış ve yöntem olarak kullanılıp” geliştirilebileceğini vurgular. Yani sosyal bilimciler, Marksizmin yönetsel araçlarını, kategori ve kavramlarını bugüne dair toplumsal meselelerin yapısını ve dönüşümünü kavramaya yönelik olarak seferber ettikleri, yani somut bir soruya Marksist bir yanıt oluşturdukları ölçüde eleştirel bilgi üretebilir ve bilim sahasındaki anaakım yaklaşımların hakimiyetini sarsacak bir ağırlığa sahip olabilirler. Akademi sahasında hayata geçirilen Marksist sosyal bilim faaliyeti ancak bu şekilde sosyalist siyaseti besleyecek girdiler sunabilir.

Çulhaoğlu'nun *Binyıl Eşiğinde* kitabı aynı zamanda, Marksizmi sosyal bilimsel bir araştırmanın yöntemi olarak işletirken onu donuklaştıracak bir kaba indirgemecilik tuzağına düşmeyi engelleyecek yaklaşım ve kategorileri de sunar. Bunu mümkün kılan, Çulhaoğlu'nun Marksist literatüreki bir 'üretim tarzı' olarak kapitalizm ile kapitalist 'toplumsal formasyon' düzeyleri arasındaki ayrımı analizinin merkezine yerleştirmesidir. Bir üretim tarzı olarak kapitalizmin evrensel nitelikte mekanizma ve eğilimleri, her bir toplumun geçmişten (önceki üretim tarzlarından) devraldığı yapılarla etkileşim halinde ve onlarla dolayım olarak kendisini farklı 'toplumsal formasyonlar' içerisinde somutlar. O halde herhangi bir toplumsal sorunu Marksist bir yöntemle açıklamaya çalışan bir sosyal bilimci bu toplumsal sorunu (parçayı), bu sorunun bir parçası olduğu toplumsal formasyon (bütün) içerisine yerleştiren, sonra geri dönüp bütünle ilişkisi içerisinde kavranmış parçayı yeniden yorumlayan bir analitik güzergahı takip etmek durumundadır. Bu çaba, sosyal bilimciyi spesifik bir sorunsal üzerinden toplumun ideolojik, siyasal ve iktisadi yapılanmasını, bu düzeyler arasındaki karmaşık ilişkiyi ve bu yapıların tarihsel gelişimini çözümlenmeye zorlar. Bu, bugün dayatılmakta olan tek bir araştırma gündeminin teknisist uzmanlığına sıkışmış akademisyen kalıbının dışarısına çıkmak demektir. Bir sosyal bilimcinin yine hakim akademik anlayışın dayattığı disiplinler ayrımları aşmasının başlangıç noktası da buradadır: Zira, herhangi bir toplumsal sorun, içerisinden çıktığı toplumsal formasyonun bütünlüğünden bağımsız ele alınamayacağı gibi, bir toplumsal formasyonun tarihi ve güncel yapısı da yalnızca tek bir sosyal

bilimsel disiplinin sınırları içerisinde kalınarak kavranamaz. Çulhaoğlu'nun Türkiyeli Marksist akademisyenler tarafından bir analitik araç olarak yeterince kullanılmadığını düşündüğüm 'üretim tarzı' ile 'toplumsal formasyon' ayırımına yaptığı vurgunun ve bunun üzerinden geliştirdiği çözümlerinin Marksist bir sosyal bilim faaliyetinin zenginleştirilmesi açısından kritik bir önemde olduğunu düşünüyorum.

Çulhaoğlu'nun çözümleri, üretim ilişkileri ile üst yapı kurumları olarak ele alınan siyaset, ideoloji, hukuk, kültür gibi toplumsal ilişki sahaları arasındaki bağlantıya dair kadim sorunsalı yeniden ele alması açısından da Marksist sosyal bilimciler açısından özel bir öneme sahiptir. Çulhaoğlu, hakim üretim tarzının tüm bu diğer sahaları, onun deyimiyle "kendi mekanından" yalıtık bir şekilde yapılandırmayıp, hepsinin içerisinde bir 'öz' olarak sürekli işlediğine dair tartışmalı sayılacak yaklaşımı temel-üst yapı arasındaki ilişkiyi *indirgemeci olmayan bir belirlenim ilişkisi* içerisinde kavramaya yönelik özgün bir katkı olarak görülebilir. Çulhaoğlu'nun buradan yola çıkarak Marksizmde bu belirlenim ilişkisinin tam olarak neye tekabül ettiğine dair yaptığı açıklamalar da tarihsel materyalist bir sosyal bilim araştırmasının başlangıç noktasını oluşturabilecek sarıhliktedir: Buna göre, bir üretim tarzı ile onun üzerinde gelişen ideolojik, siyasal, kültürel süreçler arasındaki belirlenim ilişkisine bir nedensellik ya da basitçe bir etkilemeden ziyade 'çerçeve' ve 'parametre oluşturma' türünde içerik vermek gerekir. Yani bir üretim tarzı, bir toplumsal formasyonda hukuki, siyasal, kültürel süreçlerin alabileceği olası biçimlerin aralığını belirler.

Buraya kadar aktardıklarım Çulhaoğlu'nun yöntemine dair Marksist bir sosyal bilimcinin illa ki cebelleşmek zorunda kalacağı bazı sorun alanlarına dair sunduğu ön açıcı formülasyonları içeriyordu. Çulhaoğlu'nun bu çözümleri, Marksist düşünce birikiminin içerisindeki çeşitli kategori ve anlayışları eklektizme düşmeyen yetkin bir sentezleme ile işlemlendirmesi açısından *akıl yürütme biçimi itibarıyla* özgündür. Çulhaoğlu'nun bunun da ötesine geçip, başlı başına yeni bir ilişkiler sistemini ve buna eşlik eden yeni bir takım kavram ve kategorileri oluşturmaya çalıştığı ve bu açıdan yalnızca akıl yürütme değil aynı zamanda *içerik itibarıyla de* özgün teorik formülasyonlar geliştirdiği esas saha ise ideoloji tartışmalarıdır. *Binyıl Eşiğinde* kitabının üçüncü bölümü boyunca inşa etmeye çalıştığı bu özgün yaklaşımın tüm izleğini burada sunmak mümkün değil; zira bunun hakkı ancak uzun ve incelikli bir tartışma ile verilebilir. Yalnızca, Çulhaoğlu'nun ideolojinin kavramlaştırmasına dair geliştirdiği aşağıdaki önermenin bazen bıktırıcı bir soyutlukta yürütülen ideoloji tartışmalarını 'maddileştirmek' için önemli bir müdahale olarak okunabileceğini düşünüyorum. Sosyal bilimler açısından da bu yaklaşım ideoloji meselesini başka bir düzlemde

‘araştırmaya’ yönelik bir epistemolojik açılım olarak görülebilir.

İdeoloji, bir kavram olarak tanımlanmaktan çok alan olarak betimlenmeye yatkındır. Örneğin doğrudan doğruya yabancılaşmadan kaynaklanan, bilinçli yapıcıları olmayan düşünce ve inançların; bu düşünce ve inançların bilinçli biçimde işlenmesiyle geliştirilen ideolojilerin; ve nihayet egemen sınıfın çıkarları doğrultusundaki kasıtlı çarpıtmaların hepsi için geçerli tek bir tanım yapılamaz. Doğru olan, “ideolojiler alanı” diye bir alan belirlemek ve bu tür üretim adına ne varsa hepsini bu alana yerleştirmektir. Gerçekten de, örneğin, burjuva ideolojisi, egemen ideoloji, resmi ideoloji gibi kavramlar kendi özgül tanımlarıyla değil, ancak bu geniş alandaki yerleri ve karşılıklı ilişkileriyle anlam kazanabilecektir.

Çulhaoğlu, ‘ideolojiyi’ müstakil bir fenomen olarak değil de bir alan olarak ele almaya yönelik kendi önerdiği doğrultuyu takip ederek devamında ‘egemen ideoloji’, ‘resmi ideoloji’ ve ‘burjuva ideolojisi’ arasındaki ilişkilere yönelik bütünüyle özgün çözümler ortaya koyar. Bu bölümdeki sürükleyici ve zihin açıcı tartışmanın bir yönü bilim ve felsefeye diğer yönü de doğrudan siyasal stratejiye açılır. Benim büyük oranda benimsediğim ama pek çok kişi için oldukça tartışmalı olduğunu tahmin ettiğim Çulhaoğlu’nun ‘ideolojiler alanına’ dair formülasyonlarının fikri organizasyon, derinlik, özgünlük, açıklık ve dayanıklılık itibarıyla Türkiye’deki Marksist teorik üretimin ulaştığı doruk noktalarından biri olduğunu düşünüyorum.

Çulhaoğlu’nun bugün Türkiye’deki eleştirel sosyal bilimciler için önemine dair sunduğum bu fazlasıyla ‘nesnel’ tablonun ardından yazıyı onun benim için anlamına dair öznel bir notla kapatmak istiyorum: Metin Çulhaoğlu’nu okuduğum, dinlediğim ve tanıdığım için kendimi çok şanslı sayıyorum. Yazdığım her makalede, yaptığım her konuşmada ve hatta verdiğim her derste onun düşünüş biçimimde bıraktığı izler vardır. Metin Abi’nin dostluğunun etrafına yaydığı duygunun da kelimelerle anlatılması imkansız bir yoğunlukta ve benzersizlikte olduğunu belirtmek istiyorum. Sanırım bunu benim dışımda yüzlerce kişi hissediyor, ve anlatmakta zorlanıyor.

Metin Abi’nin kaybının üzüntüsünü benim için hafifleten tek şey, öğrettiği herşey ve sunduğu dostluk için sarılarak teşekkür etme imkanını o sağken yakalamış olmaktır.

Işıklar içinde uyu Metin Abi!

Mülkiye Dergisi Sayı 47[4] İçin Çağrı Metni

Mülkiye Dergisi Cumhuriyet'in Yüzüncü Yılı Özel Sayısı

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yılı dolayısıyla hazırlanacak olan Mülkiye Dergisi Özel Sayısı'nda cumhuriyetin kuruluş döneminden bugüne ülkenin toplumsal, ekonomik ve siyasal hayatını şekillendiren süreçler ve mücadele alanları irdelenecektir. Dosya kapsamında cumhuriyetin ilanı öncesinde var olan toplumsal taleplerin ve bu talepler tarafından biçimlendirilen siyasal söylemlerin cumhuriyetin hukuki ve kurumsal yapısının oluşmasındaki etkileri, bu hukuki ve kurumsal yapının yeni toplumsal ve siyasal mücadele alanlarının kurulmasındaki rolü ve Türkiye'nin uluslararası sistem içerisindeki pozisyonunun yüz yıllık bir değerlendirilmesinin yapılması hedeflenmektedir.

Cumhuriyet'in yüzyıllık tarihinin içinde var olan devamlılıkların ve dönüşümlerin kapsamlı bir incelemesini hedefleyen özel sayıya katkı sunmak için aşağıda listelenmiş başlıklar altında değerlendirilebilecek makalelerinizi bizimle paylaşabilirsiniz.

Başlıklar

- Cumhuriyetin kuruluşu sorunu
- Erken cumhuriyet dönemi siyasal ve toplumsal gelişmeleri
- Cumhuriyet tarihi anayasal gelişmeler ve kurumlar
- Cumhuriyet ve idare sorunu
- Cumhuriyet ve yurttaşlık
- Cumhuriyetin yüz yıllık tarihinde cinsiyet eşitliği ve toplumsal cinsiyet
- Cumhuriyet ve toplumsal sınıflar
- Cumhuriyet döneminde ekonomi ve kalkınma fikri
- Cumhuriyet, laiklik ve din
- Cumhuriyet ve demokrasi
- Cumhuriyet tarihinde eğitim sorunu
- Cumhuriyet, bilim ve üniversiteler

- Cumhuriyet tarihinde spor
- Cumhuriyetin kentsel mimarisi
- Cumhuriyet, köy ve köylülük sorunu
- Cumhuriyet döneminde uluslararası ilişkiler

Mülkiye Dergisi Editör Ekibi

Özet Gönderimi İçin Son Tarih :15 Şubat 2023

Makale Gönderimi İçin Son Tarih : 15 Mayıs 2023

Özel Sayı Yayınlanma Tarihi : 29 Ekim 2023

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca “Yazar” ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin ‘Özellikler’ seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının ‘Dosya’ bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (“ ”), vurgulama için ise tek tırnak (‘ ’) kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve

sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri kullanılmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl kullanılmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayının yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından

çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

- i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.
- ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.
- iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.
- iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). 1968: The Year That Rocked The World. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). Komünist Manifesto. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). Türk Dış Politikası. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl. Çev. T U Bilge ve E

Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), Bilim ve İktidar, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), Türk Dış Politikası, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. Theory, Culture and Society, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. Mülkiye Dergisi, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.